

JEVREJSKI ALMANAH

1954

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

JEVREJSKI ALMANAH 1954

JEVREJSKI ALMANAH
1954

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

S A D R Ž A J

Strana

Uvodna reč — — — — —	3
Dr Albert Vajs: Jevreji u novoj Jugoslaviji — — — — —	5
Dr Samuel Pinto: Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom	48
Dr Lavoslav Glesinger: Iz povijesti Jevreja u Hrvatskoj — — — — —	60
Dr Hajim Kamhi: Novopronadjeni dokumenti iz Dubrovačkog arhiva —	68
Luci Mevorah-Petrović: Rukopis Viktora Morpurga o Danielu Rodri- guezu i osnivanju splitske luke — — — — —	77
Dr Žak Konfino: Tragom lažnog Mesije — — — — —	82
David A. Alkalaj: Utisci sa muzejsko-istoriske izložbe Saveza — —	86
Dr Zdenko Levntal: Drugovi kojih više nema — — — — —	91
Moni Finci: Jedna burna priredba „Matatje“ — — — — —	97
Armando Moreno: Jevrejska omladina Beograda u NOV — — — — —	103
Dvoje naših narodnih heroja. — Mordo Nahmijas „Lazo“. — Estreja Haima Ovadija „Mara“ — — — — —	107
Viktor Hajon: Konačno-sloboda (Formiranje jevrejskog bataljona na ostrvu Rabu) — — — — —	110
Cvi Loker: Jevrejski padobranci iz Palestine za vreme Drugog svet- skog rata — — — — —	114
Aleksandar Levi: Spomenici Jevrejima borcima i žrtvama fašizma —	117
Oliver Đurić: Slikar Leon Koen — — — — —	121
Slavko Radej: Hinko Gotlib — — — — —	127
Dr Samuel Kamhi: Dr Kalmi Baruh — — — — —	132
Aleksa Čelebonović: Bora Baruh — — — — —	139
Aleksa Čelebonović: Daniel Ozmo — — — — —	143
Aron Alkalaj: Purim u jevrejskoj mahali — — — — —	146
Prof. Solomon Kalderon: Jevrejska gimnazija u Beogradu — — — —	150
Dr Lavoslav Kadelburg: Nešto o našem domu staraca — — — — —	153
Dr Ezra Joran: Pet godina nezavisnosti Izraela — — — — —	156
Dr Jakov Kalderon: Hajim Vajcman. — Povodom prve godišnjice smrti — — — — —	167
Dr Cvi Rotem: Mlada izraelska generacija — — — — —	173
Dr Moše Bar Cvi: Na putu stvaranja jedinstvene nacije — — — — —	178
Dr Meir Weltmann: Tradicija boraca, pionira i naučnika — — — —	182
Dr Solomon Gaon: Iz istorije sefardske zajednice u Engleskoj — — —	185
KNJIŽEVNI DEO	
Isak Samokovlija: Kućerak na Bjelavama (Odlomak) — — — — —	191
Hinko Gottlieb: Pismo iz koncentracionog logora (pesma) — — — — —	198
Ivo Andrić: Bife „Titanik“ (odlomak) — — — — —	199
Ljubiša Josić: Ne znam za oči i nebesa plava. — Pisma Jevrejina u logoru — — — — —	207
Hinko Gottlieb: Kadiš u šumi — — — — —	209
Željko Lederer-Lador: U sinajskoj noći, na straži (pesma) — — —	211

	Strana
Frida Filipović: Ruže na porculanu — — — — —	214
Hinko Gottlieb: Rukavice moje majke (pesma) — — — — —	222
Joel Palgi: U šumama Jugoslavije (odlomak) — — — — —	223
Aleksa Arnon: Moje tmovanje na Savskoj cesti — — — — —	230
Rikica Ovadija: Lutko moja (Uspavanka iz dana zbijega) — — — — —	237
Sonja Nahman-Premeru: Rahelika — — — — —	238
Dr Žak Konfino: Kod naših starih u Domu — — — — —	243
Đorde Lukač: Od žute kuće do tihog Dona (odlomak) — — — — —	252
Dr Andreja Deak: Turist iz Nemačke — — — — —	256
Dr Stevan Braun-Quasimodo: Kineska soba — — — — —	261
Julija Najman: Izbeglice — — — — —	267
Jozef Debreceni: Tragovi vode u Novi Sad. — Marginalije uz knjigu „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Je- vreja u Jugoslaviji“ — — — — —	271
Miodrag M. Pešić: „Hladni Krematorijum“ J. Debrečenija — — — — —	275
Stanislav Vinaver: „Veseli sirotani“ Šaloma Alehema — — — — —	277
Svetlana Velmar-Janković: Dve knjige Žaka Konfina — — — — —	279
Dr Teodor Kovač: „Pod žutom trakom“ Andreje Deaka — — — — —	281
Miodrag M. Pešić: Lirska povest Ervina Šinka — — — — —	283

PRILOG

Hronologija nekih važnijih događaja iz života jevrejske zajednice Jugo- slavije (1945—1953) — — — — —	287
Kratke beleške o saradnicima „Jevrejskog almanaha god. 1954“ — —	295

UVODNA REČ

Nastavljamo gde smo stali. Nastavljamo svetlu kulturnu tradiciju jugoslovenskog Jevrejstva onde gde je ono voljom nečoveka trebalo da bude istrebljeno i za navek ugašeno. Nastavljamo da bi se i dalje čuo naš glas na braniku napretka, na barikadama sveg naprednog čovečanstva, baš naš glas, jer je on simbol jedne od naj-sudbonosnijih pobeda u istoriji i jer je to glas prkosa nečoveku, onom i svakom drugom koji bi se nakanio da poče njegovim stopama. Jer, eto, mi smo ostali živi. Živimo i slobodno dišemo, bez straha i bez more, otvorenih očiju i uzdignuta čela, mislimo i stvaramo i izivljujemo se kao kulturni ljudi među kulturnim ljudima, kao kulturni narod među kulturnim narodima. I uprkos tome što nas je ostalo svega jedan na nekih deset, u nama ima života, te kao što smo nekada govorili kroz stupce „Židova“, „Jevrejskog glasa“, „Židovske svijesti“, „Gideona“, „Hanoara“ i „Omanuta“ i ostalih jevrejskih listova i časopisa do Drugog svetskog rata, upravo dotle dok monarho-fašistički režim nije počeo da pokazuje svoje pravo lice — tako mi danas izlazimo pred javnost sa ovim našim Almanahom, ponosni na svoju socijalističku domovinu u kojoj je to svakom njenom narodu dano i omogućeno.

Naš Almanah treba da bude, s jedne strane, veran odraz nacionalnog i kulturnog izivljavanja jevrejske zajednice u Jugoslaviji, a, s druge strane, da bude ogledalo zbivanja u jevrejskom svetu uopšte, kako u Izraelu tako i po drugim zemljama.

Međutim, ne sme se smetnuti s uma da je ovo naš prvi Almanah posle Oslobođenja. S obzirom na to prirodno je što je Almanah velikim delom okrenut prošlosti, bližoj, ali i daljoj. Ta prošlost je bremenita optužbama i takva ona ima mnogo toga da kaže ne samo nama nego čovečanstvu današnjice uopšte. I kad se ono sprema da najzad zakorači drugim putem da bi spaslo sebe, onda neka onima koji krče te nove puteve ne prestane da lebdi pred očima i zvoni u ušima ovaj naš, jevrejski memento! Mi optužujemo! I, na žalost, mi ćemo još vrlo, vrlo dugo morati da optužujemo. I utoliko više i utoliko glasnije ukoliko politička konstelacija može da zavede izvesne faktore nekih zemalja da zaboravljaju, jer mi nećemo zaboraviti! ...

No ovaj naš Almanah nije samo svedočanstvo o bezbrojnim žrtvama i mučenicima, o masovnom uništavanju ljudskih života kakvo istorija ne pamti — on je i dokumenat otpora koji su naši Jevreji pružali mračnim silama još pre Drugog svetskog rata, kao pojedinci, kao saradnici jevrejskih omladinskih i drugih društava napredne ideološke orijentacije, kao članovi SKOJ-a i Komunističke partije. On je dokumenat o našem relativno znatnom učešću u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije kao i u borbama drugih naroda koji su se suprostavili apokaliptičkoj fašističkoj koaliciji; o učešću ali i o izvojevanoj pobedi i otud, sav prožet verom u budućnost, ponavlja pesnikovu reč „Živjeće ovaj narod“ ...

Sem o davnoj prošlosti naše zajednice, sem o novijoj istoriji s njenim martirima i borcima, ovaj prvi naš Almanah govori i o savremenim nastojanjima Jevreja u Jugoslaviji, koji u okviru opštih napora svoje zemlje rade na rešavanju svojih specifičnih socijalnih i kulturnih problema. Na kraju, Almanah odražava život, i onog dela jugoslovenskog Jevrejstva koji se uvrstio u redove graditelja mlade države Izrael i koji tamo treba da doprinese opštoj borbi ljudi dobre volje predvođenih davnim humanističkim idealima čovečanstva.

Napominjemo da je ovaj Almanah iz tehničkih razloga izišao sa izvesnim zakašnjenjem, da su, prema tome neki članci morali malo izgubiti u aktuelnosti.

Redakcija

JEVREJI U NOVOJ JUGOSLAVIJI

U poslednjih nekoliko decenija, a naročito u poslednjih dvadeset godina, veoma mnogo se govorilo i pisalo o Jevrejima i o tzv. jevrejskom pitanju. Već sama ta činjenica pokazuje da se radi o složenoj i aktuelnoj problematici. I u našoj štampi i u javnosti bilo je o njoj mnogo reči, i to u poslednjim godinama najviše o strahovitom stradanju Jevreja pod fašizmom i o novoj državi Izrael. Međutim, od Oslobođenja naovamo nije se pojavio u našoj široj javnosti nijedan rad koji bi sebi stavio u zadatak da bar u glavnim crtama prikaže savremenu jevrejsku problematiku u celini, a takođe nijedan rad koji bi prikazao glavne pojave u životu jevrejske zajednice u Novoj Jugoslaviji.

Cilj je ovog članka da bar donekle izvrši ovaj dvostruki zadatak. I nije slučajno da ga pokušavamo obuhvatiti unutar jednog okvira. Smatramo da to nužno nameće sama priroda stvari. S obzirom na specifičnost istoriskog razvoja i sadašnjeg stanja Jevreja, život, problemi i perspektive jevrejske zajednice u bilo kojoj zemlji ne mogu se pravilno posmatrati i objasniti ako se nema u vidu društveni razvoj odnosno zemlje s jedne strane, a s druge strane, zajedničke pojave i problemi Jevrejstva kao grupne celine svoje vrste. To važi i za Jevreje u Jugoslaviji čija su prošlost, sadašnjost i budućnost mnogostruko povezani sa Jugoslavijom i njenim narodima, ali i sa istoriskim, savremenim i budućim problemima Jevrejstva.

Polazeći od ovakvog osnovnog aspekta i imajući u vidu da o istoriji i savremenoj problematici Jugoslavije i njenih naroda našem čitaocu stoje na raspoloženju drugi obilni izvori i literatura, mi se možemo ograničiti na to da tu materiju dodirujemo tek koliko je za izlaganje najnužnije, a da se nešto više zadržimo na sumarnom prikazu izvesnih opštejevrejskih pojava i problema i situacije Jevreja u staroj Jugoslaviji te da zatim pređemo na našu glavnu temu: Jevreji u Novoj Jugoslaviji. Nipošto ne pretendujemo na to da ovim člankom damo neku iscrpnu i svestranu istorisku ili sociološku studiju. Radovi takve vrste iziskuju još mnogo istraživanja i drugih priprema a svakako i kudikamo veći prostor. Pored osnovne želje, koja je napred istaknuta, naša druga želja je upravo ta da i ovim pokušajem stimuliramo dalje i dublje proučavanje i obradu ove materije.

A) OSVRT NA NEKA VAŽNIJA PITANJA ISTORISKOG RAZVOJA
I SADAŠNJEG STANJA JEVREJA

I

Još za vreme postojanja jevrejske države u Starom veku veće grupe Jevreja naseljavale su se van njene teritorije. Do toga je došlo zbog prenaseljenosti, zbog prinudnih raseljavanja od strane raznih osvajača i zbog drugih razloga unutarnjeg razvoja i spoljnjih prilika u koje ovde nije potrebno dalje ulaziti. Tako su se jevrejska naselja van Palestine postepeno širila prvo po zemljama Prednjeg i Srednjeg Istoka, a kasnije i na celom području tadašnjeg grčkog i rimskog sveta. Kada je propala antička jevrejska država (krajem I stoleća n.e.), na njenom nekadašnjem području ostao je veoma mali broj Jevreja. Ogromna većina živela je u drugim zemljama. Istorija jevrejskog naroda time je ušla u jedan period koji se bitno razlikuje od ranijeg, u period jevrejske dijasporae. Bez sopstvene države i kompaktne teritorijalne koncentracije, rasuti po mnogim zemljama, Jevreji su došli u situaciju da održavaju svoj grupni entitet pod sasvim drugim prilikama. Taj period traje već oko 2.000 godina i predstavlja fenomen koji nema potpune analogije kod bilo kojeg drugog naroda. On je postepeno doveo do vrlo velikih promena u grupnom i individualnom liku Jevreja. Kada su pošli u dijasporu, oni su još imali izvesne rasne karakteristike, sopstveni jezik, običaje, religiju i drugo bogato kulturno nasleđe. Oni su poneli sa sobom i sećanje na sopstvenu državu koja je trajala, kao nezavisna i poluzavisna, više od hiljadu godina, u kojoj su stvorili mnoge originalne izraze civilizacije i kulture, a koja je propala u dugim i krvavim borbama sa nadmoćnim rimskim osvajačem. Sećanje na tu državu sve više ju je glorifikovalo. Nikada nije iščezla nada o njenom uspostavljanju.

Pod uticajem društvenog razvitka raznih sredina u kojima su živeli, Jevreji su postepeno gubili ili menjali svoje ranije karakteristike. Potpuno su nestale specifične rasne osobine. Jevrejski jezik je velikim delom zamenjen jezicima novih sredina ili posebnim jevrejskim dijalektima tih jezika, a sačuvao se pretežno u verskom kultu i književnosti koja je bila pristupačna samo užem krugu. Umnogome su se menjali i običaji, religija i ostalo kulturno nasleđe. Bitno se izmenila i socijalna struktura. U svojoj zemlji Jevreji su pretežno bili zemljoradnici i stočari, a pod uslovima dijasporae postajali su sve više trgovci, zanatlije i intelektualci. Cela istorija tog dugog perioda ispunjena je vrlo promenljivom sudbinom jevrejskih zajednica u dijaspori. Bilo je etapa relativno mirnog razvoja, procvata i blagostanja, ali u ukupnoj slici dominiraju etape diskriminacije, progona pa i masovnih istrebljenja. U celoj epohi feudalnog Srednjeg veka koji se i inače karakteriše pravnom i stvarnom nejednakošću raznih kategorija stanovništva, Jevreji takođe predstavljaju grupu potlačenog stanovništva. Na tome ništa ne menja činjenica da je pritisak na njih katkada bio veći ili manji i da su se

pojedinci među njima podigli do visokih položaja. Njihova nesigurna i promenljiva situacija prouzrokovala je mnogobrojne prinudne ili dobrovoljne migracije usled kojih se jevrejska dijaspora dalje širila iz zemlje u zemlju, sa kontinenta na kontinent.

Prilagodavajući se novim prilikama i sredinama, jevrejske zajednice u zemljama dijaspore postajale su i međusobno sve raznolikije. Ipak, pored svih nastalih razlika, stvarno ili legendarno zajedničko poreklo, izvesno zajedničko i osnovno kulturno nasleđe i manje-više slična sudbina diskriminirane manjine — bili su dovoljno jaki faktori koji su ove heterogene jevrejske zajednice povezivali u neku celinu svoje vrste. Ima doduše primera da su se neke od njih potpuno pretopile u svoju širu sredinu, kao što ima i, dosta retkih, primera da su neke nejevrejske grupe i pojedinci prišli Jevrejstvu. No u najvećem broju slučajeva — pored svih progona, izгона i istrebljenja — ostala su jezgra koja su i dalje sačuvala svoj osnovni grupni identitet i održavala povezanost sa drugim takvim jezgrima. Pod prilikama nametnute izolovanosti, komponente unutarnje grupne kohezije delovale su na svoj način jače i služile su konzerviranju posebne grupne egzistencije. Pod takvim prilikama — živeći u uskim okvirima relativne izolovanosti, baveći se samo najmanjim brojem dozvoljenih im delatnosti i zaštićujući se zajednički od raznih oblika diskriminacije i proganjanja — Jevreji su se u tom periodu svoje istorije i klasno manje i sporije diferencirali. Bilo je doduše i tada među njima bogatijih i siromašnijih, eksploatatora i eksploatisanih, uglednih i neuglednih, kao što je bilo i raznih društvenih i ideoloških borbi, često vrlo oštrih. Ali pod zajedničkim pritiskom teške manjinske sudbine klasno raslojavanje bilo je relativno neznatno, a grupna solidarnost prema vani relativno visoka. Na tadašnjem stepenu razvoja društva i nauke uopšte nije se postavljalo pitanje u savremenom smislu reči, da li su Jevreji rasa, narod, religiozna ili etnička grupa. Sve to zajedno bio je nediferencirani kompleks koji se posmatrao pod aspektom srednjevekovnih ideologija uplivisanih u velikoj meri tadašnjim, u osnovi religioznim, pogledom na svet kako Jevreja tako i ne-Jevreja.

U prilikama takve relativne izolovanosti, i kulturno stvaralaštvo Jevreja bilo je dobrim delom ograničeno, kako po sadržaju tako i po dejstvu, na unutarnju sferu njihovih zajednica. Ipak, i u tom periodu mnogi od njih doprineli su značajne priloge kulturnom razvoju zemalja u kojima su živeli pa i opštečovečanskoj kulturi.

II

Ovakva situacija, koja je manje-više karakteristična za ceo Srednji vek, počela se postepeno ali bitno menjati sa jačanjem buržoaskog razvoja u pojedinim zemljama. Prodiranje buržoaskog poretka, bilo putem radikalnih buržoaskih revolucija, bilo putem kom-

promisnih sporazuma između propadajućeg feudalizma i rastućeg kapitalizma, iz osnova je počelo menjati stvarni položaj Jevreja, a zajedno s tim i njihova sopstvena shvatanja i shvatanja njihove nejevrejske okoline o njima. Tamo gde je buržoaski poredak u potpunosti preovladao, dolazilo je pre ili posle do tzv. građanske emancipacije Jevreja, tj. do dobijanja formalne građanske ravnopravnosti. Ukoliko je pak buržoaski poredak samo delimično prodro, bila je i građanska emancipacija Jevreja manje-više delimična. Sve u svemu, srednjevekovna izolovanost je sve više nestajala. Stekavši punu ili bar delimičnu građansku ravnopravnost, Jevreji su sve više ulazili u društveni život nejevrejske okoline. Počeli su se školovati u istim školama, ulazili su u mnoge profesije koje su im dotle bile nepristupačne, zauzimali su mesta u javnim službama, uzimali sve većeg učešća u nauci, književnosti, umetnosti itd.

Era buržoaskog liberalizma je, negde brže negde sporije, otvarala kapije fizičkog i psihičkog geta, a Jevreji su — gladni slobode, ravnopravnosti i boljeg i mirnijeg života — počeli da izlaze iz toga geta. Mnogima je izgledalo, da se posle 2.000 godina manjinske sudbine naglo ostvaruje sasvim novi život za njih. To je donekle bilo i tačno. Pod uticajem svega toga, u nekim zemljama, naročito u zapadnoj Evropi, dolazi i do izvešnih tendencija brze i potpune asimilacije koja ide za tim da napusti svaku vezu sa Jevrejstvom. Međutim, sa novim prilikama nastali su i sasvim novi problemi. Samo je manji deo Jevreja hteo i mogao da se brzo i potpuno asimilira. Velika većina nije za to imala ni ekonomske ni kulturne preduslove i bila je još duboko povezana sa tradicionalnim oblicima jevrejskog života. I ona je doduše želela blagodeti građanske ravnopravnosti i pristajala na veći stepen prilagođavanja širim nejevrejskim sredinama, ali ne po cenu potpunog napuštanja svoje grupne individualnosti (vere, običaja, jezika itd.). Kako je već istaknuto, građanska emancipacija nije došla svuda odjednom niti se ostvarivala u istoj meri. Iz zemalja u kojima je još uvek bilo diskriminacije i progona, jevrejske mase su se počele kretati ka zemljama građanske ravnopravnosti te su tako unosile u „starosedelački“ jevrejski element tih zemalja, koji je već u većoj meri bio asimilovan, komponente jače naglašene tradicionalne grupne individualnosti.

Nastali su i drugi problemi. Kod mnogih ne-Jevreja koji su inače bili borci za emancipaciju Jevreja, vladalo je shvatanje da cena emancipacije mora biti što potpunija asimilacija. „Jevrejima kao ljudima i građanima sve, a kao narodu ništa“ — tako se onda reklo. To je bila suviše skupa cena koju mnogi Jevreji, još duboko privrženi svojoj staroj zajednici i njenim vekovnim stradanjima, nisu mogli prihvatiti. Oni su osećali i smatrali da je u istinskoj demokratiji i ravnopravnosti u suštini involvirano i pravo manjinskih grupa da slobodno izivljavaju svoje posebne kulturne, verske i nacionalne osobine i potrebe.

Prodiranje Jevreja u nova zanimanja i nove položaje — u čemu su oni pokazali često brze i velike uspehe — zajedno sa ostalim

krupnim promenama u strukturi buržoaskog društva, takođe je imalo dalje značajne posledice kako među Jevrejima tako i u njihovom odnosu prema široj nejevrejskoj sredini. Klasna diferencijacija unutar Jevrejstva postala je mnogo izrazitija. Pod uslovima građanske ravnopravnosti, oni su postajali sastavni delovi klasa u pojedinim zemljama u koje su ušli po svojim novim položajima u kapitalističkoj privredi. Neki od njih ušli su u redove krupne buržoazije a najveći deo u redove srednje i sitne buržoazije i proletarijata. Na taj način nužno je došlo do izvesnog stepena klasne solidarnosti između jevrejskih i nejevrejskih eksploatatora s jedne strane, i jevrejskih i nejevrejskih eksploatisanih s druge. No istovremeno je moralo doći i do izvesnih suprotnosti unutar jevrejskih i nejevrejskih pripadnika istih klasa. Nejevrejska buržoazija gledala je u jevrejskoj buržoaziji novog i nepoželjnog konkurenta. U širokim masama seljaštva i radništva bilo je takođe još mnogo ostataka vekovnih predrasuda prema Jevrejima, koje se nisu mogle lako savladati i koje su bili pogodno tlo za zaoštavanje suprotnosti.

Kada je buržoaski liberalizam postepeno prelazio u fazu monopolističkog imperijalizma, sve suprotnosti buržoaskog društva došle su do mnogo jačeg izražaja. To se ispoljilo i u odnosu na Jevreje. Nejevrejska buržoazija i s njom povezani ostaci feudalnih i drugih reakcionarnih krugova — želeći ukloniti jevrejsku konkurenciju, s jedne strane, a s druge strane, skrenuti pažnju sve borbenijih radničkih masa sa pravih uzroka društvene bede, koja je bila uslovljena prvenstveno osnovnim suprotnostima samog imperijalističkog kapitalizma, na lažne i fiktivne uzroke — potpirivala je vekovne predrasude antisemitizma u raznim starim i novim oblicima počev od blažih do najoštrijih. Proletarijat, još nedovoljno svestan i organizovan svuda, a još više seljaštvo, nisu mogli u potpunosti shvatiti specifičnost tzv. jevrejskog problema niti na njega reagovati uvek i u svemu pravilno. Oni su doduše s pravom gledali na jevrejsku buržoaziju kao na sastavni deo neprijateljske vladajuće klase ali su još često podlegali starim predrasudama i gledali u jevrejskoj buržoaziji opasnijeg neprijatelja od ostale buržoazije. U pogledu pak jevrejskog proletarijata i drugih potlačenih jevrejskih masa, pored rastućeg razumevanja za osnovnu klasnu solidarnost sa njima, nije još bilo dovoljno razumevanja za njihove specifičnosti koje su bile rezultat vekovnog istoriskog razvoja i koje su se manifestovale u dosta jakim težnjama da se te specifičnosti održe i u okviru zajedničke klasne borbe svih potlačenih.

Poslednje decenije XIX st. i početak XX st. doneli su znatno jačanje organizovanog antisemitizma u nekim zemljama. Pojavljuju se političke partije i grupacije sa naglašenim antijevrejskim programima i odgovarajućom propagandom u javnosti. Dolazi do izrazitih antisemitskih sudskih procesa u kojima se obnavljaju srednjevekovne bajke o jevrejskim ritualnim ubistvima ili se pojedinim Jevrejima stavlja u teret druga teška dela a sa namerom da se

baci ljaga na Jevreje kao celinu i da se raspiruje mržnja protiv njih. Ponegde opet dolazi i do organizovanih pogroma. Tako položaj Jevreja u tim zemljama postaje sve teži, a to nije bez odraza i na Jevreje u drugim zemljama. Pod uticajem svega toga, sve više se razvija diskusija o mogućnostima nekog efikasnog rešenja koje bi trebalo da zadovolji sve zainteresovane.

Pod novim okolnostima buržoaskog društva i promenjene situacije Jevreja u njemu, a u sklopu daljeg razvoja i novih pojmova nauke o društvu, pojavilo se u novom vidu i pitanje o osnovnoj suštini Jevreja kao grupe. Neki su tvrdili da su Jevreji rasa, drugi da su narod, treći da su verska zajednica, četvrti da su specifična etnička grupa itd. U toj diskusiji koja ni do danas nije definitivno okončana pojavili su se i sa jevrejske i sa nejevrejske strane razni argumenti i dokazi za potkrepljenje jedne ili obaranje druge od napred iznetih definicija Jevrejstva. Mnogi od tih argumenata i dokaza bili su očevidno zlonamerni i nenaučni a sa ciljem da podržavaju antisemitizam. Drugi su bili dobronamerni, ali često zasnovani na nedovoljnom poznavanju svih relevantnih okolnosti, katkada i sa preteranim apologetičkim tendencijama. Bilo je, dakako, i ozbiljnih naučnih pokušaja da se pravilno sagleda sva složenost problema umesto da se on nasilno podvede pod sociološke kalupe. Uostalom, nije se radilo o nekoj apstraktnoj teoretskoj materiji nego o komplikovanoj društvenoj realnosti svoje vrste, te je i pristup problemu bio određen nizom objektivnih i subjektivnih preduslova i ciljeva.

Za one koji su Jevrejstvo prvenstveno hteli definisati kao rasu u antropološkom smislu radilo se o tome da dokažu nepromenljivu i prirodom određenu razliku između Jevreja i ne-Jevreja. Najčešće je s time bilo povezano i ukazivanje na inferiornost jevrejske „rase“, kako bi se pravdale nove mere diskriminacije koje su se pripremale. Danas znamo da su ovakve „naučne teorije“ docnije postale ideološki instrumenti za pravdanje istrebljenja miliona Jevreja i drugih ljudi. U svakom slučaju, definicija o Jevrejima kao rasi naučno je potpuno neodrživa. Za poslednjih 2.000 godina života u najrazličitijim zemljama i podnebljima oni su izgubili zajedničke antropološke karakteristike.

Ni definicija Jevreja kao religiozne grupe nije u saglasnosti sa stvarnošću, iako još ima dosta pristalica i među Jevrejima i među ne-Jevrejima. Religiozni momenat igrao je doduše do novijih vremena značajnu ulogu u životu Jevreja u dijaspori, ali je u krajnjoj liniji bio samo jedna od formi za očuvanje grupne egzistencije. Pored toga, kod Jevreja u dijaspori religija nikada nije bila oformljena u hijerarhiski organizovanu crkvu sa obaveznim dogmatskim učenjima, kako je to bio slučaj kod drugih „vladajućih“ religija. Nasuprot tome, bilo je mnogo razlika u shvatanjima, kultu i ritualu kako u raznim vremenskim periodima, tako i u pojedinim zemljama pa i mestima. Buržoaski period doneo je još veće razlike. S njim počinje brzo lajiciziranje jevrejske zajednice. Religiozna or-

todoksija sve više opada i ustupa mesto ne samo umerenom konzervativizmu, nego sve više progresivnom liberalizmu i radikalnom reformizmu. Preko svega toga put vodi do velikih grupa Jevreja koji sa Jevrejstvom u religioznom smislu već nemaju skoro nikakve ili baš nikakve veze, a da ipak nisu prestali da sebe smatraju Jevrejima i da od drugih budu smatrani kao takvi. Duhovito, iako sa priličnim pretvaranjem, rekao je još Nordau da su Jevreji „verska zajednica ateista“.

Ni definicija Jevreja kao naroda nije izgledala sasvim adekvatna, bar ne u onom smislu u kome se ona primenjivala na druge narode. Jevreji nisu imali ni kompaktnu teritoriju, ni zajednički jezik, ni zajedničku ekonomiku. Živeli su rasuti u mnogim zemljama, govorili raznim jezicima, bili državljani mnogih država i učesnici u raznim kulturama. Zajednički su imali svest o zajedničkoj prošlosti i stradanjima, izvesno specifično kulturno nasleđe, zajedničku zabrinutost zbog novih mogućih diskriminacija i progona i zajednički interes da se tzv. jevrejsko pitanje jednom reši i skine s dnevnog reda.

III

U vezi sa napred izloženim pojavile su se i razne koncepcije o mogućnostima rešenja. Prelazeći preko mnogobrojnih nijansa i varijanata, one se mogu uglavnom svesti na nekoliko osnovnih, koje su u daljem razvoju imale značajnu ulogu i koje su od strane Jevreja bile u većoj ili manjoj meri prihvaćene i sprovedene. Od kraja XIX st. naovamo one se uglavnom mogu karakterisati ovako:

a) Prva koncepcija polazi od shvatanja da je Jevrejstvo relikv ranijeg istoriskog razvoja, a u novim prilikama građanske ravnopravnosti — anahronizam od kojeg se treba što pre osloboditi. Treba napustiti Jevrejstvo, primiti u svemu životne oblike i shvatanja nejevrejskih širih sredina u kojima se živi i potpuno se s njima identifikovati. „Jevrejsko pitanje“ treba rešiti negacijom Jevrejstva.

Ovakva koncepcija imala je svojih pristalica kako u građanskim tako i u socijalističkim redovima, s tom razlikom što su njene pristalice u redovima buržoazije potpunom asimilacijom želele sačuvati svoje stečene pozicije u kapitalističkom društvu, a pristalice u socijalističkim redovima su smatrale da ne treba slabiti jedinstveni front klasne borbe održavanjem nacionalnih ili verskih razlika, jer će samom pobedom socijalizma biti rešena i sva pitanja ovakve vrste.

b) Druga koncepcija polazi od shvatanja da su Jevreji manjinska grupa svoje vrste, pri čemu su neki naglašavali više kulturno-nacionalne, a drugi verske momente. Kao takva posebna grupa, oni žele da svoje specifičnosti do izvesne mere sačuvaju i traže da im se to omogući, i to bez uštrba po građansku ravnopravnost. Ta koncepcija imala je takođe dosta pristalica i u buržoaskim i u soci-

jalističkim redovima. Ona se često nazivala kulturno-nacionalnim autonomizmom, a u suštini se podudara sa onim što danas nazivamo: manjinska prava. Većina njenih pristalica stoji na gledištu da su Jevreji narod koji doduše živi rasut među drugim narodima i koji će i dalje tako živeti. Kako takav on ima pravo, naročito gde ga ima u većem broju, da stvara i održava organizacione forme koje su mu potrebne, da gaji svoje školstvo, svoj jezik, svoje običaje itd. sve dotle, dok sam za to oseća potrebu.

c) Treća koncepcija polazi od shvatanja da su Jevreji narod, iako nemaju sve one elemente koji karakterišu druge narode. Međutim, u dijaspori se oni ne mogu kao narod održati ni dalje razvijati u naciju. Gorka iskustva prošlosti i antijevrejske opasnosti sadašnjosti pokazuju da je najpravilnije rešenje u teritorijalnoj koncentraciji Jevreja, što je osnovni preduslov za normalizaciju njihove situacije. U svojoj zemlji Jevreji će u punoj meri moći da sačuvaju svoje specifičnosti, da razvijaju svoju kulturu, da stvore zdraviju socijalnu strukturu, da se oslobode od manjinske sudbine i svih njenih opasnosti te da time i sebe i svet konačno oslobode tzv. jevrejskog pitanja. Od svih ovih teritorijalističko-nacionalnih koncepcija došao je do većeg značaja samo cionizam. On je uspeo da stvori snažnu i razgranatu političku organizaciju koja je sebe smatrala kao „jevrejsku državu na putu ostvarenja“ i kojoj je kao krajnji cilj lebdela pred očima buduća jevrejska država sa jevrejskom nacijom. Posle početnih diskusija, uskoro se cionizam definitivno orijentisao na Palestinu kao teritoriju buduće jevrejske države, oslanjajući se na duboku osećajnu povezanost koju su još mnogi Jevreji gajili prema zemlji gde je nekada postojala antička jevrejska država, čije je obnavljanje kroz celo vreme dijaspore lebdelo pred očima mnogih Jevreja kao utopisko-mesijanska nada, a bilo je i nekoliko neuspelih ranijih pokušaja za njeno ostvarenje. Istakavši lozinku o „sakupljanju rasutih“, cionizam je uskoro počeo sa naseeljavanjem Jevreja u Palestini, iako u početku u vrlo skromnoj meri, ali sa programom da će jednoga dana tamo živeti ako ne svi Jevreji a ono bar većina. Oni pak koji se neće preseliti u Palestinu imaće u njoj kulturno-nacionalni centar i potencijalno utočište ukoliko će i dalje ostati Jevreji, mada treba računati s time da će se vremenom veliki deo Jevreja van Palestine pretopiti potpuno u svoje šire sredine ili pasti kao žrtva novih antisemitskih progona. Razume se da su i cionisti smatrali da borba za ostvarenje jevrejske države ne znači odricanje od građanske ravnopravnosti i od manjinskih prava za Jevreje koji će ostati u dijaspori.

Treba još istaknuti da je cionistička koncepcija već vrlo rano morala da se pozabavi, pored nacionalnog, i sa osnovnim socijalnim pitanjem, jer se nije radilo samo o perspektivi jevrejske države, nego i o tome kako će ta država biti uređena. U tom pogledu pojavila su se među cionistima vrlo različita shvatanja koja su bila delimično rezultat istoriskog razvoja Jevrejstva, a još više njegove savremene situacije. Bilo je cionista koji su buduću jevrejsku državu zami-

šljali kao strogo religioznu, skoro teokratsku, smatrajući je donekle kao direktni kontinuitet antičke jevrejske države. Bilo ih je koji su je zamišljali kao buržoasku demokratsku državu po uzoru na druge takve države. A bilo ih je koji su je zamišljali kao socijalističku državu. Ovakva shvatanja i razne njihove varijacije odražavale su se u postepenom formiranju raznih grupacija, frakcija i partija unutar cionističkog pokreta. One su međusobno saradivale u naporima oko pripremanja buduće jevrejske države, ali su se oštro sukobljavale u drugim pitanjima, i to ne na samo oko metoda postepenog ostvarivanja i budućeg uređenja države, nego i oko odnosa prema ostalom svetu. Buržoaske grupacije tražile su kontakte sa adekvatnim krugovima pojedinih zemalja, a socijalističke su nastojale da se uključe u međunarodni radnički pokret za koji su se jevrejske radne mase sve više interesovale i u kome je i znatan deo jevrejske inteligencije bio sve više angažovan.

Kao što se vidi, sve ove tri osnovne koncepcije imaju svoje korene donekle u opštim društvenim uslovima i ideološkim pojavama vremena u kome su nastale, a donekle u specifičnostima istoriskog razvoja Jevrejstva i položaja u kome se ono nalazilo od poslednjih decenija XIX st. naovamo. Njihova detaljnija analiza i kritika u ovom okviru nije moguća, nego ćemo se na njih još jednom kratko osvrnuti nešto kasnije. Za sada je dovoljno ako konstatujemo da su sve tri paralelno dejsstvovala u jevrejskoj stvarnosti poslednjih decenija i da to čine i danas, uzajamno se ispreplićući i dopunjavajući.

IV

Prva decenija XX st. ubrzala je promene u razvoju jevrejskog života. Suprotnosti kapitalističkog sveta koje su ubrzo sazrevale ka Prvom svetskom ratu pritiskivale su i mnoge Jevreje sve više. Antisemitizam u nekim zemljama Srednje i Istočne Evrope još više je ojačao i Jevreji su se u sve većem broju iz njih iseljavali u Zapadnu Evropu i u prekomorske zemlje, naročito u SAD. Posle ugušenih revolucionarnih zbivanja u carskoj Rusiji, 1905 godine, u kojima su i mnogi Jevreji učestvovali, došlo je tamo do novih brutalnih protivjevrejskih mera, od kojih se jedan deo jevrejske omladine spasao odlaskom u Palestinu, gde su već bili stvoreni prvi temelji moderne jevrejske kolonizacije.

Prvi svetski rat teško je pogodio jevrejske mase u oblastima Istočne Evrope koje su bile neposredno uvučene u poprišta ratnih operacija. Mnogi su poginuli, a stotine hiljada ostali su bez ičega. To je takođe pojačalo emigraciju u zemlje Zapadne Evrope i u prekomorske zemlje.

Velika Oktobarska revolucija i stvaranje Sovjetskog Saveza doneli su, doduše, Jevrejima u SSSR punu građansku ravnopravnost, ali ne i puno ostvarenje manjinskih prava. Za vreme građanskog rata i strane intervencije stradali su mnogi Jevreji od belogardis-

kih bandi. Što više je u Sovjetskom Savezu uzimao maha staljin-ski kurs državnog kapitalizma i izolacije prema ostalom svetu, Jevreji u SSSR su gubili svaku vezu sa ostalim Jevrejima, iako je upravo rusko Jevrejstvo imalo ranije vrlo istaknutu ulogu u opšte-jevrejskim zbivanjima. Time je najbrojnija jevrejska grupa u Evropi praktički bila oštećena od ostalog jevrejskog razvoja.

U toku Prvog svetskog rata dolazi do značajnog koraka u ostvarivanju jevrejske države u Palestini. Balfurovom deklaracijom priznato je pravo Jevreja na nacionalno ognjište u Palestini. To je kasnije potvrđeno i odredbama mandata Društva naroda za Palestinu. Posle toga je novi centar u Palestini, uprkos svih poteškoća i ograničenja, i brojčano i po značaju sve više rastao.

Pojava fašizma, a naročito nacizma, imala je krupne i tragične posledice za Jevreje. Progoni u Nemačkoj i u drugim zemljama koje su došle pod njenu vlast i uticaj izazvali su nove talase masovnih emigracija. Samo mali deo izbeglica mogao je naći utočišta u Palestini i drugde i stvoriti novu egzistenciju. Veliki deo ostao je u neizvesnoj situaciji i pretstavljao je veliki teret za druge jevrejske zajednice. Zatim je došla kulminacija tragedije, fizičko uništavanje šest miliona Jevreja u zemljama koje su došle pod vlast fašizma. Taj bestijalni zločin genocida kome nema ravnog u novijoj istoriji, pogodio je fizički, moralno, materijalno i psihički i ogroman broj onih Jevreja koji su nadživeli hitlerovski plan totalnog istrebljenja Jevreja. Stotine hiljada raseljenih lica tražili su novi zavičaj i novu egzistenciju. Jevrejske zajednice koje su bile sretnije sudbine morale su primiti na sebe gigantski teret pomaganja, spasavanja i novog smeštavanja preživelih ostataka strašne tragedije. Vrata mnogih zemalja bila su i ostala zatvorena, a druge su ih teško i tek malo otvorile. Tek 1948 nova država Izrael mogla je široko da otvori svoja vrata za preživle jevrejske žrtve fašizma i druge Jevreje koji su hteli tamo da izgrade svoju bolju budućnost.

Posle svih ovih događaja, krupne promene koje su nastale u Jevrejstvu i koje karakterišu današnje stanje, mogle bi se rezimirati još u sledećem:

Do Drugog svetskog rata još uvek je Evropa bila centralni kontinent jevrejskog života, kako po broju Jevreja tako i po uticaju. U raznim evropskim zemljama živelo je preko deset miliona Jevreja. Danas u Evropi nigde nema velikih jevrejskih centara. Jevreji u Sovjetskom Savezu oštećeni su i izloženi procesu jedne forsirane asimilacije, pa čak i novim oblicima diskriminacije. Nije mnogo drukčiji položaj ni u sovjetskim satelitskim zemljama. U zemljama koje su bile pod fašističkom okupacijom žive još samo malobrojni ostaci nekadašnjih jevrejskih zajednica koje su najvećim delom istrebljene, a od preživelih se znatan deo iselio u Izrael ili u druge vanevropske zemlje. Od zemalja koje nisu bile pod fašističkom okupacijom, jedino u Velikoj Britaniji postoji još brojnija i značajnija jevrejska zajednica u Evropi. One u Švajcarskoj i Švedskoj su malobrojne i bez većeg uticaja na ostalo jevrejsko zbivanje.

Glavni aktivni centri Jevrejstva prešli su u vanevropske zemlje. Od njih je brojčano najjači centar u SAD sa pet i po miliona Jevreja, a nastali su dosta značajni centri i u Južnoj Americi, Kanadi, Južnoj Africi. Zaostale jevrejske zajednice u Severnoj Africi i u arapskim zemljama Prednjega Istoka nalaze se u nepovoljnoj ekonomskoj i pravnoj situaciji.

Novi i, po opštejevrejskom značaju, najvažniji centar nastao je u Palestini. Od šestohiljada Jevreja koliko ih je tamo bilo u momentu proglašenja države Izrael, njihov broj se već popeo na milion i po.

U toku burnih događaja poslednjih decenija i masovnih migracija, koje su oni prouzrokovali, nastale su i mnoge nove jevrejske zajednice u raznim zemljama gde ih doskora uopšte nije bilo, počev od Japana do nekih egzotičnih ostrva u Okeanima.

Nastale su dalje krupne promene u socijalnoj strukturi i duhovnom liku Jevrejstva. U zemljama gde je prestao kapitalistički poredak Jevreji su se najvećim delom svrstali u redove državnih službenika i službenika socijalističke privrede, a manjim delom u slobodne intelektualne profesije, zanatlije, radnike itd. U Izraelu se odigrava složeni i osobeni proces postepenog pretvaranja znatnih delova stanovništva u individualne i kolektivne seljake i industrijske radnike. U zemljama Zapadne Evrope i u prekomorskim zemljama promene u socijalnoj strukturi su manje ali ipak postoje. Naročito je karakterističan porast Jevreja u redovima industriskog radništva u SAD, a takođe i u redovima tehničke inteligencije tamo i drugde.

Tradicionalni jevrejski jezici dijaspore (jidiš, ladino) i posebno kulturno stvaralaštvo koje je za njih vezano sukcesivno nestaju. U Izraelu ih sve više potiskuje obnovljeni jevrejski jezik (hebrejski), a u ostalim zemljama jezici tih zemalja.

Opšta naobrazba i školovanje znatno su podigli kulturni nivo. Broj Jevreja koji učestvuje u naučnom, književnom i umetničkom stvaranju u mnogim zemljama i dalje je porastao. Oni u znatnom broju učestvuju i u političkom i ostalom društvenom životu u mnogim zemljama. Religiozna orijentacija, koja je vekovima prožimala jevrejski život u daljem je opadanju, a Jevreji su vrlo brojno angažovani u progresivnim pokretima i zbivanjima.

Ukupna slika današnjeg Jevrejstva kao celine vrlo je složena i raznolika. Postoji nepregledni broj raznih jevrejskih lokalnih organizacija — političkih, kulturnih, verskih, humanitarnih, naučnih, sportskih itd. One su objedinjene u raznim širim organizacijama zemaljskog, regionalnog ili međunarodnog obima. Među njima postoje razni oblici saradnje i borbe.

Sve u svemu, promene koje su nastale u poslednjim decenijama u svakom pogledu su ogromne. Jevrejstvo je u velikoj meri izgubilo svoje tradicionalne karakteristike. Ono je danas heterogenije nego ikad ranije, ali istovremeno i organizovanije nego ikada ranije. Nje-

gova sadašnja generacija doživela je najveću tragediju, gubitak jedne trećine celokupnog Jevrejstva od pre Drugog svetskog rata. A ta ista generacija doživela je i najveći događaj u jevrejskoj istoriji poslednjih 2.000 godina — ostvarenje jevrejske države.

V

Posle ovog sumarnog prikaza najnovijeg razvoja vratimo se još jednom na one tri koncepcije koje smo ukratko već karakterisali kao najznačajnije od kraja XIX st. naovamo. Ako posmatramo današnje Jevrejstvo kao celinu, videćemo da sve tri i dalje dejstvuju, iako su se odnosi među njima umnogome pomerili, a i unutar svake od njih došlo je do izvesnih promena.

Proces asimilacije i danas je u toku. Mnogi jevrejski pojedinci, pa i manje ili veće grupe, postepeno se pretapaju u svoje šire nejevrejske sredine i gube svaku vezu sa Jevrejstvom. No isto tako vidimo da znatno veći broj pojedinaca i grupa želi da sačuva svoju jevrejsku svest i polaže pravo na to da uživa manjinska prava kao posebna grupa, iako ne misle na teritorijalnu koncentraciju u jevrejskoj državi. To se odražava u mnogobrojnim i raznim jevrejskim organizacijama i ustanovama, u raznim oblicima jevrejskog vaspitanja, u jevrejskoj štampi i publicistici, u raznim granama judaističkih nauka, jevrejske literature i umetnosti. Svega toga ima u svima zemljama gde Jevreji žive, a naročito tamo gde ih ima u iole znatnijem broju. Najzad, i cionistička koncepcija zadobila je vrlo veliki krug organizovanih pristalica ili simpatizera među Jevrejima u svetu, Za svega pedeset godina od stvaranja svoje političke organizacije ona je ostvarila svoj glavni cilj: jevrejsku državu.

Ne želimo da se upuštamo u proročanstva u pogledu dalje budućnosti. Ali za skoriju budućnost se sa sigurnošću može predvideti da će sve tri koncepcije dejstvovati i dalje. Zavisice od niza spoljnih i unutrašnjih faktora gde i koliko će koja od njih doći do jačeg izražaja.

Nesumnjivi je fakat da je asimilacija prirodna pojava kako u biološkom tako i u društvenom smislu reči. Normalno je da se pojedinci i grupe, koje kroz duže vreme žive u nekoj određenoj sredini, njoj sve više prilagođavaju i najzad s njom potpuno identifikuju. Ali i zakonitost asimilacije ima svojih granica. Ako se ona forsira pritiskom od strane većine onda nužno stvara kompleks otpora na strani manjine. S druge strane, ako su težnje za asimilaciju kod manjine suviše nagle i nametljive, to nužno izaziva otpor kod većine. Iskustva prošlosti su pokazala da forsirane asimilacije nisu davale dobre rezultate ni za asimilatore ni za asimilante. Iskustvo je takođe pokazalo da ni visoki stepen asimilovanosti, recimo Jevreja u Nemačkoj, nije ih zaštitio od strahovite katastrofe. Ali ako u svetu bude što više istinske demokratije i ravnopravnosti a što manje formalne i stvarne diskriminacije, biće i više

uslova za prirodni tok postepene asimilacije. Vrlo je verovatno, da će se pod takvim uslovima mnogi Jevreji potpuno asimilovati.

Što se tiče manjinskih prava, njihovo priznanje spada danas među sve opštije usvojene standarde civilizacije. Nije slučajno da su i Jevreji u borbi za priznanje manjinskih prava odigrali znatnu ulogu, jer su na njima bili maksimalno zainteresovani. Izvesno je da će jačanje ovakvog shvatanja potkrepiti i organizacione forme jevrejskih manjinskih grupa i njihovu specifičnu sadržinu. No ne treba izgubiti iz vida ni okolnost da Jevreji u dijaspori ne žive nigde kao kompaktna manjina i da su zato — pod uslovima istinske demokratije i ravnopravnosti — izloženi bržoj asimilaciji nego druge manjine koje žive u čvršćem teritorijalnom kontinuitetu. Izgleda paradoksnno, ali je ipak tako, da se Jevreji nužno moraju boriti svagde za demokratiju i ravnopravnost, ako žele da se zaštite od diskriminacije i da slobodno uživaju manjinska prava; ali istovremeno, ostvarenje pune demokratije i ravnopravnosti stvara više preduslova za asimilaciju i time i za gubljenje manjinskih karakteristika čije je održavanje jedan od motiva u njihovoj borbi za demokratiju.

Cionistički pokret i jevrejska država imaju takođe dvostruku ulogu u celom tom zbivanju. Njihova pojava je pojačala nacionalnu svest kod mnogih Jevreja. U tom smislu oni deluju kao faktor održanja Jevrejstva ne samo u Izraelu nego i van njega. Stvaranje države Izrael pozdravili su sa simpatijama skoro svi Jevreji u svetu koji su se o tome mogli slobodno izraziti. Ogromna većina njih ukazuje joj moralnu i materijalnu pomoć. Mnogi još žele da se presele u nju a za druge ona pretstavlja potencijalno utočište za slučaj novih diskriminacija i progona. U njoj se stvaraju kulturne vrednote koje sa interesom prate i primaju široki krugovi Jevreja u svim krajevima sveta. S druge strane, ona utiče donekle i u suprotnom pravcu tj. u pravcu ubrzanja asimilacije. Posle prvog oduševljenja i prvih talasa masovnih iseljavanja, oseća se izvestan zastoj. Pored svih simpatija, Jevreji u raznim zemljama su svesni toga da problemi Izraela nisu ni potpuno ni isključivo njihovi problemi, nego da su konkretni problemi njihovog svakodnevnog života i njihove stvarne situacije često sasvim drugi i bliže vezani sa problemima zemalja u kojima žive i rade. Za one koji se nisu iselili u Izrael ili se iz bilo koga razloga neće tamo iseliti u dogledno vreme od nekoliko decenija, Izrael će postati sve više specifično „izraelski“, a sve manje „jevrejski“. Vizija o utopiskoj jevrejskoj državi kroz teške vekove dijaspore mogla je biti jedan od faktora povezivanja. Realnost konkretne države Izrael može da ubrza polarizaciju u oba pravca: kod jednih u pravcu jačanja jevrejske svesti, kod drugih u pravcu brže asimilacije.

Sa gledišta održavanja istoriskog kontinuiteta Jevrejstva potpuna asimilacija pretstavlja svakako gubitak. Oni Jevreji koji su se pretopili ili će se pretopiti u druge narode prestaju da budu pozitivan faktor u tom održavanju, bez obzira na to da li i u kojoj meri su time rešili svoje pitanje kao ljudi i građani. Iako je danas ima, takve

potpune asimilacije ipak još nema u toj srazmeri, da bi ona brzo mogla ugroziti opstanak Jevrejstva kao celine. Još uvek je znatno veći broj onih koji na jedan ili drugi način deklarišu svoju pripadnost Jevrejstvu i u izvesnoj meri učestvuju u njegovom životu, pa makar se i nalazili na raznim stepenima procesa asimilacije. Oni su još uvek više ili manje aktivan faktor jevrejskog zbivanja. Danas živi u svetu oko 12 do 13 miliona Jevreja, i to u 97 raznih zemalja u svetu, od čega oko jedan i po miliona u Izraelu. To znači da dijaspora predstavlja još uvek oko 90% Jevreja, a Izrael oko 10%. Sa gledišta istoriskog kontinuiteta Jevrejstva, nesumnjivo je, da već i danas, a još više u perspektivi budućnosti, manjina u Izraelu ima kudikamo veći značaj nego što to izražava njegov procentualni odnos prema većini u dijaspori.

Već smo napomenuli, da će dalje dejstvo izloženih osnovnih koncepcija i njihov odnos snaga zavisiti od niza spoljnih i unutarnjih faktora. Od tih spoljnih faktora treba se još malo zadržati na antisemitizmu (tačnije rečeno — judeofobiji). Antisemitizam je barem toliko star koliko i život Jevreja u dijaspori. On ima razne ekonomske, političke i psihološke komponente, a njegovi pojavni oblici su se često menjali. Upravo zato jer je pratio istoriju Jevreja kroz tako dugo vreme, kod mnogih Jevreja postojalo je uverenje ili nesvesno osećanje da je on neminovan sve dotle dok Jevreji budu živeli u dijaspori. Iako takvo uverenje i osećanje nije tačno, ono nije ni nerazumljivo, ako se imaju u vidu gorka iskustva od 2.000 godina, pa i najnovija iskustva naših dana. Ako se moglo dogoditi ono što se dogodilo tj. da je usred „civilizovane“ Evrope i usred XX st. na najbrutalniji način izvršeno ponižavanje, mučenje, pljačkanje i istrebljenje 6 miliona Jevreja, i to prvenstveno zato jer su bili Jevreji, a bez ikakvog obzira na pol i uzrast, bogatstvo i siromaštvo, konzervativnost ili progresivnost, onda se ne treba čuditi ni tome da su Jevreji postali još osetljiviji, katkada i preosetljivi na svaku pojavu koja predstavlja ne samo izraziti antisemitizam, nego i latentnu klicu iz koje bi se on mogao razviti. Takvih pojava, stvarnih i potencijalnih, ima i danas, iako se u ovom trenutku ne pojavljuju u tako tragičnim formama kao za vreme hitlerizma. Da li, gde, kada i u kojoj meri one opet mogu ojačati, zavisi u mnogo manjoj meri od Jevreja, a u kudikamo većoj od drugih okolnosti unutarnjeg društvenog razvoja u raznim zemljama i međunarodnih odnosa u svetu. Njihov porast ili opadanje će svakako uticati i na to, kako će i u kojoj meri izložene osnovne koncepcije delovati među Jevrejima.

Još jedna okolnost zaslužuje da bude istaknuta. To je činjenica da je koncepcija o Jevrejima kao narodu u toku poslednjih decenija sebi sve više prokrčila put. Ona doduše nije ni danas opšteusvojena ni kod Jevreja ni kod ne-Jevreja, ali je nesumnjivo da je stekla mnoga i vrlo autoritativna priznanja. Od Balfurove deklaracije pa preko mandata Društva naroda za Palestinu sve do odluke Generalne skupštine Ujedinjenih nacija o stvaranju je-

vrejske države, u raznim aktima od međunarodnog pravnog značaja došlo je do izražaja shvatanje velikog dela sveta da su Jevreji — narod. Isto shvatanje došlo je do izražaja i u zakonodavstvu i u praksi mnogih zemalja. U nizu zvaničnih pravnih tekstova Jevreji se tretiraju kao narod, nacionalnost, narodna manjina i sl. i priznaju im se razna manjinska prava. Uostalom, to shvatanje se manifestovalo i u saglasnosti mnogih država da se Jevreji iz njihovih zemalja slobodno iseljavaju u Izrael. Čak i Sovjetski Savez koji je pokazivao otpor protiv takvog shvatanja, nije mu se mogao potpuno odupreti. Jevrejima Sovjetskog Saveza doduše nije priznato pravo da održavaju slobodnu vezu sa ostalim delovima Jevrejstva i da se iseljavaju u Izrael, ali su im priznata izvesna manjinska prava unutar Sovjetskog Saveza koja su, bar donekle, bila i primenjivana. Štaviše, u okviru SSSR stvorena je Jevrejska autonomna republika u Birobidžanu koja je trebalo da predstavlja za sovjetske Jevreje neki surogat za Palestinu. Taj eksperimenat u praksi nije doneo nikakve rezultate koji bi bili spomena vredni, u šta dalje nije potrebno ovde ulaziti, ali je ipak jedan od dokaza za priznanje jevrejske narodnosti.

Razume se, jevrejski narod u dijaspori ne može potpuno pre-rasti u kvalitet nacije. Taj proces se može desiti jedino u Izraelu. I stvarno se i dešava sa Jevrejima koji tamo žive ili će još onamo doći. Tu postoje svi elementi za formiranje nacije: kompaktna teritorija, formiranje zajedničkog jezika, zajedničke ekonomike, kompaktnog psihičkog ambijenta, pa i zajednička državna vlast. Iz ljudskog materijala jevrejskog naroda stvara se izraelska nacija. Danas su oni jedan drugom još vrlo bliski i vrše jaki uzajamni uticaj. Niko ne može sa sigurnošću predvideti dokle će to tako biti i kakvi će biti krajnji rezultati za Jevreje u Izraelu i u dijaspori.

Sa takvim aspektima o nekim glavnim pojavama jevrejskog razvoja koji nam se za našu temu čine važnim, a koji su daleko od toga da bi bili potpuni, prelazimo na izlaganja o Jevrejima u Jugoslaviji.

B) JEVREJI U STAROJ JUGOSLAVIJI

VI

Na tlu današnje Jugoslavije Jevreji žive još od pre rimskih vremena. Verovatno je da ih je bilo u nekim našim krajevima još u doba kada je antička jevrejska država postojala. Otada pa do danas, dakle kroz 2.000 godina, susrećemo ih u raznim vremenima i na raznim mestima. Neke naše današnje jevrejske opštine mogu dokazati kontinuitet od više stotina godina. Najstariji tragovi nalaze se u Makedoniji i Dalmaciji, ali ima ih i u predelima rimske Panonije odn. današnje Vojvodine. Ima ih u Hrvatskoj za vreme domaćih dinastija, kao i u Srbiji za vreme Nemanjića. Došli su iz

grčkih zemalja, iz Zapadne i Srednje Evrope, iz raznih delova Turske carevine. O nekim grupama sačuvali su se samo sporadični tragovi, druge možemo pratiti kroz duži period pa im se onda gubi trag. Susrećemo ih na našem Jadranskom Primorju, u Sloveniji, u unutrašnjosti Hrvatske i Bosne, Srbije, Makedonije i Vojvodine — u raznim epohama. Njihova sudbina je umnogome slična sudbini jevrejskih zajednica u drugim zemljama Evrope i posebno Balkanskog Poluostrva. Mnogobrojne migracije koje su toliko karakteristične za istoriju Jevreja u dijaspori, znatno utiču i na istoriju Jevreja u jugoslovenskim zemljama. Dovoljno je potsetiti na pr. da je posle izгона Jevreja sa Pirinejskog Poluostrva, krajem XV st., došao priličan broj tih „španskih“ Jevreja i u jugoslovenske zemlje. Mnogi su došli u toku velikih migracija iz istočno-evropskih zemalja. Novodošavši pomešali su se sa ranije naseljenima i iz tog mešanja se formirao dalji lik jevrejskih zajednica u jugoslovenskim zemljama. Mi se nećemo zadržati više na ovoj daljoj prošlosti koja je, bar u glavnim crtama, poznata, a delimično već i naučno obrađena, iako mnoga pojedinačna pitanja još nisu dovoljno istražena, a celokupnost toga zbivanja još čeka svoga istoriografa.

VII

Stvaranjem jugoslovenske države 1918 godine našli su se u okviru iste države Jevreji Srbije i onih jugoslovenskih zemalja koje su dotle bile u sastavu Austro-Ugarske. Među njima je bilo dosta razlika po poreklu, jeziku, kulturi, tradicijama pa i socijalnoj strukturi. U krajevima južno od Save i Dunava bili su većinom Sefardi, a u ostalim krajevima Aškenazi. Građanska emancipacija je već bila ostvarena. Izuzev Vojvodine, gde je asimilacija bila više orijentirana prema mađarskoj i nemačkoj kulturi, u ostalim našim krajevima asimilacija je već bila orijentirana prema kulturi jugoslovenskih naroda.

Pored svih postojećih razlika, zajednički interesi i ciljevi uskoro su povezali Jevreje u Jugoslaviji u organizacionu celinu koja ih je sve više približavala i u sadržajnom pogledu. Tako je nastala jevrejska zajednica u Jugoslaviji, zajednica jugoslovenskih Jevreja. Još 1920 godine stvoren je Savez jevrejskih opština a i mnoge druge zajedničke kulturne, socijalne i nacionalne organizacije i ustanove jugoslovenskog Jevrejstva u kojima su se povezivale mnogobrojne lokalne ustanove (na pr. Savez jevrejskih omladinskih udruženja, Savez cionista itd.). Period od 1918 do 1941 godine je uglavnom dobro poznat. Iz njega se sačuvalo dosta arhivskog materijala, štampe i drugih publikacija, iako je veoma mnogo toga nestalo u buri Drugog svetskog rata i fašističke okupacije. No ni za taj period još nije data celovita istorisko-sociološka obrada, pa ćemo ovde istaknuti bar neke važnije momente koji nam se čine značajnim za razumevanje najnovijih događaja.

Oko dve trećine Jevreja u predratnoj Jugoslaviji bili su poreklom iz istočno-evropskih i srednjo-evropskih zemalja (Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska, Austrija, Rusija itd.) tzv. Aškenazi, a oko jedna trećina bili su Jevreji poreklom iz Španije, Portugalije, Italije, Turske i drugih balkanskih zemalja, tzv. Sefardi. Pred Drugi svetski rat bilo je 117 jevrejskih opština od kojih 105 učlanjenih u Savezu jevrejskih veroispovednih opština, a 12 u Udruženju jevrejskih ortodoksnih opština. U mestima gde je bilo i Sefarada i Aškenaza u većem broju, postojale su po pravilu posebne sefardske i aškenaske opštine. Slično je bilo i u mestima gde je bilo u većem broju ortodoksa i neologa.

Prema poslednjim statističkim podacima iz 1939/40 g. koji se mogu smatrati dosta pouzdanim, u Jugoslaviji je tada bilo oko 71.000 jugoslovenskih Jevreja i oko 3.000—5.000 Jevreja stranog državljanstva među kojima mnogo izbeglica iz Nemačke, Austrije i Čehoslovačke koji su pobešli ispred hitlerovskog fašizma i našli ovde kraće ili duže utočište. Jevreja je bilo u svim krajevima Jugoslavije izuzev Crne Gore, gde je bilo samo pojedinaca, i Slovenije, gde je bilo svega nekoliko desetina duša. Pretežni broj Jevreja živio je u većim i srednjim gradovima. U 11 mesta (Beograd, Zagreb, Sarajevo, Subotica, Novi Sad, Skoplje, Osijek, Zrenjanin, Bitolj, Senta i Zemun) živelo je oko tri četvrtine Jevreja u Jugoslaviji. Ostali su živeli po manjim gradovima, a donekle i po selima.

Interesantni su i neki podaci o profesijama koje takođe potiču iz 1939/40 god. Bilo je oko 2.000 zanatlija, 5.000 trgovaca, 550 lekara, 350 advokata, 170 inženjera, 100 apotekara, 60 veterinara, 130 profesora i učitelja, 350 rabina i drugog svešteničkog i laičkog osoblja u službi jevrejskih opština i ustanova, 400 industrijalaca, 120 bankara, menjača i sl., 500 državnih i samoupravnih činovnika, 4.200 privatnih činovnika, 1.300 trgovačkih zastupnika, putnika i sl., 300 industriskih radnika, 130 poljoprivrednika i oko 700 ostalih zanimanja. Ostalo su domaćice, starci i starice, deca, stalno bolesni i druga lica bez privrednih profesija.

Takođe su zanimljivi i podaci o školskoj omladini iz iste godine: 3.200 učenika osnovnih škola, 3.000 učenika gimnazija i sličnih srednjih škola, 550 učenika trgovačkih akademija, srednjih tehničkih i drugih stručnih škola, 700 studenata na univerzitetima i drugim visokim školama, 350 učenika u privredi.

Kako se iz prednjih podataka vidi, Jevreji u staroj Jugoslaviji pripadali su najvećim delom sitnoj i srednjoj buržoaziji. Mali broj pripadao je krupnoj buržoaziji, seljaštvu i industriskom proletarijatu. Veoma je veliki broj inteligencije. Ovakva socijalna struktura bila je rezultat dugog razvoja u čiju dalju analizu ovde ne možemo ulaziti.

U staroj Jugoslaviji Jevreji su do 1940 god. bili formalno ravnopravni građani. Njihov status kao verske zajednice bio je uređen zakonom. Bio im je priznat i status narodne manjine (iako o tome nije postojao poseban zakonski propis), jer je bilo dozvo-

ljeno stvaranje raznih udruženja i ustanova sa jevrejskim nacionalnim, kulturnim, sportskim i sličnim ciljevima. Međutim, i pored formalne ravnopravnosti, stvarna ravnopravnost nikada nije bila potpuna. Na razne načine su reakcionarni krugovi trpeli ili podržavali društvenu diskriminaciju koristeći se pri tome vekovnim predrasudama koje su se održale kao relikti ranijih vremena. Ipak, antisemitizam nije bio naročito intenzivan sve do Hitlerovog dolaska na vlast u Nemačkoj, kao što ni u starijoj istoriji Jevreja u jugoslovenskim zemljama ne nailazimo na takve masovne progone kakvi se susreću u drugim zemljama.

Kao rezultat njihove stvarne situacije, a pod uticajem društvenog razvoja u Jugoslaviji i raznih strujanja u jevrejskom svetu, i kod Jevreja u Jugoslaviji susrećemo istovremeno dejstvo raznih tendencija. U odnosu prema Jevrejstvu nailazimo na asimilatorne tendencije u jugoslovenskom, srpskom, hrvatskom i donekle još u mađarskom pravcu. Kod nekih — iako manjeg broja — te tendencije idu do krajnjih konsekvencija potpunog prekidanja veza sa Jevrejstvom. Kod drugih idu samo do izvesne mere (Srbi mojsijevе vere, Hrvati izraelitičke veroispovesti i sl.). No znatan — a svakako najbolje organizovani — deo Jevreja u Jugoslaviji bio je jevrejski nacionalno orijentisan, deklariseo se po narodnosti kao Jevrejin i učestvovao manje ili više aktivno u raznim grupacijama cionističkog pokreta. U odnosu na opšte društveno zbivanje, pretežni broj Jevreja bio je orijentiran liberalno-buržoaski, ali je bio priličan broj onih, naročito u redovima inteligencije i omladine, koji su se orijentirali prema radničkom pokretu, bilo kao aktivni učesnici u njemu i u organizacijama koje su bile pod njegovim uticajem, bilo kao simpatizeri. Pa i u krugovima cionista stalno je rastao broj omladinaca i intelektualaca u levim cionističkim grupacijama koje su povezivale cionističke i socijalističke tendencije.

Poslednjih godina pred Drugi svetski rat, i u Jugoslaviji su profašistički i reakcionarni režimi počeli i zvanično da podržavaju antisemitizam. Važnu ulogu u tome igrale su i razne fašističke i profašističke organizacije (ljotićeovci, ustaše, križari, kulturbundovci itd.). Usled svega toga, položaj Jevreja u Jugoslaviji se pogoršavao. Sistematska antisemitska propaganda sve je više uzimala maha, a u 1940 godini dolazi i do prvih zakonskih mera kojima se ograničava formalna građanska ravnopravnost. Za vreme vlade Cvetković-Maček izdati su tzv. Korošćevi zakoni kojima se ograničava pravo školovanja za jevrejsku omladinu u srednjim i visokim školama i zabranjuje Jevrejima trgovina životnim namirnicama. Uvedena su i razna ograničenja u vojsci — većinom putem poverljivih naređenja — koja su isključila Jevreje iz nekih rodova vojske, otežavala im polaganje oficirskih ispita i sl. Obruč fašističkog pritiska oko Jugoslavije spolja i unutarnje jačanje profašističkih tendencija pretkazivali su tragične dane za Jevreje u Jugoslaviji.

Broj Jevreja u Jugoslaviji nikada nije bio velik, ni u odnosu na ukupno stanovništvo Jugoslavije (oko 1/2%) ni u odnosu na

ukupan broj Jevreja u svetu (ispod 1/2%). Stoga oni nisu predstavljali važan faktor ni u životu Jugoslavije ni u opštejevrejskom zbi- vanju. Ipak je činjenica, da su oni, srazmerno prema malome broju, živo učestvovali u ekonomskom, društvenom i kulturnom životu Jugoslavije kao i jevrejskog naroda. U oba pravca dali su impo- zantan broj uglednih i sposobnih javnih radnika i kulturnih stva- ralaca. Jevrejski život bio je dosta intenzivan. Pored već pomenutih jevrejskih opština i mnogobrojnih udruženja i organizacija, posto- jale su bogate jevrejske biblioteke i arhive, nekoliko jevrejskih novina i časopisa, priličan broj edicija iz oblasti jevrejske istorije, književnosti, sociologije, cionistike itd. Posebnih jevrejskih škola, izuzev Srednjeg jevrejskog teološkog zavoda u Sarajevu, nije bilo, ali su postojali mnogobrojni kursevi, sletovi, logorovanja i sl. koji su služili jevrejskom vaspitanju omladine.

Verski život bio je u postepenom, ali stalnom opadanju. Pro- ces laicizacije jevrejske zajednice najbrže se ispoljavao kod om- ladine i inteligencije. Jačanjem modernih tendencija sve više su se gubile tradicionalne razlike između Aškenaza i Sefarada kao i njihovi tradicionalni jezici (ladino, jidiš).

Sa Jevrejstvom u inostranstvu bilo je živih veza. Centralne je- vrejske ustanove i organizacije u Jugoslaviji bile su učlanjene u raznim jevrejskim organizacijama svetskog karaktera ili su sa njima saradivale.

Iako malobrojno, dobro organizovano, na srazmerno visokom kulturnom nivou i visokom stepenu jevrejske svesti, — ni Jevrej- stvo Jugoslavije, naravno, nije bilo jedinstveno iznutra. U njemu su se odražavale i sukobljavale razne suprotnosti ekonomskog, po- litičkog, verskog i kulturnog karaktera. Kao celina, ono je bilo živo i raznoliko i uživalo je u jevrejskom svetu lep ugled koji je znatno premašio njegovu brojnu snagu. U takvom stanju ga je zatekao fašistički napad na Jugoslaviju.

C) OD APRILA 1941 DO OSLOBOĐENJA

VIII

Sa 6 aprilom 1941 godine počela je najveća tragedija u istoriji Jevreja u Jugoslaviji. Još od prvih dana nacističko-fašistički oku- patori i njihovi izdajnički domaći pomagači počeli su sa nizom najbrutalnijih mera protiv njih, a s krajnjim ciljem njihovog to- talnog uništenja. Mi nećemo ovde prikazivati strahovite fašističke zločine i neopisivo stradanje jugoslovenskih Jevreja, jer smatramo da je to, bar uglavnom, poznato. Jugoslovenska Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača kao i njene zemaljske komisije po pojedinim republikama, uz saradnju čitave mreže regionalnih i lokalnih komisija, prikupile su i sredile još za vreme trajanja rata, a najviše posle Oslobođenja, ogroman mate- rijal o tome. On se dalje dopunjavao i procesima koji su vođeni u Jugoslaviji i u inostranstvu protiv zločinaca koji su dopali u ruke

pravde. Postoje hiljade pisanih i štampanih dokumenata, iskaza stotina preživelih svedoka, protokoli o ekshumaciji masovnih grobnica kao i nekoliko veoma iscrpnih elaborata koji su posebno izrađeni o tom pitanju. Delovi toga materijala publikovani su već u raznim službenim saopštenjima pomenutih državnih i zemaljskih komisija i drugde, iako najveći deo još dosada nije publikovan, nego se nalazi u arhivama Vojno-istoriskog instituta u Beogradu, javnih tužioštava FNRJ i narodnih republika, sudova i muzeja, a takođe ga ima i u istorisko-muzejskoj zbirci Saveza jevrejskih opština i u sličnim zbirkama u inostranstvu. Na osnovu materijala koji su mu bili pristupačni, Savez jevrejskih opština Jugoslavije izdao je u jesen 1952 godine knjigu „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“ koja sadrži sažeti i dokumentovani prikaz na 200 strana teksta sa oko 100 foto-dokumenata. Ova strahovita tema obrađena je delimično i u raznim književnim i publicističkim radovima. Svakako još pretstoji zadatak da se vremenom ceo materijal obradi i publikuje, no i ono što je dosada na tom polju urađeno daje dovoljno obuhvatnu sliku koja pokazuje da su fašistički zločinci vršili uništavanje Jevreja u Jugoslaviji uglavnom na isti način po kome su radili u drugim zemljama, koje su došle pod njihovu vlast, ali po bestijalnosti i brutalnosti još i strašnije.

Počevši od prvih mera ponižavanja i pljačke pa do masovnog istrebljenja u raznim logorima smrti na teritoriji okupirane Jugoslavije i van nje, nemački fašisti i njihovi mađarski, bugarski i italijanski sateliti, a u ne manjoj meri domaći folksdojčeri, ustaše, ljotićevci, nedićevci i četnici, izvršili su masovne i pojedinačne zločine prema narodima i građanima Jugoslavije uopšte, a posebno i prema jugoslovenskim Jevrejima. Bilo je možda nijansnih razlika u njihovim zločinima, ali su u krajnjoj liniji svi imali isti cilj. Kao rezultat svega toga, zajedno sa skoro dva miliona drugih građana Jugoslavije i zajedno sa šest miliona drugih Jevreja u Evropi, izgubilo je živote oko 80% Jevreja u Jugoslaviji tj. oko 60.000 ljudi, a da i ne govorimo o tome da su skoro u potpunosti uništene i opljačkane sva jevrejska društvena i privatna imovina i kulturne dragocenosti. Bilans ovog strahovitog stradanja koje je trajalo pune četiri godine, po svom jezivom efektu procentualno zaostaje jedino za tragedijom Jevreja u okupiranoj Poljskoj. Pored 60.000 ubijenih, među onima koji su preživeli to užasno doba veliki je broj onih koji do danas nose na sebi teške tragove strahovitih patnji u vidu raznih oblika invaliditeta, teških bolesti, psihičkih i nervnih poremećaja.

IX

No kada se govori o periodu od 1941 do 1945 godine treba istaknuti da Jevreji Jugoslavije nisu bili samo mučeničke žrtve fašističkih zločina, nego su u srazmerno dostojnom broju učestvovali

u aktivnoj borbi protiv smrtnih neprijatelja jugoslovenskih naroda, jevrejskog naroda i celog naprednog čovečanstva.

Ogroman broj Jevreja već je bio odveden u zatvore i logore, a delimično i ubijen, pre nego što se Narodno-oslobodilačka borba u Jugoslaviji rasplamsala u svojoj punoj širini. Kao elemenat koji je živeo pretežno u gradovima gde je fašistička vlast bila najviše koncentrisana, a delimično i smeten brutalnošću kolektivnih mera protiv njih, Jevreji su bili sputani da od samog početka učestvuju u borbi u onoj meri u kojoj bi to inače bilo moguće. Kada se prednje ima u vidu, srazmerno je veliki broj Jevreja uspeo da se postepeno priključi borbi. Materijali o tome još nisu u celosti prikupljeni i obrađeni, a biće u svoje vreme predmet posebne publikacije. No već i dosadašnji rezultati istraživanja pokazuju, da procentualno učešćem Jevreji u toj borbi ne zaostaju za ostalim građanima Jugoslavije. Oni su u toj borbi učestvovali u prvom redu kao antifašisti i građani, ali mnogi od njih i kao svesni Jevreji, kao što su učestvovali mnoge stotine hiljada Jevreja u redovima svih savezničkih armija, a desetine hiljada u pokretima otpora i u partizanskim akcijama u okupiranim zemljama, svesni toga da je u ovom ratu u pitanju „biti ili ne biti“ za mnoge narode pa i za Jevreje.

Bilo ih je među prvoborcima NOB još od 1941 godine, a mnogi su se priključili docnije, naročito posle sloma fašističke Italije kada su oslobođeni znatni delovi našeg Primorja. Bilo ih je u Narodno-oslobodilačkom pokretu i na neoslobodenoj teritoriji. Učestvovali su u ilegalnim antifašističkim organizacijama u ratnom zarobljeništvu u Nemačkoj i Italiji a takođe i u antifašističkom radu u internirskim logorima i u izbeglištvu. I među Jevrejima poreklom iz Jugoslavije koji su se još pre rata iselili u Palestinu, SAD i druge zemlje, bilo je onih koji su rečju i delom pomagali narodno-oslobodilački pokret. Svako od ovih pitanja zaslužuje da bude detaljnije proučeno i razrađeno.

Nije moguće upuštati se ovde u nabranje imena, pa ni najistaknutijih. Dovoljno je ako spomenemo da među nosiocima najvišeg ratnog odlikovanja Nove Jugoslavije, Ordena narodnog heroja dosada ima 12 poginulih i živih jugoslovenskih Jevreja, a da i ne govorimo o brojnim nosiocima drugih visokih odlikovanja za hrabrost, te vojničke i druge zasluge za narodno-oslobodilački pokret. Nije mali broj onih koji su postigli visoke činove u novoj Jugoslovenskoj armiji za vreme rata i posle toga, te i danas u njoj služe.

S druge strane, skoro uopšte nije bilo jugoslovenskih Jevreja koji su saradivali sa fašističkim okupatorima i njihovim izdajničkim domaćim pomagačima ili su se inače okaljali krvlju i patnjama svoje braće. Takvi sramni slučajevi mogu se nabrojati na prste.

X

Pored mučeničkog stradanja i aktivnog učešća u borbi, treba posebno napomenuti da ni za vreme najstrašnijih uslova rata i fašističke okupacije nije potpuno zamro ni jevrejski rad. Gde god

i dokle god je to bilo moguće, i pod samom okupacijom, funkcionisale su neke jevrejske opštine i ustanove i trudile su se da bar malo ublaže strahovite patnje koje su zadesile jevrejsku zajednicu. A takođe i u ratnom zarobljeništvu, internaciji i izbeglištvu, gde god se skupila makar i manja grupa jugoslovenskih Jevreja, svagde se negovao jevrejski društveni, kulturni, verski i humanitarni rad. Raspoložemo sa neobično interesantnim materijalima o kulturnim priredbama, kursevima jevrejske istorije i jezika, proslavljanju jevrejskih praznika, održavanju verske službe i uzajamnom socijalnom pomaganju. Sve se to obavljalo i održavalo često pod najtežim i najopasnijim uslovima, pri čemu još treba napomenuti da su i jevrejske organizacije iz savezničkih ili neutralnih zemalja nalazile puta i načina da ukažu izvesnu pomoć u takvoj aktivnosti pa čak i da malom delu jugoslovenskih Jevreja omoguće begstvo iz fašističkog pakla. I to su teme koje treba još detaljno obraditi i objaviti. Samo primerice navodimo da je u logorima zarobljenih jugoslovenskih oficira u Nemačkoj bilo na okupu oko 400 Jevreja koji su ne samo skoro stoprocentno učestvovali u antifašističkom pokretu u logorima, nego su gajili i jevrejski život i rad. U njihovoj sredini su još u vreme kulminacije fašističke vlasti diskutovani i izrađeni prvi planovi za obnovu jevrejske zajednice u Jugoslaviji, koji su se posle Oslobođenja dobrim delom i ostvarili. Oni su uspevali da iz svojih logorskih plata doture srazmerno velika materijalna sredstva za pomaganje jevrejskih interniraca u nekim koncentracionim logorima ili pojedinih Jevreja koji su se krili na okupiranoj teritoriji.

Kada se sve to posmatra kao celina i kada to bude jednoga dana u svim pojedinostima obrađeno, videće se jasno da jugoslovenski Jevreji nisu izgubili nadu i veru u bolju budućnost ni u najtežim prilikama, pa ni onda kada su bili u rukama neprijatelja, čiji je cilj bio da potpuno istrebi jevrejski narod. Pod tim okolnostima, ogromna većina njih morala je umreti mučeničkom smrću, a ne u aktivnoj borbi sa neprijateljem. Ali u čast njihove uspomene može se reći, da su znali umirati sa dostojanstvom, što potvrđuju čak i neprijateljski izvori. Bilo je, naravno, i slabosti i malodušnosti, a još više nesnalazjenja i zapanjenosti pred nepojmljivom i nezasluženom nesrećom koja ih je snašla. No hiljade su umirali onako kako su Jevreji u svojoj dugoj stradalničkoj istoriji često znali umirati: verni svojoj zajednici. Među onima pak, koji su imali mogućnost i sreću da se bore s oružjem u ruci ili da pomažu ortžanu borbu rečju i delom, bilo je mnogo primera herojstva, poštenja, nesebičnog rada, drugarske solidarnosti, istrajnosti i nesealomljive vere u pobedu naprednih snaga čovečanstva nad fašističkim mrakom.

Četiri godine stradanja i borbi mnogome su promenile raniji lik jugoslovenskog Jevrejstva. Néstalo ih je 80%. Od preživelih mnogi su izgubili zdravlje i porodicu, a skoro svi raniju egzistenciju i imovinu. Gubici su ogromni i nenadoknadivi. Ali ipak, ostaci koji su preživeli fašistički pakao izašli su iz njega u mnogom po-

gledu ojačani, odlučniji i borbeniji. Naročito velika škola za njihov budući život bila je Narodno-oslobodilačka borba. U njenim re-dovima bilo je jedino mesto u zemlji gde su se mogli osećati slobodni i ravnopravni i gde su mogli računati na solidarnost. Bratstvo i jedinstvo koje je iskivano u ognju Narodno-oslobodilačkog rata i narodne revolucije jugoslovenskih naroda, obuhvatalo je i Jevreje Jugosla-vije. Zajedničke patnje i žrtve još više su približile jugoslovenske Jevreje jugoslovenskoj zemlji i njenim narodima.

D) JEVREJI U JUGOSLAVIJI — OD OSLOBOĐENJA DO DANAS

XI

Kada je rat završen i cela Jugoslavija oslobođena, počeli su se i preživeli Jevreji vraćati iz narodno-oslobodilačke vojske, iz za-robljeničkih i internirskih logora i iz izbeglištva u svoju zemlju i u svoja mesta. Taj proces trajao je mesecima, pa i duže. Ukupno ih je preživelo 15.000, od kojih se u Jugoslaviji opet okupilo oko 13.500, a 1.500 ostalo je u zemljama kuda su stigli za vreme rata (Palestina, SAD, Kanada, Južna Amerika itd.).

Vratili su se, s jedne strane, radosni što se opet nalaze u oslo-bođenoj zemlji, za koju su se mnogi od njih borili i gde su sada bili ne samo formalno nego i stvarno slobodni i ravnopravni. S druge strane, bili su duboko ožalošćeni, jer nije bilo nikoga među njima koji nije izgubio mnoge članove svoje bliže i dalje porodice, znance i prijatelje. Imovina im je za vreme rata i okupacije opljačkana i uništena te u mnogo slučajeva nisu našli ništa. Kod mnogih su stradanja za vreme rata i tuga za izgubljenim milima prouzroko-vali teška psihička stanja, bolesti i osećanje usamljenosti. Sve je to bilo utoliko teže što je i inače Jugoslavija bila jedna od zemalja koje su najteže stradale u ratu i koja je morala da savlada ogromne poteškoće u svakom pogledu.

No najveći deo preživelih Jevreja ubrzo je shvatio potrebu da se uključi u nove prilike i da u radu nađe utehu i novi potstrek za život. Oni su želeli da rekonstruišu ne samo svoj lični i porodični život, koliko je to bilo moguće, nego i život svoje jevrejske za-jednice. Urođena vitalnost inspirisala se još i opštim revolucionarnim poletom obnove koji je prožimao celu zemlju. Vredi da se posebno napomene da je bio samo vrlo mali broj samoubistava, iako bi ih se — posle tolikih stradanja i gubitaka — moglo očekivati mnogo više.

XII

Da bi se obnova jevrejske zajednice — posle besprimerne tra-gedije njenog uništenja — mogla ostvariti, bila su potrebna tri od-lučna faktora: volja za obnovom i sopstveni napor kod samih Je-

vreja; razumevanje i podrška šire javnosti i vlasti Nove Jugoslavije; pomoć i saradnja jevrejskih ustanova u svetu. Sva tri faktora su se uzajamno dopunjavala. Pored osnovnog uslova tj. same volje većine jugoslovenskih Jevreja da obnove svoju zajednicu, napredna javnost i narodne vlasti učinile su sa svoje strane veoma mnogo da tu obnovu omoguće i olakšaju.

Mnogi ratni zločinci i izdajnici, koji su izvršili teške zločine i protiv Jevreja i jevrejske zajednice, iskusili su strogu i pravednu kaznu. Još maja 1945 donet je „Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora“ po kome su oštro kažnjavani svi posleratni prestupi ovakve vrste, iako treba reći da ih je od Oslobođenja naovamo bilo u sasvim neznatnom broju. Uveden je ubrzani postupak za vraćanje imovine preživelim žrtvama fašizma ili najbližim srodnicima poginulih žrtava, te je time i mnogim Jevrejima data mogućnost da brže srede svoje teške materijalne prilike.

Jevrejskim opštinama i Savezu takođe su vraćene nepokretnosti i druga imovina, ukoliko se mogla pronaći. Data im je široka mogućnost i sloboda rada, kao i puna autonomija u njihovim unutarnjim poslovima, u granicama opštih pravnih propisa. Odmah je dozvoljeno da stupe u kontakt sa jevrejskim organizacijama u inostranstvu, da s njima sarađuju po raznim pitanjima i da od njih primaju pomoć. Još 1945 godine jugoslovenska vlada dala je i sa svoje strane Savezu subvenciju od deset miliona dinara za uzdizanje i potrebe jevrejske omladine.

Novi Ustav FNRJ i ustavi narodnih republika, kao i celokupno novo zakonodavstvo, zajemčili su punu i stvarnu građansku ravnopravnost svima građanima, bez obzira na rasu, narodnost, veru, jezik i pol, kao i punu slobodu vere i savesti. Preživele jevrejske žrtve fašizma dobijale su od države socijalnu pomoć, penzije, lečenje i sl. u istoj meri kao i ostale žrtve. Nije bilo nikakvog zapostavljanja u državnoj i drugim javnim službama. Jevrejima je priznato i svojstvo manjinske narodnosti.

XIII

Pod novim prilikama u oslobođenoj zemlji, pred Jevreje u Jugoslaviji postavio se dvostruki društveni zadatak: da učestvuju u njenoj obnovi i izgradnji, zajedno sa svim ostalim njenim građanima, — i da pristupe obnovi razorene jevrejske zajednice. Većina jugoslovenskih Jevreja iskreno je pristupila izvršenju oba zadatka.

Što se tiče prvog, oni su se brzo uključili u društveni, politički, privredni i kulturni život koji je sada i njima dao jednake mogućnosti da sarađuju u čuvanju i daljem razvijanju tekovina Narodno-oslobodilačke borbe i narodne revolucije, u izgradnji socijalizma. Nije bilo valjda nijednog Jevrejina koji se nije učlanio u neku od velikih masovnih organizacija kao što su Narodni front, Antifašistički front žena, Narodna omladina i Savez sindikata, u kojima su se okupljale i mobilisale široke mase građana još u prvoj fazi

obnove. Nasuprot tom, e mali broj je onih koji su ostali po strani, a neznatan onih koji su se ogrešili o narodne i državne interese Nove Jugoslavije.

U pogledu učešća u opštem društvenom životu Jugoslavije, Jevreji se ne pojavljuju kao posebna grupa, već učestvuju pojedinačno, kao ravnopravni građani. Od Oslobođenja do danas mnogi su odlikovani za svoj rad i zalaganje. Ima ih u Saveznoj i republičkim narodnim skupštinama kao i u lokalnim narodnim odborima. Ima ih u svim granama državne administracije i socijalističke privrede, u slobodnim profesijama, u nauci, književnosti i umetnosti, te Jugoslovenskoj narodnoj armiji, i to u srazmerno velikom procentu prema njihovom ukupnom broju. U tom pogledu ne bi bilo ništa više da se doda, ako se ne želi ići u nabranje i pojedinosti. U Novoj Jugoslaviji nije bilo niti danas ima ma kakvog „jevrejskog problema“. U vezi s tim treba još jedino napomenuti da su Savez jevrejskih opština i mesne jevrejske opštine i ustanove, pored svojih specifičnih zadataka u raznim sektorima jevrejskog rada, od momenta svoje reorganizacije posle rata pa do danas, uvek smatrali kao jednu od svojih važnih dužnosti da i sa svoje strane stimuliraju jugoslovenske Jevreje u pravcu što šireg zalaganja u izgradnji socijalističke Jugoslavije, izražavajući time želju i raspoloženje koje je kod većine Jevreja i inače postojalo i doprinoseći prevaspitavanju onog manjeg broja koji još nije bio sazreo do punog saznanja nove jugoslovenske realnosti.

Što se tiče drugog zadatka, obnove same jevrejske zajednice i njene specifične delatnosti, na njemu ćemo se nešto detaljnije zadržati.

Katastrofa pod fašizmom, a zatim nove prilike i nova strem-ljenja u zemlji bitno su izmenili brojni sastav, socijalnu strukturu i ideološku sliku našeg jevrejskog življa. Od 13.500 preživelih koji su se vratili, velika većina ostala je bez igde ičega usled rata i fašističke pljačke. Zbog toga, kao i zbog novog razvoja ekonomskih i društvenih prilika posle Oslobođenja, mnogi nisu više ni mogli ni hteli da obavljaju svoje predratne profesije. Skoro 70% svih preživelih nastanilo se u nekoliko većih gradova: u Beogradu oko 2.300, u Zagrebu oko 2.200, u Subotici oko 1.200, u Novom Sadu oko 1.000, u Sarajevu oko 1.400, u Skoplju oko 500, u Osijeku oko 350, u Senti oko 350. Od ranijih trgovaca, privatnih činovnika i pripadnika slobodnih profesija, oni su u brzom tempu postali državni službenici, trudenici socijalističke privrede, intelektualci u raznim društvenim službama. Pred početak masovnih iseljenja u Izrael (1948 god.) u tim zvanjima bilo je oko 70% svih Jevreja koji su bili sposobni za rad. Te krupne promene odrazile su se i na jevrejskom životu. One su unele nove ljude, nove sadržine pa i nove oblike koje je trebalo povezati sa ponosnim jevrejskim tradicijama ranije zajednice kao i sa naprednim težnjama koje su ispunjavale opštu atmosferu zemlje. Sa takvom koncepcijom trebalo je pristupiti obnovi jevrejskog života i rada u Jugoslaviji.

Bilo nam je jasno da sa ovako malim brojem preživelih i sa veoma skromnim materijalnim sredstvima sa kojima smo raspolažali — treba uložiti ogromne napore kako bi se naša jevrejska zajednica opet postavila na svoje noge, pa makar i u znatno skromnijim okvirima nego ranije. Postavili smo realni program da bi ostvarili sve ono što se pod datim uslovima može. Danas, u desetoj godini posle Oslobođenja, smemo reći da smo u našim nastojanjima uglavnom uspeli. Jevrejska zajednica u Jugoslaviji je obnovljena. Ona živi i radi. Ona pretstavlja pozitivan faktor u životu Nove Jugoslavije i pozitivnu čest jevrejskog naroda.

XIV

Još prvih dana posle oslobođenja Beograda obnovljena je Jevrejska opština u Beogradu a uskoro zatim i Savez jevrejskih opština i jevrejske opštine u svim mestima gde se opet skupilo makar i nekoliko duša. Tako je od predratnih 117 opština postepeno obnovljeno 56 i one su opet preuzimale rad na raznim poljima. Pojavilo se pred nama pitanje da li treba obnoviti i razna predratna udruženja i organizacije, no došli smo do zaključka da je pod novim uslovima — a naročito s obzirom na mali broj ljudi i vrlo oskudna materijalna sredstva — celishodnije da se sve snage koncentrišu oko opština koje su se kroz hiljadugodišnju istoriju dijaspore toliko puta pokazale kao najvitalniji i najelastičniji oblici za organizaciju i koordinaciju jevrejskog života. Naše jevrejske opštine, iako tada još po nazivu „veroispovedne“, postale su centri za sve oblasti jevrejskog rada. Tako su se raspoložive snage i sredstva mogle najbolje koristiti a jedinstvo akcije ojačati. Poslovi Saveza i lokalnih opština bili su od samog početka mnogostrani. Oni su obuhvatali socijalnu pomoć starima, bolesnima, nemoćnima, siročadi; pomaganje školske omladine; sređivanje imovinskih prilika opština i Saveza; prikupljanje istoriskog materijala, naročito materijala iz perioda okupacije i Narodno-oslobodilačkog rata; obnavljanje oskrnavljenih i razorenih opštinskih zgrada, grobalja i sinagoga; podizanje spomenika palim jevrejskim borcima i žrtvama fašizma; kulturni i vaspitni rad; saraduju sa narodnim vlastima po raznim pitanjima kao i sa jevrejskim ustanovama i organizacijama u inostranstvu; traganje za nestalima; pomaganje prolaznika iz drugih zemalja; organizaciju izvesne zdravstvene službe itd. itd. O nekima od tih delatnosti biće još i posebno reći. Sa našim skromnim snagama mi, naravno, nismo mogli u svakom momentu i u jednakoj meri udovoljiti svima zadacima koji su se pred nas postavljali, već smo se morali koncentrisati uvek na one koji su nam se tada činili kao najhitniji i najvažniji, a da pri tome sasvim ne zanemarimo ni ostale. S obzirom na glavne zadatke koji su karakteristični za pojedine faze, ceo period od Oslobođenja do danas može se podeliti na tri glavna razdoblja: od Oslobođenja do stvaranja države Izrael (1945 do maja 1948); od stvaranja države Izrael do proleća 1951; od proleća 1951 do sada.

Kod druga Tita, 27 februara 1950 g. S leva na desno: Pretsednik marsal Tito; g. Frederick White, delegat Jointa za Jugoslaviju; dr. Albert Vajs pretsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije

U prvom razdoblju dominirao je socijalni i humanitarni rad. Trebalo je pomoći ljudima da stvore nove egzistencije i da nabave najpotrebnije stvari, trebalo je prihvatiti i bar donekle zbrinuti stotine i stotine starih, bolesnih, nemoćnih, siročadi itd. Trebalo je stvoriti prihvatilišta, menze, ambulante, odmarališta i oporavilišta, domove za decu i starce. Trebalo je organizovati individualnu i kolektivnu pomoć za sve one kojima je bila potrebna, a u prvo vreme bila je potrebna skoro svima. Sve je to bilo utoliko važnije i hitnije, što tada opšte socijalne ustanove u našoj zemlji još nisu bile dovoljno organizovane, a imale su da se brinu o ogromnom broju drugih socijalnih slučajeva. Ti važni i složeni poslovi obavljani su veoma uspešno, uz podršku jugoslovenskih vlasti i uz brzu i obilnu pomoć jevrejskih organizacija u inostranstvu, a u prvom redu velike jevrejske humanitarne organizacije American Jewish Distribution Committee koja je u najtežim godinama, od 1945 do 1949, ukazivala znatnu pomoć u novcu, namirnicama, odeći, obući, lekovima, alatima, lekarskim instrumentima, kancelariskom materijalu, knjigama, verskim predmetima itd., i to na istinski altruistički način, bez ikakvog mešanja u unutrašnju autonomiju naše zajednice. (Konstruktivna pomoć JOINT-a dobila je svoje priznanje ne samo od strane Jevreja Jugoslavije nego i od strane najviših faktora naše države. Pretstavnik JOINT-a u Jugoslaviji odlikovan je od strane Prezidijuma Narodne skupštine visokim ordenom Jugoslovenske zastave i na dan 27 februara 1950 god., zajedno sa predsednikom našeg Saveza, primljen kod Pretsednika jugoslovenske vlade, druga Tita).

Zajedno sa postepenim konsolidovanjem prilika, sektor socijalnog i humanitarnog rada naše zajednice mogao se do izvesne mere smanjiti. Ima, doduše, još i danas dosta zadataka na tom polju, ali ipak mnogo manje. Još i danas naša zajednica pomaže oko 500 lica (stare, bolesne, siročad, učenike i studente, invalide itd.) koja ne primaju pomoć s druge strane ili je još ne primaju u dovoljnoj meri.

U toku ovog prvog razdoblja stvorili smo domove staraca u Beogradu i Zagrebu, dečje domove u Beogradu i Zagrebu, prihvatilišta i menze u svim većim mestima, oporavilišta za stare i bolesne i letovališta za decu u Lovranu, Crikvenici i Pazariću. Većina ovih ustanova je u međuvremenu prestala da postoji, jer su se opšte prilike popravile i zato što je došlo do velikih iseljenja u Izrael. Ali i danas postoji jevrejski Dom staraca i starica u Zagrebu koji predstavlja najveću socijalnu ustanovu naše zajednice posle rata a koja se može smatrati uzornom ne samo za Jugoslaviju, nego i među jevrejskim socijalnim ustanovama u današnjoj Evropi. U tom Domu nalazi se stalno oko 100 staraca i starica iz svih krajeva naše zemlje, pod izvrsnom negom i opskrbom. On se i danas izdržava znatnim

delom iz JOINT-ove pomoći. Od jevrejskih menzi postoje još dve, u Subotici i Novom Sadu.

Sa zadovoljstvom možemo reći da smo pomogli hiljadama ljudi kada im je bilo vrlo teško i da još uvek pomažemo stotinama. Pored Jevreja koji stalno žive u našoj zemlji, pomagali smo i hiljadama prolaznika na putu kroz Jugoslaviju ka Palestini i drugim zemljama, a koji su se kod nas kroz kraće ili duže vreme zadržavali.

Iako su napred izloženi zadaci bili najznačajniji za prvo razdoblje, neki od njih — kako je već rečeno — nastavljaju se i danas. S druge strane, ni u ovom razdoblju nisu zapostavljeni ostali zadaci. U svim većim mestima bilo je kulturnih priredaba za omladinu i odrasle, predavanja, koncerata, kurseva itd. U većim opštinama stvorene su biblioteke i čitaonice. Nesmetano se odvijao verski život za one pripadnike jevrejske zajednice koji su na njemu bili zainteresovani. Groblja i sinagoge u većim mestima dovedeni su u red koliko je bilo moguće. Postepeno su se uspostavljali kontakti sa prijateljskim jevrejskim organizacijama u inostranstvu. Sav taj posao obavljao se uglavnom u Savezu i pojedinim jevrejskim opštinama, ali u nekim mestima stvorena su i posebna jevrejska kulturno-prosvetna društva (Sarajevo, Subotica) koja su gajila jugoslovenske i jevrejske kulturne vrednote. Od njih još danas postoji Jevrejsko kulturno-prosvetno društvo „Sloboda“ u Sarajevu.

XVI

Sa stvaranjem države Izrael, u maju 1948 g., počinje drugo razdoblje u posleratnom životu jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Kada je ostvaren san mnogih jevrejskih pokoljenja, u čijem ostvarivanju je i jugoslovensko Jevrejstvo u poslednjim decenijama aktivno učestvovalo, i kada je mlada država Izrael bila napadnuta sa svih strana, mnogi jugoslovenski Jevreji su izrazili želju da učestvuju u njenoj borbi za opstanak i u njenoj izgradnji u demokratsku i naprednu državu. Gledajući u stvaranju države Izrael istorisku satisfakciju za ceo jevrejski narod i događaj od neocenjivog značaja za njegovu budućnost, javio se veliki broj jugoslovenskih Jevreja koji su izrazili želju da se onamo isele. Još u junu 1948 g. Savez je pokrenuo pitanje takvog iseljenja kod nadležnih jugoslovenskih vlasti kao i pitanje sakupljanja materijalne pomoći za Izrael među jugoslovenskim Jevrejima. Jugoslovenska vlada, koja je među prvima priznala državu Izrael i pokazala veoma prijateljsko držanje prema njoj, imala je od prvog momenta puno razumevanje za oba pitanja. Načelno je odobreno da se u Izrael može iseliti svaki Jevrejin koji to želi, a odobreno je i sprovođenje pomenute sabirne akcije.

Praktični uslovi za iseljenje bili su veoma povoljni. Iseljenici su mogli poneti sa sobom svu svoju pokretnu imovinu, a svoju gotovinu putem redovnog bankovnog transfera. Pušteni su čak i Jevreji koji su bili na otsluženju redovnog kadrovskog roka u voj-

sci pa i kažnjenici koji su bili na izdržavanju kazne lišenja slobode. Tako su počela grupna iseljenja Jevreja iz Jugoslavije u Izrael. Bilo ih je ukupno pet, od kojih prvo i najveće krajem 1948 g., a zatim po jedno 1949, 1950, 1951 i jedno sasvim malo 1952 g. Pored grupnih iseljenja bilo je i slučajeva individualnih iseljenja. U tom vremenu od pet godina iselilo se oko 8.000 ljudi, najvećim delom jugoslovenskih Jevreja, uz izvestan broj nejevrejskih članova njihovih porodica i Jevreja iz drugih zemalja koji su živeli u Jugoslaviji ili su došli ovamo kada su saznali da odavde postoji mogućnost slobodnog iseljenja. Sav posao oko pripreme i organizacije grupnih iseljenja poveren je od strane nadležnih vlasti Savezu jevrejskih opština koji ga je obavljao zajedno sa lokalnim jevrejskim opštinama. On je izvršen brzo i uspešno, u punoj saradnji sa nadležnim jugoslovenskim i izraelskim faktorima. Među iseljenicima bilo je lica raznih profesija i starosti, a među njima i mnogo dobrih stručnjaka. U pravilu su se iseljavale čitave porodice zajedno. Oni su otišli po svojoj slobodnoj odluci, ispraćeni razumevanjem i prijateljskim osećanjima ne samo jevrejske zajednice iz koje su potekli, nego i široke jugoslovenske javnosti. Ni jednog trenutka nisu se morali smatrati ugroženim ili progonjenim emigrantima, nego „repatrijantima“, kako su često i zvanično i nezvanično nazivani. Stav Jugoslavije po ovom pitanju, u kome je došao do izražaja istinski internacionalizam i najširokogrudije shvatanje nacionalnog pitanja kao i iskreno razumevanje prema istoriskom razvoju Jevrejstva i simpatije prema državi Izrael, naišao je na veliko priznanje jevrejske javnosti u celom svetu i na duboku zahvalnost samih iseljenika. Zbog svega toga, jugoslovenski iseljenici u Izraelu ostali su u svojoj ogromnoj većini osećajno duboko povezani sa svojim starim zavičajem. Zajedno sa jugoslovenskim Jevrejima koji su se iselili u Palestinu još pre Drugog svetskog rata ili za vreme istoga, danas ih ima u Izraelu oko 10.000. Oni su jedan od pouzdanih faktora u mnogostranoj prijateljskoj saradnji između Jugoslavije i Izraela. U Izraelu se smatraju kao vrlo konstruktivan i napredan elemenat, što je sigurno zajednički rezultat visokih jevrejskih kvaliteta uže zajednice od koje potiču i osobina koje su stekli među jugoslovenskim narodima, naročito u teškim i velikim godinama borbe i izgradnje Nove Jugoslavije.

Mislimo da nije potrebno mnogo objašnjavati koliki napor za jednu i inače malu zajednicu pretstavlja organizovanje iseljenja oko 60% njegovog ljudskog sastava i kakve to promene izaziva u celom njenom životu. Razumljivo je da je celo razdoblje od sredine 1948 do početka 1951 g. bilo prvenstveno u znaku ovih iseljenja koja su angažovala najveći deo naših snaga. No i pored toga, ni u ovom razdoblju nije zanemaren rad na ostalim potrebama naše zajednice i kroz celo to vreme se radilo na svim sektorima kulturne i humanitarne aktivnosti.

U vezi napred pomenute sabirne akcije, spomenimo još da je jevrejska zajednica u Jugoslaviji u 1948 g. sakupila u vidu dobro-

voljnih priloga četiri i po miliona dinara, što je za naše mogućnosti pretstavljalo ne samo simboličan gest, nego i ozbiljnu sumu. Sa poslednjim većim iseljenjem, proleća 1951 g., može se smatrati završenim drugo razdoblje posleratnog života naše zajednice. Pojedinačnih slučajeva iseljenja ima sve do danas, ali oni ne utiču bitno na brojni sastav i rad zajednice. S druge strane, još od 1951 g. naovamo imamo i izvestan broj povratnika iz Izraela, koji se tamo — iz bilo kojih razloga — nisu mogli snaći i uvrstiti, te se vraćaju u Jugoslaviju. Takvih slučajeva bilo je dosada oko 150, a ima ih u izgledu još izvestan manji broj. Koliko nam je poznato, manji broj jugoslovenskih Jevreja otišao je iz Izraela i u druge zemlje (oko 200 tj. 2%).

XVII

Treće razdoblje, posleratne jevrejske zajednice u Jugoslaviji počinje u proleće 1951 g. i traje do sada. Treba ga posmatrati prvenstveno pod aspektom onih njenih pripadnika koji su ostali u Jugoslaviji. Stoga ćemo se zadržati kod nekih podataka o sadašnjem sastavu zajednice, da bi zatim prikazali njen sadašnji život, probleme i perspektive.

Kao rezultat napred prikazanih zbivanja, a imajući u vidu i prirodni mortalitet i natalitet koji su danas već normalni, u Jugoslaviji danas živi oko 6.750 Jevreja. Od toga su 6.250 učlanjeni u jevrejskim opštinama, a oko 500 nisu, iako se većinom deklarišu kao Jevreji pa i učestvuju u nekim akcijama i poslovima zajednice. Mali je broj onih koji su jevrejskog porekla, ali su prema zajednici potpuno indiferentni.

Sa masovnim iseljenjima u Izrael, iselile su se neke manje jevrejske opštine skoro u celosti. Danas postoji još 35 jevrejskih opština, od kojih su najveće Beograd, Zagreb i Sarajevo (sa po preko 1.000 duša), kao srednje se mogu smatrati Subotica, Novi Sad, Osijek, Skoplje, Rijeka, Split i Sombor (od po 100—400 duša) a ostale su male (ispod 100 duša) ili sasvim male (nekoliko porodica). Pojedinačnih Jevreja ili jevrejskih porodica ima u nekih 70 mesta gde uopšte nema opština, te su oni delimično registrovani kod teritorijalno najbližih jevrejskih opština. Sve lokalne opštine učlanjene su u Savezu jevrejskih opština koji pretstavlja centralnu ustanovu celokupnog jugoslovenskog Jevrejstva. Na čelu lokalnih opština nalaze se izabrane uprave koje se, u pravilu, biraju svake godine ili svake druge godine. Na čelu Saveza nalazi se Izvršni odbor u Beogradu, te Glavni i Nadzorni odbor koji su sastavljeni iz pretstavnika većih lokalnih opština. Organi Saveza se biraju na zemaljskim konferencijama opština, kojih je od 1945 do danas bilo šest (poslednja u septembru 1952 g.).

Prema pojedinim narodnim republikama, broj Jevreja koji su registrovani u jevrejskim opštinama je sledeći: Srbija 2.675, Hrvatska 2.050, Bosna i Hercegovina 1.298. Slovenija 110, Makedonija 112, Crna Gora 5.

Prema polu ima ukupno 43% muških i 57% ženskih lica. Prema uzrastu ima 719 dece do 10 godina starosti i 5.531 lice iznad 10 godina starosti. Srazmera između Sefarada i Aškenaza je danas otprilike 50% jednih i 50% drugih, s tim da većina Sefarada živi u Srbiji i Bosni. Ne postoje više posebne sefardske i aškenaske opštine kao ni ortodoksne i neološke. Zbog preostalog malog broja i nestajanja razlika one su se ujedinile u zajedničke opštine.

Interesantni su i sledeći podaci koji osvetljavaju celu socijalnu strukturu i profesije Jevreja u današnjoj Jugoslaviji. Oni izgledaju ovako: 591 dece do 7 godina starosti, 181 dece u osnovnim školama, 325 učenika srednjih škola, 247 studenata visokih škola, 12 učenika u privredi, 221 lekara (civilnih i vojnih), 41 apotekar, 21 veterinar, 82 inženjera, 46 tehničara, 54 profesora, 48 učitelja i instruktora, 27 advokata, 12 sudija, 33 drugih pravnika, 31 novinara i publicista, 875 službenika u raznim granama administracije, 247 komercijalista, ekonomista i drugih službenika u privredi, 4 agronoma, 231 zanatlija, 33 književnika i umetnika, 73 oficira u armiji (bez vojnih lekara), 5 podoficira, 233 penzionera, 136 bez zanimanja, 277 razna druga zanimanja, 1.435 domaćica, 314 starih lica bez penzije, 106 stalno bolesnih, 45 težih invalida, 257 lica bez bližih podataka o zaposlenju, — što svega iznosi 6.250 lica. Svi podaci odnose se na Jevreje koji su registrovani kao članovi jevrejskih opština, te su sastavljeni na osnovu materijala koji je Savez prikupio putem lokalnih opština. Savez vodi centralnu statističku kartoteku, koja se stalno dopunjuje i ispravlja prema podacima koji se mogu naknadno dobijati od opština. Oni se ne mogu smatrati kao potpuno tačni, jer statistička služba kod opština, naročito manjih, nije dovoljno precizna, a i pojedinci ne daju uvek dovoljno određene elemente. Ipak se ovi podaci mogu smatrati kao približno pouzdani za sadašnje stanje i kao vrlo ilustrativni za opštu sliku. Za Jevreje koji nisu registrovani kao članovi opština ne raspoložemo dovoljnim podacima na osnovu kojih bi se i za njih mogle dati makar i približne cifre.

Kao što se iz pojedinih cifara vidi, većina zaposlenih Jevreja su službenici sa redovnim službeničkim prinađležnostima. Srazmerno veliki broj pretstavljaju deca, učenici i studenti, a u priličnom broju ima domaćica, te starih i bolesnih lica. Broj redovnih ili honorarnih službenika u Savezu i u većim opštinama je minimalan, a u manjim opštinama ih uopšte nema. Najveći deo poslova vode i obavljaju počasni funkcioneri i drugi dobrovoljni saradnici iz redova članstva, pored svojih redovnih službi i zanimanja.

XVIII

Posle iseljenja 60% preživelih ostataka iz Jugoslavije u Izrael, moglo se očekivati da će u daljem životu i radu jevrejske zajednice nastupiti naglo opadanje. Međutim, to se nije desilo. Naprotiv, i u ovom trećem razdoblju njenog posleratnog života može se konstatovati čak izvesan porast. On se može pripisati sticaju više povoljnih okolnosti. Na prvom mestu je to unutarjni razvoj Jugoslavije koji se kreće u pravcu sve potpunije izgradnje istinske socijalističke demokratije. Opšti ekonomski polet, postepeno poboljšanje životnog standarda, učvršćenje zakonitosti, sve širi razmah slobodne društvene inicijative i organizovanog društvenog rada, veliki kulturni napredak, — sve to omogućava svima građanima, a posebno i manjinskim grupama, da još slobodnije i intenzivnije razvijaju svoj društveni rad i neguju svoje specifične potrebe. Taj opšti razvoj vrlo plodno utiče i na život naše zajednice. Pored toga, važan faktor je dalje oživljavanje veza sa Jevrejstvom u drugim zemljama, a naročito sa Izraelom. Smanjenje broja, posle završenih grupnih iseljenja, donekle je uticalo i na zbijanje redova među onima koji su ostali tu. Smanjenje poslova na polju socijalne i humanitarne delatnosti i rasterećenje od poslova oko grupnih iseljenja oslobodilo je naše skromne raspoložive snage za veće aktiviziranje u drugim sektorima rada.

Zahvaljujući svemu tome, u sadašnjoj fazi rada naša zajednica se može više posvetiti zadacima koji su, i danas i u dužoj perspektivi, najvažniji za njeno održanje: kulturnom i vaspitnom radu.

Upravo u tom pogledu ovo sadašnje razdoblje pokazuje ohrabrujuće simptome, pokušaje i izvesna ostvarenja, a da se pri tome ni sada ne napušta briga o ostalim sektorima rada.

Da bi ilustrovali nastojanja u kulturno-prosvetnoj oblasti, navešćemo nekoliko interesantnih primera. Oni su delimično nastavak i poboljšanje rada iz ranijih razdoblja, a delimično su nastali u najnovije vreme.

Već petu godinu Savez izdaje svoj mesečni „Bilten“ koji sadrži najvažnije informacije o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji, o Izraelu i ostalom jevrejskom svetu. „Bilten“ se šalje i u inostranstvo u više stotina primeraka, sa opširnim engleskim rezimeima njegove sadržine. Svake godine Savez izdaje Jevrejski kalendar. Kao prva veća posleratna edicija izašla je u izdanju Saveza napred pomenuta knjiga „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“. Priprema se i njeno drugo izdanje sa opširnim engleskim rezimeom. Kao druga veća edicija izlazi „Jevrejski almanah“, prvi posle prekida od 15 godina. Planiramo da ubuduće opet redovno izlazi svake ili bar svake druge godine. Pripremaju se i druge edicije kao na pr. popularna opšta istorija Jevreja na srpsko-hrvatskom jeziku, publikacija o učešću jugoslovenskih Jevreja u Narodno-oslobodilačkoj borbi i sl., no rad na njima trajaće još duže vremena. Još 1947 g. osnovano je muzejsko-istorisko odeljenje Saveza, koje ima za zadatak da pri-

kupi i sredi materijale za istoriju Jevreja u jugoslovenskim zemljama od najstarijih vremena do danas. Ovo odeljenje prikupilo je već dosada lep broj dokumenata, fotografija i kulturno-istoriskih objekata. U septembru 1952 g. priređena je u Beogradu prva Izložba toga materijala koja je imala lep uspeh. Pored centralnog muzejsko-istoriskog odeljenja Saveza u Beogradu, danas na tom poslu rade i neke veće jevrejske opštine, a takođe i nekoliko spoljnih saradnika. U našem je planu da iz ovog materijala vremenom nastanu razni monografski radovi, a u krajnjoj liniji — obuhvatna istorija Jevreja u jugoslovenskim zemljama. U Beogradu i Zagrebu postoje jevrejska Dečja zabavišta koja vrlo dobro rade. Postoji mogućnost da se slična otvore u još nekim većim mestima. Danas postoje jevrejske biblioteke pri Savezu i u nekoliko većih jevrejskih opština. U granicama mogućnosti, kupovinom i razmenom publikacija nabavljaju se važnije knjige, časopisi i novine u zemlji i u inostranstvu, prvenstveno one sa jevrejskom tematikom. Jevrejski mešoviti hor iz Beograda i Zagreba sa velikim uspehom je učestvovao na Svetskom festivalu jevrejskih horova u Izraelu, 1952 g. Na Svetskom kongresu jevrejskih lekara u Jerusalimu, 1952 g. učestvovalo je pet jevrejskih lekara iz Jugoslavije. Ima izgleda da ćemo u toku ove ili iduće godine poslati nekoliko stipendista na judaističke studije u inostranstvo. U većim opštinama održavaju se priredbe za omladinu i odrasle sa predavanjima iz jevrejske tematike, filmske predstave, koncerti, zabave, tradicionalne priredbe prilikom praznika i spomendana. One su obično dobro posećene. Potpomaže se individualno ili grupno učenje hebrejskog jezika. Radi se na prikupljanju ostataka jevrejskog folklora, naročito muzike. Neguju se kulturne veze i saradnja sa mnogim jevrejskim kulturnim institucijama u inostranstvu koje se bave sa analognim delatnostima, naročito sa muzejima, dokumentarnim centrima, istoriskim institutima i sl.

Nadovezujući na prednje, treba posebno istaknuti još nekoliko značajnih primera iz života i rada naše zajednice. Želeći odati punu poštu palim jevrejskim borcima i žrtvama fašizma u našoj zemlji, mi smo od Oslobođenja do danas podigli 19 spomenika u njihovu uspomenu. To je učinjeno prvenstveno iz sopstvenih napora, a uz pomoć i podršku narodnih vlasti. U tom pogledu naša zajednica je do danas učinila srazmerno više nego druge jevrejske zajednice u dijaspori. Spomenici su otkriveni uz dostojne svečanosti, sa širokim učešćem jugoslovenskih vlasti, Jugoslovenske narodne armije i javnosti, te jevrejskih delegacija iz nekoliko zemalja. Pored ovih spomenika koji smo dosada podigli u Jugoslaviji, učestvujemo i u podizanju velikih opštejevrejskih spomenika ovakve vrste u inostranstvu. Upravo sada sprovodimo široku akciju za jugoslovenski deo „Šume mučenika“ u Izraelu u kojoj će se zasaditi 6 miliona stabala i u kojoj će jugoslovenski deo imati 60.000 stabala i poseban spomen-paviljon za pale jevrejske borce i mučeničke žrtve iz naše zemlje. Jedan od prvih priloženika za ovu akciju bio je Po-

slanik FNRJ u Izraelu u svoje ime i u ime jugoslovenske vlade. Učestvujemo i u Komitetu za spomenik Neznamom jevrejskom mučeniku u Parizu među čije visoke pokrovitelje je nedavno ušao i Pretsednik jugoslovenske republike, drug Tito, koji je stavio na raspoloženje jugoslovenski granit za taj spomenik kao poklon, kao što je stavio na raspoloženje i granit za spomenik za 6 miliona poginulih evropskih Jevreja koji treba da se podigne u Nju Jorku.

Učinili smo velike napore da ponovo uredimo jevrejska groblja u raznim krajevima naše zemlje koja su za vreme rata i okupacije bila oskrnavljena, razorena ili teško oštećena. U tome se dosada uspelo samo u nekoliko mesta. Pretstoji još veliki i teški zadatak da se — u saradnji sa nadležnim narodnim vlastima — uredi ili na dostojan način likvidira preko stotinu grobalja.

Iako je pretežni deo naše zajednice danas vrlo malo, ili nikako, zainteresovan na verskoj strani jevrejskog života, ipak je učinjeno sve što je bilo moguće da se njegovo slobodno i nesmetano obavljanje obezbedi za one njene pripadnike koji to žele. Izvršene su opravke na sinagogama i bogomoljama i nabavljen je potreban ritualni pribor. U većim opštinama se redovno održavaju službe subotom i praznicima, a ponegde i svakog dana. Prema izraženoj želji pojedinaца ili njihovih porodica, obavljaju se akti obrezivanja, te verski obredi venčanja i sahrane. Veću količinu molitvenika, Tora i ritualnih predmeta, od kojih smo imali više od potrebnog, poslali smo kao poklone u Izrael i drugamo. Pošto još jedva ima svešteničkog osoblja, verske funkcije obavljaju i iskusni laici na dobrovoljnoj ili honorarnoj bazi.

XIX

Poseban osvrt zaslužuju veze zajednice sa jevrejskim organizacijama u drugim zemljama. Te veze su stare i zasnivaju se na specifičnim uslovima istoriskog razvoja Jevrejstva. Njihovi oblici i sadržina su se, međutim, menjali prema raznim vremenima i prilikama. Posle Oslobođenja naša zajednica je pristupila obnavljanju nekih ranijih kontakata koji su odgovarali novim prilikama i potrebama, kao i stvaranju novih, smatrajući ih važnim elementom jevrejskog života, punim pouke i potstreka, a naročito korisnim za male zajednice koje bi bez toga potpuno ispale iz šireg strujanja opštejevrejskog zbivanja. Pored naših sopstvenih napora i podrške jugoslovenske javnosti, ti kontakti su nam mnogo pomogli u obnovi naše zajednice iz njenih ruševina posle tragedije pod fašizmom. Mi smo kulturnu, moralnu i materijalnu pomoć koja nam je bila ponuđena od strane jevrejskih organizacija primali bez ustezanja, jer nam je bila data bez nekih uslova koji ne bi bili u skladu sa našim dostojanstvom kao građana Jugoslavije i sa našom samostalnošću kao zajednice. Smatrali smo da na tu pomoć imamo puno pravo, a ovo tim pre, što je i naša zajednica uvek gajila plemenitu

tradiciju pomaganja drugih jevrejskih zajednica ili pojedinaca koji su nam se obraćali za pomoć i kojima je ona bila potrebna (poznato je na pr. da je pred Drugi svetski rat, kada su neke jevrejske zajednice već bile teško pogođene fašističkim progonima, a naša je još bila brojna i sačuvana, sa naše strane ukazivana obilna pomoć hiljadama jevrejskih izbeglica koji su prolazili kroz Jugoslaviju ili boravili ovde).

Spomenuli smo već našu saradnju sa nekim jevrejskim kulturnim i humanitarnim organizacijama. Mogle bi se spomenuti još i razne druge sa kojima održavamo kontakt putem korespondencije, razmene publikacija, uzajamnih poseta, učešća na zajedničkim konferencijama i sl. Među njima ima većih i manjih, centralnih i lokalnih, no njihovo nabranje bi prevazišlo naš okvir. Mi u principu rado prihvatamo kontakte sa svakom od njih, pod uslovom da se prijateljski ili barem korektno odnose prema našoj zajednici i prema našoj Otadžbini, socijalističkoj Jugoslaviji, pa makar se inače i razlikovali u pogledima na neka opšta i jevrejska pitanja. Saradnja na takvoj bazi pokazala se dosada u najvećem broju slučajeva kao moguća i obostrano korisna. Svi ovi kontakti su povremeni, češći ili ređi, dok je naš Savez redovno učlanjen samo u jednoj jevrejskoj organizaciji van naše zemlje. To je Svetski jevrejski kongres koji je osnovan još 1936 g., a jedan od njegovih osnivača je i naš Savez.

Svetski jevrejski kongres je velika organizacija koja ima afilijacije u 68 zemalja. Njegova konstitucija je demokratska i njegov program širok i dosta progresivan. Zauzima vrlo ugledno mesto među nevladinim organizacijama koje imaju savetodavni status pri Ekonomsko-socijalnom savetu OUN. Vrlo je aktivan u zaštiti opštejevrejskih interesa i odbrani ugroženih jevrejskih zajednica, u borbi za jačanje prava čoveka i manjinskih prava, a takođe i u borbi protiv svih oblika diskriminacije i protiv novih pojava fašizma i drugih reakcionarnih tendencija. Dosta je aktivan i na kulturnom polju. Po svom osnovnom statutu, Svetski jevrejski kongres se ne može mešati u unutrašnji život učlanjenih organizacija, izuzev ako one to samo traže, a odluke njihovih centralnih tela su za učlanjene organizacije obavezne samo ukoliko ih one izričito prihvate. Naš Savez je od 1953 g. dobio jedno mesto u široj Egzekutivi Svetskog jevrejskog kongresa, što je veliko priznanje za našu malobrojnu zajednicu, jer ni neke brojnije zajednice nisu u Egzekutivi zastupljene.

Treba još posebno istaknuti naše veze sa dva udruženja jugoslovenskih Jevreja u inostranstvu. To su Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu (Hitahdut Olej Jugoslavija) i Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Sjedinjenim Američkim Državama. Prvo obuhvata veliku većinu jugoslovenskih Jevreja u Izraelu (ima ih oko 10.000), a drugo jugoslovenske Jevreje u SAD (ima ih preko 1.000). Razumljivo je da članstvo tih Udruženja ima naročitog interesa za našu jevrejsku zajednicu i zemlju iz koje su poreklom, kao što i naša zajednica ima velikog interesa za njihov život i rad, a ovo

tim pre što postoje i mnoge rodbinske i prijateljske veze. Oba Udruženja ispoljavaju prijateljsko držanje prema Novoj Jugoslaviji i prema našoj jevrejskoj zajednici, te je sa njima i pismeni i lični kontakt srdačan. Svako od njih izdaje svoj „Bilten“ na srpsko-hrvatskom jeziku.

Delegacije našega Saveza učestvovala su od Oslobođenja naovamo više puta na opštejevrejskim ili regionalnim kongresima i konferencijama, kao i na svečanim i reprezentativnim priredbama u raznim zemljama. Kod svih tih prilika zapaženo je njihovo napredno istupanje i njihova produktivna saradnja koji su dobili široki publicitet u štampi i javnosti. S druge strane, mnogi predstavnici jevrejskih organizacija i štampe iz raznih zemalja posetili su i posećuju Jugoslaviju i našu jevrejsku zajednicu, prateći sa interesom naš rad i dajući mu takođe široki publicitet.

Mi smo sve ove kontakte koristili za naše pravilno upoznavanje sa opštejevrejskim zbivanjima i sa životom Jevreja u drugim zemljama, a učestvovali smo uvek kao aktivan i konstruktivan partner u rešavanju problema na kojima smo bili zainteresovani. Iako malobrojna, naša zajednica je u svim tim prilikama smatrala sebe kao ravnopravnog učesnika i tražila je da i od drugih bude za takvog smatrana. Takav njen stav doneo joj je onaj visoki ugled koji danas uživa svagde u jevrejskoj javnosti.

Isto tako smo uvek koristili ove kontakte i za to da pravilno upoznamo jevrejsku javnost u raznim zemljama ne samo sa životom i radom naše jevrejske zajednice, nego i sa postignućima i stremljenjima Nove Jugoslavije. Danas je ta javnost dobro obaveštena ne samo o tome da u Jugoslaviji Jevreji žive kao potpuno ravnopravni građani, nego i o tome da je ona jedina socijalistička zemlja u kojoj se jevrejska zajednica razvija slobodno, uz punu podršku jugoslovenskih vlasti i javnosti, — a obaveštena je pravilno i o herojskoj Narodno-oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda, o borbi socijalističke Jugoslavije za ravnopravne odnose među narodima i za miroljubivu međunarodnu saradnju, o grandioznom razvitku njene socijalističke demokratije i o njenom širokom razumevanju za probleme jevrejskog naroda. Veliki ugled i simpatije koje Nova Jugoslavija uživa u širokim krugovima Jevrejstva u svetu u prvom redu su rezultat njenih sopstvenih dela. Ali mi sa ponosom i zadovoljstvom smemo reći da je i naša jevrejska zajednica tome dosta doprinela, ne propuštajući ni jednu priliku da u svojim kontaktima sa Jevrejstvom u svetu taj ugled i te simpatije još više podrži i poveća.

XX

Videli smo iz dosadašnjih izlaganja, da je jevrejska zajednica u Jugoslaviji danas sasvim mala grupa, ali još uvek živa i aktivna. Ona ne znači mnogo ni u aspektu današnjeg jugoslovenskog zbiivanja ni u opštejevrejskom aspektu. Ali ona je živi društveni or-

ganizam sa svojim zadacima i problemima, sa svojim specifičnostima i sa voljom da i dalje živi i radi.

Što se tiče odnosa prema Jugoslaviji i njenom sadašnjem razvoju, jevrejska zajednica nema nikakvih problema. Građanska ravnopravnost Jevreja je stvarna i potpuna. Oni učestvuju u političkom, ekonomskom i kulturnom životu kao i ostali građani. Široka idejna i organizaciona platforma Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije je i njihova, a priličan broj među njima nalazi se i u redovima Saveza komunista Jugoslavije.

Nema problema ni u odnosu široke jugoslovenske javnosti i jugoslovenskih vlasti prema Jevrejima i jevrejskoj zajednici. Pored pune građanske ravnopravnosti, Jevreji i kao posebna grupa uživaju sva prava. Oni su priznata narodnost a imaju i punu slobodu veroispovesti. Mogu se — po svom osećanju — deklarirati kao Jevreji po narodnosti (što se unosi u njihova lična dokumenta), a i u drugim pravnim aktima jevrejska narodnost je više puta spomenuta. To njihovo svojstvo potvrđeno je i stavom jugoslovenskih vlasti po pitanju slobodnog iseljenja u Izrael. Verski život prepušten je njihovoj sopstvenoj želji, u granicama opštih zakonskih propisa koji važe za sve verske zajednice. Zakon o pravnom položaju verskih zajednica iz 1953 g. rešio je na potpuno zadovoljavajući način sva odnosa pitanja, u skladu sa ustavnim principima o slobodi vere i savesti. Problem antisemitizma praktički se ne pojavljuje. Ima doduše još antisemitskih predrasuda kod ostataka reakcionarnih elemenata ili kod nedovoljno svesnih i neprosvećenih ljudi, jer vekovne predrasude ne mogu nestati tako brzo u svesti ljudi, naročito kada se ima u vidu da je antisemitska propaganda u poslednjim godinama pred Drugi svetski rat uzela širokog maha, a za vreme okupacije je sav fašistički aparat sprovodio i propagirao antisemitizam kao zvanični kurs. Ali ne samo strogi zakonski propisi nego opšta atmosfera i pravilno vaspitanje u Novoj Jugoslaviji sigurna su brana protiv svakog širenja antisemitizma, za čije postojanje sve više nestaju i društveni preduslovi u kojima on ima pogodno tlo, kao što su privatna konkurencija, društvena nejednakost, nacionalni šovinizam i sl.

Nema nikakvih bitnih problema ni u odnosu jevrejske zajednice sa ostalim Jevrejima u svetu. Naša zajednica sama odlučuje o tome u kojoj meri želi saradnju sa drugim jevrejskim organizacijama sa kojima ima zajedničke dodirne tačke.

Iz svega prednjega se vidi, da su opšti uslovi za život i rad jevrejske zajednice u Jugoslaviji u svakom pogledu povoljni. Njeni teži i ozbiljniji problemi proističu iz njenog sopstvenog sastava i unutaršnjeg razvoja. Osnovni problem takve vrste je malobrojnost današnje zajednice. Oko 6.500 Jevreja živi rastureno u širokoj sredini od 17 miliona drugih građana Jugoslavije (ni $\frac{1}{2}$ promila). Svega u nekoliko mesta ima ih u nešto većim grupama. Jasno je da pod ovim okolnostima nije lako održavati neki intenzivniji jevrejski društveni život. Nema nikakvog izgleda na priliv Jevreja iz drugih

zemalja koji bi donekle mogao povećati današnji brojni sastav. Veliki rezervoari jevrejskih migracija, iz kojih su ranije i u Jugoslaviju stizale manje grupe, najvećim delom su uništeni. Pored toga, jevrejske migracije, ukoliko ih ima, orijentirane su danas ka Izraelu i prekomorskim zemljama. U vezi sa ukupnim malim brojem je donekle i problem malobrojnosti aktivnih javnih radnika na specifičnim poslovima jevrejske zajednice, kako počasnih tako i profesionalnih. Sjajna plejada takvih radnika stradala je za vreme okupacije, a od preživelih se priličan procenat iselio u Izrael ili je delimično prestareo. Sa tim u vezi, problem podmlatka postaje sve akutniji.

Iako je cela zajednica vrlo mala, subjektivni odnos Jevreja prema njoj dosta je različit i po sadržini i po intenzitetu. Na tom odnosu se odražavaju problemi opšteg istorijskog razvoja Jevrejstva o kojima je uvodno bilo govora, a takođe i specifične prilike jugoslovenskog Jevrejstva do Drugog svetskog rata i posle toga. S obzirom na taj subjektivni odnos mogu se uglavnom uočiti sledeće varijante:

a) — Jevreji po narodnosti koji nisu pripadnici nikakve verske zajednice;

b) — Jevreji po narodnosti koji se smatraju i pripadnicima Mojsijeve vere;

c) — Mojsijevci po veri koji se po narodnosti smatraju kao Srbi, Hrvati itd.;

d) — Jevreji po poreklu koji se po narodnosti smatraju kao pripadnici drugih naroda, a ne pripadaju ni jednoj verskoj zajednici, ili pripadaju nekoj drugoj, sem mojsijevske, no još pokazuju izvestan interes za jevrejski život, učestvuju priložima kod nekih akcija i sl.;

e) — Jevreji po poreklu koji više ni u nacionalnom ni u verskom smislu ne održavaju nikakvu vezu sa Jevrejstvom niti ma u kom vidu pokazuju interes za život zajednice.

Ove varijante u stvarnosti nisu tako oštro odvojene jedna od druge, kako smo to, radi veće jasnoće, napred izneli. Među njima postoje merljivi i nemerljivi prelazi i kolebanja, što nije potrebno detaljnije objašnjavati, ako se ima u vidu da se radi o istovremenom dejstvu raznih uticaja i o vrlo suptilnim unutrašnjim momentima, kao što su svest, sentimenti i sl.

U organizovanom jevrejskom društvenom životu uglavnom učestvuju samo kategorije pod a), b) i c), s tim da je kategorija pod c) nesumnjivo najmanja. Kategorije a) i b) predstavljaju zajedno veliku većinu organizovane jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Još ne znamo tačan brojni odnos između ove dve, ali je sigurno da unutar njih tendencija razvoja ide u pravcu jačanja Jevreja po narodnosti, koji sa verskom stranom jevrejskog života više nemaju veze. Uostalom, i kod onih koji još imaju izvesnog interesa na toj verskoj strani postoji više gradacija, počev od male grupe starijih ljudi koji su još dosta „pobožni“, pa sve do onih koji još imaju sasvim

površnu vezu sa nekim spoljnim oblicima tradicije. Proces postepenog lajiciziranja jevrejske zajednice, koji je otpočeo još u vreme buržoaskih revolucija i koji je uzimao sve većeg maha već u staroj Jugoslaviji, ubrzano se nastavlja na današnjem stepenu razvoja.

Na subjektivni odnos pojedinaca prema jevrejskoj zajednici uticali su u raznim pravcima i burni događaji poslednjih godina. Kod nekih su protivjevrejski progoni pod fašizmom izazvali jačanje jevrejske svesti, ako ni zbog čeg drugog a ono zbog unutaršnjeg prkosa prema nasilju i solidarnosti sa stradalnicima. Slično jačanje prouzrokovalo je kod nekih stvaranja države Izrael. Tako se desilo da su se mnogi koji su već bili prilično udaljeni od svake spoljne i unutrašnje veze sa Jevrejstvom, opet približili i uzimaju aktivnog učešća u životu zajednice. Kod drugih je reakcija bila obratna. Oni su iz tragedije koju su preživeli povukli pouku da treba što pre raskrstiti sa Jevrejstvom, kako bi za sebe i svoju decu izbegli eventualno ponovno doživljavanje slične tragedije. Ima još uvek i pojava tzv. kripto-Jevreja koji kriju svoje jevrejsko poreklo i svoja jevrejska osećanja, iako ih u svesti imaju više nego što prema vani pokazuju. Ova pojava je koliko nedostojna toliko i besmislena pod našim današnjim uslovima; ona je jedan od negativnih odraza na ostatke postojećih predrasuda kod izvesnih delova nejevrejske okoline, a pri tome igraju izvesnu ulogu i sitni lični motivi.

Pod datim okolnostima i u krajnjoj liniji, asimilatorne tendencije deluju sve jače. Kod nekih su one potpuno svesne i programatske, kao rezultat njihovog vaspitanja i ličnog razvoja. Kod drugih deluju manje svesno, često neprimetno, makar se svesno još i deklarirali kao Jevreji u nacionalnom, ili u verskom, ili u oba smisla. Iako danas nema nikakvih smetnji za slobodno i potpuno izivljavanje u jevrejskom smislu, sve do krajnje konsekvencije kao što je na pr. iseljavanje u Izrael (a delimično upravo zato jer nema nikakvih smetnji), — potpuna ravnopravnost i nestanak diskriminacije, uz ostale pomenute faktore, deluju u prilog ubrzane asimilacije. Ne malu ulogu kod toga igra i sve češća pojava mešovutih brakova između Jevreja i ne-Jevreja. Razumljivo je, da će se jevrejski bračni drug, a još više deca iz takvih brakova, u pravilu brže asimilirati brojnijoj sredini kojoj pripada nejevrejski bračni drug.

Iako u našoj današnjoj maloj jevrejskoj sredini postoje više varijanata i nijansa, među njima ipak ne postoji tako oštra borba kao nekada. S jedne strane, to je rezultat zajedničkog stradanja koje je ostatke raznih ranijih grupacija učinilo uzajamno tolerantnijima, a s druge — posledica ukupnog malog broja i znatno smanjenih unutrašnjih snaga i zainteresovanosti.

Takvom „idiličnom“ stanju donekle odgovara i organizacioni oblik današnje zajednice. Kako je već napomenuto, organizacija je jedinstvena: lokalne jevrejske opštine, ujedinjene u jednom Savezu. U toj organizaciji saraduju sve izložene varijante koje još imaju aktivnog interesa na jevrejskom zbivanju. Ima, naravno, borbe mi-

šljenja i sukoba, ali se one rešavaju na dosta miran način, u atmosferi uzajamnog razumevanja. Pored već navedenih razloga, to dolazi još i otuda što postoji velika jedinstvenost u odnosu na opštu jugoslovensku stvarnost, izvesni zajednički interesi jevrejskog karaktera i zajedničko saznanje kod svih da kao posebno organizovane grupe ne bi mogli postići ni približno ono što je zajedničkim naporima postignuto — a što nije malo — nego bi se malobrojne raspoložive snage rasparčale i trošile u beskrajnim i efemernim diskusijama, što bi pretstavljalo pravu „buru u čaši vode“. Dokaz je zdravog realizma zajednice kao celine i njenog odgovornog rukovodstva što je ovo pravilno shvatila i da je od Oslobođenja naovamo uvek uspela da nađe oblike i sadržine za saradnju u onome što je bilo zajedničko, čineći po potrebi i ustupke i zapostavljajući razlike, ali ne gubeći nikada iz vida jačanje progresivnih tendencija koje su u skladu sa opštim razvojem u Jugoslaviji i sa naprednim strujama u Jevrejstvu.

Uostalom, ta organizaciona forma se nalazi u zanimljivom procesu transformacije, koja je takođe rezultat niza napred izloženih okolnosti. Videli smo da su Jevreji, s jedne strane, priznata manjinska narodnost, a s druge, i verska zajednica i da se kod nekih ova dva vida jasno odvajaju, a kod nekih stižu zajedno. Njihova organizovana delatnost ispoljava se u oba pravca. Međutim, postoji jedinstvena organizacija koja obuhvata sve delatnosti — nacionalnu, kulturnu, socijalno-humanitarnu, versku itd. Ta jedinstvena organizacija imala je osnovnu formu jevrejskih verskih opština i njihovog Saveza. U toku razvoja, opštine i Savez su se sve više bavile ne-verskim, a sve manje verskim poslovima, pored ostalog i zbog toga što druga jevrejska udruženja i organizacije nisu posle Oslobođenja obnovljeni, kao i zbog porasta interesa za ostale sektore jevrejskog društvenog života i opadanje interesa za verski sektor. Tako je došlo do izvesne nesaglasnosti između spoljnje forme i unutrašnje sadržine, što praktički doduše nije pretstavljalo neku naročitu smetnju, ali je problem postojao i sazrevao ka nekom adekvatnom rešenju, a ovo tim pre jer je priličan broj članova koji je verski dezinteresiran, veroispovednu formu osećao kao kontradikciju sa svojim opštim pogledom na svet, želeći ipak da učestvuje u ostalim sektorima jevrejskog društvenog rada. Pitanje potpunog usklađenja forme i sadržine još nije konačno rešeno, ali se nalazi u procesu rešavanja. Na Zemaljskoj konferenciji jevrejskih opština, u septembru 1952 g., doneta je načelna odluka da se ime Saveza promeni sa „Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije“ na „Savez jevrejskih opština Jugoslavije“, a opštinama je ostavljeno da svaka sama odluči. Otada pa do danas mnoge opštine, naročito veće, promenile su već svoje ime sa „Jevrejske veroispovedne opštine“ na „Jevrejsku opštinu“. No to je tek prvi korak. Trebaće izvršiti i dalje statutarne promene u istom pravcu, stvarajući mogućnost da u posebnim verskim sekcijama budu učlanjeni samo oni pripadnici zajednice koji su verski zainteresovani, a ostali da ostanu

članovi opština, ali ne i njihovih verskih sekcija. Na taj način bi se sačuvala jedinstvena okvirna organizacija, što je za naš ukupni mali broj i naša skromna sredstva najcelishodnije. Tako naše jevrejske opštine postaju ustvari opet ono što su u toku svoje duge istorije pretežno i bile tj. jevrejske narodne opštine u smislu nosilaca svih oblasti specifičnog jevrejskog društvenog života i rada. Pored ostalih prednosti, ova organizaciona forma najbolje garantuje da će napredniji elementi u našoj zajednici zadržati odlučujući uticaj koji već imaju i povući za sobom u brži i savremeniji razvoj zaostaliju konzervativnu manjinu, što bi se ostvarilo mnogo sporije i manje efikasno ako bi se organizaciono odvojili. Ovakav razvoj se postepeno privodi kraju i ne treba računati sa nekim ozbiljnijim poteškoćama u njegovom statutarnom sprovođenju i konačnom usklađivanju sa zakonskim propisima, kada on za to bude potpuno sazreo.

Jedan od vrlo važnih problema naše zajednice, u perspektivi budućnosti valjda i najvažniji, je problem prenošenja jevrejskog kulturnog nasleđa na mlađe generacije. Za razliku od već odraslih koji su o tome sticali veća znanja u roditeljskom domu i u intenzivnijem društvenom i kulturnom životu nekada brojnije zajednice, — mlađe generacije imaju vrlo oskudna znanja o jevrejskoj istoriji i kulturi, o stvaralačkoj ulozi Jevreja u civilizaciji pojedinih naroda i čovečanstva uopšte, o savremenim problemima jevrejskog naroda. U tom pravcu još nismo dosta učinili, usled čega preti opasnost da kod omladine svest o pripadnosti jevrejskoj zajednici postane površna i deklarativna, bez stvarne sadržine. Zadatak koji nam u tom pogledu pretstoji nije lak ni sa sadržinske ni sa tehničke strane. Ne radi se o tome da se jevrejska omladina ma u kom pogledu izoluje od ostale omladine u našoj zemlji i začauri u neke uske i specifične jevrejske okvire. Naprotiv, radi se o tome da se ono vaspitanje i pogled na svet, koje i jevrejska omladina dobija u svojoj naobrazbi kroz škole i opšti društveni život socijalističke Jugoslavije, dopuni takvim osnovnim jevrejskim znanjima koji ni po formi ni po sadržini neće biti u sukobu sa tim vaspitanjem i pogledom na svet. Svako drugo nastojanje bilo bi štetno i osuđeno na neuspeh te bi moglo izazvati unutrašnje konflikte u duši omladine, koji bi je pre mogli udaljiti od Jevrejstva nego približiti. Pored njenog formiranja za svesne, kulturne i korisne građane socijalističke Jugoslavije, ona treba da se na taj način formira i za svesne, kulturne i korisne pripadnike jevrejske zajednice, analogno formiranju omladine drugih narodnosti u našoj zemlji. Da bi se to postiglo, trebaće još savladati izvesne poteškoće stručne i tehničke prirode. Ali one nisu nesavladive, te nam u tom pogledu mogu pomoći pozitivna iskustva drugih narodnosnih grupa u našoj zemlji, a takođe i nekih jevrejskih grupa u Izraelu i u drugim zemljama, naročito onih sa socijalističkim koncepcijama. Mi ta iskustva ne možemo u potpunosti kopirati, nego moramo naći puteve i načine koji najbolje odgovaraju opštim prilikama naše zemlje i specifičnostima naše zajednice, ali iz tih iskustava možemo mnogo naučiti

i ponešto i primeniti. Ako tom pitanju ne posvetimo više pažnje i ne uspemo da ga na zadovoljavajući način rešimo, pred našom zajednicom će se pojaviti tzv. problem „poslednje generacije“ u svoj njegovoj ozbiljnosti, kao što se, uostalom, pojavljuje i kod drugih malih jevrejskih zajednica u svetu.

U našoj zajednici se dosta diskutovalo o tome nismo li mi poslednja generacija Jevreja u Jugoslaviji, pa i pored mnogih pogodnih uslova za njeno održavanje i nesmetani razvoj. Težište toga pitanja, međutim, nije u ostalim pogodnim uslovima, nego u našim sopstvenim naporima i snagama. Hiljadugodišnja jevrejska istorija daje vrlo raznolike primere. Bilo je slučajeva da su velike zajednice nestale u naglim katastrofama ili u procesu postepene dezintegracije, kao što je bilo i slučajeva da su se male zajednice veoma dugo održale, pa vremenom čak i znatno narasle. To je zavisilo od niza okolnosti, od kojih su neke bile van bitnog domašaja i uticaja samih Jevreja. Smatramo da ni u pogledu naše zajednice nije moguće predvideti njenu daleku budućnost. Što se pak tiče bliže budućnosti, na nama je da učinimo sve što je do nas da ne budemo poslednja generacija. Obnova naše zajednice, posle njene užasne tragedije pod fašizmom, pokazuje da u njoj još ima dosta vitalnosti. Kada ne bi postojala njena sopstvena volja da dalje živi, ta obnova ne bi bila moguća, ni pored sve podrške i pomoći od strane jugoslovenskih vlasti i javnosti kao ni od strane drugih jevrejskih zajednica u svetu.

Na ovakav stav i rad obavezuju nas bezbrojne generacije kroz 4 hiljade godina jevrejske istorije, koje su njen kontinuitet održale sa besprimernom upornošću, kroz vekove borbi, progona i stradanja. Obavezuje nas i 6 miliona jevrejskih žrtava u našoj sopstvenoj generaciji, a među njima i 60.000 izginulih jugoslovenskih Jevreja, čiju bi uspomenu inače izneverili. Obavezuje nas gigantsko stvaralaštvo jevrejskog naroda koji kroz hiljade godina nije prestao da razvija svoju kulturu i da učestvuje u kulturi i civilizaciji čovečanstva ljudima i delima koji su potekli iz njegove sredine, a od kojih su mnogi i u svetskim srazmerama veoma značajni. Najzad, obavezuje nas i dve hiljade godina života u ovoj zemlji, u čijoj istoriji i mi pretstavljamo jednu od komponenata, ne veliku, ali pozitivnu, a koja — izgrađujući svoju sjajnu budućnost — istovremeno krči puteve za takav poredak u svetu u kome će i mali narodi, pa i male manjinske grupe, moći mirno da opstanu i da se slobodno razvijaju.

POLOŽAJ BOSANSKIH JEVREJA POD TURSKOM VLADAVINOM

Položaj neislamskog elementa u islamskim državama reguliše naredba prvog organizatora arapske države, halifa Omera. Po ovoj naredbi koja sadržava 24 tačke, hrišćani i Jevreji ne smiju zidati ni popravljati bogomolje, oni se moraju od muslimana razlikovati po nošnji, prema muslimanima se moraju ponizno ponašati, pri prolazu muslimana ustajati i njima mesta ustupati, ne smiju nositi sablju ili druga oružja, ne smiju jahati konja, svoje vjerske obrede moraju vršiti tiho i skrovito, ne smiju imati roblje itd., itd.¹ — Međutim tokom vremena u Otomanskom carstvu strogost ove naredbe postepeno je ublažavana i sve se više i više ostupalo od nje. I sama Centralna vlast u Carigradu nije se strogo držala njenih odredaba te je, u cilju da stanje nemuslimana učini snošljivijim, mnogobrojnim nemuslimanima i njihovim korporacijama a naročito opštinama, davala koncesije koje diametralno ostupaju od osnovne Omerove naredbe ili su čak stajale i u suprotnosti prema istoj, kako će se to vidjeti iz niže navedenih primjera,

I položaj Jevreja u Bosni određen je pomenutom naredbom, tako da se njihov položaj nije mnogo razlikovao od pravnog položaja drugih nemuslimana u Turskom carstvu, a ponaosob u Bosni. I Jevreji su kao i ostala raja, plaćali harač² i davali komoru za gradnju i održavanje javnih cesta i utovara, a za vrijeme rata za prenos

¹) Dr. Josif von Hammer: Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatverwaltung Wien 1815.

²) Harač je lični porez koji su plaćali samo inovjerci. Svaki muškarac počevši od svoje devete godine morao je plaćati harač. Visina harača nije uvijek bila ista. Ona se je mijenjala već prema unutarnoj vrijednosti državnog novca ili prema ukazanim fiskalnim potrebama države. Prema carskim fermanima o haraču iz god. 1762 ovaj porez je bio razdijeljen u tri razreda: bolji, srednji i niži. Visina prva dva razreda nije određena, a za treći — niži razred ustanovljena je visina od 2¹/₄ groša. Prigodom velike porezne reforme u Turskoj (avgusta 1856 god.) ukinut je taj porez, a na njegovo mjesto uveden novi porez „bedelija“, — „bedelat, askerije“ koji su plaćali samo inovjerci. To je zapravo bio otkup za nemuslimane što nisu morali služiti u vojsci.

džebhane (municije) i sl.; i oni su se morali brinuti za prenoćište, saobraćajna sredstva i hranu za zemaljskog vezira na prolazu; oni nisu smjeli nositi sablju ni drugog oružja, ni jahati po gradu; nisu bili primani kao svjedoci pred šerijatske sudove; i oni su se morali odijevati tako da bi se razlikovali po nošnji od svojih sugrađana muslimana.

Međutim tokom vremena postignuto je ublaženje ovih i drugih ograničenja bilo pomoću veza koje su imali bosanski Jevreji kod svojih sunarodnjaka u Carigradu, a ovi utičući na Visoku portu, ili davanjem poklona, bakšiša utjecajnoj gospodi u Sarajevu. Tako, Jevreji su plaćali najnižu tj. treću klasu harača. Opština, koja je za svoje siromašne članove iz svoje blagajne plaćala — ubirala od imućnih vjernika taj porez i predavala ga vlasti. Od kulučenja pri gradnji i održavanju cesta Jevreji su se mogli otkupiti. To se vidi iz opštinskog pinkesa³⁾ u kojem je opština bilježila svoje izdatke a među kojima se nalaze i izdaci za otkup kulučenja sarajevskih Jevreja. Tako, među ostalim, u računima

iz godine 1730 stoji: „720 pula⁴⁾ muteselimu⁵⁾ da ne radimo subotom;
 „ „ 1731 „ „420 „ „ da ne radimo subotom
 „ „ 1735 „ „1564 pule buljukbaši“) za otkup od gradnje
 tvrđave;
 „ „ 1739 „ 6594 pule nosačima za prenos cigle;
 „ „1742-1743 „ „7200 „ dali smo okružnom pretstojniku da ne
 radimo kod gradnje
 čuprije preko Željez-
 nice-rijeke“ itd.

³⁾ Pinkes ili pinakes, kako ga je Dr. Moric Levi nazvao u svojoj knjizi, je knjiga bilježaka Sefardske opštine u Sarajevu o godišnjim primicima i izdacima; pored toga u tu knjigu su se unašali i propisi o upravi opštine (statuti opštinski), spisak oporezovnika i opštinskih pretstojnika, zatim utanačenja o namještenjima rabina, kantora i drugih opštinskih službenika i sl. Pisan je jevrejskim kurzivom, djelomično na hebrejskom a djelomično na španjolskom jeziku.

Pinkes, koji počinje sa godinom 5480 (1720) a završava sa god. 1888 čuvao se u arhivi sefardske opštine sve do godine 1941. Za vrijeme rata, u jesen 1941 god. došlo je u prostorije sefardske opštine jedno lice u njemačkoj oficirskoj uniformi i izričito zatražilo da mu se izruči „pinkes“, što su prestrašeni namještenici i učinili. Kasnije se uspostavilo da je to bio jedan njemački profesor sa univerziteta u Jeni ili Lajpcigu. Nakon oslobođenja preduzete su mjere izravno kao i preko organa naših vlasti da se ovaj pinkes pronađe i vrati natrag, ali do danas bez uspjeha. Tako je nestao ovaj istoriski dokumenat, vrlo važan za proučavanje istorije bosanskih Jevreja, koji je kao takav mnogo poslužio Dr. Moricu Leviu za sastav njegove knjige: „Die Sefardim in Bosnien“, Sarajevo 1911 god., štamparija Daniel A. Kajon. U ovoj knjizi se nalaze neki faksimili pojedinih stranica pinkesa kao i kratki prevodi. Iz ove knjige smo i mi crpili podatke za ovu raspravu.

⁴⁾ 240 pula = 1 groš, 1 groš = 40 para. O novcu i novčanom kursu u turskom carstvu vidi Dr. Josef von Hammer: Geschichte des Osmanischen Reiches. Handschriften und Archiven 1-IX. Pest 1827—1835.

⁵⁾ okružni načelnik

⁶⁾ Zapovjednik jedne vojne jedinice.

I kod nošenja odjeće, koja se prema fermandu sultana Murata IV iz godine 1579 morala razlikovati od turske odjeće Jevreji su postigli da vlasti nisu strogo provdale ovu zabranu, pa se vremenom nošnja bosanskih Jevreja razlikovala od turske samo po boji. I rabini — iako je to Jevrejima po pomenutom fermandu bilo zabranjeno — počeli su nositi turban kao znak rabinskog dostojanstva, a taj se je turban razlikovao od turskog samo po tome što je bio od obojenog (osim zelenog) platna i po obliku nizak.

Sve u svemu, položaj Jevreja u Bosni postao je vremenom sve podnošljiviji.

Njihov položaj ustanovljen pomenutim ograničenjem bio je vremenski manje ili više zavisao od naklonosti i raspoloženja bosanskih valija i drugih državnih funkcionera. Uopšte može se kazati da većina bosanskih vezira nije bila nenaklonjena Jevrejima, jer, koliko je do danas poznato, spominju se samo dva zemaljska vezira i to: Ruždipaša i Vedžihpaša koji su vršili otimačine i nasilja nad bosanskim Jevrejima, pa i nad ostalim bosanskim pučanstvom.

Mehmed Ruždipaša⁷⁾ bio je poznati ugnjetavač bosanskog pučanstva. Pod izgovorom da su Jevreji krivi za pogibiju lažnog derviša Ahmeta, poturčenog Jevrejina Moše Havija, uhapsi tadanjeg hahambašu (glavnog rabina) Mošu Danona i desetoricu najuglednijih sarajevskih Jevreja i zaprijeti im da će ih smaknuti ukoliko mu se u roku od dva dana ne isplati 500 kesa groša.⁸⁾ U zoru dana 4 marhešvana g. 5580 (1820) morali su biti pogubljeni, ali je njihovo smaknuće osujećeno fizičkom intervencijom njihovih sugrađana muslimana.⁹⁾

O nasilnom iznuđivanju novaca od Jevreja od strane bosanskog valije Vedžihpaše¹⁰⁾ doznajemo posredno iz opć. pinkesa, i to iz popisa uplaćenih svota ovom nasilniku. Naime, na tužbu sarajevskih muslimana protiv Vedžihpaše, Centralna vlast u Carigradu naredila je protiv njega istragu i tom prilikom zatraženo je i od jevrejske opštine, da podnese popis svih svota koje je prinudno isplatila ovom veziru. Ovaj popis je prilijepljen u opštinskom pinkesu, a iz njega vadimo samo neke stavke, primjera radi:

„37500 groša platili smo blagajni spomenutog paše radi klevete o silovanju jedne malodobne đevojke;

„10000 groša platili smo spomenutom veziru radi klevete da je Isak Penso izdao na jednom vašaru dvije hajrije¹¹⁾ manje težine;

⁷⁾ vezir bosanski god. 1819—1820. Lakom za novcem, činio je dosta zuluma bosanskom pučanstvu, zbog čega je svrgnut i otjeran u surgum (progonstvo).

⁸⁾ jedna kesa groša = 1.000 groša, a 500 kesa = 500.000 groša.

⁹⁾ sarajevski Jevreji i danas slave 4 marhešvan (u oktobru) kao dan oslobođenja gore spomenute desetorice Jevreja od smrti.

¹⁰⁾ Mehmed-Salih Vedžihpaša, bosanski vezir 1835—1840. Zbog njegovih zuluma narod je slao mnogobrojne tužbe protiv njega u Carigrad i konačno bude svrgnut sa svoga položaja 28-IX-1840.

¹¹⁾ turski novac

„7500 groša platili smo blagajni spomenutog paše radi klevete, da je Behar Atias zvan Hajdariko općio s jednom Turkinjom;

„1200 groša za izvanrednu komoru, koju je spomenuti vezir nametnuo kada je otputovao u Travnik“ itd., itd.

Istina, bilo je pokušaja diskriminacije Jevreja (ukoliko se uopšte može govoriti o diskriminaciji), ali svi ovakovi slučajevi — većinom globljenja i iznuđivanja novaca pod lažnim izgovorima — imaju se pripisati samo ličnoj lakomosti i gramzljivosti pojedinih upravnih viših i nižih funkcionera koji su zloupotrebljujući svoj položaj htjeli na laki način doći do novaca. Stoga ne bi trebalo zulume pojedinih nesavjesnih turskih činovnika uopštavati i smatrati ih sistemom turskih upravnih vlasti. Ukoliko bi na pritužbu Jevreja takav slučaj došao do znanja lokalne upravne vlasti ista bi intervenisala i na taj način suzbila pokušaj iznuđivanja novca, što dokazuje ovaj slučaj:

Jednom korumpiranom činovniku koji je bio nadležan da vodi brigu oko čistoće grada prohtjelo se da na laki način dođe do novca. On je protuzakonito odredio Jevreje da dadnu radnu snagu za čišćenje ahara (štale) i dvorišta oko sudske zgrade u pretpostavci da će Jevreji otkupom osloboditi se ovog neugodnog posla a on nagrabiti se novca. Međutim, Jevreji, svjesni svojih prava, digli su tužbu kod kadije, pred kojim su preko svojih džematbaša i to: Davida sina Avramova, Sade sina Mošina, Sade sina Avramova, Haima sina Ezre i drugih izjavili, da Jevrejima nije nikada bila nametnuta ovakva i slična obaveza i tražili su, da se izda sudska presuda, kojom se utvrđuje da Jevreji ne moraju vršiti ovakve radnje. Pošto je i saslušanjem svedoka utvrđeno da su njihovi navodi tačni, to je kadija izdao hudžet (presudu) od 27 rab. 1249 (24-VIII-1833), kojim se ustanovljuje da Jevreji ne moraju vršiti nametnute im radnje.¹²⁾

Naročito je Centralna uprava u Carigradu nastojala da suzbije ovakve nepravde i ovako nasilje nad stanovništvom, što svjedoče mnogi primjeri svrgavanja bosanskih vezira zbog njihovih zuluma (Ruždipaša, Vedžihpaša i drugi). Mnogi fermani¹³⁾ i berati¹⁴⁾ što ih je izdala centralna vlast korporacijama (opštinama) i pojedincima dokaz su njene dobre volje da zaštićuje svoje nemuslimanske podanike.

Da spomenemo samo velikog vezira Siavušpašu starijeg¹⁵⁾ koji

¹²⁾ Vidi sidžil br. 73 strana 119 u biblioteci Gazi Husrefbegove džamije u Sarajevu.

¹³⁾ carska zapovijed

¹⁴⁾ carski dekret (većinom za postavljanje).

¹⁵⁾ Dr. Josef von Hammer: Die Geschichte des osman. Reiches. Siavupaša je rodom Mađar ili Hrvat. Radi hrabrosti i vanrednih razloga bio je imenovan janičarskim agom, zatim rumelijskim beglerbegom (guverner pokrajine) i konačno godine 1851 postigne najveću čast u otomanskom carstvu: postade velikim vezinom. Godine 1581 došao je kao rumelijski beglerbeg u Sarajevo

je godine 1581 sagradio u Sarajevu jevrejsku četvrt, veliki han zvan „Čifuthana“ i dodijelio ga Jevrejima za stanovanje, te protivno propisima Omerove naredbe dozvolio im da sagrade sinagogu. O tome postoji bilješka u sidžilu¹⁶⁾ iz kojeg citiramo jedan pasus da bi se vidjelo kolika je bila naklonost viših državnih krugova prema Jevrejima. Ovaj stav glasi: „Gore navedeni Siavuš-paša u svrhu da i muslimanskoj molbi izađe u susret a i Jehudijama da srca ne razbije (podvukao pisac) nakon zrelog promišljanja i dogovaranja maksus je napravio jedan veliki han za Jehudije, kojeg je evladijet vakufom uvakufio¹⁷⁾ i stanovnicima dozvolio i privolio da naprave sinagogu“. Siavuš paša dobro je uočio da će, s obzirom na poznati konzervativizam muslimanskog pučanstva, koje je uvijek sa nepovjerenjem primalo novotarije pa tako i nove došljake Jevreje kao tuđi elemenat, trebati dulje vremena da se stvori takova atmosfera u kojoj bi Jevreji mogli živjeti u miru i slozi sa svojim sugrađanima muslimanima. Zbog toga je on, da izbjegne eventualne nesuglasice i trzavice koje bi mogle nastati između muslimanskog pučanstva i Jevreja naročito u početku njihovog naseljavanja, „nakon zrelog promišljanja“ i „dogovaranja“ odlučio da o svom trošku podigne za Jevreje posebno obitavalište. To je bila samo jedna prolazna mjera predostrožnosti, dok muslimansko pučanstvo dobro upozna svoje nove sugrađane Jevreje i dok ovi steknu njihovo povjerenje. Stoga se ova mjera ne može shvatiti kao težnja da se diskriminiraju Jevreji, što se vidi po tome što je Siavušpaša, vjerovatno u dogovoru s Jevrejima, odredio mjesto za njihovo stanovanje tik do same čaršije (gdje su Jevreji imali svoje dućane i zanatske radnje) a sinagogu u neposrednoj blizini glavne džamije, Gazi Husrefbegove džamije! Osim toga, zajedničko stanovanje u hanu nije bilo prinudno. Jevreji su mogli slobodno da stanuju po mahalama u iznajmljenim zgradama i da sami grade kuće za stanovanje. Većinom su stanovali u blizini hana u ulicama Ferhadiji, Čemaluši i Logavini.

Jevreji u Bosni kao i u čitavom turskom carstvu imali su svoju vjersko-prosvjetnu autonomiju. Iz bilježaka u opštinskom pinkesu kao i iz opštinskih statuta koje su potpuno samostalno, bez odobrenja državnih vlasti, donosila pretstojništva opština i unašala u pinkes, može se utvrditi da obim vjersko-prosvjetne autonomije nije bio malen. Opština je sama određivala i pobirala opštinski prirez; vjerska škola Talmud-tora bila je posve samostalna i nije bila pod nadzorom državnih vlasti; nastavni plan za Talmud-toru

da inspicira bosanski vilajet. Tu su ga odličnici i prvaci memleketa (pokrajine) zamolili, da odvoji doseljene Jehudije (jer mnogo galame i ne znaju baratati sa vatrom, uslijed čega nastaju često požari) i da im dodijeli posebnu četvrt.

¹⁶⁾ sidžil (sudski protokol) br. 4 strana 85 iz god. 989 po hedžri odnosno godine 1581 — u biblioteci Gazi Husrefbegove džamije u Sarajevu.

¹⁷⁾ fideikomis — zavještaj od čijeg prihoda jedan dio ide u dobrotvorne svrhe, a ostatak potomstvu zavještača.

sastavljala je opština bez ingerencije državnih vlasti. Opština je imala i jurisdikciju nad svojim članovima. Unutar opštine bio je ustrojen jevrejski sud „Bet-din“ koji je članovima Opštine sudio po mojsijevskim zakonima u svim građanskim sporovima, a ponekad i u krivičnim stvarima. Turske vlasti se nisu miješale u stvari Jevrejske opštine ni u odnosu članova prema Opštini. Šta više, kad bi koji Jevrejin pokušao da svoj spor sa drugim Jevrejinom iznese pred kadiju, ovaj bi to odbio i uputio bi ga na jevrejski sud, „Bet-din“. „Ali i sama Opština odnosno rabini brinuli bi se da kod Jevreja pribave autoritet mojsijevskim civilnim zakonima, pa bi jevrejske stranke koje bi se obraćale kadiji javno u hramu ukorili a katkada bi ih kratko vrijeme isključili iz hrama.“

Presude „Bet-dina“ postale bi pravosnažne i pravomoćne a da nisu trebale da budu konačno potvrđene po višem turskom forumu. Za izvršenje pravomoćnih presuda ukoliko ih sama Opština ne bi mogla izvršiti obraćala bi se Opština državnoj vlasti, koja bi uz naplatu takse provela izvršenje presude. To je bilo najviše u slučajevima krivičnih presuda, kojima su izricane tjelesne kazne falake¹⁹⁾ — što dokazuju mnoge zavedene svote u pinkesu, koje su isplaćene turskoj vlasti kao takse „za falake jednog Jevrejina“.

Civilno-pravni položaj Jevreja kao i drugih inovjereca nije bio regulisan zakonom već je ustanovljen po tradiciji i starom običaju. Sve do reforme sultana Abdul Medžida²⁰⁾ godine 1839 odnosno god. 1856 inovjerci su bili samo tolerisani kao vjerska zajednica (religio tolerata). Međutim carskim beratom (dekret) iz godine 1840 o imenovanju i potvrdi Moše Perera za sarajevskog hahambašu,²¹⁾ potvrđuju se Jevrejima građanska prava, koja su do tada bila samo tolerisana. U ovom beratu se, među ostalim, Jevrejima dozvoljava: „da mogu u svakom mjestu Bosne podignuti svoje bogomolje; dozvoljava se otvaranje škola; dozvoljava se Jevrejima, da smiju djecu slobodno podučavati u vjeronauci i ostalim predmetima²²⁾; zabranjuje se, da ma ko smeta Jevrejima u uživanju ritualnih jela i pića („kašer“). Svako smetanje se ima kazniti; Hahambaša je jedini nadležan za rješavanje bračnih sporova, da izriče kaznu radi prekršaja vjerskih propisa.²³⁾

¹⁹⁾ Šibanje po tabanima.

²⁰⁾ Sultan Abdul Medžid uveo je velike reforme (Tanzimet) i izdao zakone koji se nalaze u Hati-Šerifu od Gulhame kojim se izjednačuju inovjerci sa muslimanima, a u Hatti-Humajumu priznaje im ova prava: 1) sigurnost života, časti i imetka, 2) civilno-pravnu jednakost, 3) pristup civilnoj i vojnoj službi, 4) slobodu vjerskog ispovijedanja i javne nastave, 5) jednakost poreza, 6) jednakost svjedočanstva pred sudom, 7) zastupstvo u pokrajinskim, opštinskim i sudskim savjetujućim tijelima.

²¹⁾ glavni rabin

²²⁾ podrazumijeva se opšta javna nastava (prosvjetna autonomija)

²³⁾ Izraz „vjerskih propisa“ ne treba shvatiti u uskom vjerskom smislu to jest samo njihov vjerski život, pošto su ti propisi regulisali i ostale društvene odnose unutar jevrejske zajednice kao na pr.: bračne, porodične i izvjesne ekonomske i građansko-pravne odnose (davanje zajma, određivanje i ubiranje kamatne stope, najamni odnosi itd.).

Kod pobiranja vjerskog poreza vlasti imadu pruižiti pomoć opštini odnosno hahambaši; Jevrejima se dozvoljava da mogu slobodno jašiti konja i mazge, niko ih ne smije smetati u kućnom miru.“

Važnost ovog berata je i u tome što potvrđuje neka građanska prava Jevrejima prije nego li je donešen Tanzimat-hajrija, veliki reformni akt Abdul Medžida iz god. 1856, kojim se općenito izjednačuju inovjerci sa muslimanima.

Sve do reforme sultana Abdul Medžida nije bilo inovjercima mjesta u državnoj službi. Tek zakonom „Hathi-Humajinom“ iz god. 1856 izričito je inovjercima priznato pravo pristupa u vojnu i civilnu službu. No, ima slučajeva da su Jevreji i prije toga vremena zauzimali činovničke položaje u državnoj administraciji, većinom u finansijskoj službi. Iz jednog tefera o prihodima i rashodima poreske blagajne banjalučkog mutesarifluka (okružje) iz godine 1851/1852²⁴⁾ vidimo da je sanduk-emin (povjerenik blagajne) bio Jevrej, koji je čak vodio blagajnu na španjolskom jeziku. Ovaj tefer je napisan jevrejskim kurzivnim pismom, na španjolskom jeziku. Jedino su cifre pojedinih stavaka napisane turskim brojevima, kako se vidi iz faksimila jedne stranice službenog tefera. Na dva mjesta u tom teferu nalaze se potpis kontrole na turskom jeziku i pečat kojim se potvrđuje ispravnost obračuna.

Prema tvrđenju Dr. Morica Levija²⁵⁾ bilo je u turskoj državnoj službi u Bosni više takovih jevrejskih blagajnika i đumrukčija²⁶⁾ koji nisu znali pisati turski i koji su isto tako pravili sebi bilješke na španjolskom jeziku.

Iz ovoga se najbolje vidi koliko su turske vlasti imale povjerenja u svoje službenike Jevreje! Možda je to i jedan od razloga da su turske vlasti vrlo rado primale Jevreje kao činovnike, jer je njihov broj u državnoj službi bio srazmjerno velik. Tako Martin Đurđević koji je služio pod turskom upravom tvrdi da su resumatski (carinski) činovnici većinom bili Jevreji.²⁷⁾

Prema podacima koje je sakupio bivši sekretar jevrejske sefardske opštine u Sarajevu, Dr. Isidor Izrael²⁸⁾ spominje se kao sanduk emin (povjerenik blagajne) Jako Levi zvan Čelebi, koji je došao u Sarajevo sa velikim seraskerom²⁹⁾ Osmanpašom oko god. 1850 kao njegov blagajnik. Tu u Sarajevu se oženi i pređe u stalnu državnu službu kao sanduk emin.

Sanduk emini bili su: u Tuzli: Ješua Salom, Jakob Kohen zvan Toska, u Mostaru: Todoros Levi, Salamon Atlas, u Travniku: Ra-

²⁴⁾ Ovaj službeni tefer nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu

²⁵⁾ „Osmanut“ mjesečnik jevrejske kulture. Zagreb, broj 3—4 iz godine 1940. „Jevrejski rukopisi u sarajevskom muzeju“.

²⁶⁾ carinici

²⁷⁾ Martin Đurđević: Memoari sa Balkana 1858—1878. Sarajevo 1910 god.

²⁸⁾ Jevrejski glas Sarajevo 1935: „Jevrejski činovnici za osmanlijsko doba“.

²⁹⁾ glavni komandant vojske u jednoj turskoj pokrajini

fael Salom, u Rogatici: Isak Samokovlija, u Banja Luci: Merkado Baruh, David Josef Salom, David Jakov Baruh, u Sarajevu: Moise Atias zvan Zeki efendija, a Javer efendija Baruh je bio bašcatip (generalni sekretar) i neko vrijeme direktor Vilajetske štamparije u Sarajevu.

Kao dumrukčije služili su: Salamon Baruh, Šimon Baruh (Nazli ef).

Stranica iz teftera banjalučkog mutesarifluka

Haim Avram Levi zvani Menduz efendija bio je u rangu računskog savjetnika, a Haim Levi Čelebi u rangu računskog oficijala.

U gruntovnici bilo je također činovnika Jevreja i to: Avram Atias zvan Mačon u Sarajevu.

Kod telegrafa bili su namješteni Josef Pardo (Čuču de tija Bulka) i Bukus Alkalaj.

U Banja Luci je bio komandant policijske straže Salamon Bahar zvan Moni.

Dr. Isak Salom, jedini školovani ljekar onog doba u Sarajevu poznat kao Isak efendija, bio je od Tahirpaše, bosanskog valije ime-

novan za vojnog ljekara. Njegov sin David Salom nazvan Živer efendija bio je musaledžija, kasnije mutesarif (okružni načelnik) u Jerusalimu i konačno valija (guverner pokrajine) u Damasku.

Zadik Danon bio je turski konzul u Trstu.

Kada je turska vlada u drugoj polovini XIX vijeka počela da uvodi razne reforme te u Bosni formirala razna vijeća kao: zemaljsko upravno vijeće, (medžlis-idarei vilajet), okružna vijeća (medžlisi-idarei liva) i gradska vijeća (medžlisi idarei-Beledije) u kojima su uzimali učešća svi građani bez razlike vjere po svojim zastupnicima, — bili su i Jevreji, bez obzira na njihov mali broj, pozivani u ta vijeća. Tako, u Zemaljskom upravnom vijeću bio je prvi jevrejski vijećnik poznati ljekar Dr. Isak Salom, a u sarajevskoj belediji hodža Finci (rav Josef Finci); kasnije bio je sin Dra. Isaka Saloma — Salamon ef. Salom Isaković koji je kroz zadnjih 20 godina prije okupacije bio vijećnik ispred Jevreja u svim vijećima.

Kada je koncem godine 1876 sultan Abdul Hamid II dao Turskoj ustav i uveo parlamentarnu vladavinu, budu, izabrana i dva Jevreja kao poslanici Bosne za parlamenat u Carigradu. To su bili Javer efendija Baruh i Salamon efendija Salom Isaković.³⁰⁾

Godine 1878, po zaključku „Narodnog konventa“ u Sarajevu kojemu je bio na čelu Hadži Lojo, bila je poslata jedna deputacija od šest najuglednijih sarajevskih građana komandantu austro-ugarske vojske, generalu Filipoviću, da protestuje protiv daljnjeg prodiranja austro-ugarske vojske u Bosnu. U toj deputaciji bio je također i Salamon ef. Salom.³¹⁾

Jevreji su se većinom bavili trgovinom i zanatom. U vršenju njihovih zvanja nisu im činili nikakve smetnje ni turske vlasti ni njihovi sugrađani muslimani. Jevrejske zanatlije su jednako bili članovi esnafa kao i muslimani, a u trgovini uživali su glas solidnih i veštih trgovaca. Topal Šerif Osmanpaša³²⁾ vezir bosanski, poslao je četiri mladića u veća trgovačka mjesta u inostranstvo, da bi se osposobili za vođenje vanjske trgovine (import-export). Od ovih mladića dva su bili muslimani, a dva Jevreji. Jevrejski hećimi (narodni ljekari) i atari (narodni apotekari) uživali su veliko povjerenje naroda. Turska vlast je neke hećime radi njihove sposobnosti ime-novala za „hećimbaše“ (nadjekare).

Već iz dosadašnjeg izlaganja možemo zaključiti da je odnos muslimanskog pučanstva prema Jevrejima bio u granicama snošljivosti i naklonosti. Trebalo je da prođe izvjesno vrijeme da bi muslimanski svijet upoznao svoje nove sugrađane sa njemu tuđim osobinama i navikama, tuđom kulturom i civilizacijom. A Jevreji, opet, prilagođavajući se novom ambijentu poprimajući običaje i način ži-

³⁰⁾ Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Sarajevo 1937. godine.

³¹⁾ Dr. Josef Kötchet: Aus Bosnien letzter Türkenzeit

³²⁾ Topal Šerif Osmanpaša bio je vezir Bosne od god. 1860 do 1869. Poznat kao pravedan, mudar i izvrstan upravljač. Proveo je mnoge reforme.

vota okoline nastojali su da postepeno zadobiju povjerenje domaćeg elementa. Taj proces nije trajao dugo. Jevreji tokom vremena postadoše dobri sugrađani muslimana, a prema državi lojalni podanici. I dok su Jevreji u ostalom dijelu „civilizovane“ Evrope preživljavali teške dane poniženja i progona, dotle su Jevreji pod turskom vladavinom živjeli slobodno, bez straha, u miru i slozi sa svojim sugrađanima, razumije se prema datim uslovima. Iz ovog čitavog perioda od nekoliko stoljeća ne spominje se nikakav slučaj masovnog proganjanja Jevreja od strane njihovih sugrađana muslimana. Nema slučaja objede radi ritualnog umorstva ni slučaja nasilne konverzije. Naprotiv ima dosta primjera međusobnih prisnih društvenih i privrednih veza, o kojima se i danas još priča. Dešavalo se da su neki muslimani u ophođenju sa Jevrejima naučili i govoriti španjolski. Trgovačka korespodencija između jevrejskih i muslimanskih trgovaca bila je redovno na španjolskom jeziku. U ostavštini poznatih sarajevskih veletrgovaca Hašimage Glođo i Muhameda Kumašina³³⁾ naišao sam na takovu trgovačku korespodenciju na španjolskom jeziku. Prema jevrejskim trgovcima muslimani su imali veliko povjerenje. U svom izvještaju „Memoire pour la Bosnie“ francuski kapetan Jean Lecherc de Montpijé, koji je godine 1806 proputovao Bosnom ističe da muslimani povjeravaju svoje kapitale Jevrejima.³⁴⁾

Imajući sve to u vidu neće nas mnogo začuditi da su muslimani grada Sarajeva listom ustali protiv nasilnog akta bosanskog vezira i silom spriječili pogibiju deseterice sarajevskih Jevreja. Ovaj slučaj smo gore spomenuli, ali zaslužuje da se o njemu ovde podrobnije progovori³⁵⁾. Kada je zloglasni valija bosanski Ruždipaša godine 1820 bacio u tamnicu deset najuglednijih Jevreja sa rav Danonom na čelu pod prijetnjom, da će ih u roku od dva dana pogubiti ako mu Jevreji u tom roku ne polože ogromnu svotu od 500 kesa groša, a pošto nisu mogli skupiti tako ogromnu svotu obratili su se na svoje sugrađane muslimane da im pomognu. Muslimani pak saosjećajući s njima u njihovoj golemoj nesreći obećaše da će pod svaku cijenu osloboditi uhapšeničke. Kad nije uspela verbalna intervencija kod Ruždipaše sarajevski muslimani odlučiše da ih silom oslobode tamnice. U zoru istog dana kada su uhapšenički trebali biti pogubljeni, oko tri hiljade muslimana opkoliše Ruždipašu u njegovom konaku, uđu u konak, provale vrata zindana (hapsane)

³³⁾ U ostavštini Hašimage Glođo našao sam 19 pisama pisanih na španjolskom jeziku, hebrejskim kurzivom, koja mu je tokom godine slao špediter Selomo Levi Merkadjić iz Metkovića. U njima mu je javljao o carinjenju i otpremi kave, šećera i druge robe po kiridžiji. Isto i pismo pisano na španjolskom jeziku nađeno kod nasljednika Muhameda Kumašina odnosi se na trgovanje sa jevrejskim trgovcima iz Adrianopola.

³⁴⁾ Vjekoslav Jelavić: „Francuska izvješća o Bosni“, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1906 godine.

³⁵⁾ Dr. Moric Levi: Rav Danon i Ruždipaša. Godišnjak društva „La Benevolencije“ Sarajevo i „Potpore“, Beograd, 1933 godine.

i oslobode Jevreje. Valija Ruždipaša jedva je iznio živu glavu. No, muslimani se nisu time zadovoljili. Oni sastaviše dugu i opširnu pretstavku (mahzar) sa 249 potpisa i pečata najuglednijih sarajevskih muslimana i poslaše sultanu u Carigrad. Prvi je potpisao ovu ispravu poznati sarajevski prvak Mehmed Fadilpaša a za njim su potpisali 15 kadija (sudija), 1 muftija (vjerski poglavica), 5 muderisa (profesori na višoj školi — medresi), 2 derziama (koji drže svoja predavanja javno u džamiji), 3 vajiza (propovjednici na narodnom jeziku u džamiji), 28 hatiba (sveštenici koji u petak kazuju glavnu molitvu — hutbu u džamiji), 4 mualima sibirjana (učitelji djece), 1 muteselim (namjesnik valije), 13 mutesarifa i zaina (viši činovnici i posjednici velikog reda), 2 mustafhezana (nadzornici tvrđave), 17 derviša (članovi derviškog reda slično kaluderima), 52 trgovca i ko- načno potpisi vojnih lica (časnici i starješine vojske).

U predstavci se iznosi cio slučaj nasilnog iznuđivanja novca od Jevreja od strane Ruždipaše. „On je — veli se u predstavci — na dva dana prije polaska u svoje sjedište bez tužitelja strpao u zindan Jevreje. Pošto nije bilo mogućnosti da se dade tražena globa i kako nije bilo nikakva mjesta optužbi niti je bio po srijedi kakav prestupak ili prekršaj on je tu kaznu udesio samo zato da napuni svoju haznu (blagajnu). Mučio je hapšenike na razne načine, po, lijevao ih je vrelom vodom i najzad počeo je s mučenjima kakva se ne pamte i kakva čovjek ne može da podnese. Četiri-pet puta sa hiljadu poniženja moljen je da mu se dadne pet hiljada groša ali to nije ništa koristilo. Nije se nikako smilovao nego se je sav založio za to, da uzme ove globe koje se nisu mogle platiti“.³⁶⁾

Ruždipaša je svrgnut sa valijske stolice i pod eskortom kao sužanj odveden u Carigrad.

Ovom događaju, koji pretstavlja rijedak primjer čovječnosti i plemenitosti muslimanskog mileta prema svojim sugrađanima Jevrejima, držimo da nije potreban daljnji komentar.

Ne manje je bila sklona Jevrejima i turska štampa, koja je u neku ruku izražavalo javno mnijenje. U prilog ovog iznijećemo samo jedan primjer:

U Sarajevu je izlazio službeni list „Saraj Bosna“³⁷⁾ kao tjednik. List je često registrovao vijesti iz inostranstva a koje su se odnosile

³⁶⁾ Jedan original ovoga mahzara nalazio se u ostavštini Zeki efendije Rafajlovića, koji je ovaj događaj literarno obradio i napisao „sarajevsku megilu“ koja se je svake godine na dan 4 maheršvane čitala. Ova „sarajevska megila“ u rukopisu je sačuvana. Po tvrđenju pomenutog Zeki efendije koji je kao bivši turski činovnik bio neko vrijeme iza okupacije Bosne određen da sredi materijal turskog arhiva u Sarajevu, gde je taj rukopis i našao — važne pretstavke su se obično sastavljale i pisale u dva primjerka kako ne bi kasnije niko od potpisnika mogao poreći svoj potpis. Tako je i ovdje jedan original otposlao u Carigrad, a drugi je ostao u Sarajevu.

³⁷⁾ „Saraj-Bosna“ službeni list Vilajeta bosanskog štampao se na turskom i srpskom jeziku u vilajetskoj štampariji u Sarajevu.

na Jevreje i skoro uvijek sa povoljnim komentarom. Tako u svom 65 broju (Rebujel — aher 25 god. 1284) od 14 i 26 avgusta 1867 godine objelodanjuje jednu vijest o progonima Jevreja u Rumunjskoj, toj klasičnoj državi antisemitizma. Tu vijest donosimo u celosti onako kako je napisana:

„U prošlijem brojevima našega lista javili smo za nasilni odnošaj žiteljstva u Moldaviji (Karabogdanskoj) prema tamošnjim Evrejima.

Premda uvidamo, da je izlišno o tome progovoriti, opet to činimo, jer danas (5. julia) primismo točnije izvještaje iz Tulče o stanju Evreja u Moldaviji, mi za pravo nalazimo da to čitaocima saopštimo.

Moldavci zajedno s vlasti nijesu još ostavili svoju nenavist protiv Evreja, jer prije jedne nedelje dana podigoše se u Galcu, da izgnaju deset duša poljskijeh Evreja, što žive u tom kraju i odvezavši ih s nekoliko policaja na jedno usamljeno ostrvo dunavsko i tu ih ostaviše.

Tu su jedno dva dana probavili i vidješe ih od ove strane, gdje hoće da pomru od gladi, to pošlju jedan kaik s dvojicom stražara koji ih uzeše u kaik i dadoše im hljeba i jela koliko im je potrebovalo da se u život povrate i odvedu ih opet u galačku skelu.

No, policaji, tek što su ih vidjeli uzmu oružje i napadnu na njih. Evreji se uplaše i poskaču u Dunav te se od njih trojica utope.

Svak može da uvidi koliko su protivni čovječnosti milosrda takovi nasilni postupci Moldavaca i njihove vlasti.

Gdje se je čulo da se čovjek gladi mori iz uzroka što je Evrejin? Uzmimo slučaj da su ta deseterica Evreja bili zločinci, ali u svakom mjestu i u svakom gradu ima zakon za okrivljene i zločinstva, i vlada ima pravo kazniti ih po djelu njihovu, ukoliko to zakon određuje, a takav postupak koji će navući na se pažnju i mrzost svakoga, koji to vidi ili čuje neće primljen biti ni kod najdivljijih naroda na svijetu.“

Stav iznesen u gornjem napisu bez sumje odgovarao je kako javnom shvatanju muslimanskog žiteljstva tako i raspoloženju tadašnjih službenih krugova u Bosni.

IZ POVIJESTI JEVREJA U HRVATSKOJ

Dva su tisućljeća prošla otkako su se pojavili prvi Jevreji na teritoriju današnje Narodne Republike Hrvatske. Dva tisućljeća ispunjena borbama u svim krajevima svijeta, a osobito na tom malom području, na kojemu danas živi hrvatski narod. Bilo je tu ratova i tuđinskih osvajanja, bilo je pokušaja da se ta lijepa zemlja podvrgne pod vlast tuđina, ali hrvatski je narod izdržao u tim borbama i preživio je sve kataklizme, koje su u toku dugih stoljeća ugrožavale njegov opstanak.

I jevrejska je zajednica u hrvatskim zemljama proživjela teške časove. I ona je pretrpila u ta dva tisućljeća mnoga proganjanja i mnoga poniženja, naročito u strašnim godinama 1941—1945. Dvije tisućgodišnja povijest Jevreja Hrvatske puna je stradanja i ona se ne razlikuje bitno od povijesti Jevreja u drugim zemljama. Ali nije bio hrvatski narod uzročnik svih tih progona i zakonskih mjera protiv Jevreja, nego one mračne sile, koje su i u povijesti hrvatskoga naroda ostavile svoje neizbrisive tragove. U vrijeme političke slobode Hrvata uživali su i hrvatski Jevreji svoja puna prava, a u danima političkoga i kulturnoga ropstva proživljavali su i hrvatski Jevreji najteže časove.

Davno je tome što su se prvi Jevreji naselili u ovoj zemlji. Već početkom naše ere živjeli su Jevreji u rimskoj Dalmaciji. Nisu to bili samo pojedinci koji su s rimskim legijama dospjeli u ove krajeve, nego su Jevreji već u Starom vijeku živjeli u Dalmaciji u većim zajednicama. U Solinu postojala je već u 3. stoljeću naše ere jevrejska općina, koja je imala i svoje posebno jevrejsko groblje na jugoistoku od Solina. Tu su nađeni brojni prastari nadgrobni spomenici, na kojima su prikazani jevrejski simboli: menora, palma, šofar, posuda za ulje i t. d. Puna četiri stoljeća postojala je ta solinska jevrejska općina, pa kad su Avari god. 641 razorili Solin, preseliše se ondjašnji Jevreji u Split.

I po drugim mjestima naše domovine nađeni su jevrejski spomenici iz rimskih vremena, tako na pr. u blizini Benkovca glinena svjetiljka s menorom, pa čak blizu Senja nadgrobni natpis Jevrejina Aurelija Dionizija, koji je iz Tiberiasa u Palestini došao u ove

krajeve da tu završi svoj život i da nađe u hrvatskoj zemlji svoje posljednje počivalište.

Kad su Hrvati u prvoj polovini 7. stoljeća došli u svoju današnju domovinu, našli su ovdje već nekoliko jevrejskih obitelji. Većinom su ti Jevreji stanovali u dalmatinskim gradovima, gdje su se uglavnom bavili trgovinom. Znademo da su splitski i dubrovački Jevreji u Srednjem vijeku bili važni posrednici u trgovini između Dalmacije s jedne strane, te Italije i podunavskih krajeva s druge strane. Po Jevrejima i njihovim vezama saznali su i drugi narodi za Hrvate, koji se u savremenim jevrejskim izvorima nazivaju „Gebalim“. Hrvatski su Jevreji u ranom Srednjem vijeku podržavali veze s Hazarima između Crnoga i Kaspiskoga mora, a i sa španjolskim Arapima. U delegaciji, koju je kralj Krešimir poslao u 10. stoljeću kalifu Abderrahmanu III. u Kordovu, nalazila su se dva Jevrejina: Mar Saul i Mar Josef, koji su vjerojatno obnašali čast ministara na hrvatskom dvoru.

I u kasnijem Srednjem vijeku žive Jevreji stalno u dalmatinskim gradovima, osobito u Splitu i Dubrovniku. God. 1397 spominje se u inventaru splitske biskupije i jevrejska sinagoga. U Dubrovniku nalazimo god. 1280 već znatan broj Jevreja, koji su došli onamo iz Italije, južne Francuske, Malte i Albanije. U slobodnoj Dubrovačkoj republici uživaju i Jevreji sva prava, iako su kasnije ta prava bila povremeno skućena protujevrejskim propisima i zakonima, osobito sa strane visokog klera. I splitski su Jevreji uvijek našli zaštitu sa strane Mletačke republike, kada im je inkvizicija prijetila progonima.

I u Istri ima već u Srednjem vijeku Jevreja, koji se bave uglavnom mjenjačkim poslovima. God. 1380 predane su im sve banke, jer su dotadanji bankari, Firentinci, teško iscrpili narod. Najranije nalazimo Jevreje u Kopru, zatim u Izoli, Puli, Rovinju, Piranu i t. d.

U onom dijelu Hrvatske, koji se nalazi između Save i Drave, nalazimo također već u Srednjem vijeku Jevreje. Većina ih je stanovala u Zagrebu, gdje su se bavili trgovinom i obrtom. Mnogi od njih bili su vrlo imućni i ugledni, pa su posjedovali i vlastite kuće. Postojao je poseban parbeni postupak za Jevreje, za koje je bila određena naročita zakletva. U starim se aktima spominje „Domus Judaorum“ u Zagrebu, koji je bio vjerojatno sinagoga i vjersko učilište. Kao gotovo svagdje u ono vrijeme bili su i zagrebački Jevreji u Srednjem vijeku isključeni iz slobodnih zvanja: među njima nema ni liječnika ni pripadnika drugih slobodnih profesija. Kroz cijeli Srednji vijek upućeni su Jevreji gotovo svagdje isključivo na trgovinu i novčarstvo. Ni hrvatski Jevreji nisu u tom pogledu nikakova iznimka.

Dolaskom Hrvatske pod Madžare ograničena su pomalo i prava Jevreja. Tako im je kralj Ladislav zabranio god. 1091 držanje kršćanske služinčadi, a vršio se i pritisak na njih da dadu novaca za gradnju kršćanskih crkava. Andrija II oduzeo je Jevrejima god. 1222 pravo na ubiranje poreza i carine te na najam državnih mono-

pola, koji privilegiji su Jevrejima bili odavna odobreni. Osim toga im je podvostručio poreze. Međutim, za banovanja celjskih grofova opet je Jevrejima u Hrvatskoj dopuštena slobodna trgovina, koja im je takođe bila neko vrijeme zabranjena. Ipak dolazi u to vrijeme do sve jačeg protujevrejskoga kursa, a nakon smrti Urlika, posljednjega celjskog grofa, došlo je god. 1456 do progona Jevreja, koji su u velikom broju protjerani iz Hrvatske. Mjere protiv Jevreja postaju početkom 16. stoljeća sve strože i onih par Jevreja, koji su preostali u Hrvatskoj, morali su napustiti zemlju. God. 1526 zavladao su Hrvatskom klerikalni Habsburgovci i time započinju nove patnje za Jevreje u Hrvatskoj. Protujevrejski zakoni postali su sve stroži, tako da su hrvatski Jevreji na koncu bili prisiljeni napustiti zemlju. Od god. 1526 kroz dva stoljeća nije bilo Jevreja ni u Zagrebu, ni u ostaloj Hrvatskoj između Save i Drave.

U to vrijeme postoje jevrejske zajednice jedino u dalmatinskim gradovima, kuda su u 16. stoljeću, nakon izгона iz zemalja Pirenejskog poluotoka, došli brojni Jevreji iz Španije i Portugala. Među ovim sefardskim Jevrejima bilo je mnogo čuvenih ličnosti, koje su se proslavile i u svojoj novoj domovini i stekle velike zasluge i priznanja za svoj rad. Jedan od najslavnijih liječnika 16. stoljeća, Amatus Lusitanus, porijeklom iz Portugala, došao je nakon dugih lutanja god. 1556 u Dubrovnik, gdje je služio do god. 1558. U svojim spisima zabilježio je mnoge važne podatke o svom liječničkom radu u ovom našem gradu, gdje je stekao isto takovu slavu kao i u svim drugim mjestima svoga djelovanja. Bilo je u Dubrovniku i drugih jevrejskih liječnika, mahom emigranata iz Španije, koji su uživali velik ugled i kod nejevrejskih bolesnika, ma da su često bili izvrgnuti neugodnostima i napadanjima sa strane svećenstva, koje nije rado gledalo da jevrejski liječnici liječe kršćanske bolesnike. Jevrejskih je liječnika bilo i u drugim dalmatinskim gradovima, tako u Zadru, Hvaru i Splitu, gdje je jevrejski liječnik Salomon Tobie bio čak tjelesni liječnik dvojice splitskih nadbiskupa.

Nezaboravnu uspomenu ostavio je u Dubrovniku i čuveni Didacus Pirrius, portugalski Jevrejin, koji je ondje živio u 16. stoljeću i koji se istakao kao latinski pjesnik.

Splitski su Jevreji igrali u 16. stoljeću vodeću ulogu u privrednom životu. Jevrejin Daniel Rodriguez izgradio je splitsku luku, u kojoj se koncentrirala trgovina između Italije i Turske. Njegovim nastojanjem sagrađen je god. 1557 veliki lučki magazin. Velike zasluge za procvat splitske luke stekao je kasnije jevrejski konzul u Splitu Josip Penso. God. 1592 osnovali su Jevreji u Splitu posebnu banku.

U 16. stoljeću nastaju prve jevrejske općine u Dubrovniku i Splitu. U tim općinama ima redovito i rabina, među kojima ima i poznatih učenjaka., kao na pr. David Pardo, komentator Tosefte, koji je bio rabin u Splitu od god. 1750—1764, a kasnije je otišao u Sarajevo. Splitski su se Jevreji sasvim saživjeli s tamošnjim življem i njihovi međusobni odnosi bili su vazda dobri. Kad su god.

1687 Turci napali Split, borili su se splitski Jevreji junački, braneci jednu kulu, koja je kasnije nazvana „Jevrejska stanica“.

Stanje dalmatinskih Jevreja pogoršalo se najednom god. 1738, kada je mletačka vlada izdala zakon o dužnostima i pravima Jevreja na području Mletačke republike, koji je pogodio i dalmatinske Jevreje. Tom prilikom smješteni su i splitski Jevreji u ghetto, gdje su ostali sve do dolaska Francuza god. 1806. God. 1777—78 izdala je mletačka vlada stroge naredbe protiv Jevreja na Korčuli.

U slobodnoj Dubrovačkoj republici uživali su Jevreji sva građanska prava, zaštićeni od tamošnjih vlasti i od sultana, koji je vršio protektorat nad Dubrovnikom. Ipak je u prošlosti došlo dvaput do protujevrejskih mjera: god. 1502 i 1622 obijedeni su dubrovački Jevreji zbog navodnog ritualnog umorstva, pa su tom prilikom stradali posve nedužni ljudi. Ali uglavnom su Dubrovčani cijenili svoje Jevreje, kojih je bilo oko 50 obitelji, te su im omogućili razmjerno miran život u doba kada su svagdje drugdje protujevrejski izgređi bili na dnevnom redu.

U Hrvatskoj i Slavoniji nije od 16. stoljeća dalje bilo Jevreja kroz čitava dva stoljeća. Pojedini Jevreji, koji su došli u zemlju, morali su brzo da je napuste. Jevrejskih općina kroz to vrijeme nije bilo, a god. 1729 čak je zakonski zabranjeno naseljavanje Jevreja u pojedinim mestima Hrvatske i Slavonije. Iznimku je činio jedino

grad Zemun, koji je pripadao teritoriji Vojne Granice i gdje je u 18. stoljeću postojala jevrejska općina. Ovamo su došli Jevreji iz Češke, a god. 1739 bjegunci iz Beograda. Iz Zemuna je potekla obitelj Teodora Herzla, a kao učitelj i zamjenik rabina male sefardske općine djelovao je tu od god. 1826 do 1843 čuveni preteča cionističke ideje Juda Haj Alkalaj.

Sredinom 18. stoljeća Jevreji se počinju pomalo naseljavati u pojedinim gradovima Hrvatske i Slavonije. U Osijeku živjele su god. 1746 dvije jevrejske obitelji, koje su nakon par godina opet istjerane. Tek od god. 1776 počeli su Jevreji opet dolaziti pomalo

„Ketuba“ ženidbeni ugovor, Split, god. 1644

u Osijek, ali za to su trebali posebnu dozvolu. U to vrijeme počinju Jevreji dolaziti i u Varaždin, ali i ovdje su bili izvrgnuti čestim izgonima i raznim drugim neprijatnostima. Ti Jevreji, kao i jevrejski doseljenici u drugim gradovima Hrvatske i Slavonije, došli su tamo uglavnom iz Mađarske, Češke, Moravske, a osobito iz Gradišta (Burgenland). Sefardskih Jevreja bilo je samo u Dalmaciji, dok su Jevreji Hrvatske i Slavonije bili gotovo isključivo Aškenazi, izuzev u Zemunu. Ti su se doseljenici bavili najviše trgovinom, tu i tamo obrtom, dok im slobodna zvanja još dugo nisu bila pristupačna.

Koncem 18. stoljeća dolaze pojedini Jevreji i u Zagreb, gdje se naseljuju u Vlaškoj ulici, te stoje pod jurisdikcijom zagrebačkoga biskupa. Potomci većine tih vlaškolučkih Jevreja živili su u Zagrebu sve do god. 1941, a jedan dio živi još i danas u Zagrebu. Zagrebačka jevrejska općina osnovana je tek god. 1806, dok je varaždinska općina osnovana god. 1811, a osječka god. 1845. Sve do god. 1890 osječka je općina bila najveća u Hrvatskoj i Slavoniji, a od god. 1890 stupa zagrebačka općina na čelo. Broj Jevreja u čitavoj Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji iznosio je god. 1870 svega 10.000 lica, te se do god. 1900 podvostručio.

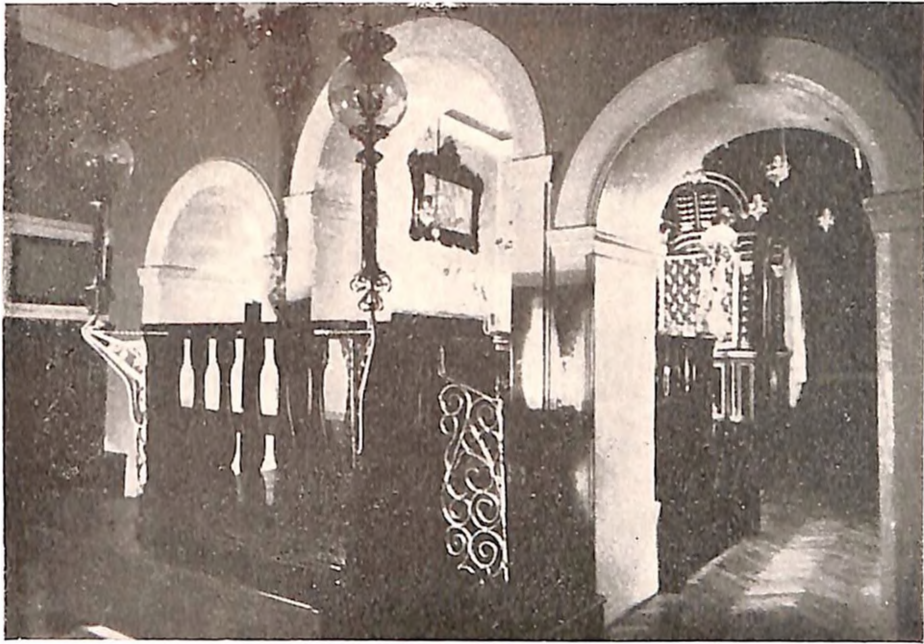
Zagrebačka jevrejska općina, koja je god. 1806 priznata od magistrata i koja je tada brojila 75 duša, osnovala je već god. 1785 posebno jevrejsko groblje. God. 1867 podignuta je sinagoga u današnjoj Praškoj ulici i namješten nadrabin Dr. Hosea Jacobi, koji je u 58 godina svoga rada mnogo pridonio izgradnji zagrebačke općine i njenih institucija. God 1841 osnovana je u Zagrebu posebna ortodokсна općina.

Važan datum u povijesti hrvatskih Jevreja je 21. listopada 1873. Toga je dana službeno proglašena emancipacija Jevreja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.

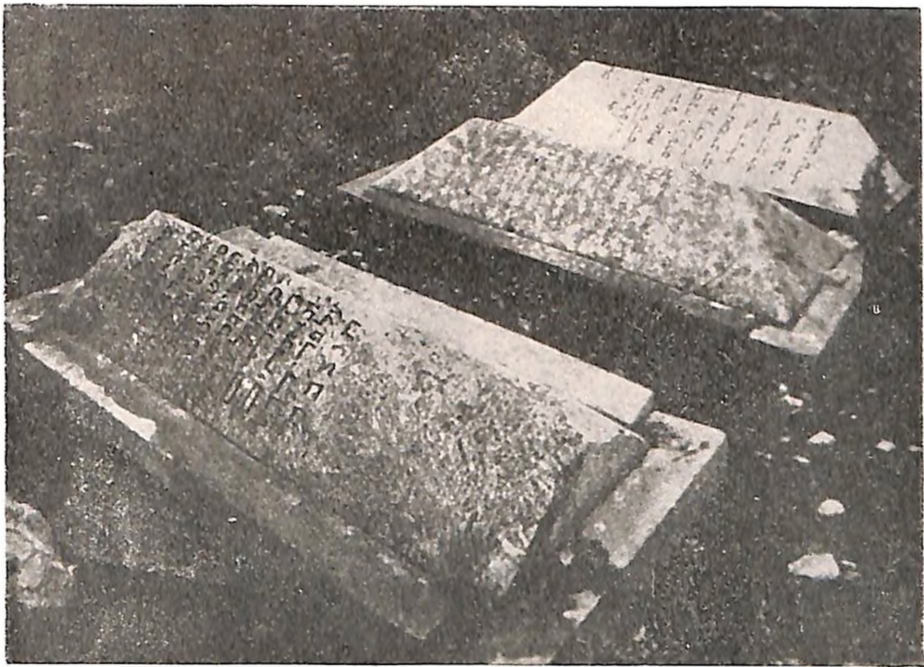
Još su dva grada na teritoriju današnje Narodne Republike Hrvatske, koji su u prošlosti bili važni jevrejski centri, ali koji politički nisu potpadali pod Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. To su Rijeka i Čakovec. Najstarija isprava o riječkim Jevrejima potječe iz god. 1463. Do god. 1900 dosegla je riječka općina broj od 2000 lica. I u Čakovcu ima već u 18. stoljeću Jevreja, pa je god. 1794 ondje osnovano i jevrejsko groblje.

Emancipacijom Jevreja u Hrvatskoj postala su ovima pristupačna i druga zvanja osim trgovine. Prvi Jevrejin iz Hrvatske koji je stekao doktorat medicine bio je Zagrebčanin Dr. Mavro Sachs, kasnije predsjednik zagrebačke jevrejske općine i docent sudske medicine na pravnom fakultetu zagrebačkog sveučilišta. Stekao je velike zasluge za izgradnju zagrebačke jevrejske općine, a uživao je i u nejevrejskim krugovima velik ugled kao liječnik i javni radnik.

U to vrijeme započinje kulturni procvat hrvatskih Jevreja, naročito u Zagrebu. Spomenut ćemo muzičara Antuna Schwarza, osnivača Glazbenoga zavoda, knjižara Lavoslava Hartmanna, slikare braću Hoffmann, pijanistu Juliusa Epsteina, kasnijeg profesora na

Interijer starog hrama u Dubrovniku iz XVI veka

Starodrevno nadgrobno kamenje na jevrejskom groblju u Splitu

Zadar, gradska kapija Porta di Terraferma

Zadar, ploča na gradskim vratima Porta di Terraferma, iz koje se vidi da je kapiju saziđao neki Michaeli Salomonus

bečkom konzervatoriju, nadalje dobrotvora Lavoslava Schwarz, liječnika Dra. Moritza Weissa, koji je prvi počeo održavati u Zagrebu medicinska predavanja, te Davida Schwarz; stvarnog izumitelja Zeppelinova zrakoplova. U 19. stoljeću ima već čitav niz jevrejskih liječnika i to ne samo u Zagrebu, nego i u drugim mje-

Zahvalno pismo Mosesa Montefiore koje je on lično predao predstavnicima dubrovačke jevrejske općine prilikom stogodišnjice njegovog rođenja.

stima. U Karlovcu je živio kao liječnik Dr. Siegfried Kapper, koji je mnogo učinio za propagiranje jugoslovenske narodne poezije u stranom svijetu. U Splitu se svojim patriotskim radom istakao Vid Morpurgo, a proslavio se i Splitsanin Adolf Mussafia, čuveni filolog i profesor na bečkom sveučilištu.

Hrvatski su Jevreji svakom prilikom dokazali svoj patriotizam: oni sudjeluju aktivno u Ilirskom pokretu, a i među srpanjskim žrtvama nalazio se jedan Jevrej, kočar Simon Freund. Njihov udio u privrednom životu postaje već u drugoj polovini 19. stoljeća veoma vidljiv: oni osnivaju banke, tvornice, veletrgovine, pridonose poljepšavanju gradova podizanjem palača, pa čak i prvi tramvaj u Zagrebu osnovalo je društvo, sastavljeno od samih Jevreja. Sve je veći broj jevrejskih liječnika, odvjetnika i inženira, a mnogi od njih namješteni su i u javnim službama. Aktivnim političkim radom istakli su se Dr. Hinko Hinković i Dr. Ljudevit Schwarz, koji je godinama bio narodni zastupnik.

7. veljače 1906 sankcionisan je zakon o uređenju jevrejskih općina u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Time započinje sve intenzivniji jevrejski život u pojedinim općinama, a osobito u zagrebačkoj. Tu postoji već otprije Hevra Kadiša i jevrejska osnovna škola, a sada se osnivaju Jevrejsko gospojinsko društvo, Ferijalna kolonija, Dom staraca (zaklada Lavoslava Schwarza), pa različita kulturna društva kao Literarni sastanci jevrejske omladine, akademski klub „Judeja“, Židovsko akademsko potporno društvo itd. Posljednjih godina prije Drugog svjetskog rata sazrio je plan, da se u Zagrebu podigne jevrejska bolnica, pa su u tu svrhu bila sabrana već znatna novčana sredstva.

Od zagrebačkih jevrejskih javnih radnika prve polovine ovoga stoljeća treba da se spomenu: predsjednici općine Dr. Robert Siebenschlein, Dr. Hugo Kon i Dr. Marko Horn, nadrabini Dr. Hosea Jacobi, Dr. Gavro Schwarz i Dr. Šalom Freiburger, rabin Dr. Mojzije Margel, vjeroučitelj i dječji pisac Dr. Šemuel Romano, historičar jugoslavenskih Jevreja Dr. Lavoslav Šik, pjesnik Dr. Hinko Gottlieb, muzičar Eliša Samlaić itd. I u drugim većim jevrejskim centrima Hrvatske postoji u to doba već bujan jevrejski kulturni život.

Broj Jevreja u Hrvatskoj raste naglo poslije Prvog svjetskog rata. God. 1921 iznosi broj Jevreja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji preko 20.000 duša, dok je sveukupan broj Jevreja u Jugoslaviji te godine 64.000.

Pojavom cionističkoga pokreta pristupaju i hrvatski Jevreji intenzivnom radu na području jevrejske renesanse. Pod vodstvom Dra. Aleksandra Lichta, nezaboravnog cionističkog vođe, širi se cionizam u Hrvatskoj i stiže sve veći broj pristaša. Novine i časopisi kao „Židovska smotra“, „Židov“, „Gideon“ (kasnije „Hanoar“), „Haaviv“ i „Omanut“ služe širenju cionističke ideje među hrvatskim Jevrejima. Brojna cionistička politička, kulturna i sportska društva prikupljaju sve veći broj članova, a halučki pokret našao je među omladinom oduševljenih pristaša. Važan cionistički centar je i Osijek, gde je zaslugom Dra. Huga Spitzera došlo do nacionalnog osvještenja tamošnjih Jevreja.

Tako žive hrvatski Jevreji sve do tridesetih godina ovoga stoljeća relativno mirno i bezbrižno, radeći jednakom ljubavlju i ma-

rom za svoj narod kao i za narod, među kojim su živjeli. Iako je tu i tamo dolazilo do pojedinačnih antijevrejskih manifestacija, one nikada nisu poprimale ozbiljniji karakter. Ali pojavom hitlerizma nestalo je i duševnog mira hrvatskih Jevreja. Besprimjerna stradanja Jevreja u nacističkim zemljama zabrinjavala su i Jevreje u našoj zemlji. Mnogi jevrejski bjegunci iz Njemačke, Austrije i Češke našli su ovdje zaklona i bratske pomoći sa strane hrvatskih Jevreja. Ali izbijanjem Drugog svjetskog rata i osnutkom NDH osvanuli su i za hrvatske Jevreje najcrnji dani u njihovoj dugoj historiji. Predosećajući već ranije prijeteću opasnost, uspjeli su neki da spasu svoj život bijegom preko granice, većinom u Italiju, Sjedinjene Države Amerike i Palestinu.

Ostatak je doživio strašnu sudbinu, kakovu ne pamti čitava historija jevrejskog naroda. Na desetke tisuća odvedeni su Jevreji iz Hrvatske u zloglasne logore u samoj zemlji ili u Poljskoj, gdje su na najokrutniji način likvidirani. Muževi i žene, starci i starice, pa čak i nejak a djeca ubijena su u tim logorima, zajedno s ogromnim brojem slobodoljubivih i ispravnih nejevreja, koji su dali svoju krv i svoje živote za slobodu svoje zemlje i napredak čovječanstva. Uništeni su jevrejski hramovi, opustošena su jevrejska groblja, razgrabljena je jevrejska imovina, nestalo je za uvijek jevrejskih općina, koje su nekoć cvale, a danas u tim mjestima nema uopće više Jevreja.

Velik broj Jevreja iz Hrvatske sudjelovao je u Narodnooslobodilačkoj borbi, boreći se hrabro za oslobođenje naše domovine od fašističkog jarma. Mnogi su Jevreji u toj borbi dali svoje živote, mnogi su se odlikovali junaštvom, pa su neki odlikovani i ordenom Narodnog heroja.

Po završetku rata broj hrvatskih Jevreja iznosio je jedva jednu desetinu od predratnog broja. Oko devet desetina nestalo je u različitim logorima ili se spasio bijegom u druge zemlje, gdje su započeli nov život.

Nakon osnutka države Izrael oveći broj hrvatskih Jevreja iselio se onamo. Tako je danas u Narodnoj Republici Hrvatskoj preostao neznatan broj Jevreja, kojemu je uspjelo preživjeti sve strahote posljednjih godina i koji danas u ovoj zemlji uživa sva prava. Vezani ljubavlju za ovu zemlju, Jevreji u Narodnoj Republici Hrvatskoj znadu da cijene slobodu, koju uživaju u ovoj državi, te pridonose zdušno svoj dio u izgradnji svoje domovine i u borbi za bolju budućnost.

Zaključujući možemo reći da pronađena pisma nemaju veliku istorijsku vrijednost niti su velikog političkog značaja, ali su i pored toga radi svog interesantnog sadržaja, oblika, jezika i pisma vrlo zanimljiva i bogata folklornim materijalom za ispitivanje prilika i vremena u kojima su sačinjena.

NOVOPRONAĐENI DOKUMENTI DUBROVAČKOG ARHIVA

1.

U Državnom arhivu Dubrovnika pronađeno je više dokumenata, starih nekoliko stotina godina, pisanih hebrejskim i španjolsko-jevrejskim pismenima, kojima se služe Sefardi na Balkanu od dolaska u ove krajeve iza izгона iz Španije.

Iako nemaju politički značaj, jer se odnose više na privatno-pravne, poslovne i porodične odnose, ili su vjerskog karaktera, izničećemo nekoliko kratkih i značajnih napomena o njima poradi interesantnosti sadržaja, načina i oblika kojim su pisani, jezika kojim su se služili i političkih i ekonomskih prilika iz vremena kada su sačinjeni.

Da bi se njihov značaj i sadržaj bolje razumio, navešćemo nekoliko napomena o prilikama iz vremena u kojem su sačinjeni.

Prema navodima profes. Jorja Tadića, autora knjige „Jevreji u Dubrovniku“, izdaje „La Benevolencije“ u Sarajevu, 1937 g., prvi Jevreji pojavljuju se u Dubrovniku već u XIV vijeku, ali značajnu ulogu u privrednom životu toga grada počinju igrati istom u XVI i XVII. vijeku, kada je Dubrovnik odigrao svoju najznačajniju političku i privrednu ulogu. To je vrijeme u kom su se u Sredozemnom i Jonskom Moru bili rasplamsali veliki ratovi između hrišćanskog zapadnog svijeta i osmanlijskog istočnog carstva, koje je naglo nadiralo sa Istoka do u srce Evrope. U nastalim ratovima između Istoka i Zapada — razumljivo da su sve privredne veze između ta dva svijeta morale biti prekinute, iako su po svojim ekonomskim snagama i uslovima bila to područja, koja su se međusobno nadopunjavala.

Zapad — u koji su se ubrajale tada moćne države kao: Papska država, Napulj, Mletačka republika na Apeninskom poluostrvu, te Novara, Portugal i druge manje države na Pirinejskom poluostrvu, a dalje na sjever Francuska, — bio je ispunjen mržnjom na sve ono što nije bilo rimokatoličko. Te države progonile su sve nekatoličke elemente u koje su ubrajale u prvome redu Jevreje, Marane, Arape i Turke.

Turska je bila u tim vremenima moćna i snažna carevina, sa snažnom i dobro organizovanom vojnom silom u snažnom nadiranju ka Zapadu, te je za hrišćanski svijet predstavljala stalnu opasnost. Nasuprot Osmanlijskom carstvu na Istoku, Papska država bila je stožer hrišćanstva i organizator svetih alijansi — svetih liga protiv Turske. Ali i pored političke i vjerske razdvojenosti i razmimoilaženja, ta dva udaljena svijeta putem trgovine i prometa nalazila su mogućnosti za razmjenu dobara koja su jednom preticala a drugome manjkala.

Sama Dubrovačka republika vodila je tada vrlo pametnu politiku neutralnosti, jer je u svome zaleđu imala moćnu osmanlijsku državu i zato izbjegavala svaki oružani savez sa Zapadom. Takva politika donosila je ogromne koristi njenom stanovništvu. Čim bi morski putevi, koji su inače jeftiniji i brži usled ratova bivali prekinuti, posredovanje Dubrovačke republike postajalo je neophodno u razmjeni dobara ili bar kao utovarna i istovarna luka. Sam grad Dubrovnik, situiran vrlo povoljno na zapadnoj strani Balkanskog poluostrva, u neposrednoj blizini jednog i drugog tabora, a po strani ratnih glavnih područja koja su bila daleko južnije, da bi u miru mogao koristiti svoju posredničku ulogu, plaćao je sultanima godišnje danke. Postojanje samostalne Dubrovačke republike bilo je u interesu i samog Osmanlijskog carstva, kojemu su bile neophodne veze sa ostalim državama u Zapadnoj Evropi. Dubrovnik je za svoju posredničku ulogu, kupujući i prodavajući robu jednom i drugom taboru, ili budući da je njegova luka služila obim stranama kao tranzitna luka, iz tog naslova ubirao visoke carinske takse, imao ogromne prihode i bogatio se.

Ako spomenemo da je katolički Zapad u svojoj mržnji na sve ono što nije bilo zadojeno rimokatoličkim duhom, izagnao Jevreje koncem XV. vijeka iz Španije (Ferdinand I i Izabela Kastiljska) i da su početkom XVI vijeka slijedili taj primjer u istome cilju i ostale katoličke države samo da se domognu imovine Jevreja, koji su bili dospjeli do visokog kulturnog i materijalnog položaja, biće nam shvatljivo koliko je za te jadne prognanike bilo važno da dođu u jednu državu koja će ih rado primiti i osigurati život te im omogućiti ekonomski opstanak. Ta je država bila — od hrišćanskog svijeta toliko omraženo — Osmanlijsko carstvo, koje je vidjelo u Jevrejima visoko-kulturni i radni elemenat. Privrednom životu zemlje Jevreji su mogli samo koristiti a nikako škoditi. Odlaskom Jevreja iz napuštenih zemalja, te su države gubile na produktivnom elementu, a zemlje useljenja su imale koristi. Čim su se Jevreji u većim skupinama doselili na Balkan, a uglavnom su dolazili preko Soluna i postepeno se širili prema unutrašnjosti, a manjim dijelom preko Dubrovnika, odmah su osjetili da se u razmjeni dobara između Istoka i Zapada može naći egzistencija. Tako su Jevreji u privrednom razvoju Dubrovnika u toku procvata i uspona Dubrovačke Republike odigrali značajnu ulogu. Otuda i mnogo istorijskih podataka o životu i djelovanju Jevreja u Dubrovniku, o osnivanju

i postojanju jevrejske opštine, o slavnim imenima te opštine, unatoč povremenih neprilika i izгона, o čemu je mnogo i opširno pisao prof. Jorjo Tadić u navedenoj knjizi.

Postavlja se pitanje kako je došlo do toga da su i pisma privatnog karaktera, pisana na španjolskom žargonu, protokolirana u Državnoj arhivi Dubrovnika. Još se jedno pitanje nameće i to kako su neka od tih pisama mogla biti pisana na španjolskom — žudio espanjol jeziku, kada su bila upućivana na visoke državnike ili državnu upravu i imala politički značaj. Možda nije isključeno da je na istaknutim položajima u državnoj službi bilo jevrejskih ličnosti, ili jevrejskog porijekla sa poznavanjem španjolskog žargona, kojima su se služili samo Jevreji doseljeni iz Španije, ili su se ti državni organi služili tumačima kod čitanja.

Prelazeći na kratku ocjenu pojedinih od pronađenih pisama izniječemo nekoliko značajnih pojedinosti iz sadržaja, forme i jezika. Ima ih u svemu šest.

Od tri akta, pisana na hebrejskom, dva su karakteristične potvrde, a treći jedna posveta vanrednog i skladnog oblika, vjerovatno, minijatura jednog „Paroheta“, sa bezbroj citata iz Psalama Davidovih i Petoknjžja Mojsijevih i tekstualnom posvetom darovaoca.

1) Jedna potvrda pisana na hebrejskom, krupnim i jasnim kvadratnim slovima, odnosi se na očitovanje izdato od strane jednog uglednog rabina o prijemu novca — poslatog od J i c h a k a Z e e v i a — poslanika — šaliaha iz grada C o s t u (kako su zvali Jevreji Carigrad — kratica od Constantinopola). Taj šaliah Jichak Zeevi nalazio se je vjerovatno na putu po jevrejskim opštinama u Galutu i kupio priloge za Jerušalajim i vjerske ustanove u Palestini. Potvrdu je izdao neki A v r a m B e n Č e k i t o u Jerušalajimu 4. nisan 5524 g ili 1764 t. j, stara je 188 godina. Pored prijema novca u potvrdi se navodi prijem i jedne zatvorene kasete poslate također u istome cilju od jednog drugog šaliaha uglednog P a h a m i n B a d ž i j a, posredovanjem istog dubrovačkog kapetana. Iz te potvrde proizilazi da su Jevreji vijekovima slali priloge za održavanje jevrejskih vjerskih ustanova i družina u raznim mjestima Palestine, te da su se služili u tadanjim nesigurnim vremenima — brodovima i kapetanima Dubrovačke republike, koji su uživali visok ugled i povjerenje, te se novac iz Carigrada slao zaobilaznim putem preko Dubrovnika, umjesto izravno-bržim, ali nesigurnijim putem. Interesantno je kako se u potvrdi navodi detaljno naziv svake vrsti novca, tako 103 groša i 44 zeriza te 3 lava ispravna i mjerena, što opet ukazuje na ambleme zlatnog novca Mletačke republike (lav — grb — na zlatnom novcu) i da se zlatni novac radi visoke vrijednosti ispitivao u pogledu ispravnosti i težine.

2) Druga potvrda pisana na hebrejskom, krupnim kvadratnim pismenima, odnosi se na očitovanje izdato od nekog A v r a m a K a r a s a ili T a r a m a (potpis je vrlo nejasan) dana 18 ijara 5559 odnosno 23/V. 1799 (stara 153 g) jednom kapetanu broda iz Du-

brovnika, koji je pretrpio brodolom. Potvrda se izdaje na spasene i preuzete stvari i primalac se obavezuje da ih preda neokrnjene vlasniku stvari ministru — velikom beju Tripolisa. Navode se detaljne količine pojedinih stvari, tako: 10 sanduka kane iz Šcupa — što bi najvjerojatnije trebalo da se odnosi na cimet iz Skoplja (kane-kanela na španjolskom znači cimet, tim više jer se navode i količine u šipkama, a poznato je da cimet u trgovini dolazi u šipkama i samljeven). Oznaka iz „Šcupa“ naziv je za grad Skoplje, jer se ranije zvalo Iskrip, Išcup. (Nadimak „Šcuplija“ — doseljenik iz Skoplja, dobio je poznati bogataš sarajevski Šcuplija Salom, jer je došao iz Skoplja). Zanimljivo je da se u toj potvrdi navodi iza svakog napomena državnog imena ili koje druge ugledne strane ličnosti, — dodatak — jara — što na hebrejskom označava kraticu od jara odo — neka se veliča njegov ili njen ugled. Iza potpisa samog Avrama Tarama (Karasa) stoji oznaka od 2 slova: S. T. — što znači — sefaradi taor — sean tean — ili čisti sefard, t. j. potiče od sefarada koji ne predoše u hrišćanstvo, za razliku od Marana, koji su u časovima životne opasnosti, vjerovali da će za stalno spasiti život i imanje. Takvu kraticu od dva slova susrećemo više puta u pronađenim pismima.

3) Najzanimljiviji akt pisan na hebrejskom jeziku, mogao bi se po obliku i po citatima označiti kao izvezeni ornamentski lik jednog „paroheta“ pred dverima u hramu. Citati se na ornamentu prostim okom uopšte ne vide, nego istom detaljnijim pregledom, lupom, mogli su se pročitati na raznim geometrijskim likovima i obrisima i pružnim i elipsanim crtama izabrani citati iz Svetog pisma. Od vremena kada je na ovom aktu napisana posveta ima 109 godina, ali njegov značaj sigurno nije toliko u starosti, koliko u ljepoti forme, biranim citatima koji sintetizuju službu darovaoca sa citatima Nauke iz Svetog pisma i veličajući Znanje Tore, svoje sveštenske službe, i sva svjetovna dobra, završava da se kruna svih ljepota nalazi u Kruni dobrog glasa: Tri akta pisana na španjolskom jeziku su sledeća:

4) Pismo koje je upućeno od nekog Elija u Consorti drugom Vajči Paskali. Već sam naslov pisma kao i sadržaj ukazuje na okolnost da se ovdje radi o izvještaju trgovačkog agenta svome principalu, a pismo je pisano iz grada No-Anmona (ili Aleksandrije) u Egiptu, kako su Jevreji nazivali taj grad na hebrejskom. Zanimljivo je da pronađeno pismo ne nosi u datumu oznaku godine, nego samo dana i mjeseca: 3 rahamim, pa se starost pisma ne može sa sigurnošću odrediti. Pismo je vrlo interesantno po sadržaju. Pisac pisma je Jevrejin, jer se potpisuje kraticom S. T. = sefarad: taor = čisti sefarad, (ne potiče od Marana), dok je naslovnik pisma — njegov principal — po svoj prilici nejevrejin. Uz ime i prezime njegovo: Vajco Paskali stoji dodatak „Nero“, kraticu koju stavljaju kod nejevrejskih uglednih ličnosti i državnih organa, a znači: Neka ga Bog poživi odnosno veliča njegov ugled.

U pismu se izvještava o situaciji tržišta u No-A mon u sa raznom robom i sa mogućnošću zakupa jednog broda za prevoz robe. Pismo je dosta tajanstvenog i povjerljivog karaktera i izgleda da je pisano uoči neke političke promjene ili izbivanja rata, jer se navodi da će Micrajim (na hebrejskom Egipat) biti zatvoren, da neki bejovi izlaze, da se nalazi (vjerovatno nečija vojska) blizu, da će se kroz koji dan objaviti zabrana (vjerovatno zatvaranje granice) itd., itd. U tom času, vjerovatno uslijed neizvjesne političke situacije, cijene izvjesnoj robi i to onoj, koja se mnogo traži i mnogo troši, kao žita, kafe, pamuka su skupe, ili se ta roba ne može uopšte dobiti, ili samo po skupim cijenama. Takovi su bejovi pokupili svu kafu, a za neku drugu robu — vjerovatno pamuk — kupili su sve količine do najmanjih kancela. S obzirom na takvu situaciju i na opasan prevoz robe morem, lađa je slobodna i može se lako zakupiti, dok druga (luksuzna) roba kao razni načini, karanfili, klinčići, nadjezi itd. nemaju prode niti dobre cijene, odnosno prodaja je moguća samo na poček i to na 40 dana roka polovicu, a druga polovica preko 40 dana.

U pismenom saobraćaju između jednog Jevrejina trg. agenta i njegovog principala nejevrejina, zanimljiv je jezik sporazumijevanja, španjolski žargon — žudio — espanjol, i pismo raši, kojim se služe Sefardi između sebe, a taj jezik u onom vremenu, izgleda, poznaju široki trgovački krugovi. I pored te pretpostavke izgleda vrlo čudnovato da se u pismu navode mnoge hebrejske kratice i hebrejski izrazi kao: N e r o = Neka ga Bog poživi, A h a d a s o = nakon pozdrava, kod navoda datuma: A j o m 3 rahamim = Dana 3 trišria t. j. mjeseca pokore pred Rosasanom i Jom Kipurom, J o m h a m i š i = oznaka za peti dan u sedmici tj. za četvrtak, N o - A m o n = Aleksandrija i S. T. = sefaradi taor = čisti sefard itd., itd.

5) U drugom pismu na španjolskom žargonu jedan zet piše svoje starijem šuraku. Pismo je napisano u Sarajevu godine 46 po jevrejskom kalendaru. Dok smo u ranijem pismu imali tačnu oznaku dana i mjeseca ali bez godine, u ovom pismu imamo oznaku godine, bez dana i mjeseca. Godina je označena u desetici i jedinici, bez stotice, što bi moglo da bude da je pismo pisano (54)46 ili (55)46. Prema tome moglo bi biti staro 166 ili 266 godina, što bi odgovaralo 1686 ili 1786 god. po novom kalendaru. Po sadržaju ne bi se moglo zaključiti da bi bilo ranijeg datuma, jer se govori o pronalaženju stana od strane zeta šuraku u Sarajevu, a poznato je da su jednim dijelom Sefaradi iza izгона iz Španije pridolazili u ove krajeve i preko Dubrovnika, a to je bilo u XVI i XVII vijeku, a rjeđe docnije. Vrlo zanimljiv je način naslovljivanja adrese zetove šuraku na hebrejskom: A g r e v i r j a v i a r n a v o n v e n a a l a k e m o a r J e h i e l V i t a l e. j. = što bi trebalo da znači: Cijenjenom, uvaženom gospodinu (gazdi) K e m o a r = kratica za „Kevod Morenu Arav“ Jehielu Vitalu e. J. = neka ga Bog poživi — čuva!

Pismo počinje jednom lijepom kraticom na hebrejskom: inicijalima pojedinih riječi: A. D. Š. V. = A h a r e d e r i š a t š e l o m o

vetovato = ili „Pitajući prvo za Vaše dobro zdravlje.“ Kao i u ranijim pismima kadgod se spominje jevrejsko ime, neizostavno se navodi e.j. = ašem jišmereu = Neka ga Bog čuva! Kod adrese i imena grada Ragusa, stavlja se kratka j.a. (jot ajin) = „jezera eloim) = neka ga Bog pomaže“) itd., itd. Autor pisma u svojoj skromnosti završava pismo — vrlo ugladeno: Di Voestro Kunjado kuate Ermano-Mi meni acair = što znači Od Vašeg šuraka odnosno brata — u svojoj skromnosti Jakov Jizrael Montiljo, što nam ukazuje na otmeni, vrlo ugladeni način izražavanja poštovanja prema starijim osobama u porodici a naročito učenicim i uglednim ličnostima. Zanimljiv je navod u pismu, da se stan u Sarajevu može naći „nel kortižu“ što znači u Getu sarajevskom zvanom po Dr. M. Leviju Čifuthana (vidi „Die Sepharadim in Bosnien“ strana 85), te bi se iz tog podatka moglo zaključiti da pismo nije mlađe od 266 godina.

6) Najzanimljivije pismo na španjolskom žargonu, pisano je raši slovima. U stvari radi se o izvještaju nekog Moše Bonfila iz Dubrovnika, koji se nalazi u službi Dubrovačke republike kao dolmetč = tumač u mjestu Hanji u Turskoj. Pismo je datirano 7. aprila 1756 godine, što znači da je staro 196 godina. Mjesto Hanja — tada u Turskoj — prema prikupljenim podacima trebalo bi da odgovara današnjem gradu = Janjina u Grčkoj Makedoniji. Sam grad je neki važni trgovački centar, u kojem je bilo dosta Jevreja, mnogo uglednih i bogatih grčkih trgovaca a bio je pod turskom vlašću. Da je u Janjini postojala jevrejska kolonija, tvrdi i prof. J. Tadić na str. 138 svoje knjige i to još u vremenu cara Dušana. Da li se radi međutim o istome mjestu: Hanja na hebrejskom i Janjina na srpsko-hrvatskom jeziku, trebalo bi još provjeravati. Iz podataka u samome pismu i drugih okolnosti moglo bi se to zaključiti. Tako postojanje jakog grčkog trgovačkog živilja, turskih paša kao komandanata prije 200 godina, napomena o mjestu Galata, za koje znamo da se nalazi nedaleko Carigrada, a u koje je jedna ličnost iz pisma odbjegli, zatim janičarska policija i slično govore u prilog te pretpostavke.

Sadržina pisma je pola privatnog a pola službenog karaktera. Moše Bonfil — Jevrej iz Raguse — kako on sebe potpisuje — obraća se nekoj vrlo uglednoj ličnosti, a možda i samoj Vladi republike, jer se ne navode nikakva imena i prezimena, no anonimni atributi u samim suprelativima, kojim inače obiluje ovo pismo i naslovljuje: Lustrisimo, eccellentissimo, sinori, patron, colondissimo = Presvjetli, najugledniji — cospodo — gospodaru — visoko poštovani!

Jezik kojim se autor pisma služi u osnovi je španjolski žargon, ali toliko protkan italijanizmima i talijanskim oblicima, ponekad i hebrejskim, da se može zaključiti da je pismo pisala poluobrazovana osoba, koja je mogla služiti doduše kao tumač dubrovačkom vicekonzulu u mjestu Hanji za grčki, turski i španjolski jezik i mogla je biti i dobar poznavalac mjesnih prilika jer su Dubrovčani u tom

mjestu imali mnogo svojih interesa, ali je radi toga danas to pismo teško razumljivo, unatoč poznavanja romanskih jezika. Čitavo pismo napisano je bez tačke i stanke, jako sitnim raši slovima i jedino prelaženje na novu misao ili novi predmet, omogućavalo je da se unese donekle svjetla u redosljed misli.

Tenor pisma sastoji se u molbi tog Moše Bonfila — upućenoj kako mi predmijevamo — dubrovačkoj vladi da mu naknadi izdatke i trud učinjen za zaštitu ugleda i imena ranijeg dubrovačkog vicekonzula u Hanji — po imenu Francesca Zantia. Taj se Z a n t i ogriješio o mnogo čudorednih propisa, počinio mnogo nevaljalih radnji, stavio na zao glas svoje ime i ime pretstavnika Dubrovačke republike, te Moše Bonfil smatra, kao što mu je to i Zanti lično obećao, a to on u pismu moli, da mu se isplati naknada odnosno nagrada.

S obzirom da je izvještaj upućen službenom organu Republike, sa detaljnim podacima o njegovim prekršajima, o lošem glasu što ga prati, o intervencijama kod nadležnih turskih vlasti i komandnata itd., itd., pismo ima službeni karakter, te vjerujemo da je iz tog razloga moralo biti protokolisano u državnoj arhivi.

Ostaje još uvijek pitanje kako se Jevreji po službenim i privatnim poslovima kada se obraćaju na Jevreje ili na druge ugledne ličnosti, možda i na vladu Republike, služe španjolskim žargonom i raši-hebrejskim pismom — razumljivim donekle samo među Španjolima. Treba pretpostaviti — s obzirom na vrlo mali broj pismenih ljudi u tom vremenu — da je i Jevrejin, pismen samo na svom španjolskom žargonu i rašiju, bio za službene kadrove dovoljno pismena ličnost i da su se ti organi morali vjerovatno služiti kod prevođenja pisama, drugim Jevrejima kao tumačima. To nam izgleda tim shvatljivije jer u zabačenim i udaljenim stranim državama i mjestima, a naročito u Turskoj, Egiptu i zemljama oko Sredozemnog Mora, nije bilo mnogo pismenih ljudi te je i Jevrejin sa poznavanjem španjolskog žargona i donekle talijanskog, mogao biti od koristi — vjerovatno pomoću tumača Jevrejina iz mjesta. Poznato je da su španjolski Jevreji svi pismeni od nazad mnogo vijekova — bar u svom žargonskom jeziku i raši pismu.

Sam sadržaj pisma iznosi potanko i redom nedjela ovog bivšeg vicekonzula Dubrovačke republike. Iznijećemo još nekoliko pojedinsti o odnosima, prilikama, običajima i načinu izražavanja iz tadašnjeg vremena.

Za devojke koje je zaveo Z a n t i — navodi se u pismu, da su ih turske vlasti—paše komandanti htjele prodati kao prostitutke, što ukazuje na propise ili običaje iz tog vremena u turskoj carevini, da djevojka koja ostane vanbračno bremenita — ima da se proda kao javna prostitutka. Taj se navod u pismu ponavlja dvaput — kod oba slučajaja zavoda i nije prema tome slučajnost.

Zanimljiv je uspjeh koji je postignut u oba slučajaja — podmićivanjem turskih organa — paša komandanata — novcem — da se

to ne bi desilo i potvrđuje se od starina poznata fama, da se je nekada kod turskih vlasti moglo sve postići mitom i novcem.

Nastojanje diskreditiranog vicekonzula Zantia da se oženi sa kojom od kćeri bogatih grčkih uglednih trgovaca iz mjesta radi dobivanja miraza i omogućenja da ostane u Turskoj (jer se valjda nije smio vratiti više u Dubrovnik) — propada, jer Grci ne daju svojih kćeri Francima, kako Grci nazivaju sve ostale Evropljane. Sklapanje brakova bilo je ograničeno na krug pripadnika iste narodnosti i vjere, a naročito se mnogo pazilo na klasnu pripadnost. Zantijevo nastojanje da zadobije ruku koje bogate Grkinje, osujećeno je i uslijed konzervativnog shvatanja bogatih krugova, da se bogate kćeri mogu udavati samo za bogate ženike. Tako se kao razlog za odbijanje navodi: „Na prošenje ne ide se praznih ruku, nego treba ponijeti 2 do 3 hiljade zlatnih groša i nakita, jer ta djevojka nije seljanka“. U jednom drugom slučaju bogati Grci odbijaju Zantia, „jer oni ne daju svojih kćeri da jedu kod njega travu, repu i tikvino lišće kao on, pošto mu je takova prošlost“ itd.

Posredovanje kod ženidbe je bilo i tada u modi u Hanji i posrednici imaju kod dobre mirazuše izgleda na veliku „samsariju“ — nagradu, proviziju. Takva samsarija obećaje se i našem Jevrejinu Moše Bonfilu, i drugim Grcima i ženama-provodadžikama. U Hanji je živio pored dubrovačkog vicekonzula, sudaca arbitra i trgovačkih zastupnika, i ugledni, engleski konzul, sa kojim novi dubrovački vicekonzul Vjazo Morcovići održava korektnu diplomatsku odnose, te sve to potvrđuje da se u Hanji odvijao vrlo živ trgovački promet.

O jeziku kojim se autor pisma, Jevrejini Moše Bonfil, u službi Dubrovačke republike služi, dato je dosta napomena ranije, a još se dodaje, da se kod svakog spomena riječi ekscelencija — navodi dva puta riječ: „Vaša-Vaša“ ekscelencija, htijući valjda na taj način izraziti dvostruko poštovanje. Da to nije slučajnost vidljivo je, jer se to ponavlja više puta u pismu.

Ono što je napomenuto u pogledu korišćenja hebrejskih izraza, kratica itd., u ranijim pismima važi u cijelosti i za ovo pismo. Tako pismo počinje: „Hanja-Bešem a šem.“ Kod navoda jevrejskih imena i prezimena slijedi neizostavno kratica „e. j.“ = ašem jišmeru = neka ga Bog čuva. Kod navoda o datumu koristi se hebrejski izraz: „A j o m = dne 7 aprila 1756, Hanja itd.

Tipični talijanski način izražavanja poštovanja i odanosti prozilazi iz već ranije citiranog dugog naslova u kojem nalazimo tri superlativa. To isto važi, ali u još jačoj mjeri, i za završetak pisma, koji je vrlo dugačak i počinje sa molbom Bogu da uzdrži život i zdravlje u najboljem stepenu naslovniku pisma, a u izražavanju odanosti, poniznosti, obveznosti i servilnosti, korišteno je pet superlativa svaki na „issimo“, te se pismo završava sa „umilitissimo devotissimo, obligatissimo sjervo suo verdadero — Moše Bonfil de Ragusa“.

Zaključujući možemo reći da pronađena pisma nemaju veliku istorijsku vrijednost niti su velikog političkog značaja, ali su i pored toga radi svog interesantnog sadržaja, oblika, jezika i pisma vrlo zanimljiva i bogata folklornim materijalom za ispitivanje prilika i vremena u kojima su sačinjena.

RUKOPIS VIKTORA MORPURGA O DANIJELU RODRIGUEZU I OSNIVANJU SPLITSKE LUKE

Zainteresovan ličnošću Daniela Rodrigueza, osnivača splitske luke, Viktor Morpurgo je kao stari žitelj grada Splita i ujedno dugogodišnji predsednik jevrejske opštine, radio na prikupljanju i sređivanju dokumenata iz venecijanskog i zadarskog državnog arhiva, želeći, kako to on sam u svom rukopisu kaže, „...da ostavi traga budućim generacijama o nekada velikoj transkontinentalnoj trgovačkoj vezi koju je Daniel Rodriguez uspeo da stvori u Splitu između aziskog kontinenta i Jadranskog mora.“

Neobjavljeni rukopis koji obuhvata preko tri stotine strana, veoma je zanimljiv sa istoriskog gledišta, jer, pothranjen jednim nizom dokumenata, živo slika doba na koje se odnosi (od g. 1557 do g. 1590), kao i prilike, kulturne, privredne, zdravstvene i socijalne u tom delu Dalmacije koja je tada bila pod vlašću venecijanske republike.

Navodeći delove rukopisa kao i pojedina dokumenta, držaćemo se glavne zamisli Rodriguezeva života, osnivanja splitske luke i ako je Rodriguez, što se iz rukopisa i citiranih dokumenata vidi, bio čovek mnogostruke aktivnosti „...pun znanja, preduzimljivosti i požrtvovanja, trgovac, filantrop i diplomata....“ (V. M.)

„Kroz dugi niz godina Daniel Rodriguez bio je potpuno zaboravljena ličnost koju su spominjali samo splitski Jevreji. Oni su u jednoj, kao manuskript štampanoj, zbirci isprva čuvali u svom arhivu prepis zaključaka mletačkog senata o utemeljenju splitskog lazareta, splitske carinarnice i splitskog pristaništa, kao i prepise zaključaka o privilegijama dodeljenim Danielu Rodriguezu i splitskim Jevrejima radi velikih zasluga Rodrigueza za preduzimanje i njegov požrtvovani rad oko osnivanja, uređenja i unapređenja splitske luke.

Rodriguezovo je delo još trajalo u svojim zadnjim tragovima sve do modernih vremena u obliku jedne primitivne, zaostale, ali lokalno još važne karavanske veze, sve dotle dok se nije izgradila željeznička pruga Sarajevo—Brod. . . .Do iz-

gradnje te pruge svake nedelje i srijede poslije podne, u oči splitskih pazarnih dana, vidale su se duge povorke konja, natovarenih svakojakim sirovinama bosanskog primitivnog zanatstva, kako se vijugaju solinskom cestom, a ponedjeljkom i četvrtkom posle podne, posle svršenog pazara, kako se opet vraćaju istom cestom sa stokom natovarenom nebrojenim vrećama soli koje su Otomanci (tako su tada po njihovom državljanstvu nazivali u Splitu Bošnjake) bili pridigli baš kod stare Rodriguezove carinarnice, gde se tada nalazilo i još se nalazi monopolsko skladište soli. Pored toga su karavani dopunjavali svoj teret raznom jevtinom i bazarskom robom bečke i češke proizvodnje, dobavljene preko Trsta, kao i rižom, šećerom, kafom, sapunom, gasom, šibicama, i uopšte svim artiklima koje pre izgradnje željeznice tamošnji krajevi nisu mogli drugim putem dobiti.“

... Daniel Rodriguez koji je bio nastanjen u Neretvi, često je poslovno zalazio u Split i Veneciju. Zahvaljujući tome imao je mogućnosti da se dobro upozna sa splitskim prilikama i sa mletačkim položajem na Sredozemnom Moru. Pronicljiv i vičan međunarodnoj trgovini, umeo je da uoči važnosti toga grada i njegove luke. Stoga je već 1566 godine podneo Mletačkoj Sinjoriji jednu spomenicu o koristi koju bi imali i grad Split i venecijanska trgovina od uspostave jedne trgovačke skele u splitskoj luci. Između ostalog je naglasio da osim trgovačkih razloga govore tome u prilog i politički razlozi, jer time što bi došlo do privredne saradnje između Venecije i Turske, poboljšali bi se i politički odnosi između ovih dveju država kojima bi bilo u interesu da se ti odnosi, korisni za obe strane, ne poremete raznim zapletima. . . Izgleda da ova prva spomenica nije naišla kod mletačkih vlastodržaca na razumevanje i da je ova prva inicijativa Rodriguezova ostala bez odziva. . .

U međuvremenu je Rodriguez bio u jednoj specijalnoj misiji koja je imala za cilj da ispita odnose Turaka prema mletačkoj trgovini. U to vreme su Turci ometali normalan trgovački saobraćaj između dveju zemalja. Rodriguezu je bilo povereno da, između ostalog, ukloni postojeće smetnje za normalnu trgovinu. Sa kolikim je uspehom izvršio zadatak vidi se iz pisma Ali Sandžaka kliškog, mletačkom duždu kojim ovaj traži ponovnu uspostavu trgovačke veze kao posledicu obnavljanja dobrih odnosa sa mletačkom republikom, do kojih je došlo zahvaljujući Rodrigezu:

(Lettere et scritture turchesche N III. 1570 — 79 Archivo di Stato Venezia).

... Posledica ovih prilika je ta da bi se splitska skela mogla opet iznova uputiti, što bi bilo bez sumnje od velike koristi za Vaše Gospodstvo, a bila bi takođe jedna blagodet za sretnog i moćnog moga cara . . .

Tri godine kasnije, januara 1576, Rodriguez, koga misao o uspostavljanju luke u Splitu ne napušta, podnosi drugu obimnu spomenicu o istom predmetu, široko razlažući svoje planove u vezi sa tim. Između ostalog piše:

....Ukratko ću sada izložiti svoju zamisao za koju se smatram da je do kraja izvršim. Nudim se da podignem u Vašem gradu Splitu jednu bogatu i prostranu skelu i uzimam na sebe teret da u tu svrhu putujem amo i tamo, da učinim da se uredi putevi, da namestim gostionice, da pribavim konje i da pribavim sve ono što će biti potrebno da se za kratko vreme stvore uslovi za razvitak jedne unosne trgovine u pomenutom gradu... ..Konačno će se razviti iz ove moje zamisli tolike nebrojene mogućnosti razvitka da ih moje pero nije sve u stanju da iznese. Javni prihodi će se povećati, vlasti će dobiti veći ugled, siromašni slojevi naroda će se obogatiti time što će se u grad slegnuti mnogo raznovrsne robe koja će omogućiti razvitak najrazličitijih zanata, čime će se i privatno bogatstvo povećati....

(Archivio di Stato Venezia, Senato Mar Filza 69).

1577 godine Rodriguezovi naponi da ukažu na važnost ove trgovinske veze krunisani su uspehom što se manifestuje u odluci Mletačkog Senata od 28 oktobra 1577 godine (Archivio di Stato Venezia, Senato Mar R. o. 43 1576—77, e Senato Mar Filza 69).

... Iz spisa prikazanog Našoj Sinjoriji od strane Daniela Rodrigueza Jevrejina ovo Veće je razmatralo njegovu ponudu što se tiče uspostavljanja jedne skele u Splitu, kroz koju bi imala tranzitirati roba koja bi išla u turske zemlje i koja bi iz njih dolazila... ..ovo Veće je došlo do uverenja da će predložena skela biti od koristi za trgovinu i od koristi našim carinskim приходima.

To pretpostaviv, prihvata se zaključak da se da nalog našem Conte u Splitu da, pristupiv nužnim informacijama, odredi što pre koje će mesto izvan grada biti najprikladnije da bi na njemu pomenuti Daniel Rodriga sagradio sasvim o svom trošku jednu carinarnicu u koju bi se deponirala trgovačka roba koja će tamo stići kako iz ovog našeg grada Venecije tako i iz turskih zemalja...

„Najzad, krajem 1580 godine, Daniel Rodriguez je dobio od mletačkog senata konačno odobrenje da može da započne sa izgradnjom carinarnice i to sa svojim sredstvima“...

Međutim izgleda da su ti prvi izdaci bili veći a prvi prihodi manji od onog što je Rodriguez bio zamislio. Pored toga prevideo je prepreke koje će imati u izvođenju svoje zamisli te je ubrzo ostao bez potrebnih sredstava i za radove koji su bili tek u početku. Pre-

duzimač kome je Rodriguez bio dao predujam od 350 dukata je umro, a njegovi naslednici to ne priznaju, te sav uloženi novac propada a zgrade napola zidane ne mogu da odgovore svome zadatku.

Šta je usledilo sa Rodriguezom i ostvarenjem njegovog poduhvata vidi se iz opširnog izveštaja Collegiu, Nicole Correra, Conte i Capitanio Splita:

... Ostaje mi još da govorim o skeli i sa time sam svršio. Nema spora o tome da kada bi se uvela da bi bila od velike blagodeti, javne i privatne. Javne, radi velike koristi koju bi crpele državne finansije iz utroška nameta na tranzitnu trgovačku robu. Privatne, jer bi tamošnji stanovnici iznajmili svoje kuće i dućane trgovcima koji bi došli da se tu nastane, a osim toga bi crpeli od toga prometa mnoge druge koristi. U početku svoje službe uložio sam sve svoje misli i sva svoja nastojanja da bi se ta skela stvorila. Učinio sam sve da bi Daniel Rodriguez započeo sa gradnjom carinarnice i lazareta na onom mestu koje je bilo za to određeno, kako bi se dovezena trgovačka roba mogla smestiti i raskužiti. On se je odmah dao na posao i uložio je u gradnju jedno 350 dukata, nakon čega, našavši se pred nepremostivim preprekama, napustio je delo i otputovao, ima eto već, preko jedne godine, iz grada i nije se više povratio. Od tada nije više došao ni jedan brod sa robom niti se je više stavila ruka na započetu zgradu koja, eto, sada leži kao na po srušena, zapuštena i zanemarena ruševina...

(Archivio di Stato Venezia, Relazioni Collegio, Filza 72, 1583).

Rodriguez je dakle bio primoran da napusti veliku zamisao svoga života, istina samo privremeno, i da otputuje za Neretvu. Za to vreme se splitska skela malo pomalo ostvaruje, ali ne može da dođe do punog izražaja jer nema potrebnih preduslova za to. Split nema dovoljno magacina, štala za konje, prenočišta za trgovce a ni lazareta za robu. Zato mletački senat 11-III 1588 donosi odluku da sam nastavi ono što je Rodriguez morao da ostavi nedovršeno (Arhivio di Stato Venezia, Senato Mar Filza 100-Giugno, Luglio, Agosto, 1588):

... Neka se zato prihvati zaključak da se ovlasti naš Kolegijum da što pre dovrši carinarnicu u Splitu koja je bila već započeta, tako da ista bude dovedena u stanje da uzmogne primiti i čuvati trgovačku robu...

Iako vidimo da je mletački senat odlučio da nastavi uspostavu splitske luke, Turci, kojima ne ide u račun napuštanje neretvljanske luke koje bi bezuslovno usledilo stvaranjem sigurnijih trgovačkih puteva, stvaraju smetnje sa kojima se sada Mlečani bore:

... Uprkos svim naporima izgleda ipak da nije mletačkim vlastima uspevalo da se sa Turcima sporazumeju po pitanju splitske skele, tako da se na kraju odlučiše da se obrate Rodriguezu koji je sa strane motrio kako se celi ovaj posao od njega začet, bez njega, ali slabim uspehom odvija...

... Sa ovim, dakle, Rodriguez, opet ulazi u zupčanik pripravnih radnji za splitsku skelu koji je on prvi stavio u pokret...

... Nadalje se radovi na izgradnji skele normalno razvijaju. Posle dve odluke Senata od 1590 godine, a koje predstavljaju „Magna Charta“ splitske skele, koja je time konačno ustanovljena i time postavljeni temelji njenog budućeg velikog razvitka, do 1597 god. još se gradi, još se nailazi na teškoće, još se novim odredbama te teškoće savladavaju i splitska luka se prilagođuje njenom zadatku. Kroz to vreme nova skela sve se više afirmiše, njeno zaleđe sve se više proširuje, njen glas se sve više širi do najudaljenijih krajeva i postaje jednom stvarnom činjenicom u ogromnom prostoru koji još gravitira prema Sredozemnom Moru i nije još zahvaćen od okeanskih puteva, koji će mu prebaciti težište sve više na zapad, a čime će se zapečatiti udes Venecije i naših luka sve do časa kada će proboj Suezkog kanala opet oživeti. Prednji Istok i od njega opet stvoriti lanac koji će vezati krajnji istok sa evropskim zapadom...

... Kolika je zasluga Rodrigueza u svemu tome bila, vidi se iz jedne od gore pomenutih odluka koja u svojoj petoj tački kaže:

Da gorespomenuti Daniel Rodriguez, pronalazač splitske skele, bude potvrđen konzulom jevrejske narodnosti, od koje je na tu čast bio izabran u ovom gradu sa onom nagradom koju će mu ista narodnost doznačiti a koju nagradu će on smeti mirno uživati...

Nisu anali venecijanske republike jedini tragovi uspomene na Daniela Rodrigueza. Simon Luzzatto, značajni rabin, naučnik i pisac, piše o njemu u svom najpoznatijem delu „Discorso circa il stato degli Hebrei et in particolar dimoranti nell'inclinta citta di Venezia“:

... dok, Venecija neće nikad moći da zaboravi uspomenu prvog osnivača splitske skele koji je bio Jevrejin po narodnosti, a koji je sa svojim predlozima preneo trgovinu velikog dela Levanta u taj grad koji se sa svojom lukom sada smatra najjačim i najčvršćim temeljom trgovine što ga poseduje grad Venecija...

Rukopis Viktora Morpurga je jedan dragocen prilog za izučavanje istorije i položaja Jevreja u Dalmaciji, kao i njihovog učešća u javnom životu. Ne manji je njegov značaj za izučavanje istorije uopšte.

TRAGOM LAŽNOG MESIJE

Na širokoj visoravni, kraj sela Donje Vodno, sa stepeništem koje mu daje gotovo monumentalan izgled, leži jevrejsko groblje u Skoplju. Nad stepeništem je mermerna ploča na kojoj čitamo da je ono 500 godina staro.

Podeli se glavnom stazom, nailazi se na sasvim stare grobove. Na ovima se vide uglavnom horizontalno položene nadgrobne ploče, mahom u raspadanju. Vreme je izbrisalo natpise na njima i tek tu i tamo nađe se neka na kojima još ima tragova nekih slova.

Usred stotinu razbacanih ploča začudo štrči jedan spomenik neobična izgleda. To su zapravo dva groba, na naročiti način, kao slovo T, postavljena jedan prema drugom. Na jednom od njih natpis je još dosta dobro očuvan, a na drugom nema natpisa.

Skopski Jevreji poštuju te grobove iznad svih drugih. Vremenom su se čitave legende isplele oko tih groba i one se prenose s kolena na koleno.

Evo jedne od njih:

Jednoga petka, pre mnogo, mnogo godina, osvanuo je ranom zorom u Skoplju neki putnik tražeći jevrejsko groblje. Nikom nije rekao ko je. Ali je rekao da će kroz tri dana stići njegov s a m a s od koga će sve doznati. To im je rekao, a onda je otišao na groblje, iskopao sebi raku, legao u nju i zaspao večitim snom.

Nakon tri dana pojavio se u gradu drugi jedan putnik i predstavio se kao s a m a s velikog i učenog rabina Natana. I još je kazao da onaj tajanstveni putnik, koji je pre tri dana bio došao i na tako neobičan način umro, — nije niko drugi već taj čuveni kabalista.

Jevreji mu onda podigoše spomenik sa natpisom, dostojnim najvećih i najzaslužnijih u Izrailju. A kad umre i taj samas, položise ga prema njegovoj želji na gore opisani način kraj nogu rav-Natana, kao simbol njegove vernosti i privrženosti.

Evo kako glasi natpis na Rav-Natanovom grobu:¹⁾

Večna kuća svega života.

¹⁾ u prevodu skopskog rabina.

Spomenik počinka našeg učitelja, rabina božjega.

Od neba posvećena budi, svetla luči!

Ne duljim o godinama njegovoga života, jer spokoj i tišina je blaženstvo.

Naš učitelj rabin

Avram Benjamin Natan Aškenazi

koji je potražen u nebesku Ješivu dana šestoga (petak) jedane-
stoga Ševata, godine...

Ko je taj Rav-Natan, koga skopski Jevreji smatraju gotovo sve-
cem i poštuju kao nekog svog patrona, te mu svake godine prire-
đuju parastos o Danu mrtvih (Tiša-beav)?

Njegovo neskrraćeno ime glasi Avram Natan Benjamin Aške-
nazi, a da bismo bolje pojmlili njegov značaj valja nam čuti jednu
malu lekciju iz jevrejske istorije.

Dakle, slušajte:

Dogodilo se to pre 300 godina. Najveći mučenik među narodima
bio se izbezumio. Jedan narod se izbezumio! Da li se to ikada čulo?

Ta luda bio je jevrejski narod. Taj kroz vekove mučen i ki-
njen narod, proganjan, ponižavan, gažen, u blato i prašinu vučen,
zajedno sa tim njegovim nemim Bogom, nemim i nemilosrdnim,
jer nikada kraja iskušenjima, svirepim i krvavim, kojima ih on iz-
laže; taj narod koji se sto puta podizao iz mrtvih, koji je pobedio
sva očajanja, stajao je sad pod jezivim utiskom užasnog pokolja nad
tri stotine hiljade mučenika — sasvim nuzgrednih jevrejskih muče-
nika, pobijenih u borbi kozačkih pobunjenika protiv Poljaka.

Tako je narod poremetio pameću. Izgubio sebe. Pobrkaio poj-
move. Patnje tolikih vekova i čežnja za spasenjem pomutila mu je
smisao za stvarnost; mistika je podlokala njegovu svakidašnjicu.
I tako se poveo za varalicom, za lažnim Mesijom, koga je narodna
uobrazilja, zapaljena tolikim stradanjima i iskušenjima, bila davno
stvorila i sad se samo čekalo da neko dođe i kaže: „ja sam taj!“

Pre nekih 300 godina. To nije bilo tako davno. Svet je uveliko
znao da su prošla vremena čuda. Došao je S a b e t a j C e v i i izre-
kao one reči. U Solunu se to dogodilo.

I Jevreji su poverovali!... Odjednom je život promenio svoj nor-
malan tok. U velikim jevrejskim zajednicama celoga sveta ljudi
zanemaruju svoje svakidašnje brige i zanimanja, prodaju ili po-
klanjaju svoja imanja, sve se sprema postom i molitvom, podvrgava-
jući čistilištu i telo i dušu. Valja biti dostojan toga da se uđe u
Carstvo Mesije, u taj novi svet koji ima da zameni, i to ovde, na
zemlji, ovaj dosadašnji gadan, ružan i grešan...

A Mesija je bio lažan... Lažan, iako su svi kabalisti toga vre-
mena izračunali, i to još po kako sigurnim znacima izračunali da
će se Mesija javiti. Kroz mesec dana, dva meseca, najviše tri...

Bio je lažan. A niko manje važan i niko manje učen no glavom
carigradski kabalista A b r a h a m J a h i n i našao u jednoj pe-
ćini jednu staru, strašno staru, pet hiljada godina staru, povelju,

na kojoj je crno na belom pisalo „da će se 5386 godine Mordehaju Civi u Smirni roditi sin, baš taj Sabetaj, čije će carstvo biti večito i Izrael neće imati drugog spasitelja osim njega“.

Lažan nam bio Mesija. A na dokazima mu zaista nije falilo. Našao se još jedan čuveni kabalist tog vremena, taj potonji skopski „svetac“, Natan Benjamen Aškenazi, koji ga je, u nastupu najvišeg proročanskog nadahnuća, pred tolikim drugim zvanicama obznanio sudbonosnim rečima: „Baruh aba bašem Adonaj“, što će reći: „dobro došao, Božji izaslaniče!“ To kad je Mesija na putu za Jerusalim prolazio kroz Gazu. A rečeno je da Mesiju treba prorok da obznani. Pa Mesiji bio potreban prorok, a proroku potrebno da — proriče! I Natan tako doživeo što ni jedan prorok pre njega nije: da bude vesnikom o v a k v e milosti Božije!

Međutim, Mesiji stvarno nisu bili potrebni dokazi i dokumenti. Čak ni ta povelja Abrahama Jahini, ni proročanstvo Natana Benjamina Aškenazi. Ta narodu je bio tako potreban Mesija! Ali bilo je i nevernih Toma, pa je taj proces priznavanja, bar prema proceni Abrahama Jahini i Natana Benjamina Aškenazi, išao isuviše sporo. Zar nije u takvom slučaju bila njihova prevashodna dužnost da taj proces malo ubrzaju? Nisu li oni za to tu da narodu otvore oči, da ga dovedu do saznanja? Da ne govorimo o njihovoj sreći što će svojim slabačkim — jer ljudskim — sposobnostima dati malo maha tom božjem delu. Pa sad, ako Mesija dođe na to da ih u svom carstvu postavi za neke anđele ili kakve kraljeve, onda utoliko bolje!

A posle, kad je Mesija pošao na Carigrad da najpre obračuna sa Sultanom — i to sa svega 40 ljudi, jer jednom Mesiji uopšte nije potrebna nikakva ljudska pomoć za te obračune — pa se sve tako okrenulo da nam se Mesija poturčio, ko je uzeo na sebe da uveri zaprepašćen i očajan, do ludila očajan, narod da mi, običini smrtni, ne možemo da razumemo božje puteve, te to što nam je Mesija obrnuo verom, to ne znači ono što bi ljudi površnim posmatranjem rekli na to? Ko drugi nego Natan Gazati, ovaj naš skopski „svetac“, Rav Natan?

On je propovedao. Pošao je u svet. Bio je u Veneciji, u Dubrovniku, u Maloj Aziji, hitao od opštine do opštine, proganjan od svih, proklet kao neprijatelj naroda, da bodri i podiže duh, da uverava svet da ne treba da veruje svome zdravom razumu i očiglednosti, već poturčenom Mesiji. A kad je „Mesija“ umro kao izgnanik u Ulcinju, on je i dalje, kao oživotvoreni večiti Juda, lutao od grada do grada, on koji je bio bogat i u najboljim okolnostima, sad kao ekskomunizirani prosjak i nepokolebljiv fanatik svoje ideje, da svetu propoveda da i dalje veruje u svog Mesiju.

I to što nam skopska legenda priča kako je tajanstveni putnik, ne kazujući se ko je, tražio jevrejsko groblje da tamo sam sebi iskopa raku i umre sam, ostavljen od celog sveta, mi osećamo da nije daleko od istine. Biće da je zaista taj jadan nesretnik, predosećajući smrt, a bez snage da se i dalje vuče od nemila do nedraga, hteo još samo jedno: da sebi obezbedi večiti počinak u jednom jevrejskom

groblju, pa kako je bio ekskomuniciran, te nije imao pravo na to, on nije smeo da kaže ko je.

A onda, kao da se otkupio tom neobičnom smrti: lažan prorok produžio je i posle smrti da živi kao sveti čovek, iako samo u toj maloj skopskoj opštini. I proroci, eto, imaju svoje karijere.

Prema Josefu Kasteinu (Josef Kastein: „Sabbatai Zevi, dcr Messias von Ismir“) Natan Gazati je umro i sahranjen u Sofiji. Međutim, jedan skopski Jevrejin, Behar obratio se u vezi s tim redakciji „Jevrejskog Leksikona“ i odatle bio upućen na njihovog korespodenta u Sofiji, koji je imao zbirku starih nadgrobnih natpisa sofiskog groblja. U tom spisku međutim nije bilo imena Natana Gazati, te je i sa te strane otpala sumnja da je skopski Rav-Natan identičan sa „prorokom“ Natanom Gazati.

UTISCI SA MUZEJSKO-ISTORIJSKE IZLOŽBE SAVEZA

Lepa je zamisao da se otrgne od zaborava tako bogata prošlost jugoslovenskog Jevrejstva. Nije mnogo sačuvano: krvava okupacija je sve skoro uništila. To su samo fragmenti sakupljeni s puno dobre volje i truda. Već na ulazu dobijate obaveštenje: izložba predstavlja samo izbor iz muzejskog i arhivskog materijala, koji se tek prikuplja. I od reči do reči: „Iako nije velika po obimu, ni potpuna, ni ujednačena, izložba ova nastoji da prikaže kontinuitet života Jevreja u jugoslovenskim zemljama kroz dva milenija, ona prikazuje njihovo učešće u borbama, u stvaranju i kulturnom životu sredine, u kojoj su živeli, donoseći isečke iz verske, socijalne, nacionalne, privredne i umetničke aktivnosti kroz dve hiljade godina, kao i dokumentaciju o gotovo potpunom istrebljenju jevrejske zajednice u periodu fašističke okupacije i učešću jugoslovenskih Jevreja u borbi protiv fašizma, u borbi za novu Jugoslaviju“. Materijal su prikupili: Pravno-istoriski otek Saveza, kome je stajao na čelu Hinko Gelb u Zagrebu i Muzejsko-istorijsko odeljenje Saveza, koje su vodili Dr. Zdenko Levntal i Dr. Andrija Gams, uz saradnju nekoliko drugova.

Kad uđete zadržaće vaš pogled dve stvari: s desne strane, maketa logora na Banjici, a s leve poznata propagandna slika „Jaar hakedošim“. Banjički logor, sa svojim velikim zgradama, okruženim visokim zidom, s pet stražarskih kula, sa kojih je nacistički stražar, kraj mitraljeza budno čuvao da neko od zatočenika ne promakne, — ležao je na maketi u čudnom kontrastu prema slici koja predstavlja spomenik u Izraelu žrtvama fašizma jadne Evrope. Komad sveće koja dogoreva, a okolo mlado i vitko drveće Šume mučenika, na koje se blago spuštaju zraci izraelskog sunca, da izraze neugasivu vitalnost našeg naroda da dalje živi i izgrađuje svoju jevrejsku otadžbinu.

Zanimljivo je da je muzej obuhvatio nešto i od antičkog perioda. Nekoliko zanimljivih ploča i stubova iz vremena prvih vekova naše ere, dobijeni od muzeja u Beogradu i Zagrebu, potiču iz iskopina u Stobima, kod Skoplja i iz Dalmacije. Ima i foto-dokumentacije o tim iskopinama sinagoge u Stobima. Svakako je interesantno

da su Jevreji imali potpuno romanizirana imena, kako se vidi iz nekih natpisa na stubovima sinagoge.

Drugi deo obuhvata period od kraja XVIII veka. To su niz sinagogalnih predmeta: megile, sifre-tora, zlatom vezeni pojasevi za tore, iz vremena XIII—XVII veka, različiti antički predmeti. Zatim slike nadgrobnih spomenika iz XIV i XV v. Splitska starodrevna sinagoga izložena je u detaljima, dok je u lepo pripremljenim albumima izloženo puno slika i dokumenata o životu Jevreja u Splitu, Zadru i naročito u dubrovačkoj republici, što predstavlja lep napor Hinka Gelba. Zanimljive su odluke vlade dubrovačke o podizanju geta iz 1540, razne sudske isprave iz XIV i XVII veka. Sve to pokazuje obilje materijala o istoriji Jevreja po drevnim arhivama jugoslovenskim, koji očekuje svog vrednog istražitelja i istoričara. Gelb je pokušao da prikaže samo fragmentarno pravni i faktički položaj Jevreja u primorskim gradovima i drubrovačkoj republici. U uvodu jednog albuma on veli: „Idejna zamisao ove zbirke slika i dokumenata je da prikaže boli i patnje koje Jevreje nisu mimoišle ni u Dubrovniku . . . Ali se mora priznati da je uvek među ne-Jevrejima bilo ljudi, koji su imali razumevanja za progornjene Jevreje i hrabrosti da ih zaštite od srednjevekovnog fanatizma.

Treći deo muzeja obuhvata vreme od kraja XVII veka do kraja II Svetskog rata. Tu je pre svega zastupljena Bosna, sa sefardskim nošnjama i raznim jevrejskim tipovima, koje ste još sretali na Baščarsiji i na Bjelavama pre dvadeset godina. Ovde već ulazite u vreme koje poznajete, s kim ste rasli, u kome ste se podizali i u kome ste patili u raznim okupacijama.

Zanimljiv je dokumenat o pozdravu koji je sefardska opština u Beogradu uputila „Njegovoj Svetlosti Mihajlu M. Obrenoviću, Knjazu srpskom, od srpskih Evreja, svojih vernih podanika, pevan na obalama Dunava, od strane dece zajedno sa starijim, na njihovom religioznom jeziku.“ Pesma je napisana na srpskom, s hebrejskim rečima, s jedne strane, a s druge na srpskom prevodu: „Kol dodi ine ze ba; besason usimha“

Omladinski pokret zauzima poseban odeljak. Nema mnogo edicija. Sačuvan je priručnik „Hašomer hacair“, nekoliko snažnih proglašenja iz vremena 1930 godine, dosta slika sa logorovanja, veida, mahane; puno poznatih i dragih likova, koji su nosili omladinski pokret. Puno mladih ljudi, koji su posle našli put ka partizanima i od kojih je znatan deo pao u borbi.

Vidimo poznate javne radnike, uspomene iz mirnih i nemirnih vremena, dokumentaciju o snažnoj jevrejskoj zajednici Jugoslavije, koju je Hitler uspeo najvećim delom da uništi. Proglas Saveza jevrejskih omladinskih udruženja iz 1930 „Omladini u odlučan čas“, je samo jedan dokaz o snazi cionističke omladine od nekada i njenom pravilnom stavu prema jevrejskom problemu. Isečak iz „Politike“ sa kongresa Pen-kluba u Dubrovniku, kad je Ernst Toler uz zgražavanje književnika celog sveta, izneo proročanski i vidovito početak

nacističkih zločina, koji će se iz lomača knjiga dići da zapali celu Evropu, — deluje doista impresivno. A „Deklaracija Saveza opština i Saveza rabina“ iz novembra 1940, kojom se protestuje protiv Uredaba ograničenja u životu i radu Jevreja jugoslovenskih potseća na mračne dane u Jugoslaviji. Zauzimajući svoj stav prema ovim Uredbama, Jevreji Jugoslavije pre svega odbijaju i svaku pomisao da ih ocene s gledišta u kome obimu će one pogoditi pojedince. Potpisani su svesni da je u pitanju dostojanstvo i čast svih Jevreja u Jugoslaviji i da je celokupno Jevrejstvo u našoj zemlji poniženo i uvređeno.“ Tvorci tih uredaba, političari pronacističkih vlada, izravnavali su teren za naciste, za Sajmište i Jasenovac i oni nose ogroman deo krvave odgovornosti za ono što je posle nastupilo.

Pogledao sam još poslednji otek muzeja Saveza jevrejskih opština: period fašističke okupacije i period narodno-oslobodilačke borbe. Taj otek je malen, nepotpun, i samo je neznatan deo sakupljen. Taj otek očekuje svoje skupljače: ne samo funkcionere Saveza i njegove časnike, nego celokupno jevrejsko građanstvo koje je preostalo; saradnike ne samo iz Jugoslavije, nego i iz Izraela i svih ostalih zemalja u svetu, u kojima ima jugoslovenskih Jevreja.

Iako malena, sala je puna bolnih momenata iz vremena pirovanja fašizma u Jugoslaviji. Ali je ona ispunjena i uspomenama na borbu iz doba partizanskog ratovanja. Već su izloženi prvi spiskovi Jevreja, boraca, koji su pali u narodno-oslobodilačkom ratu. Dugačka je lista negdašnjih članova „Hašomer hacaira“, koji su tako isto dali svoje živote za slobodu. „Hašomer hacair“ je shvatio da je šuma bila jedini izlaz za mlade Jevreje. Poznati šomer, Valter Koen, u punoj ratnoj opremi, sa šlemom, smeši se dobroćudno, stojeći negde na položaju. Slika narodnih heroja: Pavla Papa i Pavla Štajnera — Goranina, zatim Daniela Ozma i njegove sestre Hane, Dr. Bena Štajna i Pavla Verthajma izazivaju uspomene sa sletova i logorovanja jevrejske omladine. I nekoliko slika obešenih ilegalaca — Jevreja, iz Novog Sada i Subotice i Futoga. Lujo Davičo, za koga ste mislili da ne može da zgazi mrava, — bacio je bombu usred talijanskog oficirskog kasina u Nikšiću, — gleda vas svojim detinjaski srdačnim pogledom. Članovi šomerskog pokreta umeli su i hteli da povuku sve konsekvence svoga antifašističkog stava i svog jevrejskog revolta. Posmatrao sam sliku spomen-ploče na Vojno-medicinskoj akademiji: izbrojao sam preko 60 lekara i apotekara, koji su pali u borbi ili su ubijeni od neprijatelja. A na svakom spisku, na svakoj listi mrtvih i palih boraca stoji: i tako dalje. Spiskovi i liste su nepotpuni.

Na zidu, pred vama, impresivna slika: s desna velika petokraka zvezda u koju su utkane slike dva partizana, mladića i devojke, s puškom u ruci i sa izrazom oduševljenja na licu; s leva visi toliko poznati kaput zatočenika, robijaški kaput s belim prugama sa žutom krpom na desnom rukavu, uniforma koja je prekrilila porobljenu Evropu i koji su nosili milioni nevernih i nedužnih. A pod tim simbolom bola i ponosa, smrti i slave, leži dokumentacija o zločinima

nacista i njegovih satelita nad jugoslovenskim Jevrejima. Neko je u maju mesecu, u komunističkom listu „Kol haam“ u Tel Avivu, napisao članak, u kome je napao Jugoslaviju i zato, što nije sakupila ni objavila materijal o ratnim zločinima nad Jevrejima. A ovo je istina: u ovom muzejskom otketu ležali su tomovi sakupljenog materijala, objavljeni u rukopisu ili otštampani, koji se odnose na uništenje Jevreja Jugoslavije. Tu je materijal o zločinima nad Jevrejima, u Vojvodini, koji su sakupili članovi Pokrajinske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, u Novom Sadu: Dr. Dohany, Dr. Kvitner, Dr. Kenig i Dr. Holender. Sveska sadrži 225 stranica. Zatim materijal o zločinima u Hrvatskoj u 225 stranica, sakupljen od Komisije u Zagrebu. Na ovom poslu su saradivali između ostalih: Dr. Milan Polak, Dr. Leo Singer, Dr. Rodanić, Boža Grinvald. Dr. Samuel Pinto, kao član Komisije za Bosnu, sakupio je ogromni rukopisni materijal na 667 stranica. Kraj njih je izveštaj Jugoslovenske državne komisije, koji je podnet Međunarodnom sudu u Nirnbergu, na 205 štampanih stranica, u kojem ima dosta materijala o Jevrejima. Materijal koji je sakupio Dr. Pavle Vinski, o progonima Jevreja okruga Osijeka, u 118 stranica, je takođe lep prilog. I najzad, veliko delo Saveza jevrejskih opština o zločinima nad Jevrejima u Jugoslaviji, izdato povodom otkrivanja spomenika palim žrtvama fašizma, na 245 strana.

Razume se, tu su i žute krpe sa oznakama „Židov“, „Jude“, „Jevrejin“, da nas potsete na jedno mračno doba. Mordo Konforte iz Sarajeva, otšampao je listu članova svoje porodice, koji su uništeni: 37 mrtvih. A na kraju liste, citat na hebrejskom: „Pogledaj i vidi da li postoji bol kakav je moj“. I još jedan trag logora u Novoj Gradiški: zgužvano pismo jevrejskog zatočenika, upućeno verovatno krišom, nekom od saradnika. Tužno je to pismo: Moj šogor Darko je sa mnom. Dr. Altarac se je intusigo. Kako vi živite? Stalno smo u strahu za vas. Kod nas glad, repa bez kruha. Slati što više kruha. Slati onima koji potvrđuju prijem. Tifus hara. Kod nas hara glad. Gaon je matado. Aqui matan cada noche.“ Ovo je samo jedno jedino zgužvano pismo jevrejskog zatočenika iz logora, a koji veli: „Ovde ubijaju svake noći.“

Izložene su foto-kopije i razni prepisi dokumenata sa nirnberškog suđenja, ukoliko se odnose na nas, jugoslovenske Jevreje. Redaju se uredbe i naredbe protiv Jevreja, objavljene u famoznom „Novom Vremenu“, hrvatskim listovima, proglasima NDH. Spiskovi streljanih Jevreja i komunista. Svuda streljanja, streljanja...

U jednom uglu vest beogradskog lista od pre kratkog vremena, da je nemački sud pustio na slobodu ratnog zločinca, Rademachera. A oko su izloženi dokumenti o krivici tog ratnog zločinca, koji je sad već negde u utočištu njegovih mnogobrojnih drugova: u Južnoj Americi. Nekad pravda služi na porugu celog kulturnog čovečanstva. Jedan dokumenat, foto-kopija zvaničnog nemačkog akta, sadrži

mirnu diskusiju o tome, kako će biti likvidirani 8.000 Jevreja Srbije, kao da je reč o nekoj trgovačkoj transakciji. Nemački poslanik u Beogradu, Benzler, imao je duhovitu ideju, da ovih 8.000 lica prebaci na jedno ostrvo na delti Dunava, negde blizu ušća u Crno more. Rademacher, koji je došao radi toga naročito u Beograd, ne deli to mišljenje iz principa: drugi nemački vojni zapovednici nisu toliko pričali, pa su već davno likvidirali mnogo veći broj Jevreja. To nije izmislila moja mašta, nego prenosim njegove reči. U stvari ovi visoki nemački generali tračili su vreme uzalud: nije ni bilo više 8.000 muškaraca u životu: 2.000 je već bilo ubijeno u raznim odmazdama, drugih 2.000 takođe. Ostalo je, veli Rademacher još svega 4.000 Jevreja, od kojih se mogu streljati 3.500", dok ostalih 500 treba da ostane u životu, jer će biti potrebni za održanje reda i čistoće u getu, koji se ima osnovati. Negde dalje nailazite: „Muškarci su krajem ove nedelje streljani i time je izveštaj gospodina Benzlera rešen“. Nemačka tačnost i ekspeditivnost izrazila se u punoj meri i u zločinu. Rademacher je imao još jednu sjajnu ideju da podigne, negde u „ciganskom kraju Beograda“, verovatno negde oko „Marinkove bare“ jevrejski geto za 2.000 žena, dece i preostalih staraca, — jer je logor kod „Topovskih šupa“ s muškarcima bio već potpuno likvidiran. Benzlerova ideja je propala, jer je ostrvo na delti bilo poplavljeno. Ali je duhoviti zlikovac Rademacher odustao od ovog predloga geta, jer se uplašio od zaraze i ostvario najzad na teritoriji jadne NDH, famozno „Sajmište“, za koje su satelitske ustaške vlasti dale odmah svoju blagonaklonu privolu. Ne može se reći da je put Rademachera u Beograd bio bez rezultata: Jevreji Srbije i Banata su istrebljeni u potpunosti i bez traga.

Mala i skromna izložba, koju pretstavlja ovaj otek muzeja, ostavlja duboki utisak. Iz tog odeljenja izlazite u spletu snažnih i suprotnih osećanja, koje izazivaju dokumenta o mučeništvu i dokazi o herojstvu naših ljudi. I zato smo zahvalni Savezu jevrejskih opština. Napor ovaj, koji zaslužuje puno priznanje, ne treba smatrati završenim. I drugovi u Savezu su saglasni u tome, da je ovo samo početak posla. Mora se nastaviti sa sakupljanjem materijala. Poglavlje iz vremena okupacije, kao i ono o učešću Jevreja u Narodno-oslobodilačkom ratu, traži saradnju naše najšire jevrejske javnosti. Svi smo dužni, specijalno mi u Izraelu, da pomognemo Savezu, da do kraja izvrši ovaj istorijski zadatak. To traži najzad i uspomena na naše mučenike i priznanje za naše borbe, one koji su pali i one koji su doživeli oslobođenja.

DRUGOVI KOJIH VIŠE NEMA

Sem člancima „Jedna burna priredba „Matatje“, „Jevrejska omladina Beograda u NOB“, „Konačno — sloboda!“ i biografijama „Dvoje naših narodnih heroja“, „Bora Baruh“ i „Daniel Ozmo“, — redakcija „Jevrejskog almanaha“ želela je i ovim sećanjem da oda poštu žrtvama i palim drugovima i da pozove na široku saradnju u prikupljanju podataka o jugoslovenskim Jevrejima — borcima protiv fašizma, kako onima između 1941 i 1945, tako i onima pre II Svetskog rata.

Naši drugovi kojih više nema, borci za bolju budućnost naroda, za ravnopravnost i mir, za slobodu od straha, eksploatacije i diskriminacije, mladići i devojke, zreli muževi i žene, živeli su za ostvarenje tih ideala i dala su za njih svoje živote.

Svesni smo koliko bi se ogrešili kad ne bi i u ovoj knjizi evocirali uspomenu na drugove koji su iščezli u zatvorima i logorima, stradali na ilegalnom pozadinskom radu ili poginuli na bojištima Slobode. Mi koji smo preživeli apokaliptička vremena osećamo punu težinu duga koji treba da im vratimo.

Teškoće prvih godina izgradnje i lečenja ratnih rana, užurbanost u izvršavanju svakodnevnih zadataka sprečila nas je da ranije i potpunije prikupimo podatke koji bi nam omogućili da pišemo o njima, da ocrtaimo njihove likove i dela onako kako oni to zaslužuju. Znamo da je već davno trebalo da govorimo i pišemo o drugovima kojih više nema među nama, da bi ne samo mladima i onima koji ih nisu poznavali nego i nama samima, koji smo nekad s njima koračali, prikazali njihova stremljenja i njihove podvige. Da bi im podigli što dostojniji i trajniji spomenik priznanja i vernosti, sačuvavši generacijama koje dolaze zapise o njihovim životima. Neka nam oprostite što to i danas činimo tek s nekoliko reči, u okviru ovog kratkog zajedničkog nekrologa. No želeli smo da se ovaj naš prvi posleratni jevrejski zbornik ne pojavi, a da ne budu bar pomenuta njihova imena, ako ne sva (jer ih još uvek prikupljamo) a onda bar

ona kojima već sada raspoložemo i imena onih koje smo bolje poznavali jer su nam nekada bili bliži u radu ili drugovanju.

Ono što je zajednička crta sudbine većine njih, sem tragične smrti, jeste sličnost razvojnog puta koji su prešli do svog aktivnog učestvovanja u borbi za socijalnu pravdu. Deca jevrejskih, najčešće građanskih porodica, većina ih je već rano bila zanesena idejama cionističkog omladinskog pokreta. Pokreta koji je težio za preporodom jevrejskog naroda kroz lično ostvarenje „halucijuta“, kroz pionirsko, samopregorno stvaralaštvo na temeljima nove jevrejske domovine. Trebalo je omogućiti okupljanje jednog dela njene raspršene dece na istoriskom tlu i stvoriti oslonac, zaštitu i svest o ravnopravnosti s ostalim narodima onom drugom delu koji bi ostao i dalje na raznim stranama sveta. Taj napredni omladinski pokret, duboko prožet idejama humanizma, progressa i pravednih odnosa među ljudima i narodima, nije ih obogatio samo vrednotama jevrejske istorije i kulture, nego ih je upoznao i s delima klasika marksizma, koje je smatrao svojim učiteljima. Studij ove literature, a svakako i reaganje na svakodnevne pojave društvene nepravde, želja da i rešenje jevrejskog pitanja ubrzaju zalaganjem za uspeh borbenih napora radničke klase i njene avangarde — u svetskim razmerima — doveli su mnoge iz krila jevrejske omladine, iz „A h d u t h a c o f i m a“, „Literarnih sastanaka“ i drugih organizacija Saveza židovskih omladinskih udruženja Jugoslavije, a osobito iz „H a š o m e r h a c a i r a“, u redove Komunističke partije koja je tada radila pod najtežim i najokrutnijim uslovima ilegalnosti u monarho-reakcionarnoj diktaturi.

Drugi deo članstva tih jevrejskih društava pošao je u Palestinu gde je stekao znatne zasluge u izgradnji zemlje osnivanjem kolektivnih naselja i radnih zajednica na socijalističkim, delom čak i komunističkim principima. U godinama rata protiv fašizma taj deo članstva učestvovao je u Palestinskoj brigadi, u padobranskim i diverzantskim jedinicama i u drugim vidovima otpora. Ostali, treća, možda i najbrojnija grupa, vremenom su izrasli iz okvira omladinskog pokreta da bi nastavili svojom aktivnošću u raznim cionističkim ili opšte-jevrejskim organizacijama — dok su pojedinci bili zahvaćeni procesom građanske asimilacije, izgubivši praktički svaku vezu sa Jevrejstvom.

Oni koji su postali komunisti, bilo kao članovi SKOJ-a ili Partije, bilo samo kao njihovi simpatizeri ili saradnici, učestvovali su u ilegalnim ili polulegalnim, političkim i kulturnim aktivnostima, u radu partiske tehnike, agitacije i propagande. Radili su na izdavanju listova i edicija koji su bili pod stalnim udarom cenzure i na organizaciji sindikata i drugih staleških saveza, omladinskih, studentskih i umetničkih grupa u kojima se odvijao rad na okupljanju i vaspitavanju sve širih krugova radnika i intelektualaca. Uzimali su najaktivnije udela u ilegalnim akcijama na ulici, u školi, na radnim mestima. Mnogi su i više puta padali u šake policiji. Osuđivani po zloglasnom Sudu za zaštitu države proveli su mesece i godine —

obično posle dugog istražnog zatvora — po apanama i kaznenim zavodima. Kad bi se ponova našli u slobodi, oni bi se u pravilu opet vraćali svom ranijem političkom radu, kao da ih ništa nije moglo da zaplaši ili obeshrabri, ni nove opasnosti koje su vrebale, ni staro nerazumevanje sredine u kojoj su živeli.

Nekolicina su postali i borci u španskom gradanskom ratu. Jedni su tamo izgubili život, drugi su se vratili, kad je to bilo moguće, u domovinu da bi učestvovali u ratu za slobodu.

Drugovi koji su rukovodili njihovim radom, oni koji su s njima saradivali kao i oni koje su oni odgajali i vodili, umeli su da ih poštuju i da cene njihovu upornost. Politički protivnici ili skeptici, koristeći činjenicu njihovog gradanskog porekla a katkad i dobrog materijalnog stanja njihovih roditelja, nazivali su ih „salonskim komunistima“ kojima su ideologija i politički rad luksuz, zabava ili snobizam. Svedočanstva pisana batinama i kursumima, s pečatima sasušene krvi su bolni i nepobitni demanti potcenjivanja i optužbi.

Nacistička invazija Jugoslavije 1941 zatekla je neke među njima u zatvorima koalicije Cvetković — Maček. Tako ih se odmah mogla da dočepa ustaško - nemačka inkvizicija. Još pre nego li je planuo i razbuktao se narodni ustanak, većina ih je već bila pohapšena po „liniji“ verske ili političke pripadnosti. Odvučeni su u zatvore i koncentracione logore iz kojih se niko od njih nije vratio. Jedan deo uspeo je još na vreme da pođe u borbu u kojoj su se, gotovo svi, istakli hrabrošću i požrtvovanjem na vojnim i političkim dužnostima, a neki i tako izvanrednim junačkim držanjem da im je dato posmrtno priznanje odlikovanjem narodnog heroja. Oni koji nisu pali, oni koji su doživeli Oslobođenje, danas su na radnim bojištima naše zemlje, velikim delom na odgovornim mestima, na dužnostima u Armiji, istaknuti kulturni, naučni i privredni stručnjaci.

Dr Pavao — Pajo Wertheim. Karikatura
Bore Baruha

Oni koji su poginuli pre nego što su mogli da se pridruže borcima, nedostajali su nam u danima ratovanja kao što nam danas nedostaju u naporima na izgradnji zemlje. Mi ih se sećamo i nećemo ih zaboraviti. Nećemo dopustiti da izbledi uspomena na njih. Nećemo prestati da osvežavamo svoj elan i svoje oduševljenje misleći na njih i na sve ono što su učinili.

Isa Avrama Baruh i Artur Keršner poginuli su kao članovi Internacionalne brigade, španski borac Hajim Baruh pao je u Narodno-oslobodilačkoj borbi u kojoj je narodni heroj Španac Ilija Engl „Anđić“ bio visoki rukovodilac. Narodni heroji Pavle Goranin (Steiner), Pavle Pap (član Politbiroa Komunističke partije Hrvatske), Robert Domany, Estreja Ovadija „Mara“, Drago Štajnberger „Adolf“ i Leo Bruk poginuli su u borbi. Dr Pavla — Paju Wertheima, genijalnog naučnika — zoologa i publicistu koji je bio jedan od stubova kulturnog rada Partije u Hrvatskoj, streljali su ustaše 1941 god. Ubijena je Magda Bošković, nadarena mlada pesnikinja, autor „Ženske himne“, neumorni partiski radnik. Moša Albahari borio se u Gorskom Kotaru sa šaćicom drugova kao neustrašivi lav protiv uvek daleko jačeg neprijatelja. Ranjavan nekoliko puta, na kraju je uhvaćen i ubijen. Posle Oslobodenja i njegove su kosti prenesene u grobnicu rukovodilaca SKOJ-a na Mirogoju. U borbi su poginuli i studenti Markus Abinum i Josif Almozlino „Alma“, lekar dr Silvije Altarac, dr Iso Gartenberg, dr Ružica Rip i gotovo legendarni

Lujko Davičo

dr Franjo Bišić. Kako je veliki bio broj jevrejskih lekara u NOB, vidi se već i po tome što ih je poginulo oko 60, što lekara, što farmaceuta i studenata.

Umetnike, slikara Boru Baruha i grafičara Daniela Ozmu smo prvi put sreli na letnjim „mahanot“, na omladinskim logorovanjima u Slovenačkoj. Prvi je pao u borbi, drugi je ubijen u logoru. Vajara Slavka Brila progutao je Jasenovac, logor u kojem su kao i na Pagu i Jadovnom, u Staroj Gradišci, Lepoglavi i drugim mučilištima i gubilištima izgubili živote brojni drugovi kao učiteljica Julia Weiner, studenti Mila Herzog, Veljko Blühweiss, Vera Klein, Mira Mandl, Hugo Sparing, Fric Brichta, Oto Adler, Ernst Goldstein i

mnogi drugi vredni aktivisti kao Milan Stern, Dr. Bruno Bluhweis, Dr. Hugo Klein i Rašela Ruben.

Lujo Davičo, nastavnik baleta iz Beograda svesno je žrtvovao svoj mladi život kada se rešio da izvede atentat bombom u oficirskoj menaži u Nikšiću. Studenta Mirka Daviča vratili su iz emigracije Talijani Nemcima koji su ga streljali. Slavka Engla, „Anđićevog“ brata koji je zbog rada u partiskoj tehnici čamio u Mitrovici, ubili su ustaše. Okupator je ubio i Izraila Hazana i mnoge druge koji bi trebalo da udu u anale kako jevrejske tako i revolucionarne istorije Jugoslavije, kao što su student Kabiljo iz Prijedora, dugogodišnji partiski radnik B. Fridman i student Nikica Lang iz Osijeka, Herman Dijamant i dr Ivan Frei iz Zagreba, članice redakcije „Žena danas“ u Beogradu, Olga Alkalaj i Beška Bembasa-Cvetić, zatim Beograđani — omladinci koji su učestvovali u sabotažnim akcijama i borbama Hajim Almozlino, Teo Engl i Edi Davičo, Ela Mešulam, Hajim Kon, tipograf Solomon Romano koji je radio u ilegalnoj štampariji „Borbe“, Sima Benvenisti, politički komesar čete, koji je poginuo 1942 i streljani terenski radnik Moša Levi. Široki krugovi boraca znali su za vanrednu hrabrost Estere Jakovljević.

U NOB su poginuli istaknuvši se naročito hrabrošću studenti Elijas „Elika“ Kabiljo, Albert Levi i David Perera, svi iz Bijeljine. U ukrajinskoj zimi u prisilnim radnim bataljonima koje su formirali Madari nestao je dr Jovan Atlas. Negde je izgubio život i student Fertig iz Sarajeva i novinar Abo Koen, dopisnik „Politike“ iz Sarajeva, jedan od naših naprednih publicista, borac u NOV.

Starijoj generaciji, koja nije prošla kroz jevrejski omladinski pokret između dva svetska rata, pripadali su među ostalim Dr. Beno Stein, odličan lekar i kulturni radnik, predani saradnik partije, koji je 1941. potresen diskriminacijom sam prekinuo svoj život, njegov bliski prijatelj Dr. Rudolf Rosner koji je stradao na Pagu, i jedan od pionira naše socijalne medicine Dr. Miroslav Schlesinger koji je sa ženom i kćerkom poginuo u V neprijateljskoj ofanzivi.

Jevreji, iako nisu učestvovali u radu jevrejskih organizacija, bili su i komunisti: narodni heroj iz Makedonije Mordo Nahmijas „Lazo“, narodni heroj Isidor Ilje Baruh, muzički kritičar i organizator radničkih pevačkih društava Dr. Pavao Markovac, publicista Miroslav Juhn, advokat Dr. Ivo Kuhn, Galja Korporić i Mira Sachs, koje su ubili Pavelićevi krvnici, izdavač „Nolit“-a Pavle Bihalji kojeg su streljali Nemci, ilegalni pozadinski radnik Oto Fuchs koji je obešen u Maksimiru krajem 1944, Dr. Ivo Löw, Dr. Miroslav Dajč i vrlo talentovani slikar Ivan Rein, koji su ubijeni kao partizani, i mnogi drugi čija su imena povezana s naprednim pokretom u našoj zemlji. Dr. Milica Kuhn, požrtvovna, jedina lekarka logora u Lobar-Gradu, stradala je u Aušvicu.

Nemamo još dovoljno podataka da bi mogli potpunije prikazati kakvo je bilo učestvovanje Jevreja u Narodnooslobodilačkoj borbi. Prikupljanje i obrada tog materijala najvećim je delom zadatak koji još stoji pred nama. Ipak brojnost i intenzitet tog učestvovanja

možemo osvetliti nekim primerima. Tako na pr. samo lista jevrejskih omladinaca iz Splita koji su pali u borbi sadrži više od 20 imena, Vojvodina je dala niz smelih omladinaca i starijih boraca koji su žrtvovali svoje živote kao Dr. Adolf Singer, Fingerhut, Milan Kom, braća Majer, Ivan Šuc, Nikola Geršon i Lili Böhm. Novosadski mladići Oto Blahm, Rudolf Grün i Franjo Kardoš, kad su ih uapsili mađarski žandari ni posle zverskih mučenja nisu izdali svoje drugove. Članovi beogradskog „kena“ Hašomer Hacaira gotovo su svi 1941 pošli u NOB i poginuli. Iz redova jevrejskog radničkog društva „Matatija“ u Sarajevu regrutovao se niz prvoboraca. Bosna kao i Hrvatska (Jevreji Srbije gotovo svi su bili uništeni već sredinom 1941!) dale su još znatan broj boraca, oficira, sanitetskih radnika i komesara iz redova omladine kao i iz redova starijih koji pre rata nisu bili politički aktivni ni izgrađeni. Iz činovnika i radnika, malih, nezapaženih ljudi u borbi izrasli su mitraljesci i bombaši koji nisu znali šta je strah. Ustrajavši na svojim dužnostima hrabro su prilikom nemačkog desanta na Drvar poginuli omladinka Lika Seljan i omladinac Nick iz Zagreba. Pali su u borbi Rudi Domany (brat narodnog heroja), zatim Gina Bienenfeld i Jelka Schwabenitz iz Hrvatske, Tonka Kraus iz Gradačca i Nela Pinto iz Sarajeva (kao još mnoge druge bolničarke, naročito iz jevrejskog rabskog bataljona), Sulam Kamhi iz železničke radionice u Sarajevu s dva sina, brojni Sarajlije, Rafael Levi iz Zenice i dr.

Posebno bi trebalo pisati o svim onim brojnim jevrejskim žrtvama koje čine deo oko 60.000 istrebljenih članova jugoslovenske jevrejske zajednice, koji nisu bili politički ljudi, ali koji su svojim poštenim radom kao slobodoumni i čovekoljubivi naučnici i javni radnici doprineli materijalnom i duhovnom unapređenju naše zemlje i zadužili narode u kojima su se rodili i u kojima su delali. To nam u okviru jednog članka nije moguće, to ostaje obavezom za budućnost.

Ovaj kratak pomen samo je prvi i svakako vrlo nepotpuni osvrt na ponosne figure boraca iz naših redova, samo prvi korak i potsticaj za prikupljanje, obradu i objavljivanje građe o udelu jugoslovenskih Jevreja u borbi za slobodu. To je značajan i vrlo odgovoran poduhvat koji smo morali sami da pokrenemo i započnemo (iako svesni opasnosti propusta i grešaka), ali koji ne možemo da nastavimo i razvijemo bez saradnje i pomoći svih onih koji raspoložu podacima o drugovima kojih više nema u našim redovima, a koji su svoje nade i svoja ostvarenja ugradili u temelje zgrade koju danas podižemo.

JEDNA BURNA PRIREDBA „MATATJE“

Organizacija jevrejske radničke omladine Sarajeva „Matatja“ nastala je 1923 godine kao izraz težnji te omladine i njenih specifičnih potreba za intenzivnim i svestranim društvenim životom i aktivnošću. Djelujući u prvo vrijeme na čisto kulturno-vaspitnom i fiskulturnom planu, „Matatja“ ide sve više u širinu i poslije jednog decenija djelovanja postaje jedno od žarišta društvenog života Jevreja Sarajeva. Povezujući se sa naprednim pokretom u svojoj sredini, „Matatja“ se u narednom deceniju razvija u jedno od onih mnogobrojnih društava-transmisija preko kojih je KP Jugoslavije vršila svoj snažni uticaj — postaje nosilac progresivne misli i vaspitač jevrejske radničke omladine u naprednom duhu.

1941 godina zatiče „Matatju“ kao najjaču jevrejsku društvenu organizaciju i uopšte jednu od najjačih u Sarajevu — organizaciju iz čijih će se redova regrutovati veliki broj boraca protiv fašizma i za oslobođenje zemlje.

Početkom februara 1936 godine „Matatja“ se nalazila u pripremama za godišnju priredbu. To je bila jedna od tradicija društava predratnog Sarajeva. Svako društvo istupalo je jednom u godini, i to u toku zime, sa svojim programom na svečanoj zabavi. Bili su to društveni događaji o kojima se prije i poslije zabave dugo pripovjedalo. Po interesu građana za te priredbe vidio se i značaj — uticaj društva u građanstvu. Po tome „Matatja“ još nije bila vodeća među Jevrejima Sarajeva, već druga dva društva: pjevačko društvo „La Lira“ i kulturno-humanitarno društvo „La Benevolencija“. „Matatja“ je djelovala među radničkoj omladinom i ona je sve više osvajala radničke i siromašnije slojeve građana koji su u Sarajevu bili u ogromnoj većini. No, njene priredbe, naročito godišnje priredbe, bivale su sve posjećenije tako da sav svijet nije mogao ni stati u sali. Zato se davala i repriza godišnje zabave i to se desilo već nekoliko puta — a sada je repriza takođe bila u planu.

I ove godine program se sastavljao tako da se tražilo od svake sekcije (kojih je bio priličan broj), da uzme učešća u njemu. Na primjer, pleh muzika (u Sarajevu poznata pod imenom „Jevrejska glazba“) je uvježbavala nekoliko novih stvari, kulturna sekcija daje jednu recitaciju i jednu živu sliku, dramska izlazi sa novim komadom na španskom jeziku od poznate spisateljice Laure Papo-Bohorete. Ti njeni komadi obrađivali su s mnogo smisla i uspjeha život bosanskih, sefardskih Jevreja i bili su rado gledani. Mnoštvo folklora i starih romansi činilo ih je ne samo zanimljivim nego i značajnim sa šire tačke gledišta. Živa slika koju je uvježbavala

Vodeća grupa kulturne sekcije „Matatje“ krajem 1935 god.
Stoje s leva na desno: A. Maestro, poginuo; M. Finci, prvoborac, direktor „Bosna-filma“; A. Kamhi, major JNA; N. Albahari, narodni heroj, sekretar Izvršnog veća NR BiH; L. Perera, poginuo; H. Levi, poginuo. — Sede s leva na desno: M. Kabiljo, živi u Izraelu; B. Daniti, poginula, J. Katan, književnik, streljan

kulturna sekcija, čiji je rad bio vrlo intenzivan i razgranat — nosila je naslov „Vječni Žid“ i trebalo je da pokaže kako su razni inkvizitori Jevreja u istoriji prolazili i propadali pa će i Hitler (koji se pojavljuje na sceni) proći a Jevreji će ipak ostati.

Za ovu živu sliku (koju sam napisao na osnovu skice jednog člana kulturne sekcije) počeli smo sa savjesnim pripremama prvih dana februara. U njoj je učestvovalo što u horu, što u glavnim ulogama oko 40 članova među kojima Albert Danon, tehničar iz Zavidovića, Albert Maestro, mladi brijački radnik, Mento Eškenazi, metalski radnik, Nisim Albahari, privatni namještenik, Jahiel Katan, mladi književnik (čovjek koji je proveo deset punih godina u bolnici i ostao bez noge), Albert Katan, pisac ovih redova i drugi. Stvari su,

međutim, išle samo formalno dobro. Naime, u atmosferi oko „Matatje“ tih dana nešto nije bilo u redu. Osjećalo se neko previranje i zabrinutost. Bilo je po srijedi to da je prvih dana februara uhapšen Lezo Perera, jedan od najaktivnijih i najborbenijih naših omladinaca. Pošto je to hapšenje bilo takoreći jednovremeno kad i neka druga (čuli smo dotle za Eriha Koša i Todora Altarca) bilo nam je jasno da se radi o nečemu opasnijem.

Mi smo svi bili svjesni toga da sada treba raditi što normalnije — da se ne smijemo zbuniti — i zaista, prostorije „Matatje“ bile su i dalje svako veće dupke pune. Bilo je ponešto i komentara, ali je upravo to spokojstvo i prava radna atmosfera, koja nije bila ničim poremećena, iz temelja spriječila svaku pojavu panike, što bi inače moglo da bude vrlo štetno. Tako se i dogodilo da je program godišnje zabave vježban uredno i da je sve odmicalo po planu. Ali, pažljiv posmatrač je mogao da pročita u očima nekih ljudi jedno neizrečeno pitanje. Osjećajući to mi smo shvatili da ćemo im na neizgovoreno pitanje najbolje odgovoriti svojom hladnokrvnošću i još intenzivnijom aktivnošću. Nas nekoliko dolazili smo sada vrlo rano u prostorije a zadnji izlazili iz njih. A to je svakako nešto značilo.

Poslije par dana situacija se pogoršala. Uhapsili su nam Alberta Danona, koji je bio dobio glavnu ulogu „Vječnog Žida“ — starog, sijedog Jevrejina. Bio je vrlo dobro već savladao tekst, i ja kao pisac i reditelj te žive slike bio sam sa njim potpuno zadovoljan. Sa njim su pokupili još dvojicu iz hora — a iz grada pet-šest. Sada je već stvar poprimila ozbiljniji karakter. Po svima ćoškovima u „Matatji“ diskutovalo se o tome, nije se mogao izbjeći odgovor bar nekomе. U muzici i u dramskoj sekciji došlo je do malog komešanja, bilo je kritike na račun kulturne sekcije, izražavanja sumnje da li će moći godišnja zabava da se održi itd. U gradu nije bilo ništa bolje. Hapšenja su izazvala uzbuđenje i po ulicama se osjećala neka posebna napetost, kao neki elektricitet u vazduhu. Izgledalo je kao da se ljudi nekud žure više nego obično, izbjegavajući razgovore i zastajkivanja. Pred Katedralom gdje su se obično predveče skupljale velike grupe omladine i tu komentarisale dnevne događaje, sada nije se moglo vidjeti nikoga.

Pretsjednik „Matatje“ je i sam bio zabrinut — možda po noći nije ni spavao ali je pratio organizaciju priredbe i tok priprema oko programa. Kad je Albert Danon bio uhapšen, na par dana pred samu priredbu, došao je u prostorije kulturne sekcije i pitao nas: „Šta ćemo sad“ — no mi smo odgovorili da tu neće biti problema. Za ulogu se već bio javio Nisim i evo, već je na prvoj probi i intenzivno ući. Što se tiče onih iz hora — to već uopšte nije problem. Tako se on smiri, a mi nastavismo rad.

Hapšenja su se produžila. To je bivalo obično u rano jutro između 5 i 7 sati. Mi smo zbog toga tih noći ostajali duže na ulici. Svrćali smo kod „Sameka“ na rakiju ili na šumadiski čaj, manje na uobičajeni razgovor, a više zbog toga da bi kasnije stigli kući

i prespavali kritične časove ujutro. Bilo je ipak teško zaspati. Već nam je otišlo oko 10 ljudi iz kulturne sekcije i sad se očigledno radilo o slijedećem: ili policija tačno zna koga hapsi ili skuplja sve sumnjive. U svakom slučaju ne bi bilo nikakvo iznenađenje ako ti pozvone ujutro na vrata. Živci su bili u velikoj napetosti — tih dana smo ih mnogo istrošili. Toliko puta ujutro, upravo kad je po mom računu moglo da bude nešto između 5 i 6 sati pozvoni resko i odlučno naše zvonce! Ko bi mogao da bude tako rano? Majka je uvijek prva ustajala i ona redovno podede na vrata i to sa šerpom za mlijeko. Dolazio je mljekar, što sam ja znao onog istog momenta kad su vrata otključana, jer se nije čuo odande nikakav uzvik iznenađenja niti išta nenormalno. Kasnije, kad vrata zalupe ja utvrdim da je prošlo sedam sati i došao bi jedan sat mirnog spavanja — i ovaj dan meni nije donio ništa. A drugima?

Drugima jeste. Svaki dan je sada donosio nešto novo. Čas su uhapsili ovog, čas onog. Kad se sretne na ulici sa Jahielom Katanom, on me pogleda svojim krupnim, široko otvorenim, dječije upitnim očima. Zatim, kaže uz nekakav potsmijeh, ispunjen gorčinom, i izrazom teške zabrinutosti: „Jesi li čuo: odveli su danas Alberta Maestra i mog Jakicu“ (bio mu je zet). — Skupa prodemo stotinjak koraka, ali nema šta govoriti, samo na rastanku: „Večeras u osam“ — to je proba.

No naveče, tri večeri pred samu godišnju zabavu (15. II. 1936 god), konstatujemo da nam nedostaje skoro jedna polovina hora. Nismo sigurni da su svi uhapšeni, a za neke upravo doznajemo. Jedno smo znali — ako nekoga nisi vidio cio dan, a nije došao ni na posao, stvar je s njime bila potpuno jasna. Ne treba očekivati nikakvo iznenađenje u tome. No, vjerovali smo da nam neki iz hora izostaju, jer ih je stvarno zahvatila panika. Ulaznice za priredbu bile su već davno rasprodate — inače bi možda došao u pitanje njen uspjeh. U gradu su se širile od uha do uha razne vijesti. Nije čudo da je „Matatja“ bila u ustima čaršije i svih Jevreja. Do 15. februara iz nje su bili pokupili oko 16 članova, uglavnom (izuzev Todora Altarca) sve iz kulturne sekcije. Trebalo je sada imati smjelosti i pojaviti se kao i uvijek redovno na poslu u prostorijama. Mi smo to ipak činili i nastavljali svoj rad. Koliko su ipak živci bili popustili može se vidjeti po ovom primjeru. U vježbanju „Vječnog Žida“ bili smo već prešli na pozornicu. Tamo je hor i on samo što nije počeo recitaciju. Srećem Jahiela iza kulisa i zastora. Teško uznemiren saopštava mi da mu nedostaje pola hora. Bio je blijed i utučen. Suze su mu išle niz lice. Uhvatio me je čvrsto za mišicu nad laktom i skoro plačući promucuo: „ja se bojim“. Rekao sam mu da bude miran jer time na stvari ništa ne može da izmjeni i to je djelovalo na njega vrlo dobro. Radio je tu noć staloženo i temeljito — on je upravljao horom. Siromah Jahiel, možda je već Lezo bio razgovarao s njime. Radnik i sin radnika — prirodno je da Jahiel postane član Partije. No on je bio 11 godina odvojen od svijeta, abnormalno malen, umno nesrazmjer-

no razvijen, fizički bogalj (bez jedne noge do kuka) — on je sigurno najdramatičnije od sviju nas proživljavao ove trenutke.

Sutradan 17. februara doznali smo posljednju novost: uhapšen je Nisim, Leo Lušić itd. Sve kao po nekom spisku. Više uopšte nisimo razmišljali šta će se dogoditi. Kod kuće majka te gleda nekakvim duboko zabrinutim pogledom. Događaji su se komentarisali, no mene nisu ništa pitali. Otac je vjerovao da sam ja daleko od ovih ljudi koji se u gradu hapse, no majka je te stvari bolje osjećala. Ona je znala s kime se ja družim — i osjećala je, mada ni sama o komunistima nije imala pravilne pretstave — ipak je znala da ovi ljudi koji se hapse nisu loši, da su mladi i poštteni i da tu ima nečega što ona ne može da razumije. Ali ipak ona je shvatala svu mogućnost mojih veza sa njima i zato je bila tako duboko zamisljena.

Naveče smo ipak svi bili na okupu. Naime, svi iz prošle noći. Nedostajao je samo Nisim. Neki drug tamo objašnjavao je da stvar sa Nisimom nije sasvim jasna, da niko ne može posigurno reći da li je on zaista zatvoren i da bi se lako moglo dogoditi da on još uvijek i dode. Kad bi se to i dogodilo, već nam je bilo jasno kako bi izgledalo da ga uhapse sutradan 18. februara na samu godišnju zabavu — a to je po svemu ispadalo kao neizbježno. To bi značilo otkazivanje tačke programa možda „iz tehničkih razloga“. Dobro već o događajima obavještena publika sasvim bi shvatila prave razloge, a izaslanici policije, kojih će sigurno biti dosta, ima da trljaju ruke od zadovoljstva. Već je ranije pokušavao jedan od njih, ambiciozni agent Drago Rihtermuc da između tačaka programa na priredbama ulazi u prostorije iza kulisa, u garderobu i slično, i da razgovara ispitivački sa ljudima — a sada bi mu bio pružen savršeno pogodan materijal.

U to ude pretsjednik sav zajapuren, ogromne glave i očiju — prode pogledom po nama u težnji da pogodi šta mislimo te reče: „Uhapsili su Nisima. Šta ćemo sad? Da izbacimo tačku?“

Razmišljali smo. Svi su pogledi bili upereni na mene. U tom trenutku meni je nešto postalo savršeno jasno. Ja sam ovu stvar napisao i unekoliko režirao. Tako sam i naučio i znao sve uloge napamet. I zato, bez dugog oklijevanja, odgovorih sasvim hladno i obično:

„Ne, nikako, to ne smije biti. Glavnu ulogu ja uzimam!“

Vidjelo se po izrazu lica pretsjednika koliko je bio obradovan. Bilo je to u ovom trenutku zaista najbolje rješenje. Svi smo smatrali da je taj izlaz sasvim prirodan, no u isto vrijeme htjeli smo da se vidi kako smo snalažljivi i kako nas, eto, ni ovako velike prilike ne mogu da izbace iz kolosjeka.

Na ovogodišnjoj priredbi bila je neka atmosfera svoje vrste. Ali program je izveden u cjelini onako kako je i objavljen. Naša tačka bila je najbolja — bezprekorno izvedena. Meni je glas pomalo podrhtavao, i eto, kažu, kao starcu nekako je to vrlo dobro odgovaralo. Priredba je uspjela — ali je u taj čas osamnaest naših drugova

iz „Matatje“ bilo iza brave u tamnim ćelijama, daleko od svake pomisli na zabavu. I mi smo, odmah poslije programa, fizički potpuno iscrpljeni, a isto tako neraspoloženi, napustili prostorije, pošli malo kroz ulice komentarišući događaje koji su se odvijali vrtoglavo. Nekoliko puta otpratio sam Jahiela Katana do njegove, a on mene do moje kuće. Prolazili smo ispod prostorija „Matatje“, tamo su gorela sva svjetla, čula se muzika kao iz dubina, primjetili smo i neke agente kako gledaju u istom pravcu pa smo se razišli negdje oko dva sata iza ponoći.

JEVREJSKA OMLADINA BEOGRADA U NOB

Već 19 aprila 1941, nedelju dana posle okupacije Beograda, Jevrejima je bilo naređeno, pod pretnjom smrtno kazne, da se imaju javiti nemačkoj komandi.

Bili su teški dani u kojima nije bilo lako dignuti glavu i nadati se nečemu dobrom.

Jedina svetla tačka bila je Partija. Partija je bila simbol slobode i muške borbe za život a protiv nemačkih zavojevača. Ona je tada okupila oko sebe i jevrejsku omladinu sa Dorćola.*)

Partija je organizovala skojevske grupe od jevrejskih omladinaca na Dorćolu baš zbog specifične situacije Jevreja u tim danima, kada su ih za svaku sitnicu vodili na streljanje. Te skojevske grupe predvodili su članovi Partije. Grupe su se sastajale ilegalno, obrađivale biltene i širile vesti među građane, skupljali sanitetski materijal za diverzante i partizane, spremali se na ilegalnim kursovima za ukazivanje prve pomoći, skupljali „crvenu pomoć“ u novcu i odeći za partizane, učili se upravljanju kolima, palili okupatorsku štampu, učestvovali u diverzantskim akcijama itd. Sve su to radili jevrejski omladinci koji su ostali u pozadini dokle god su bili „u slobodi“, tj. dok nije počelo odvođenje Jevreja na Sajmište. U tom trenutku su oni omladinci koji su bili kompromitovani, dobili veze

*) Ta omladina najvećim je delom već bila prošla kroz školu naprednog cionističkog omladinskog pokreta „Hašomer hacair“ („Mladi čuvar“). Članovi „klena“ („gnezda“, naziv za društvene prostorije u kojima su se održavali, gotovo svakodnevno, sastanci, kursevi i predavanja) nisu dobivali samo jevrejsku naobrazbu i nisu bili vaspitani samo u duhu pomaganja i aktivnog učestvovanja u izgradnji Palestine kao staro-nove domaje Jevreja; oni su se ovde upoznavali i s klasicima marksizma koje je jevrejska socijalistička omladina priznavala za svoje ideološke putokaze, izgrađujući svoj pogled na svet u okviru dijalektičko-materijalističkih shvatanja i vekovnih socijalnih ideala čovečanstva, pomažući u svakodnevnoj praksi često borbu radničke klase u našoj zemlji i nastojanja SKOJ-a i Partije, naprednih legalnih organizacija, progresivne štampe itd. Iz redova „Hašomer hacaira“, već od samog njegovog osnivanja u Jugoslaviji regrutovali su se sve više i sve češće politički borci koji su odigrali znatnu ulogu u revolucionarnom pokretu kako do 1941 god. tako i u godinama borbe protiv okupatora. (Napomena redakcije)

sa partizanima i odlazili u šumu. Na žalost, prepadi i racije Nemaca su ipak mnoge iznenadili te su desetine omladinaca odvedene u Specijalnu policiju i, za odmazdu, streljane. Međutim, bilo ih je koji su i dalje ostali u ilegalnosti u Beogradu i radili do poslednjeg dana, dok nisu dobili vezu za šumu.

Na poziv Partije prva grupa jevrejskih omladinaca krenula je u partizane 8 avgusta 1942. Veći deo, skoro svi, poginuli su u borbama širom zemlje. Duga je lista poginulih drugova i većinom su to neznani junaci. Od njihovih porodica gotovo niko nije ostao u životu i oni danas žive u sećanju preživelih drugova kojih na žalost ima vrlo malo.

Nekoliko svetlih likova naročito se ističu među njima.

Pomenućemo najpre Hajima Haravona, rođenog 1919. Bio je sin siromašnog krojačkog radnika. Nadimak mu je bio LALE. Najpre šegrt u trgovini koju nije nikako voleo, posle je prešao na bravarski zanat. Bilo mu je 16 godina kad je bio prvi put uhapšen. Po ulasku Nemaca pobjegao je u Split, ali već septembra 1941 vraća se da se priključi SKOJ-u. Najzad mu je bio poveren zadatak: odredena je bio za kurira Posavskog odreda i održavao je vezu između tog odreda i beogradskog Komiteta. Preveo je nekoliko drugova u partizane, u Posavski odred. Kad je 1942 provaljena jedna grupa lekara i cela streljana, poginuo je Hajim Haravon.

Pomenućemo zatim Edi Daviča. On je poznat omladinac još iz doba predratne Jugoslavije. Već 1941 teško je ranjen kod Lipovice Šume i u borbi je poginuo. Bio je sekretar SKOJ-evske organizacije u Beogradu.

Alfandari, zvani Alfa poginuo je u borbi sa neprijateljem decembra 1941, kod Sjenice.

Binja Mandil bio je borac Dugalićevog bataljona. Poginuo je u Crnoj Gori na Durmitoru 1941 u borbi protiv četnika.

Mosko Konfino, zvani Mole, poginuo je kao puškomi-traljezac Kolubarskog odreda. Ne zna se kada i gde je poginuo.

Jichak Levi, zvani Vivi. Bio je delegat vođa I Proleter-ske brigade. Poginuo je junačkom smrću 1943 u borbama protiv četnika.

Mišo Šterk bio je komandir čete Posavskog odreda i poginuo je 1942 u borbi protiv Nemaca.

Lujo Davičo, profesor ritmike, streljan je od Talijana u Nikšiću 1942 posle atentata na grupu talijanskih oficira u njihovoj menzi.

Josif Almuzlino zvani „Alma“ poginuo je u borbi protiv neprijatelja 1942 godine. Poginuli su u borbi i njegovi roditelji i brat Emil.

Emil-Hajim Almozlino zvani „Guta“. Kao veoma mlad SKOJ-evac izvršio je nekoliko diverzija još u Beogradu 1941 godine. Tako je zapalio jednu nemačku garažu pre nego što je otišao u partizane. Poginuo je 1942 godine opkoljen sam od Nemaca.

Benko Demajorović, poginuo u Dalmaciji 1943 godine pri povlačenju Talijana.

Demajorović Miša, poginuo 1942 godine na Romaniji.

Leopold Dajč, zvan „Daja“, bio je sekretar jedne SKOJ-evske organizacije i privukao SKOJ-u veliku grupu jevrejskih omladinaca cionista koji su pošli u partizane. Streljan je sa prvom grupom Jevreja 1941 godine u Beogradu.

Nina Jakovljević — delegat voda, poginula 1944 godine u Zaječaru.

Erih Koen zvan „Era“, poginuo 1942 godine marta meseca na Romaniji, braneći otpupnicu Čiče sa Romanije.

Valter Koen zvan „Pajki“ poginuo 1942 godine marta meseca braneći otpupnicu Čiče sa Romanije.

Članovi „kena“ beogradskog „Hašomer hacaira“, 1935 god. Većina je 1941 god. pošla u NOB. Danas su u životu svega četiri od omladinaca na ovoj slici.

Jole Levi — član Partije, zadužen po radu sa jevrejskom omladinom 1941 godine, streljan u julu 1941 godine.

Šimon — poginuo 1941 godine kao borac Posavskog odreda.

Jole Arueti — poginuo kao borac Kosmajskog odreda 1942 godine.

Josif Majer zvan „Tarcan“, komesar čete Valjevskog odreda uhvaćen i obešen, sa Nikolom Borotom u Valjevu marta 1942 godine.

Hajim Baruh, mladi SKOJ-evac, streljan u Nišu.

Josif Baruh, poznat kao „Joži“, poginuo u Užicu 1941 godine, stari i poznati partiski radnik sa Dorćola, odlikovan Ordenom zasluge za narod II reda.

Isa Baruh poznati partiski radnik sa Dorćola poginuo za oslobođenje Užica 1941 godine.

Bora Baruh, poznati slikar, uhvaćen u III ofenzivi i 7 jula streljan u Jajincima. Bio je politički komesar, odlikovan Ordenom zasluge za narod I reda.

Sela Baruh — Simić, uhvaćena u akciji povodom eksplozije na Kotež Neimaru i streljana 4 oktobra 1941 godine, omlikovana Ordenom zasluge za narod I reda.

Rafajlo Talvi — SKOJ-evac, bacio se sa trećeg sprata u času kada su došli da ga hapse 1941 godine.

Bela Baruh je radila kao SKOJ-evka u Beogradu do 1942 godine i uhvaćena i mučena u logoru i najzad streljana 13 marta 1943 godine. Imala je 18 godina.

„Cane“ poznat mnogim drugovima iz oslobođenog Užica. Poginuo u Užicu 1941 godine.

Rena Abravanel poginula 1942 godine u Crnoj Gori.

Jona Poljokan, bila borac Kosmajskog odreda i 1943 godine pala neprijatelju u ruke. Sprovedena za Beograd i streljana pod najgorim mukama.

Ruža Poljokan, SKOJ-evka koja je uhapšena 1941 godine i kao trudna streljana u specijalnoj policiji.

Viktor Benvenisti, zvani „Viki“, poginuo 1942 godine kao borac.

Samujlo Benvenisti, zvani „Šampita“, poginuo 1942 godine kao borac.

Natalija Benvenisti poginula sa oslobođenjem Sarajeva 1945 godine.

Avram Pijade, aktivni sindikalista, pošao u P. O. 1941, ne zna se gde je poginuo.

Rafa i David Demajo, stari komunisti, poginuli 1941 u borbi.

Solomon Anaf, poginuo oktobra 1941 u Kosmajskom odredu.

Jakov Baruh, španski borac, poginuo 1943 u borbi.

Ima još puno Dorćolaca koji su poginuli u partizanskim odredima, ali budući da su čitave porodice nastradale, to se njihova imena danas ne znaju. Dorćol i preživeli drugovi večno će se sjećati zverskih nasilja nemačkog okupatora i čuvati uspomene svojih poginulih drugova kao primer kako se treba boriti za slobodu i nezavisnost domovine.

DVOJE NAŠIH NARODNIH HEROJA

MORDO NAHMIJAS „LAZO“

Rođen je 1922 godine u Bitolju u vrlo siromašnoj zanatskoj porodici. U Bitolju je završio 4 razreda osnovne škole. Boreći se sa nemaštinom njegova se porodica 1932 preselila u Beograd. Mordo se u Beogradu zaposlio u jednoj stolarskoj radionici. Kao šegrt radio je pod vrlo teškim uslovima. Kasnije, kao kalfa, stupio je u URS-ove sindikate, gde je vrlo aktivno radio. Tu se on prvi put povezao sa naprednim radnicima i studentima. U svim velikim akcijama organizovanim 1939—40 i 41 godine, Mordo je uzimao aktivno učešće, te je često dolazio u sukob sa policijom.

Odmah posle okupacije Jugoslavije, Mordo sa roditeljima napušta Beograd i vraća se u Bitolj. Zaposlio se kao stolar. Odmah po dolasku povezao se sa rukovodstvom NOP. Radi njegove aktivnosti i požrtvovanosti 1941 god. primljen je za člana KPJ. Iako je morao da izdržava porodicu, on napušta posao da bi se potpuno odao partiskom radu. Aktivno je radio sa radničkom omladinom i uskoro je postao jedan od najaktivnijih skojevskih rukovodilaca u Bitolju.

Neumorno je radio na opremi prvog partizanskog odreda. Radio je u ilegalno organizovanoj radionici za izradu oružja. Svoju kuću stavio je na raspoloženje Partiji za smeštaj ilegalaca. U njegovom stanu po nekoliko dana su boravili narodni heroji „Stiv“, „Kočo“, „Sermen“ i drugi ilegalci. Tu su se održavali i sastanci rukovodstva partiske organizacije. Zbog njegove aktivnosti bio je proganjan od bugarske policije. Septembra 1942 god. stupio je u Bitoljski odred. U odredu se pokazao hrabar i požrtvovan borac. 1943 god. pošao je Mordo u sastavu jednog bataljona koji se prebacio na kumanovski ski teren. Taj bataljon prešao je u 111 makedonsku brigadu. U borbama koje je vodila brigada, Mordo se istakao kao vrlo hrabar borac te je postavljen za komandira čete. Početkom 1944 god. I bitoljski bataljon 111 brigade pošao je na tikveški teren gde je formirana VII bitoljska brigada. Tamo je postavljen za zamenika komandanta bataljona. Prilikom probijanja VII brigade na bitolj-

ski teren preko Morihova Mordo je na čelu svog bataljona nekoliko puta jurišao na Bugare, koji su se očajno borili da spreče prelaz brigade. U tim borbama istakao se čitav njegov bataljon. Mordo je svojim heroizmom služio svim borcima za primer. Bio je neustrašiv i nije se dao zbuniti ni u najtežim momentima. Učestvovao je u nizu borbi u Egejskoj Makedoniji, na Prespi, Peristeru, u Kičevskom. Uvek u prvim redovima, sa puškomitraljezom, herojski se borio. Naročito se istakao i u borbi na Kožufu i na Konjskom.

Na Kajmakčalanu, gde su se vodile ogorčene borbe sa Bugarima oko karaula, Mordo je dobio zadatak da zauzme jednu karaulu. On je na čelu svoje jedinice sa puškomitraljezom na ramenu (iako je bio zam. komandanta, nikad nije ostavljao svoj puškomitraljez) pošao u napad. Vodila se ogorčena borba sa mnogo jačim neprijateljem.. Uz uzvike „predajte se, gadovi!“ došao je „Lazo“ sasvim blizu bugarskog utvrđenja i tu je pogoden od neprijatelja. O njegovom herojskom držanju u svim borbama, pa i u ovoj poslednjoj, pričaju svi preživeli borci.

Mordo je bio omiljen među partizanima. „Lazo“ puškomitraljezac, kako su ga zvali partizani, bio je oličenje i svetao primer hrabrog neustrašivog borca, iskrenog i skromnog druga.

(Podatke su dali: Beno Ruso, Fana Kočovska i Boško Stanovski.)

ESTREJA HAIMA OVADIA — „MARA“

Rođena je u Bitolju 1921 godine u vrlo siromašnoj radničkoj porodici. Još od svoje rane mladosti ostala je bez oca te je još kao dete morala da se brine za svoje. Do 1938 god. radila je u Bitolju među naprednom jevrejskom omladinom. Od 1938 do 1941 godine kao radnica u Beogradu produžila je rad sa naprednim omladinicima. Neposredno pred rat vratila se u Bitolj. Još u prvim danima okupacije Makedonije radi kao član SKOJ-a i ističe se među najaktivnijim skojevcima jevrejske omladine. Neumorno je radila na prikupljanju raznih materijala za partizanske odrede, pomagala je u održavanju ilegalaca u gradu i sve zadatke je sa požrtvovanjem izvršavala.

1942 godine primljena je za člana Partije. Marta 1943 god. prelazi u ilegalstvo.

Iako bolesna, lišena osnovnih sredstava za život ona je herojski izdržavale teške uslove ilegalstva. U aprilu iste godine došla je veza za odlazak u partizane. Estreja je bolesna, pod visokom temperaturom te su drgovi hteli da je smeste negde na selu da se oporavi, što je ona uporno odbijala. Stupila je u partizanski odred „Goce Delčev“. Iako vrlo slaba sa zdravljem, ona nije dozvoljavala da bude na teret drugovima, već se naprotiv, uvek trudila da bude među prvima.

Učestvovala je u svim borbama koje su se vodile u Egejskoj Makedoniji. Istakla se u borbama kod Fuštani, Tušina i Kožufa.

U 1944 godini učestvovala je u Februarskom pohodu i pokazala je veliku hrabrost pružajući pomoć ranjenim drugovima. U trećoj makedonskoj brigadi Estreja postaje zamenik komesara čete i učestvuje u svim borbama pre i posle Majske ofanzive. Naročito se istakla u borbama koje su se vodile na Petrovoj Gori. Prilikom jednog juriša ubila je jednog bugarskog oficira i nekoliko vojnika. Posle toga učestvovala je u borbama kod Kratova, Ristovca i Probiština.

Posle sastanka ASNOM-a, bataljon se vraća sa Kozjaka za Kožuf i putem se vode borbe, na kojima je Estreja uvek u prvim redovima.

Prilikom formiranja VII brigade postavljena je za komesara bataljona. Brigada je nekoliko dana vodila borbu na Kajmakčalanu sa Bugarima. U napadu na jedno bugarsko utvrđenje, Estreja se sa jednom desetinom našla sasvim blizu neprijatelja i u žestokoj borbi hrabro poginula.

Estreja se odlikovala skromnošću, krajnjim požrtvovanjem i istrajnošću. Na svakom koraku partizanskog života dolazilo je do izražaja njeno drugarstvo. Svakome je pomagala koliko je mogla. Estreja je bila ne samo primeran i hrabar borac, nego i iskren i dobar drug i zato su je svi voleli.

(Podatke su dali: Fana Kočevska, Boško Stanovski i Zamila Kolonomos.)

KONAČNO — SLOBODA!

Formiranje jevrejskog bataljona na ostrvu Rabu

Nije nacionalni moment iz nas stvorio nacionalnu cjelinu, vodenu istim ciljem i željama. Po srijedi je bilo nešto drugo, u taj čas bitnije i važnije. Trebalo je da se borimo protiv nacista i fašista, neprijatelja slobodarskog svijeta uopće, a Jevreja posebno. Bilo nas je u talijanskom koncentracionom logorimu na Rabu nekoliko hiljada iz svih krajeva svijeta: Nijemaca, Poljaka, Rumuna, Mađžara, Austrijanaca i mnogih drugih, a nas Jugoslovena najviše: Ljudi iz raznih društvenih slojeva s raznim shvaćanjima, običajima i pogledima na svijet. Ali kod svih nas bilo je jedinstveno i svi smo bez iznimke željeli jedno — da se uništi fašizam i da svatko doprinese toj pobjedi.

U dugim noćima pričali su stariji mladima o progonima. Jezovite priče onih, koji su već desetu godinu neprestano bježali iz jedne zemlje u drugu sa svojim sirotinjskim prnjama i s velikim iluzijama, ostavljali su mučan utisak na slušaoce. I to je pridonijelo da su svi Jevreji prihvatili narodnooslobodilački pokret kao svoj pokret.

Prvih dana septembra 1943 godine zapažala se u logoru neobična živahnost. Ljudi, žene, starci i mladi, svi su bili vedriji. Bilo je za to mnogo razloga. Ilegalni logorski list donio je vijest o napredovanju saveznika i o velikim pobjedama NOV. Organizacija iz Raba je to potvrdila. Dobili smo novine s oslobođene teritorije, koje su potvrdile vijesti naše radioslušbe. Počeli su pregovori saveznika s Italijom itd.

Zahvatila nas je nervoza. Završili su se započeti kursevi žena i kursevi koje su pohađali omladinci iz vojne obuke. Talijani su pojačali straže i sumnjičavo motrili uznemireni logor. Osjećali su da se nešto događa, ali povod nisu mogli dokučiti. Organizacija je uspješno čuvala konspirativnost, tako da smo, među ostalim, dugo držali u tajnosti radioaparata, koji smo u djelovima dobili preko organizacije s otoka Raba. Imali smo i vlastitu štampariju, za koju su se naročito naši starci zagrijali i vrlo hrabro pomagali mladima u radu. Slična je situacija bila i na drugoj strani ceste iza gustih

bodljikavih žica, koje su opasivale logor gdje se nalazilo oko 4000 Slovenaca. I do njih su doprle iste vijesti.

Tih dana u noći sastao se naš zajednički logorski narodnooslobodilački odbor, koji se pripremao za svaku eventualnost. U tu svrhu napravljen je i zajednički raspored djelovanja naših organizacija. Izgrađen je i zajednički plan djelovanja vojnih jedinica formiranih u logoru od zatvorenika.

Tako pripremljeni dočekali smo 9 septembar. Već rano u zoru saznali smo za talijansku kapitulaciju. Istog dana javila je Mjesna organizacija da je na Rab ilegalno stigla delegacija NOP-a s oslobođenog teritorija da pregovara s Talijanima o njihovoj predaji i oslobodenju logoraša. S takvim prijedlogom uputila se jedna delegacija Talijanima, a u isto vrijeme je zahtijevala da pregovorima prisustvuju rukovodioci pokreta iz logora. I tako je po jedan predstavnik iz svakog logora ušao u zajedničku delegaciju, koja je imala pregovarati s Talijanima.

Teško je opisati taj prvi susret s partizanima. Već ispraćaj predstavnika jednog i drugog logora bio je vrlo dirljiv. Pošli su cestom, koja je dijelila logore ovičene visokom žicom. Hiljade ljudi očekivali su spas od njih.

Talijani su se očito bojali gnjeva logoraša zbog muka, stradanja i bezbroj ubijenih. Dati pod takvim uslovima logorašima oružje u ruke značilo bi prepustiti im se na milost i nemilost. Talijani su zbog toga otezali s predajom. Znali su da su jedinice NOV-e oslobodile gotovo cijelo Hrvatsko Primorje, ali i to da se u okolini Trsta kreću veće njemačke snage.

Primorani okolnostima napokon su pristali da logoraši napuste logor, ali pod njihovom kontrolom. O razoružanju pak nisu htjeli ni čuti. Onda su pregovori bili prekinuti. Delegati iz logora vratili su se iza žice, ali svaki je za uspomenu nosio pušku, dar dvojice partizana.

Takva situacija nije obeshrabrila logoraše, naprotiv ispunila ih je novom snagom, kojoj se nitko nije mogao oduprijeti. Narodnooslobodilački odbor u logoru legalizirao se i bio ustvari vlast, dok je naoružana talijanska vojska promatrala što se događa unutar žica, spremna da izvrši naredjenja zloglasnog logorskog komandanta fašističkog rukovodioca, grofa Ciulija, direktora talijanskog filmskog žurnala „Luce“, koji je skrivio smrt nekoliko hiljada zatvorenika.

Hiljade ljudi okupilo se oko žica na kapiji i tražilo izlaz. Ponovo smo počeli pregovarati, ali ovaj put s talijanskim vojnicima, koji su stražarili oko logora. Vojnici su bili spremni da popuste, ali ne i oficiri. Osjećali smo ipak, da će pod većim pritiskom popustiti. Obećavali smo im sigurnost i povratak kućama, i konačno su popustili i dozvolili da izađemo do talijanskih vojničkih baraka. To je bio naš cilj, jer se u barakama nalazilo njihovo oružje. Omladinci i omladinke, u redovima, prilazili su talijanskim vojnicima, pjevajući talijanske i naše partizanske pjesme, da bi tako odvratili

pažnju od omladinaca, koji su se ušunjali u barake da se dočepaju oružja.

Sve je to bilo obavljeno u tren oka. Iznenadeni Talijani nisu pokazivali ni najmanjeg znaka volje da pruže otpor, već su i sami počeli davati oružje.

Dalje je sve išlo lako. Iz logora su izašli i Slovenci, tako da se u prvi mah naoružalo više stotina logoraša. Na taj način situacija na Rabu se bitno izmijenila. Nasuprot nekoliko hiljada naoružanih talijanskih vojnika stajale su stotine logoraša s puškom u ruci, spremnih i naoružanih moralom, što Talijani nisu imali. Talijani su

Jevrejski bataljon koji je formiran na Rabu

se počeli na vrat na nos spremati da napuste otok. Čekali su ih brodovi i zaštitnice, koje su imale osigurati povlačenje.

Ali prilike su se drukčije odvijale. Neprijatelj je bio uvjeren da će logoraši biti zadovoljni što se povlači s otoka, a nije računao s tim da su mjesne organizacije imale zadaću razoružati talijanski garnizon. U tom smislu bio je dan nalog logorskim formacijama, dok su se nalazile u žicama, da se razoružavaju fašiste, same opskrbe i pritegnu u pomoć 13. diviziji, koja se nalazi u borbama za oslobođenje primorskih otoka.

Suprostavili smo se povlačenju Talijana. Duž puta kojim su su povlačili, zasjede su već na njihovom prvom koraku dale do znanja Talijanima da neće dozvoliti odlazak s oružjem. Nato su neki

vojnici početi bacati oružje, pa je to naposljetku zahvatilo i sve ostale. Zbog svega toga mi više nismo ni razgovarali s neprijateljem na ravnoj nozi. Smatrali smo ih svojim zarobljenicima i dalje smo s njima tako postupali.

Doskora je jedan slovenski bataljon sa četrdeset Jevrejki u sanitetskoj ekipi, kao svojim sastavnim dijelom, krenuo brodom na Krk da pojača partizanske jedinice, koje su se borile na otoku. Za to vrijeme su se i ostale logorske jedinice, koje su sad očekivale nalog i odredište Glavnog štaba Hrvatske. U tu svrhu su odmah upućeni jedan delegat iz slovenskog i jedan iz jevrejskog logora u Glavni štab Hrvatske.

U Otočcu su nas primili drugovi Vladimir Bakarić i Pavle Gregorić. Oni su s punim razumevanjem i vrlo susretljivo nastojali da se riješi problem bivših logoraša. Predložili su da se jevrejski bataljon uključi u jednu od najslavnijih hrvatskih jedinica, u 6. diviziju, koja se prorijedena vratila nakon dugih borbi u Bosni. Jevrejski je bataljon zaista upućen u tu diviziju.

Ovakvo povjerenje drug Bakarić je obrazložio činjenicom što su to ljudi, koji su mnogo propatili od fašista i da će kao logoraši znati da se dostojno bore protiv neprijatelja.

Drugovi iz Glavnog štaba pokazali su puno razumijevanje i za starce i iznemogle, koji su i dalje imali da ostanu na Rabu. Zahtijevali su da se svi prebace na obalu, jer je Glavni štab Hrvatske računao da neće moći dugo zadržati Rab u svojim rukama, budući da su se jake njemačke snage koncentrirale na tadašnjoj talijanskoj granici.

Jevrejski bataljon u sastavu 6. divizije ubrzo je stupio u prvi okršaj s neprijateljem i zatim je išao iz borbe u borbu za oslobođenje Jugoslavije. Osim onih, koji su već prvog dana slobode u sastavu jevrejskog bataljona krenuli na oslobođeni teritorij, otišli su i svi ostali muškarci i žene, koji su mogli nositi oružje. Rijetki su ostali živi. Većina je pala na bojnim poljima duž cijele Jugoslavije. Ostala je jedino uspomena tih neznanih junaka, koje njihovi suborci neće nikad zaboraviti.

JEVREJSKI PADOBRANCI IZ PALESTINE ZA VREME DRUGOG SVETSKOG RATA

Kada je buknuo II Svetski rat i kada su stvoreni uslovi za razračunavanje sa fašističkim i antisemitskim režimom sila osovine, Jišuv (jevrejsko stanovništvo tadašnje Palestine) i cionistički pokret vodili su tešku političku borbu sa mandatornom vlašću za nacionalna prava, a u prvom redu za pravo useljavanja Jevreja u svoju domovinu. I uprkos takvom stanju, predsednik cionističke organizacije, potonji prvi pretsednik Izraela, prof. dr. Haim Vajcman, predložio je britanskim vlastima u tom sudbonosnom času punu saradnju Jišuva i jevrejskog naroda uopšte. Na toj osnovi došlo je do vojne saradnje sa Saveznicima i do značajnog ratnog napora male jevrejske zajednice Palestine.

No pored opšteg cilja borbe protiv nacizma, pretstavnici Jišuva uzeli su na sebe i jedan drugi, paralelan i nimalo lakši zadatak: rad na spasavanju i pomoći jevrejskim zajednicama u okupiranoj Evropi. Tako je stvoren „Vaad Lahacala“, Odbor za spasavanje, pri Egzekutivi Jevrejske agencije za Palestinu, koji je uložio mnogo truda i sredstava (dakako u veoma ograničenim mogućnostima cionističkog budžeta i dobrovoljnih priloga članova i organizacija Jišuva) da priskoči u pomoć svuda gde se to moglo, a u prvom redu da pospeši aliju iz ugroženih i neutralnih centara. Pretstavnici i izaslanici tog Odbora delovali su u važnijim savezničkim prestonicama i stvorili baze za vezu u neutralnim zemljama (Svajcarska i Turska).

Medutim, i pored spremnosti cionističkog rukovodstva da uloži maksimalne snage u borbi protiv najvećeg neprijatelja jevrejskog naroda i naprednog čovečanstva, zapostavljajući privremeno sukobe i razmimoilaženja sa Englezima, vojna saradnja nije išla tako glatko i efikasno kao što se to očekivalo. Politički departman Jevrejske agencije, na čelu sa Moše Šaret-om — sadašnjim pretsednikom izraelske vlade — vodio je duge i mučne pregovore sa savezničkim civilnim i vojnim vlastima po pitanju mobilizacije jišuvskih jedi-

nica, industriskog potencijala i ratnog napora uopšte. I ne čekajući na ishod tih pregovora hiljade mladića i devojaka prijavilo se u razne britanske jedinice i pošlo u njihovim redovima u borbu protiv neprijatelja u Francuskoj, Grčkoj, Libiji i Velikoj Britaniji, dok su druge stotine dobijale obuku u raznim savezničkim vojnim centrima širom Britanske zajednice naroda, pa i u Americi. Broj jevrejskih dobrovoljaca ubrzo je rastao, tako da su britanske vojne vlasti, donekle i protiv svoje volje, bile primorane da stvore, isprva, jevrejske bataljone i pukove, pa i specijalnu oficirsku školu. Istovremeno su engleski pokušaji da se mobilišu i palestinske arapske snage, i pored specijalne propagande, doživeli neuspeh. Kad se ratna opasnost i geografski približila — nadiranjem Romelovih snaga ka Aleksandriji i Egiptu — došlo je do otvorene saradnje između Hagane i Palestinske vojne komande, kao i do zajedničkog planiranja operacija komandosa i specijalnih jedinica. Najzad je engleska vlada pristala na osnivanje jevrejske nacionalne vojske pod imenom „Jewish Brigade Group“ (Grupa jevrejskih brigada), koja se, pod izraelskom zastavom, borila pri iskrcavanju kod Anzia u Italiji, pa do konačnog oslobođenja Italije i zapadne Evrope.

To su vidovi palestinskog učestvovanja u savezničkom ratnom naporu, koji su, manje-više, poznati. Bilo je, međutim, i drugih formi borbe o kojima se zasada još relativno malo zna. Tako, na primer, ne beznačajna uloga jevrejskih udarnih jedinica u proterivanju prosovinskih francuskih snaga iz Libana i Sirije, obaveštajni, saboterski rad u tada petokolonskom Iraku itd. Toliko u pogledu delatnosti u neposrednoj geografskoj blizini. Možda još nije došlo vreme da se o svim specijalnim operacijama opširno i dokumentovano piše, ali danas je već moguće i poželjno da se govori o akciji jišuvskih padobranaca na jugoistoku Evrope.

Već u prvom periodu rata mnogi su predviđali pretstojeću opasnost za evropske Jevreje i planirali kako im priteći u pomoć. Naravno, niko nije mogao pretpostaviti svu „naučnu“ bestijalnost i sveobuhvatnost nacističke politike istrebljenja. Kada su počele stizati prve vesti o strahotama koncentracionih logora i dušegupki, pripreme su poprimile konkretnije oblike, iako je trebalo savladati još čitav niz tehničkih, administrativnih, pa i političkih zapreka. Plan je bio da se ubaci u razne jevrejske centre barem nekoliko desetina padobranaca, uz pomoć oslobodilačkih pokreta i pokreta otpora u dotičnim zemljama, koji bi vršili razne akcije sabotaže, a ujedno pokušali da organizuju samoodbranu i otpor još slobodnih Jevreja, bekstva iz geta i logora, akcije spasavanja i tome slično. Za taj posao preko 200 mladića i devojaka dobilo je padobransku i ostalu komandos obuku, što u Egiptu, što u samoj Palestini. Najzad je pošlo u akciju 32 palestinska padobranca, od kojih 4 devojke. Oni su ubačeni u 7 okupiranih zemalja, među kojima naročito mesto zauzima Jugoslavija. Partizanske snage dale su pomoć ovoj akciji, koja je imala za cilj prebacivanje nekoliko Palestinaca u Mađarsku. Osam padobranaca spušteno je, u okviru britanskih vojnih misija pri

raznim štabovima NOB, od kojih je nekolicina aktivno učestvovala u borbama sa jugoslovenskim patriotskim snagama, obavljajući radio-telegrafsku vezu sa savezničkom komandom u Italiji i Egiptu. Svojim radom i preporukama oni su doprineli jačem snabdevanju oslobođenih teritorija savezničkim naoružanjem i opremom. Takođe su vodili kurseve za rukovođenje savezničkim radio stanicama.

Opšti poduhvat uspeo je samo delimično, nešto usled zakasnelog početka, a nešto usled objektivnih prepreka. Od 32 padobranaca, 7 ih je poginulo bilo u borbi, bilo u mučilištima Gestapoa. U neke zemlje i centre nisu dospeli, a negde su stigli kada je sve tamošnje Jevrejstvo bilo istrebljeno. Ipak su učinili veoma mnogo, kako u pogledu organizovanja akcija protiv neprijatelja, tako i na prvom prikupljanju i prihvatanju preživelih Jevreja. Pojedini među njima uzeli su vidnog učešća u pokretima otpora, kao, na primer, u Slovačkoj, dok su ostali tražili i nalazili veze sa beguncima iz logora i borcima raznih geta, vršeći manje individualne i sporadične akcije. Prvi padobranci bili su u mraku Hitlerove Evrope glasonoše delotvorne jevrejske solidarnosti i živi simboli borbe za jevrejsku obnovu i državnost, prvi vesnici oslobođenja i neuspeha bar totalnog plana istrebljenja. Teško bi bilo isticati bilo koga u toj grupi mladih i odlučnih ljudi, pa ipak treba pomenuti jednog od inicijatora celokupne akcije Haima (Enco) Serenia, padobranke Hanu Senoš i Havivu Rejk te Aba Berdičev-a, koji su se svi junački držali, pa čak i iz gestapovskih zatvora, gde su najzad i stradali, održavali veze sa svojim sunarodnicima. Karakteristično je i da je većinu dobrovoljaca dao socijalistički kibučki (zadružni) pokret.

Od preživelih padobranaca i komandosa većina zauzimaju danas odgovorna mesta u odbranbenim snagama, zadrugarstvu i raznim vladinim službama države Izrael. Među najistaknutije spada general Moše Dajan, sadašnji načelnik izraelskog generalštaba, koji je izgubio jedno oko u gorepomenutim akcijama u Siriji.

Pojedini padobranci opisali su svoje doživljaje iz ratnih dana, ne bez književnog dara, u almanasima i knjigama koji su objavljeni u Izraelu. U toj literaturi ima nekoliko veoma pozitivnih poglavlja o partizanskim akcijama u jugoslovenskim šumama i borbama uz njihove štabove, pa i pri Vrhovnom štabu pod komandom Maršala Tita.

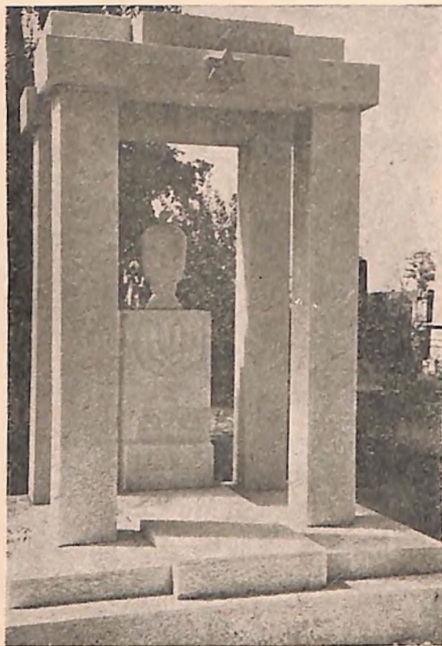
SPOMENICI JEVREJIMA BORCIMA I ŽRTVAMA FAŠIZMA

Tragedija koja je zadesila Jevreje u mnogim evropskim zemljama u Drugom svetskom ratu, zauzeće neosporno jedno od najbolnijih mesta u dugoj istoriji napaćenog jevrejskog naroda. Biće to jedna od najtragičnijih era u istoriji čovečanstva, kada su, pored miliona Jevreja, poginuli i stradali i milioni drugih ljudi. Ali koliko god ta epoha bila mračna zbog nevidljivih strahota i patnji, uništenja i ropstva, ona će isto toliko biti i svetla tačka ljudske istorije. Jer slobodoljubivi i demokratski narodi, udruženi u borbi protiv tiranije i mraka, izvojevali su i jednu od najvećih pobeda.

Za vreme okupacije Jugoslavije poginuli su u borbi ili stradali kao nevine žrtve fašizma oko 60.000 Jevreja Jugoslavije. To čini oko 80% predratne jevrejske zajednice. To je njen udeo u nepreglednoj legiji heroja i mučenika za pobedu napretka čovečanstva, slobode svih naroda i ljudskog dostojanstva, legiji od šest miliona žrtava jevrejskog naroda, skoro dva miliona žrtava jugoslovenskih i milionskih žrtava drugih slobodoljubivih naroda.

Želeći da izraze svoje sećanje i ljubav, zahvalnost i priznanje palim borcima i žrtvama fašizma, Jevreji Jugoslavije podigli su mnoge spomenike. Iako se dug prema junačkim i mučeničkim žrtvama ne može iskupiti samo spomenicima, oni ipak imaju svoj veliki značaj jer simbolično predstavljaju neznane grobove svih onih koji su stradali po fašističkim logorima smrti i drugim masovnim gubilištima, na bojnim poljima i u ilegalnoj borbi na okupiranim područjima, onih čiji su prah i kosti razasuti po mnogim poznatim i nepoznatim mestima. Ali ti spomenici nisu samo simbol te strašne prošlosti i mesta pošte i tugovanja. Oni nas obavezuju da ostanemo verni najbolji nastojanjima onih koji su pali, oni nas potsećaju na užas koji se desio i nemo ali neumitno opominju i čine odgovornim pred budućim generacijama da ne dozvolimo da zle sile opet uzmu maha, da se odlučno borimo protiv svake vrste diskriminacije i progona, poniženja i istrebljenja. Ti spomenici su takođe i opomena onima koji bi pokušali da ponovo gurnu čovečanstvo u propast.

Jevrejska zajednica u Jugoslaviji je pored spomenika koje su podigli jugoslovenski narodi za sve borce i žrtve ove herojske i napačene zemlje, podigla posle Oslobođenja u raznim gradovima i mestima Jugoslavije 19 spomenika. Monumentalni spomenik na jevrejskom groblju u Beogradu, spomenik sa kipom Mojsija na jevrejskom groblju na Mirogoju u Zagrebu — rad našeg velikog majstora-vajara Augustinčića — mramorni stećak na starom jevrejskom groblju u Sarajevu, spomenik sa urnom, u kojoj se nalaze imena žrtava, na jevrejskom groblju u Đakovu, veliki i dostojanstveni spomenici u Subotici, Novom Sadu, Somboru, Kanjiži, Zrenjaninu, Zemunu, Molu i drugim mestima, spomen-ploča na zgradi jevrejske opštine u Skoplju, — to su rezultati skromnih mogućnosti jevrejske zajednice Jugoslavije i njene težnje da se i time oduži senima palih.

Spomenik u Novom Sadu

Svi ti spomenici koji su podignuti uz učešće i podršku jugoslovenskih vlasti i široke javnosti, u nekim slučajevima i znatnom materijalnom pomoći i same države, kao i spomen-ploča u Jajincima, na tom zajedničkom masovnom stradalištu Srba i Jevreja, spomenik na ostrvu Rabu gde su po logorima stradali mnogi Slovenci, Hrvati i Jevreji, spomen-ploča na fabriци duvana u Skoplju, kao uspomena na pogibiju 7.200 Jevreja Makedonije, kao i mnogi

drugi, ubedljivo govore da su Jevreji pali u borbi ili kao nevine žrtve fašizma, nerazdvojni deo žrtava jugoslovenskih naroda.

Ogromni spomenik od švedskog kamena u Varšavskom getu, u večitu slavu i čast heroja — ustanika Varšavskog geta — koji je spravnjen sa zemljom kada je nekoliko desetina hiljada Jevreja pružilo organizovani otpor nadmoćnom i do zuba naoružanom neprijatelju i hrabro poginulo, veliki spomenici koji se podižu u znak sećanja na šest miliona Jevreja poginulih i postradalih u Drugom svetskom ratu od kojih jedan Nepoznatom jevrejskom mučeniku

u istoriskom centru Pariza a drugi u Njujorku, (rad arhitekta Mendelsohna i našeg vajara Ivana Meštrovića), za koje je Maršal Tito darovao jugoslovenski granit, kao i mnogi drugi spomenici, spomenploče i muzeji u raznim gradovima, u ranijim logorima uništenja i na mestima gde su bila masovna gubilišta, — jesu ono što slobodoljubivo i progresivno čovečanstvo polaže kao obol svoje pošte i opomene na strašne dane.

Povorka prilikom osvećenja spomenika
jevrejskim žrtvama u Đakovu

I najzad, jedan neobični, ogromni živi spomenik, treba takođe da ovekoveči borbu i stradanje jevrejskog naroda. Spomenik koji će svojim životom svedočiti budućim pokolenjima da večito žive ideali za koje su se junački borili i stradali milioni nevinih, spomenik od šest miliona stabala četinarara — za svakog borca i za svaku žrtvu po jedno stablo četinarara — to je „Šuma mučenika“ koju sade u Izraelu na golim judejskim brdima nedaleko od Jerusalima. „Šuma koja živi i diše, raste i cveta, najrečitije pretstavlja trijumf života nad smrću, svetlosti nad mrakom, obnove nad pustošenjem“.

U „Šumi mučenika“ u Izraelu biće po jedno odeljenje za Jevreje iz 18 evropskih zemalja u kojima ih je zadesila ta strašna katastrofa. U svakom odeljenju biće poseban paviljon za uspomenu na život i stradanja Jevreja u odnosnim zemljama i sa spiskovima boraca i žrtava na čija će imena stabla biti upisana. Jugoslovensko odeljenje Šume imaće 60.000 stabala na uspomenu stradalih 60.000 jugoslovenskih Jevreja. Ovo odeljenje imaće jedan gaj u kome će

Poslanik FNRJ u Izraelu dr Bratić i njegova gospođa sade prvu mladicu u gaju jevrejskih žrtava NOB u Jugoslaviji, prilikom osvećenja Šume mučenika

biti zasadena stabla Jevrejima-borcima koji su pali u borbi za oslobodenje Jugoslavije kao pripadnici partizanskih odreda i narodno-oslobodilačke vojske. U ovom gaju, koji sadi jugoslovensko poslanstvo u Izraelu, prve mladice posadio je jugoslovenski poslanik u Izraelu, Dr. Dušan Bratić.

U jugoslovenskom delu Šume pomešani su grumeni jugoslovenske zemlje sa zemljom Izraela. Oni, položeni u tle Izraela, istovremeno su i znak prijateljstva između Jugoslavije i Izraela u njihovom zajedničkom nastojanju i borbi za trajni mir i bolji život, u kome neće biti nejednakosti i diskriminacije, poniženja i uništenja.

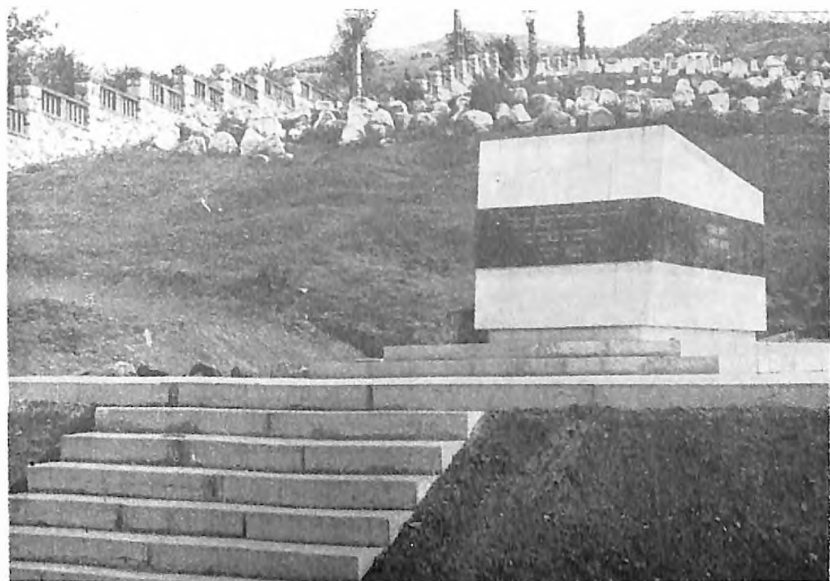
Spomenik ustanicima geta u Varšavi

Spomenik jevrejskim žrtvama u Beogradu (arhitekt. B. Bogdanović)

Spomenik jevrejskim žrtvama u Zagrebu (Skulptura A. Augustinčića)

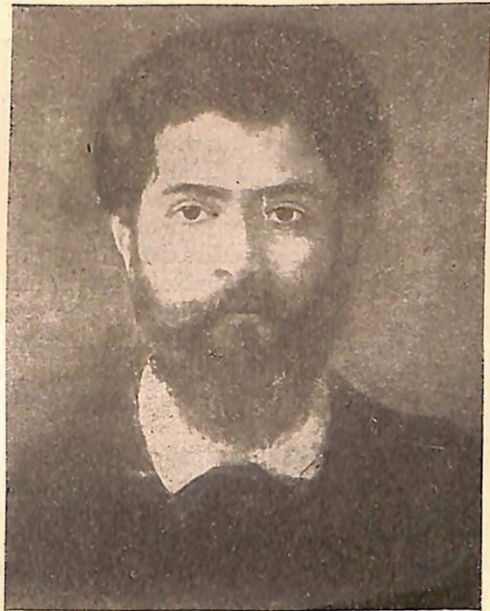

Spomenik jevrejskim žrtvama u Sarajevu

SLIKAR LEON KOEN
1859—1934

U Beogradu, u kući siromašnog dorćolskog krojača, rodio se 1859 godine Leon Koen. Odrastao je u porodici koju su stalno pratile oskudice i neprilike siromaštva. Imao je više braće i sestara ali, iz pismenih dokumenata do kojih smo došli, poznata su nam samo dva njegova brata: David, koji je bio advokat, kod nas poznat po svojim „Besedama srpskoj omladini mojsijeve veroispovesti“ i koji je kao takav stradao od Bugara 1915 godine, i Moreno, verovatno, trgovac. Sva Koenova porodica je stradala u Prvom i Drugom svetskom ratu, osim jednog nećaka koji je u Izraelu.

Osnovnu školu, a po svemu, i realku učio je u Beogradu. Kada je realku završio ne zna se tačno, ali je period od završetka školovanja do 1884, kada je pošao u Minhen, prilično dug, jer je polazeći u stranstvovanja bio već čovek od 25 godina. Po nekom, ne sasvim sigurnom, kraćem napisu o Koenu, on je u tom periodu živeo u Beogradu zarađujući na taj način što je slikao razne firme i molovao ukrase, najrazličitije vrste, za lokale. Bez obzira na to, izvesno je da je imao stalni interes za slikarstvo, pa se, i pored materijalnih teškoća, trudio da se njime bavi. 1881 i 1882 godine privatno je učio

Leon Koen: Autoportre (ulje)

crtanje kod Steve Todorovića, našta mu je ovaj dao svedodžbu u kojoj ga je ocenio kao odličnog i prilježnog na radu. Od januara 1883 pa do aprila 1884 godine, Koen je radio i „usavršavao se u slikarstvu“ kod M. Đ. Milovanovića, učitelja crtanja na Velikoj školi, od koga je takođe dobio potrebno svedočanstvo, a koje je, zajedno sa prethodnim, podneo kao prilog uz svoju molbu za stipendiju.

Aprila 1884 godine Leon Koen je napustio otadžbinu i otišao u Minhenu, materijalno neobebeđen, a nošen velikom, fanatičnom ljubavlju za slikarstvo. U Minhenu se obreo bez novca, upućen samo na neku oskudnu pomoć, koju mu je za izvesno vreme slala njegova opština iz Beograda, i na trpezu nekoliko imućnijih — sve je to bilo isuviše malo i nedovoljno. On je ipak uporno posećivao Akademiju. Ljudi, koji su ga primali na hranu, tražili su od njega da bude tačan i da dolazi uvek u isto vreme, a to se vreme često poklapalo sa časovima na Akademiji, tako da je, po cenu gladi, odlazio na časove. Bez potrebnih sredstava za nabavku rekvizita, on je radio sa najoskudnijim materijalom. Pa ipak, njegova ga je svedodžba, dobijena na Akademiji, ocenjivala kao vrlo prilježnog i priznavala mu uspeh u radu. Sedam meseci života u tuđini i u borbi sa bedom, ručavanje za tuđim stolovima, što je vredalo njegov duš, ponižavajuće primedbe i okolnosti pune iskušenja, a uprkos svemu lep uspeh u školi, dovele su Koena do odluke da se obrati državi za pomoć. Oktobra 1884 Leon Koen je podneo molbu za stipendiju Ministarstvu prosvete i crkvenih dela Srbije. Molba je puna dirljivih pojedinosti koje su ubedljiv razlog da mu se stipendija odobri, a završena je rečima:

„S toga kao sin srpske zemlje želeći da jednoga dana budem i njoj od koristi svojim radom na umetničkom polju, slobodan sam najučtivije zamoliti g. Ministra, da mi izvoli odrediti državnu pomoć, kako bi započeti rad i dalje produžiti mogao.“

Od maja 1885, od kada je počeo da prima državno blagodejanje, koje mu je uredno slato svakog tromesečja, a za godinu dana iznosilo 2.000 dinara, Koenov život i školovanje na strani uzeli su nešto određeniji i sređeniji vid. Posle onoliko nemaštine, ova sigurna i sistematska pomoć zadovoljila je, izgleda, potpuno našeg slikara. Materijalna podloga oraspoložila je Koena i on stvara planove za svoje duže školovanje. Veruje da će moći, uloživši sve svoje snage, da za tri godine, za koje mu je vreme stipendija odobrena, položivši ispit iz „priugotovnoga kursa“, završi kurs „Natarschule“ i kurs crtanja „Malschule“. Njegova je mašta bila optimistička i on kaže, u jednom pismu Ministarstvu, da će se truditi da za to vreme svrši i „Komponierschule“, iako je to čisto nemoguće, jer se sve to, obično, svršava u toku od pet do šest godina“. Koen nije imao samo interesovanje za slikarstvo. On posećuje i biblioteke i u njima provodi časove, kada je slobodan od Akademije, čitajući, pomno, željan da sazna, da dokuči. A leti, kad i Akademija ne radi, a biblioteke su zatvorene, on se vraća svom intimnom Dorćolu.

Njegovo raspoloženje, zagrejano obezbedenim materijalnim sredstvima, uskoro je bilo podvrgnuto reviziji stvarnosti. Učenje i rad u školi nisu išli uvek onako kako je on sam želeo i planirao. U tome ga je i bolest, katkad, sprečavala. Tako je aprila 1886 poslao Ministarstvu svedočanstvo u kome je njegov uspeh ocenjen kao osrednji, a skoro cele zime te godine Leon je bolovao i morao da, ležeći u svojoj studentskoj sobi, gubi časove i dragoceno vreme koje je određeno za učenje. Leto je proveo kod kuće, ali izgleda da je njegovo zdravlje, pogoršano bolešću te zime, opet popustilo i on leži ponovo bolestan i predan nezi roditeljskog doma.

Po povratku u Minhenu, on posećuje Akademiju i, ponovo, slika i čita. Godine dakovanja će brzo proleteti i, odjednom, ćemo zastati nad aktom kojim mu se, 17 jula 1889 godine, šalje novac za povratak u otadžbinu. Zanesenom i upornom slikaru nije se napuštala Akademija i on se reši da podnese molbu da mu se stipendija produži. Na molbu mu je pozitivno odgovoreno i njegovo studiranje na strani bilo je obezbedeno do januara 1892 godine. Leon A. Koen, „gospodina Ministra najponizniji“, kako se potpisao na svojoj molbi za stipendiju 1884 godine, ubrzo je stekao samouverenja i pored svog imena dodavao još i „akademičar“ i „živopisac“. Ova promena nije samo formalne prirode. Smeran đak koji se našao u tuđini, još nesiguran u sebe, radom i priznanjem koje je za taj rad dobijao, postaje svestan svojih vrednosti i prava. On počinje i da preteruje u svojim zahtevima upućenim Ministarstvu moleći da mu se šalje dodatak za plaćanje modela. U tom svom zahtevu bio je uporan i molbu je ponovio. Oba puta mu je molba bila odbijena, a odgovor na drugu je sam ministar potpisao. Taj zahtev da mu se šalje poseban novac za modele bio je sudbonosan za njegovo stipendirano školovanje na Akademiji. Kada ga je i treći put učinio, blagodejanje mu je otkazano početkom 1890 godine „zbog neuljudnog tona u pisanju molbe kojom je tražio uz blagodejanje i neki dodatak mesečno po 30 maraka“. Tu je prekinuto njegovo školovanje kao državnog pitomca, ali pošto je ostao i dalje u Minhenu, počinju opet dani bede i iskušenja. Kažu da je Koen tada tako gladovao da je uz jednu jabuku i parče hleba provodio dane. S vremena na vreme brat David bi mu poslao nešto novaca, s mukom odvojenog, jer je on od svoje plate, verovatno, pomagao i porodicu na Doróolu. Počeo je opet da se viđa za stolovima svojih starih prijatelja i zaštitnika. Uz sve to, on je ostao u Minhenu do posle prvog Svetskog rata, kada se definitivno vratio u Beogradu.

Mada Koen nije bio baš primerno uredan u slanju priznanica na novac koji je primao, niti uzorno korespondirao sa Ministarstvom, on je ipak, u nekoliko mahova izvestio zvanične o svom radu na Akademiji, i o marljivom spremanju svojih radova za studentske izložbe na kraju semestra. Odgovarajući svojoj obavezi državnog pitomca, on je nekoliko puta slao svoje radove u Beograd Ministarstvu na uvidaj. Ocenjivali su ih direktor realke i profesori Velike škole kao vrlo dobre i odlične. 1885 godine, osim više svojih crteža

i manjih radova, završio je i dve kompozicije: „Nahod Mojsijev“ i „Noć“. A posle godinu dana, on pri dolasku u Beograd, za vreme ferija, donosi između dvadeset i dva rada, i treću svoju kompoziciju „Đurađ Branković“. Posle ukidanja stipendije upoznao se u studentskoj kafani sa Atanasijem Todorovićem, studentom tehnike u Minhenu i budućim nastavnikom istorije umetnosti u Kutlikovoj slikarskoj školi u Beogradu, te slikao, 1891 ili 92, njegov portret, koji je sada u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu. U istom maniru, iako svakako ranije, radio je svoj „Autoportret“ iz iste zbirke. Postaje, postepeno, sve više cenjen u umetničkim krugovima Minhena, pa se i kritika o njemu vrlo povoljno izražava. Za svoju poznatu sliku „Josifov san“, za koju je imao više skica i koju je obrađivao u nekoliko varijanata, dobija, 1897 godine, srebrnu medalju od Akademije, a slika biva izložena na Međunarodnoj izložbi u Minhenu.

1898 godine Koen ima svoju prvu izložbu u Beogradu. Tu je on osvojio znalačku publiku i stručnjake, iako su njegov naglašeni misticismizam i bibliške teme bili dosta strani tadašnjem našem slikarstvu i ukusu tadašnjeg beogradskog društva, ipak su svi u njemu nazirali talentovanog umetnika. Nekoliko beogradskih listova i vojvođanskih časopisa posvetilo je redove prikazu ove izložbe, a njegova kompozicija „Josifov san“, koja je stekla naročitu popularnost, bila je u njima reprodukovana. Pokazalo se tada da je poznati i dosta uticajni naš umetnik Đorđe Krstić vrlo mnogo cenio Koenovu umetnost, a Nadežda Petrović, taj vesnik naše moderne, oduševila se njime, pa se zauzimala kod tadašnjih mecena i pripremala njegov povratak u zemlju. Koen odbija ideju o povratku, jer on želi da vidi celi svet, njega privlače veliki centri: Pariz i London. Iako na strani, većito u tuđini, on ipak, 1900, sa ostalim srpskim umetnicima, učestvuje na međunarodnoj Pariskoj izložbi. Za nju je spremio kompoziciju sa temom iz nacionalne istorije „Turci otimlju Srpkinje za harem“, čija se skica nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu.

U periodu od početka njegovog školovanja u Minhenu, pa do Pariske izložbe 1900, Koenovo je slikarstvo orijentisano na t. zv. minhensko slikarstvo: paleta mu je tamna, faktura dosta ugladena. Sa njegovih slika jasno izbija jedno romantičarsko shvatanje, protkano setom s mešavinama realizma i, njemu svojstvene, mističnosti. Najraniji radovi, naročito portreti, vezuju mu se za Đorđa Krstića. To njegovo slikarstvo iako nije proisteklo iz ličnog kontakta, nego iz zajedničkog minhenskog izvora, ipak nastavlja tok minhenskih uticaja koje je Krstić održavao, a koji su počeli znatno pre njega. Veze između te dvojice umetnika nisu se ogledale samo preko bliskog slikarstva, već i u uzajamnom poštovanju i simpatijama: Krstić je verovao u Koena, a ovaj je opet veoma cenio Krstića. U Minhenu se Koen ugledao na fon Marsa i njegove će slike, u prvom redu kompozicije simvolične sadržine, nositi pečat ovog poznatog majstora romantične note. Iz toga perioda sačuvane kompozicije: „Josifov san“, „Večiti Juda“, „Haron“ i sačuvana skica za „Otmicu“ dolazile bi u grupu radova koje radi pod uticajem minhenskih

Leon Koen: Proleće (ulje)

Leon Koen: Josifov san (ulje)

slikara, a u samoj organizaciji slike i postavljanju kompozicije, on nas navodi na Delakroa. Naklonost njegova za Delakroa je poznata — on se mnogo oduševljavao ovim francuskim romantičarom, a jedan vidan dokaz tog oduševljenja je slika „Haron“. Taj slikarski period Koenov biće najplodniji, ili, ako se sme reći, i jedini plodan period njegovog stvaranja. Ponovilo se i u njegovom slučaju ono toliko poznato u našoj umetnosti: dok je bio mlad, ambiciozan umetnik, dotle je radio punom snagom, a čim se godine počinju da gomilaju aktivnost se smanjuje, a kvalitet često pada.

S godinama dolaze sve češći napadi bolesti i njegov se duh, pomračen njome, sve više povlači u sebe. Iz Minhena Koen će učestvovati na IV jugoslovenskoj izložbi, 1912 u Beogradu, kao član „Medulića“ sa dve svoje slike: „Zemaljski raj“ i „Proletnja simfonija“. Na ovoj izložbi izlagao je, član istog umetničkog društva, Mirko Rački, koji je tada živio u Minhenu. U istoriji novije hrvatske umetnosti on je poznat svojim ilustracijama Dantea. Slikarskim shvatanjima pak on je blizak Leonu Koenu, pa se lako zaključuje: obojica su imali zajednički uzor u Moreovom slikarstvu.

Slike izložene na IV jugoslovenskoj izložbi nisu sačuvane, ali, u Narodnom muzeju, postoji slika sa imenom „Proleće“, koja bi po temi mogla da bude jedna od izloženih. Slikana je svetlim i smelim bojama i očito se vezuje za njegovu „Viziju“ iz istog muzeja. One dolaze, svakako, u period njegovog stvaranja od 1900 do Prvog svetskog rata. To je epoha rasvetljavanja paleta i unošenja nekog slikarskog optimizma u dela. Ali pored svetlih boja i njihove lepe, zvučne igre, njih ne napušta Koenova seta. On je radost želeo, ali je nije dokučio. Što je više padao u tamu bolesti, kažu da je sve više želeo svetlih slika, čak je i svoje stare, tamnije, osvetljavao. One potsećaju, nekako izdaleka, na smelost Nadeždine paleta. Pored svetlih boja, osnova je ostala tamna, mistična i ambijent začaran. Sve je to daleko od stvarnosti i onog traženja istine koje je tada bilo moderno u našoj umetnosti.

Ta tri perioda Koenovog stvaranja, koji izrastaju jedan iz drugoga, obuhvataju celokupnu njegovu umetničku aktivnost. Posle povratka u zemlju, bolest se sve češće javlja, ona je sve jača, tako da će vreme od Prvog svetskog rata do njegove smrti 1934, biti period njegove umetničke sterilnosti.

U to doba, 1926 godine, priređena je izložba njegovih radova u Beogradu. Ona, upoređena u literaturi sa izložbom iz 1898, pokazuje, bez manjih promena, skoro iste slike. Ali ju je kritika ocenila kao prvorazrednu i tada su dati neki sudovi i mišljenja o Koenu, koji će ostati trajni u našoj istoriji umetnosti. Vrednost Koena kao slikara je ocenjena: njemu je dato mesto pored Krstića, našeg romantičara i realiste. Izložbom je otrgnut od zaborava. Otada, pa do 1935 godine, kada je priređena komemorativna izložba u Beo-

gradu, Koen neće ni živeti za beogradsku publiku i stručnjake. Pa i izložba 1935 bila je, ustvari, ponovljena ona iz 1926, odnosno 1898. Čak se i katalog, od prethodne, delio na ovaj. Ovaj put su i prikazi bili oskudniji: oni su, u osnovi, samo manje značajne beleške uz izložbu.

I pored svog značaja za srpsko slikarstvo, on je ispušten iz svih glavnih pregleda o novijem srpskom slikarstvu: iz jednog zato što obuhvata samo vojvođanske majstore, iz drugog zato što je izdavan za vreme okupacije, a iz Enciklopedije, izgleda, omaškom. Bez obzira na to što nije imao sreće sa ovim priručnicima i što je u njima mimoiđen, on ima mesto u našem slikarstvu, ne samo zato što je bio porodično vezan za Beograd i iz porodice koja se istakla svojim patriotskim nastrojenjem, već zato što se i slikarski vezivao za svoj nacionalni centar. On je to pokazivao i na svojim slikama u kojima je, iako u tuđini, ilustrovao našu nacionalnu istoriju preko kompozicija: „Đurađ Branković“, „Usamljeni grobovi“, „Otmica Srпкиnja za turski harem“. Slikarskim jezikom, on se potpuno ukopčava u razvoj našeg novijeg slikarstva i čini prelaz od Đorđa Krstića ka Nadeždi Petrović.

Bolest ga je odstranila iz slikarskih krugova, pregledi o umetnosti su ga mimoišli, slike su mu se, vremenom, gubile... Mnoge su propadale u Drugom svetskom ratu, tako da ih ima, danas, svega dvanaest u Narodnom muzeju u Beogradu, i dve u Savezu jevrejskih opština, od kojih „Posle pogroma“, jedina, dosada poznata, potpisana slika, ali ne znamo da li ih i koliko ima gde u privatnom vlasništvu. Tako je, postepeno, zaboravljena jedna od najeneobičnijih i najtragičnijih figura novijeg srpskog slikarstva.

HINKO GOTLIB

22. novembra biti će godina otkako smo u njedra ove zemlje položili smrtne ostatke dragog i nezaboravnog našeg prijatelja, iskrenog i dobrog druga, čovjeka duboke osećajnosti i rijetkih vrlina, književnika i pjesnika, Hinka Gotliba. Pao mi je u dužnost častan zadatak, da osvježim lik tog rijetkog velikana duha. Jednog od onih, koji su širinom književnog i pjesničkog stvaranja budili i održavali budnom našu savjest. Jednog od onih, koji su, ukazujući na svu tragiku putanje jevrejskog naroda u toku njegove historije, utirali i ukazivali na jedini put ka ostvarenju naše konačne i stvarne slobode.

Govoriti o Hinku Gotlibu znači govoriti o čovjeku. O čovjeku u punom i dubokom značenju ove jednostavne riječi. Gotovo bih se usudio da posegnem u ovome času za riječima Gorkog:

„Želiš li nekome da odaš priznanje za sve vrline koje ga rese, za svu osećajnost kojom je prožet, za svu veličinu njegovih djela, tada mu kaži jednu jedincu, jednostavnu riječ: kaži mu da je čovjek!“

A Hinko Gotlib bio je taj čovjek.

Hinko Gotlib rođen je 5. maja 1886 u hrvatskom gradiću Đurđevac u Podravini. Gimnaziju je pohađao u Zagrebu. Još od svoje najranije mladosti počeo je da se bavi književnim radom. Kad mu je bilo 15 godina, tamo, godine 1900, on je već u širokom krugu poznat kao uvaženi autor mnogobrojnih prigodnih, patriotskih i ljubavnih pjesama. Tada, prije 53 godine, najveći dio židovske omladine bio je sa stotinu niti odgoja, lektire i drugarstva gotovo isključivo duboko povezan sa širim okvirom hrvatskog književnog stvaranja onoga doba, iako je hrv. književnost tada proživljavala period svoje sterilne ustajalosti.

Sam Hinko kaže o tome: „Sve, što je u meni u ono doba težilo za izražajem, a što u uskom okviru židovske nacionalne tematike onoga doba nije imalo mjesta, to je bilo izrecivo u širem okviru hrvatskog književnog stvaranja, usprkos njegove učmalosti, koja nije imala uticaja na moj odnos prema njoj i na moje književno stvaranje.“

Kao šestogimnazijalac Hinko postaje član zagrebačkog židovskog omladinskog udruženja, koje je nosilo naziv „Literarni sastanci izraelske omladine“ i tim ulaskom njegova dotle ravna linija književnog stvaranja počinje da se račva.

Ideja židovskog narodnog preporoda bila je zahvatila i omladinu organizovanu u „Literarnim sastancima“ i udarila pečat svim književnim stvaranjima i nastojanjima članova tog udruženja. Počinju predavanja, rasprave i propaganda u pravcu židovskog nacionalnog preporoda. U krugu tih prvih židovskih omladinaca-aktivista, jedno od vidnijih mjesta zauzima tada jedva 17-godišnji Hinko Gotlib. On je neumoran i dosljedan. On piše židovske pjesme, židovske priče i humoreske iz židovskog života. On počinje da prevodi sa jidiša i njemačkog jezika djela židovske tematike. On je taj, gotovo jedan od najmlađih među njima, koji toj omladini i širokom krugu Jevreja otkriva i čini dostupnim djela Mendela, Šalom Alehema i drugih. On prevodi pjesme Fruga i Rosenfelda i ponire sve dublje u sve komponente jevrejskog duhovnog i nacionalnog stremljenja, da bi se na kraju, u svom daljnjem književnom i pjesničkom stvaranju, sav predao tom cilju i tom zadatku.

Njega i omladinu u okviru „Literarnih sastanaka“ ispunjava sav taj rad ogromnim zadovoljstvom, oni sav taj veliki pionirski posao vrše sami, gotovo bez ičije potpore, čak štaviše, upravo protiv otpora i teških prekora njihovih vjeroučitelja i rabina, kao i otpora tadanjeg, u duševnoj tromosti i materijalnoj zasićenosti živećeg, židovskog življa.

Iza mature Hinko Gotlib prestaje da piše u prozi i piše još samo stihove. Tada, prije 49 godina, počinje da izlazi u Zagrebu židovski mjesečnik „Židovska smotra“ i Hinko Gotlib objavljuje u njoj nekoliko svojih pjesama. I već se tada ispoljavaju u tim pjesmama dvije značajke, koje ostaju dominantne u cijelom njegovom daljnjem književnom stvaranju: patos, kojim se odnosi prema objavljenoj tematici i statistički izraz za taj patos.

U Beču i Zagrebu studirao je Hinko Gotlib pravo, ali je interesantno da se više zanimao za medicinu i povijest umjetnosti, uslijed čega završava pravni studij sa izvjesnim zakašnjenjem. Po završenom pravnom studiju vraća se u svoj rodni gradić Đurđevac na sudsku praksu i, začudno, prestaje uopće da piše ili objelodanjuje pjesme. Iza dvije godine vraća se u Zagreb, otvara advokatsku kancelariju, ali ni tada još ne obavlja svoj već prekinuti književni rad, vjerovatno zato što u to vrijeme vlada u svijetu pa i u cionizmu, stagnacija.

I usred tog njegovog književnog mirovanja izbija 1914 godine svjetski rat. Hinko Gotlib biva mobilizovan i upućen na albanski front. Inficiran malarijom, vraća se na Cetinje i tamo, sticajem raznih okolnosti, postaje članom redakcije Cetinjskih novina, koje izdaje austrijska vojna uprava. Kratko iza toga postaje glavni urednik toga lista. U tim je novinama, a to je naročito interesantno, objavljen gotovo bezbroj njegovih članaka, eseja, feljtona i priča, pa

čak i jedan kriminalni roman, koji je počeo da piše njegov prethodnika, a po njegovoj smrti morao je, po nalogu šefa austr. gen. štaba, on da dovrši.

Iza rata otvara Gotlib advokatsku kancelariju u Bjelovaru. Postaje tamo ne samo pretsjednikom općine i duhovnim vodom sveg jevrejskog zbivanja onoga kraja, već on svojom bogatom ličnošću oplođuje čitav cionistički pokret Jugoslavije. Njegova literarna produkcija stoji skoro isključivo u službi židovskog obnovnog djela. On saraduje i piše u „Židovu“, „Gideonu“, „Hanoaru“ i „Haavivu“, i to, uglavnom, poeziju. Kad se 1929 preselio u Zagreb, njegova djelatnost na tom polju postaje još šira, još intenzivnija, još bogatija. U Židovu čitamo veliki broj njegovih oštrih i duhovitih glosa u stihovima. Beogradski veliki dnevnik Politika štampa nekoliko njegovih duhovitih priča pod pseudonimom Tihomir Jarebica. On prelazi i na drugo polje književne djelatnosti. Dok je dotada uglavnom pisao u stihovima, on počinje da piše aktovke i komedije, od kojih su dvije sa vrlo značajnim uspjehom izvedene na nekoliko pozornica Jugoslavije.

Kad se u Zagrebu osnovalo društvo O m a n u t, uzeo je živog učešća u njegovom radu, a kad je O m a n u t godine 1936 počeo da izdaje svoj mesečnik Gotlib postaje njegovim redaktorom. Tu redakciju O m a n u t a vodi on bez prekida sve do nacističkog upada u Jugoslaviju. To je period njegovog najplodnijeg književnog stvaranja. On piše eseje, priče, polemike, i prevodi djela sa hebrejskog, jidiša i njemačkog. O m a n u t izdaje malu zbirku njegovih pjesama, koje su bile objavljivane u raznim listovima, a koje su tako snažno iskazivale našu bol i našu nadu.

Povodom Hajne-ove osamdesetogodišnjice smrti O m a n u t izdaje zbirku prevoda Hajneovih pjesama u briljantnom prevodu Hinka Gotliba. Čitava stručna kritika Jugoslavije odaje mu puno priznanje za taj odličan rad. U isto to vrijeme završava on svoj veliki roman iz zagrebačkog židovskog života „Tri kćeri Gajerove“, koji je bio zamišljen kao prvi u sebi zaokružen dio jedne trilogije.

„O m a n u t“ je bio jedini časopis, koji je već krajem 1939 počeo otvoreno da piše protiv fašizma i nacizma. Još u martu 1941, mjesec dana prije upada hitlerovaca u Zagreb, Gotlib objelodanjuje u Omanutu svoju „Pretproljetnu pjesmu“ sa neprikrivenom anti-hitlerovskom tendencijom.

Nije dakle slučaj što je Gestapo, odmah drugog jutra po upadu u Zagreb, izbacio Hinka i njegovu porodicu iz stana i zaplijenio — na njegovu i našu nesreću — sve njegove papire. Gestapo je odvuкао Hinka u Beč, odakle je oslobođen samo sretnim sticajem okolnosti, uslijed glomaznosti i prezauzetosti gestapovskog aparata onoga perioda.

Uspijeva mu da sa ženom Ružom prebjegne u Kraljevicu, na teritorij zaposjednut po Talijanima. U logoru Kraljevica on ne sustaje da diže moral ljudi, on piše i piše, i u okviru tog njegovog književnog stvaranja u logoru ponikla je priča „Ključ od velikih

vratiju", koja je na engleskom jeziku objavljena u Americi i na hebrejskom u Tel Avivu.

Poslije sloma Italije on se pridružio partizanskom pokretu i sa tim borcima za slobodu prolazi Kordunom i Likom kroz sve tegobe i sva odricanja. Te tegobe on je obradio u mnogim potresnim pričama i pjesmama, opisujući u njima svu kaljužu okupatorske i kvilinske povampirenosti. I nikad nije posrnuo u izražavanju duboke vjere u sebe, u svoj narod, u te napaćene borce za slobodu i za konačan pobedonosni ishod te krvave borbe.

1944 poslat je Hinko u Italiju da tamo organizuje slanje pomoći ostacima jugoslovenskog Židovstva, a 1945 preselio se odanle sa svojom suprugom u Erec.

Stigao je na svoju metu. Ostvario je svoj davnašnji san, za čije se ostvarenje borio aktivno više od 45 godina, ali je stigao slomljena srca. U krvavom ratu vrtloga izgubio je Hinko svoja dva divna i nadarena sina. Jednog na samom početku a drugog neposredno pred kraj rata.

U Erec Israelu sav se posvetio književnom stvaranju. Nije crtao samo katastrofu evropskog Židovstva, kojemu je podigao literarni spomenik u nizu potresnih priča i u aktovki „Izgorjela šuma“, nego je nastavio da prede niti židovske historije u pričama za odrasle i djecu. U tim je pričama crtao život, obnovljeni život Erec Israela, kojemu se predao svim zanosom čovjeka koji je doživio ostvarenje svojih mladalačkih cionskih snova. Njegove su priče pobudile pažnju hebrejske čitalačke publike, koja ih je upoznala u prevodu Cvi Rotema. Gotlib se žalio što nije mogao da se okući u hebrejskoj literaturi zbog nedovoljnog znanja jezika, a onda i zbog bolesti, koja mu je podmuklo i nesmiljeno podgrizala korijenje. On je tu svoju tešku bolest tajio i zatajivao, dok nije izbila svom okrutnošću i pokosila ga 22. novembra 1948 godine.

Ostavio je nekoliko započetih i naširoko zasnovanih romana, nekoliko priča i nacrt biografskog romana o Aleksandru Lihtu. Po svom običaju prikupio je za svaki od tih nacрта mnogo materijala, ali bez njegove duše sve je to samo sirova građa, iz koje možemo samo da naslutimo bogatstvo zgrade, koju bi Hinko bio podigao. Ovako se ti nedovršeni radovi redaju uz mnoga njegova važna dovršena djela, koja su nestala u ratnoj katastrofi.

Sudbina je bila okrutna spram Hinka i nije ga pošteđila od mnogih i teških udaraca. Pa ipak, kao da su se ti udarci odbijali o čvrst hrid Gotlibove duboke vjere u ljepše, u ljepše za sebe i za svoj narod. I što bi nevolje njegove i njegovog naroda bivale teže, on je u svojim djelima sa još većim intenzitetom ukazivao na neprekinutu nit borbe židovskog naroda za održanjem, borbe, koju je jedna generacija namirala drugoj. On je bogodanim bogatstvom duha u svojim pričama, pjesmama i drugim književnim djelima držao luč vjere u nepresahnuti izvor snage i otpornosti židovskog naroda.

Od prve mladosti pa do svojih posljednjih dana bio je Hinko Gotlib dosljedan sebi: pjesničkim je zanosom pjevao o svijetu i o

svojoj duši. Duboku osećajnost i bol, koja je živjela u njegovoj duši, umio je da izražava rijetkom neposrednošću i toplinom. Da ne bi prevršio u pretjeranom patosu i patetičnom zanosu, on je svoje književno stvaranje i sebe „hladio“ ironijom i sarkazmom.

Jedna mala pesmica, objavljena prije mnogo godina u „Hanoaru“ ostala mi je u dubokom sjećanju, jer sam je zavolio od dana objavljenja. Ona tako vjerno karakteriše i osećajnost i patos i zanos ali i ono ironično „hlađenje“ tog patosa i zanosu Hinka Gotliba.

To je pjesma „Rukavica moje majke“¹⁾

Kad bismo morali da sažmemo u jednoj jedinjoj slici glavnu karakteristiku čoveka i pjesnika Hinka Gotliba, teško bismo i danas našli vjernije od slike kojom ga je okarakterisao Cvi Rotem nad otvorenim grobom prije pet godina:

„Hinko Gotlib, taj „gospar“ u duši a demokrat po ophođenju, bio je biserna školjka, koja stvara biser oko zrna pijeska što je prodrlo u nju i ranilo je. Njegovo stvaranje nije bilo lako. Ono je izviralo iz dubine. Ono je bilo biser koji se slagao oko zrnca što mu je ranilo dušu. Njegova je duša bila ranjava, sva izranjena, ali mi smo dobivali „biserje“.

Jevrejski narod a naročito mi iz njegovog užeg rodnog kraja ostaćemo zahvalni Hinku za sve što je činio za nas i svoj narod. On će i dalje da živi u našim srcima. I kao što je rekao Cvi u svom nekrologu: „A kad ne bude više nas, koji smo imali sreću da ga pratimo na njegovom životnom putu, živjeće njegova književna baština koju je ostavio Židovstvu“.

¹⁾ Vidi u književnom delu ovog „Jevrejskog almanaha“.

Dr KALMI BARUH

Dr Kalmi Baruh

Kad su se u proleće 1945 godine pobjedonosne savezničke trupe razlile po cijeloj Njemačkoj da okončaju krvavi rat koji su nacistički agresori nametnuli miroljubivim narodima Evrope, — uputila se je grupa iz ropstva oslobođenih jugoslovenskih oficira, Jevreja, u Bergen Belzen da tamo potraže i ukažu nužnu pomoć Kalmiju Baruhu za kojega su doznali da se, pored drugih Jugoslovena, nalazi u tom logoru smrti, bolestan od pjegavca. Našli su ga još živa ali tako iznemogla bolešću, patnjama i mučenjima da je za par dana izdahnuo. Njegovo mrtvo tijelo, sa truplima drugih nesretnika koji su istog dana izdahnuli, bačeno je na gomilu koja je stalno rasla i u nebo

stršila kao nijemi protest protiv tiranije i bezumlja koji su čitav decenij carovali u srcu „civilizovane“ Evrope. Tako je skončao svoj život Dr. Kalmi Baruh, napredni prosvjetni radnik, književni kritičar, učeni filolog i hispanolog iz Sarajeva.

Dr. Kalmi Baruh rodio se je u Sarajevu pred kraj 19 vijeka. Bosna i Hercegovina već se je nalazila gotovo dva decenija pod austriskom okupacijom i doživljavala prve radosti i razočarenja u dodiru sa evropskim životom, koji se pretakao u nju kroz političku i ekonomsku penetraciju Austriske carevine i kroz kulturtregersku misiju njenih činovnika. Sredina bosanskih Jevreja-Sefarada u kojoj se rodio i odrastao Kalmi Baruh provela je nekoliko vijekova u letargičnoj uspavanosti Balkana i Orijenta. Njene životne forme

bile su (kako sâm kaže) odbлесак jedne naročite duhovne (jevrejsko-galutske) i jedne materijalne (balkansko-levantske) kulture. I sada, pred raskriljenim vratima Evrope, ta sredina po istoj zakonitosti podvrgnuta je bila procesu preobražaja i primorana da traži nove oblike života i djelovanja, ako nije htjela da zaostane u novim političkim i društvenim uslovima za svojom jugoslovenskom okolinom koja je već počela da živi novim i brzim tempom modernog vremena.

Kalmi Baruh pripadao je drugoj generaciji Sefarada koja se je školovala u evropskim školama. Ta generacija, kao i ona pred njom!), učila je sa ozbiljnošću i gotovo fiziološkom gladi za saznanjem, koja je tako svojstvena mladim ljudima iz primitivnih sredina koji po prvi put dodu u dodir sa civilizacijom mnogo razvijenijom nego što je njihova. Zadatak tih prvih naraštaja naših školovanih ljudi („los doctores“) nije bio nimalo lak. Njima je palo u dio da omoguće sefardskoj sredini da učini onaj dijalektički skok koji je značio brzi prelaz iz primitivnih, polufeudalnih prilika gotovo prirodne privrede u kojima je živela Bosna i Hercegovina pod Turskom imperijom; u složeni mehanizam privrednih i društvenih odnosa koje je stvarao jaki trgovački kapital sa zapada i počeci industrijalizacije jedne rudnim blagom i šumama bogate zemlje. Uporedo trebalo je težiti ka tome da se i kulturni lik bosanskog Sefarda oslobodi novoj društvenoj stvarnosti i bar donekle približi evropskom standardu. Da se je u tome prilično uspjelo i da su bosanski Sefardi u kratkom vremenu mogli da se u kulturnom pogledu harmonično srode i izjednače sa jugoslovenskom kulturnom sredinom treba zahvaliti u prvom redu pregaocima, među kojima Kalmiju Baruhu svakako pripada istaknuto mjesto.

Životni put Kalmija Baruha, ako izdvojimo njegov tragični završetak koji je ušao kao osnovni elemenat u savremenu dramu čovečanstva, nije se mnogo razlikovao od toga života drugih naših intelektualaca njegove generacije. Srednju školu završio je u Sarajevu (1917 godine) te je još gotovo kao dječak učestvovao u Prvom svjetskom ratu i proveo dvije godine u ruskom zarobljeništvu. Studirao je u Zagrebu, Beču i Parizu. U Beču je doktorirao 1924 godine. Izvjesno vrijeme proveo je na filološkim i književnim studijama u Berlinu i Madridu. Naročito nešto duži boravak u Madridu značio je mnogo za ono područje njegovog duhovnog stvaranja, kome je posvetio najradinije i najzrelije godine života, a to je: izučavanje španskog jezika i književnosti, jezika i narodne pjesme Sefarada. U Madridu sistematski je sabirao i studirao materijal koji će mu kasnije poslužiti za niz književnih eseja i rasprava i za mnoge članke u kojima je objašnjavao političke i društvene pojave zemlje koja se nalazila u osvitlu građanske revolucije. Njegov boravak u sunčanoj Španiji vezan je također za mnoga poznanstva sa njenim tada naj-

¹⁾ Iz prve generacije treba spomenuti neke najistaknutije: Dr Vitu Kadjona, Dr Isaka Samokovliju, Dr Vitu Alkalaja, Dr Samuela Pinto, Dr Avramu Baruhu, ing. Sumbula itd.

istaknutijim i najnaprednijim duhovima, sa kojima je i po povratku održavao vrlo živ kontakt. Do izbijanja rata u 1941 godini živio je kao profesor u Sarajevu, gdje je neumorno radio, studirao i pisao. Pripadao je grupi intelektualaca (većinom srednjoškolskih profesora) koja se kupila oko sarajevskog časopisa „Pregled“ i koja je u doba najcrnje političke reakcije hrabro ispovijedala i borila se za napredna demokratska shvatanja. Tu grupu, gotovo cijelu, fašistički okupator planski je istrijebio već u početku rata, smatrajući valjda da će time obezglaviti intelektualne vođe snaga narodnog otpora u Bosni i Hercegovini. Kalmi Baruh je nakon kapitulacije Italije uhvaćen od Nijemaca na Cetinju, kamo se bio sklonio sa svojom braćom ispred progona ustaša, i doveden u Bergen Belzen. Tamo je izložen mučenjima gladi, prisiljavan na ropski rad i u svom dostojanstvu čoveka ponižavan do skota. Tijelo, savladano pjegavcem, nije iza Oslobođenja bilo više u stanju da primi hranu ali mu se je duh ipak okrijepio radošću saznanja da je fašistički napadač pretrpio poraz i vojnički slom na svim ratištima svijeta.

Duhovna baština Kalmija Baruha rasuta je po mnogim časopisima, revijama, almanasima i godišnjacima, našim i stranim. Objavio je mnoge rasprave, eseje i kritičke prikaze u „Srpskom književnom glasniku“, sarajevskom „Pregledu“, u publikacijama jevrejskog prosvjetnog društva „La Benevolencija“, muslimanskog prosvjetnog društva „Gajret“, u „Jevrejskom Glasu“, „Židovskoj svijesti“, „Židovu“, „El mundo Sefardi“ i drugim. Pripadao je i izabranom krugu saradnika poznate „Akademije znanosti i umjetnosti“ i „Revista de Filología Espanola“ u Madridu. Od sistematskih djela, osim doktorske teze, objavio je u Berlinu knjigu o španjolskim idiomima koju je tadanja naučna kritika naročito pozdravila i istakla njen značaj. Njegova rana smrt prekinula je rad na mnogim nedovršenim i neobjavljenim studijama za koje je bio pripremio materijal, pribirajući ga i sređujući ga brižljivo i sistematski. Poslije njegove smrti, izdavačko preduzeće „Svjetlost“ iz Sarajeva objavilo je 1952 godine u posebnoj knjizi njegove eseje i članke iz španske književnosti. U „Spomenici palih pisaca“ 1941—1945 koja je povodom proslave 10-godišnjice ustanka naroda Bosne i Hercegovine objavljena 1952 godine u Sarajevu, u izdanju „Svjetlosti“, našla su mjesta (pored biografskih podataka o njegovom životu i djelima) i dva njegova rada o rodonačelniku klasične nacionalne drame Španije, Lope de Vega, i o španskim književnicima u Građanskom ratu.

Životno delo Kalmija Baruha mnogostrano je. Ono obuhvata njegove radove na raznim područjima duhovne aktivnosti (naročito na području književne kritike i filologije), njegovo djelovanje jevrejskog javnog radnika i njegov rad prosvjetnog i kulturnog radnika u sarajevskoj sredini.

Od prirode nadaren jakom inteligencijom, već od mladih dana pokazuje razvijen smisao za knjigu i za sve što se zbiva na planu duhovnog života čoveka. To je bio vjerovatno i razlog što se je, iako je završio realku, posvetio humanističkim naukama. Tek na visokim

školama otkriveni su mu široki vidici i prostranstva ljudskog saznanja u koja je njegov uvijek znatizeljan duh uronio sa strašću čovjeka koji se boji da neće za života stići da pročita i sazna sve što je ljudska misao stvorila. Iako mladom čoveku, koji se osmjelio da se vere po vrletima do kojih uzlazi ljudska misao i da sa njom silazi u bezdane ponora, prijeti stalna opasnost da zaluta i da se izgubi u labirintima njenih skrovišta, ipak se Kalmi Baruh nije, kao što je to bio slučaj sa mnogima od njegove generacije, razbolio od bolesti vijeka (mal du siècle), nije ga savladao nikakav Weltschmerz, nije postao ni skeptik ni očajnik-pesimista. Njegov realističan i trezven duh uvijek ga je izvodio na sigurne staze pozitivnog stvaralaštva. Temeljit i svestran, kakav je bio, vrlo brzo je upoznao najznačajnija književna djela vodećih evropskih nacija. Vremenom, kao svoju specijalnost izabrao je jezik i književnost romanskih naroda. Ipak, sa najviše mara i ljubavi posvetio se je izučavanju jezika i književnosti naroda Španije. Rijetko je ko od književnih kritičara i ljudi od pera na Slavenskom jugu (u Jugoslaviji teško da mu je bilo premca) tako duboko i tako temeljito poznao Španiju, njenu istoriju, život njenih naroda i njenu književnost kao Kalmi Baruh. Upravo zadivljava koliko je taj čovjek, inače slaba zdravlja i nježne tjelesne konstrukcije, pročitao i savladao materijal i sa kolikom je smjelošću proširivao područje svojih književnih studija. I to ne radi zadovoljstva erudite i književnog sladokusca da poznaje stvari bolje i podrobnije nego drugi, nego radi stvaranja i davanja sinteza znalačkih, dubokoumih. Njegov analitički duh nije se zadovoljavao da obradi samo jedan vremenski period ili možda jednu granu te književnosti (a i to bi bilo od značaja) nego se sigurno kretao kroz stoljeća književnog stvaranja tri Španije: hrišćanske, mavarske i jevrejske. Osam vijekova književne Španije, preko kojih vrijeme lagano prevlači plašt istorije, iskrsavaju i žive snažnim i bogatim životom u esejima i kritičkim prikazima Kalmija Baruha. Lope de Vega i Calderon de la Barca, Majmonides i Halevi, Abenarabi i Abenabas postaju nam bliski i savremeni kao Unamuno, Palacio Valdés, Machado ili Federico Garcia Lorca. Ali ne samo za istorisku i književnu Španiju nego i za duhovna, politička i društvena zbivanja savremene Španije Kalmi Baruh pokazuje živo interesovanje, o njima piše znalački i studiosno. Naročito je prisno i teško doživljavao tragediju španskog naroda koji je (kako on kaže) u doba građanskog rata bio prepolovljen bedomom nesporazuma i mržnje. Njega se agonija Španske republike bolno dojmila ne samo zato što je stotinama niti bio vezan za život i sudbinu zemlje koju je tako temeljito poznao i volio, nego i zbog toga što je kao napredni intelektualac-ljevičar bio svjestan da su u Španiji bili stavljeni na ispit i savjest Evrope i snage njenih demokratija. Njihov poraz je bio samo uvod u dalje poraze (od kojih je München možda najtipičniji) i preludij tragedije koja je kroz kratko vrijeme potresla cijelo čovječanstvo i u kojoj je i sam Kalmi Baruh izgubio svoj život.

Posmatramo li, međutim, životno djelo Kalmija Baruha kroz aspekt i život jevrejske zajednice, kojoj je on čvrsto pripadao i čiji je istaknuti predstavnik bio, tada izuzetnu važnost imaju oni njegovi radovi koje je posvetio sefardskoj narodnoj pjesmi (romancero judéo-español). Pored solidne kulture erudita i sjajnih svojstava koje je pokazao u obradi književnih tema, valja istaći da je Kalmi Baruh po prevashodstvu bio filolog. Poznavao je temeljito većinu evropskih jezika: španski, talijanski, francuski, njemački, ruski i engleski; a pored toga latinski, arapski i hebrejski. On je prvi od bosanskih sefarada koji se izučavanju stranih jezika nije posvetio ni iz amaterske radoznalosti niti radi materijalne koristi, koju donosi poznavanje stranih jezika, nego čisto kao naučnom i sociološkom fenomenu. Na tom polju zabilježio je znatne uspjehe. Nas, naravno, najviše zanimaju radovi koje je on dao izučavajući španski idiom Sefarada na Balkanu i njihove narodne pjesme (romancero).

O jeziku i narodnim pjesmama sefardskih (španjolskih) Jevreja pisali su mnogi Jevreji (Abraham Danon, Avram Kapon, Dr. Moric Levi, Laura Papo, Jakov Maestro i dr.), Španci (Ramon Menéndez Pidal, Rodolfo Gil, R. Cansinos-Assens, Angel Pulido Fernández, Menéndez i Pelayo); Nijemci (Keyserling, M. L. Wagner), Englezi (Johnson, i dr.). Mnogi učenjaci i filolozi, političari i istoričari bili su zadivljeni fenomenom da su Jevreji, koji su dekretom Katoličkog kraljevskog para Ferdinanda i Izabele (los reyes catolicos) 1492 godine izagnani iz Španije, kroz nekoliko vijekova sačuvali i jezik i narodne pjesme stare svoje postojbine. Šta više, oni su kao došljaci Jevrejima starosjediocima na Balkanu i Levantu nametnuli svoj španjolski idiom kao maternji jezik i naučili ih da pjevaju romanse o španskim kraljevima, junacima, hidalgima i donama. Ta jedinstvena kulturna, sociološka i filološka pojava dražila je maštu i budila radoznalost mnogih duhova Evrope, a naročito Španije. Neke je to zavodilo u romantičarski zanos, te su pisali sa pretjeranim oduševljenjem i o Sefardima i o njihovom folklornom blagu. Izvjesni, veoma utjecajni, političari u Španiji išli su tako daleko da su i u parlamentu (Cortes) pokrenuli pitanje repatrijacije svih Sefarada u Španiji itd. Učene filologe zanimala je najviše naučna strana problema. Među njima bilo je učenjaka svjetskog glasa, kao što je Ramon Menéndez Pidal koji je na osnovu proučavanja jezika i narodnih pjesama Sefarada dao nauci trajne priloge i utrao nove staze za izučavanje cjelokupnog narodnog pjesništva Španije. Kalmi Baruh je bez sumnje od svih Jevreja najbolje poznavao i najdublje ušao u analizu sefaradskog idioma i sefaradske narodne pjesme. Zasluga Danona, Kapona, Laure Papo pa i Dr. M. Levija bila je više u tome što su bilježili narodni folklor i na taj način donekle sačuvali za istoriju taj dragocjeni materijal, nego što bi njihovi radovi na tom području dali neku temeljitiju naučnu analizu ili sintezu trajne vrednosti. Nedostajao im je analitički duh i naučni metod Kalmija Baruha. I pred učenim nejevrejima, od kojih možda neke i nije dostigao učenošću, on je nesumnjivo imao prednost na tom području.

Bolje od njih poznavao je sredinu i život Sefarada a, što je svakako važno, i velika ljubav prema svojoj, jevrejskoj zajednici učinila je da je mogao dati bogati prilog za upoznavanje materijalnih i psiholoških uzroka pojavnih izraza jezika i pjesme Sefarada. Tako je dao radove trajne vrednosti, ne možda po obimu obuhvaćenog materijala, koliko po istorisko-naučnoj analizi i ocjeni koja je dokumentovana faktološki i fenomenološki. Izgleda da je njegova periodizacija istoriskog razvoja jezika i pjesme Sefarada postala solidna osnova sa koje nauka ubuduće može da produži izučavanje cjelokupnog života sefardske etničke grupe. Zaista treba žaliti što je njegova smrt prekinula na Slavenskom jugu razvoj jedne istina specifične naučne grane ali koju je Kalmi Baruh svojim bogatim priložima uzdigao na zavidan stepen.

Kao jevrejski kulturni i prosvjetni radnik Kalmi Baruh je pripadao onoj vrsti ljudi koji su se rijetko isticali u prvim redovima, ali bez čije aktivne i nesebične saradnje sefardska sredina Bosne i Hercegovine ne bi bila u stanju da doživi temeljiti kulturni preobražaj i da postigne onako vidne uspjehe. Svojom bistrom pameti, veoma razvijenim osjećajem odgovornosti i naročito svojim poštenim i naprednim gledanjem na život i društvene probleme vršio je snažan utjecaj na svoje sunarodnjake, naročito na omladinu. Tih i staložen, sa mirom koji je besumnje bio odraz njegove unutarne harmonije i koji je zračio iz svakog njegovog pokreta, iz svake njegove iznesene misli, Kalmi Baruh je uživao ugled kao rijetko koji naš intelektualac. Zvali su ga „mali Spinoza“, vjerovatno zbog njegovog ličnog poštenja, nekompromisnog stava u životnim naziranjima i zbog njegovog strasnog služenja istini. Nije bio blistav govornik, ali na javnim skupovima i društvenim sastancima njegovu su riječ svi sa poštovanjem slušali i vjerovali joj. Nije bio pučki tribun (za taj poziv kod njega je bilo suviše intelekta a premalo taštine) ali je bio miljenik naroda. Svojom nenametljivom pojavom, finim osmjehom i nekom, za njegovo biće svojstvenom, duhovitošću privlačio je ljude koji su nakon razgovora s njim ostajali još dugo očarani njegovom riječi. To su već u njegovim studentskim danima osjetili članovi akademskih društava „Bar Gioré“ i „Esperanze“ u Beču. U najvećem i najuticajnijem kulturno-prosvjetnom društvu bosansko-hercegovačkih Jevreja „Benevolencija“ bio je dugo sekretar i član Glavnog odbora. Tu, na sjednicama, gdje se nije govorilo za publiku, Kalmi Baruh je snažno djelovao i uticao na to da prosvjetni i kulturni naponi jevrejske zajednice budu usmjereni cjelishodnim putevima. U jevrejskoj omladinskoj radničkoj zajednici „Matatja“, koja je tokom NOB-a dala ptiličan broj prvoboraca i političkih radnika, Kalmi Baruh je svojim naprednim stavom marksiste hrabrio borbenu poletnost omladine i doprineo političkom izgrađivanju jevrejskih omladinaca i radnika u Sarajevu. I u svim ostalim humanim i kulturno-prosvjetnim jevrejskim organizacijama njegova riječ je rado slušana i uvažavana. Takvi intelektualci, dobri sinovi

svog naroda djeluju u svojoj sredini kao dobri kvasac koji podiže tijesto i daje prijatan ukus hljebu.

Ne manje poštovan i cijenjen bio je u nejevrejskoj sredini Sarajeva. I tu su ga odmah upoznali i zavoljeli radi njegovog poštenja i savjesti, radi naprednog stava u društvenim političkim pitanjima i radi njegove široke kulture i stručnosti. Kao dugogodišnji profesor gimnazije odgajio je mnoge generacije daka i u njima razvio ljubav za učenje francuskog jezika i književnosti. U časopisu „Pregled“ važio je kao aktivan saradnik čiji su književni prilozi i prikazi bili cijenjeni i rado čitani. Naročito su njegova predavanja na Narodnom univerzitetu privlačila mnogobrojnu i odabranu publiku. Kako je politički pripadao grupi naprednih profesora, to je zajedno s njima imao da izdrži jak pritisak političke reakcije i nenarodnih režima bivše Jugoslavije. Bio je izložen raznim šikanama i političkim progonima. Radi svog nekompromisnog političkog stava premjestili su ga po kazni iz Sarajeva u Sinj. Ali sve te nedaće primao je sa filozofskim mirom i sa osmjehom. Bio je svjestan da nikakav pritisak neće moći da mu slomije karakter i da ga učini izdajnikom naprednih ideja. Poslije dramatskih događaja u toku 1941 godine njegovo oronulo zdravlje nije mu dopustilo da se uvrsti u redove Narodnooslobodilačke vojske i da u njoj uzme aktivnog učešća. To je bila velika šteta, jer bi čovjek njegove intelektualne snage, njegove političke izgrađenosti i njegovog ličnog poštenja učinio dragocjene usluge pokretu kome je i srcem i dušom pripadao. Ovako ga je okupator, nezaštićena i bespomoćna dograbio na Cetinju i odvuкао u Njemačku pripremivši mu mučeničku smrt sa planskom i zločinačkom pedanterijom koja je nacistima bila svojstvena.

Za takvim čovjekom kao što je Kalmi Baruh mi, malobrojni preživjeli Jevreji Jugoslavije naročito žalimo, mada je broj zaslužnih Jevreja koji su izginuli i pobijeni tokom rata tragično velik. Žalimo što je iz naše sredine nestao čovjek koji je svojim radovima mnogo doprineo da se uobličī njena kulturna fizionomija i koji se svojim ličnim životom ugradio u najčvršće tkivo njene moralne potke. Zahvaljujući njemu i njemu sličnima naša jevrejska sredina mogla je da harmonično uraste u opštu jugoslovensku zajednicu i da pritom sačuva svoja specifična pozitivna kulturna i karakterna svojstva. Svojim životom i smrću Kalmi Baruh pretstavlja ne mali doprinos bosansko-hercegovačkih Jevreja opštoj borbi naprednih snaga jugoslovenskih naroda protiv mračnjaštva i tiranije svake vrsti, za uzvišene slobodarske ciljeve čovječanstva.

Njegovoj uspomeni posvećeni su ovi reci.

BORA BARUH

Bora Baruh: Autoportre (ulje)

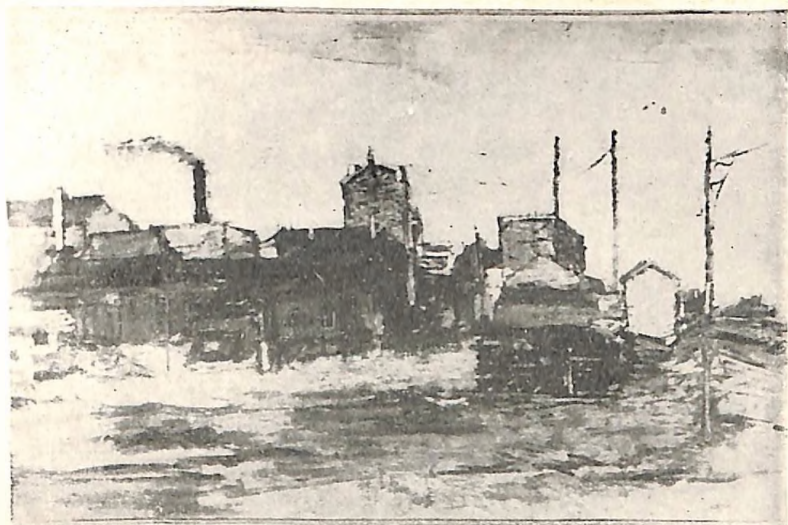
Bora Baruh se rodio 1911 godine u siromašnoj beogradskoj porodici, koja je osim nje ga dala radničkoj klasi još dva odlična borca, njegovu braću Isa i Jožia, obojicu veoma dobro poznate u studentskom pokretu pre rata, a takođe i beogradskoj političkoj policiji koja ih je svu trojicu često hapsila. (Naziv ulice Braće Baruh na Dorćolu odnosi se na tri brata, koji su svi poginuli u borbi protiv okupatora).

Slikar po svom kontemplativnom temperamentu, Bora Baruh je svršio pravni fakultet, pre nego što se potpuno otisnuo u umetnički život. Umetnošću se bavio i kao student, a zatim ubrzo odlazi u Pariz. Dolazak u Pariz 1935 je ujedno i hronološki početak njegovih sačuvanih slika, sa izuzetkom jednog

malog beogradskog pejzaža, za koji pretpostavljamo da je slikan pre njegovog odlaska. Šteta je, što nije nađena i neka od njegovih skulptura, naročito glava, koje je radio još kao student ili neposredno posle toga, jer su one po izvesnoj jednostavnosti u oblicima, koliko se sećamo, mogle da ukažu na njegovo docnije stremljenje ka osnovnoj geometrijskoj konstrukciji u slikama. Pored 150 danas poznatih slika, navedenih u katalogu njegove komemorativne izložbe 1951 godine u Beogradu, ostaje još i niz nepoznatih, koje su postojale a nisu tada mogle biti izložene, bilo da su propale za vreme rata, bilo da se nije znalo gde se nalaze.

Slikarstvo i život Bore Baruha predstavljaju u jednom smislu čudnu vezu čije se objašnjenje ne otkriva na prvi pogled. S jedne strane, kada gledamo njegovo slikarsko delo vidimo da u njemu preovlađuju pejzaži, mada ima i nešto kompozicija i portreta, i da su možda najjača ona mesta u kojima se odražava izvesna liriska nota. To su gotovo uvek predeli. Mali i skromni po formatu, ovi deluju nenametljivo, osećajno i intimno, kao kakva pesmica skladna i zatvorena u sebe. U njima ima ljubavi za potez, za materiju i obično predstavljaju spoj građevine sa zelenilom. Predeli, naizgled bez posebne prirodne lepote, pretstavljeni su takode bez ikakvog vatrometa, samo kao plod mirnog posmatranja nečeg što prolazniku verovatno ne bi palo na pamet da je slikarski motiv, a još manje da će zatim kao takav nekoga da privuče. Nemci imaju izraz „malerisch“ koji nosi u sebi neko romantično značenje za ono što je lepo. Kod nas bi se umesto toga upotrebrilo možda: „lepo kao slika“. Kod Bore Baruha nema ničeg romantičnog u predelima, ništa od onog što bi moglo da briljira, da zaseni, ničeg nemačkog u duhu. Naprotiv, ukoliko su njegove slike inspirisane nečim u prethodnom slikarstvu, to je samo francusko skromno i sintetično gledanje. Privlačila ga je lepota nenameštenog i netraženog. Ovako je on slikao u Parizu i tu spadaju nekoliko njegovih najboljih slika, od kojih radi primera pominjemo: „Predeo predgrada“ i „Izlaz iz Tiljerijske bašte“ sa Vandomskim stubom u pozadini. Ove dve slike i nekoliko drugih iz istog perioda uzele bi značajno mesto u bilo kakvoj zbirci našeg savremenog slikarstva po svojoj kolorističnoj konsekventnosti i stepenu do koga je u njima doveden neposredan odnos sa prirodom. Možemo da konstatujemo ovde izvesnu srodnost ili inspirisanost po Pissarou (Pissaro), koja uostalom kod Baruha nije nimalo jevtina ni banalna.

Ne bi imalo značaja naglašavati da se ovakvo slikarstvo slagalo sa njegovom intimnom, blagom i kontemplativnom ličnošću, da ova istvorneno nije bila u sukobu sa onim što je Baruh svesno od sebe tražio. On je još iz Beograda nosio u sebi interesovanje za društvene odnose i svest o potrebi učestvovanja svakog pojedinca u borbi protiv društvene nepravde i zaostalosti; i kada kažemo da je bio klasno svestan, to nije spoljna oznaka, jer je on to bio bez ikakve rezerve ili lične ambicije. Čak možemo reći, a dovoljno je za to čitati karakter tih njegovih slika, da je njegovo učestvovanje u društvenoj borbi, u direktnoj akciji, bilo tada u suprotnosti sa trenutnom lirskom fazom njegovog razvoja, u kojoj je bio nošen isključivo svojom naklonošću. Ovaj njegov intimni sukob mogao je biti pojačan time što se, u krugovima u kojima se tada kretao, često naglašavala potreba neposrednog pretstavljanja društvenih tema u slikarstvu. I kao što se često dešava da osećanja deluju na svest, tako se u njegovom slučaju, koji je ređi i time za nas poučniji, može pratiti delovanje svesti na osećanja. Ustvari, kao što je u svojoj ličnosti bio razapet između potrebe za intimnim i povučenim s jedne, i njegove društvene svesti koja ga je gonila na političke

Bora Baruh: Peisaž (ulje)

Bora Baruh: Kompozicija (ulje)

skupove i akcije, s druge strane, tako je i u razmišljanju o svome slikarstvu morao da se upita: ima li on pravo da se izivljava u atmosferi malog predela, dok se napolju događaju ljudske tragedije, uslovljene neumitnim zakonima borbe za hleb. „Manifestacija“ na jednom trgu u Parizu (verovatno na trgu Bastije) i docnije „Cirkus“ su rezultat takvih razmišljanja i impulsa savesti. Međutim, kada danas tražimo izvor njegovog talenta dovoljno je uporediti te dve slike sa spomenutim predelima: jasnoću konsekventnog izvođenja ovih drugih, sa mutnim utiskom „Manifestacije“, ili naglašenom tvrdinom „Cirkusa“, pa da njegovu dublju umetničku prirodu nađemo u otkrivanju neupadljive lepote svakodnevnog predela. Čak i tehnika, kojom on izvodi ove svoje najuspelije predele pariskog perioda, nema nikakvu želju za bleskom ili epskim zamahom, nego počiva na laganom traženju solidnih odnosa.

Godine 1938, usled njegove aktivnosti u akciji za pomoć španskom narodu, on mora da napusti Pariz u kome mu vlasti uskraćuju dalji boravak i vraća se u Beograd. On se nastanjuje na zadnjem spratu novog obdaništa tadašnjeg Jevrejskog ženskog društva u ulici Visokog Stevana, na Dorćolu. Pogled sa te zgrade ka Dunavu preko nejednakih krovova, ili niz Dunav dalje ka Višnjici, je otad čest predmet njegovih slika. U poređenju sa pariskim periodom pokazuje se u njima odmah razlika, koja se docnije sve više i više naglašava, dok ne dođe do studija za kompoziciju „Zbeg“. Od posmatranja odnosa boja u lokalnoj i trenutnoj atmosferi, kakvo se ostvaruje u njegovim pariskim pejzažima, on prelazi ka posmatranju tih odnosa u jednom apsolutnijem, više neprolaznom smislu. Pogled na kuće bez zanimljivosti u arhitekturi, čak sa izvesnom oporošću, kakav mu pruža njegov prozor, samo mu je potstrek da posmatra obojenost i količinu svetlosti tih kuća s obzirom na njihovo rastojanje. Daljina se ne menja; i ako ona postane centar slikarskog traženja, ona će navesti autora da ostavi po strani atmosferu i njena treptanja ili štimung i vodiće ga širokim pljosnatim potezima, a ovi opet traže naglašenu konstrukciju, umesto lirskog opisa momentanog raspoloženja. Sve će ovo biti priprema da se u budućnosti upusti u kompozicije.

Jer nisu samo formalna traženja uputila Baruha na novi put. Čini nam se da tu postoji mnogo značajnija uzročnost sa njegovom ličnošću. Društvena svest o kojoj smo napred govorili i razmišljanja o slikarstvu s njom u vezi, morala su sve više uticati i na njegova slikarska osećanja. Na ovakvom tumačenju slikarskog preokreta u koji se Baruh upustio, ne navodi nas samo lični kontakt sa njim u to doba, jer tu uvek postoji opasnost proizvoljnog tumačenja, već cilj i rezultat do kojih su ova traženja došla. Od pejzaža, sve više jednostavnih u ravnima, on dolazi do svojih razmišljanja za kompoziciju „Zbeg“. Postojale su mnoge skice za tu kompoziciju, čijoj realizaciji Baruh nije nikada pristupio. Trebalo je da ona sadrži u sebi čitav niz odgovora na probleme koji su se u njegovoj ličnosti spajali. Motiv je zbeg španskih izbeglica u građanskom ratu, za koji

znamo da je posredno imao jak uticaj na njegov život. Sama kompozicija je zamišljena u trouglu, jer je Baruh ovu formu smatrao najsavršenijom, verovatno pod uticajem traktata o slikarstvu Andre Lota (Lhote). I tehnički način rešavanja ove slike ima nešto od Lotovih kompozicija. Ona nije direktno kubistička, ali su granice obojenih površina vrlo bliske čistim geometrijskim formama, naravno pljosnatim, sa traženjem njihovih apsolutnih odnosa, kao što je to moralo proizići iz daljeg razvoja u smislu pejzaža sa Dunava.

Ima još i drugih rezultata Baruhovih razmišljanja o transponovanju njegove društvene svesti u slikarstvo ili tačnije, u pripremi za ovaj proces. U kratkom vremenskom razmaku on je doživio i fazu jednog klasičnog realizma, kada je naslikao nekoliko portreta, između ostalih i „Autoportret sa lulom“ koji se u tehničkom pogledu više nadovezuje na njegovo parisko slikarstvo, negoli na beogradska konstruktivna traženja. Pored toga što je sam motiv fiksanja izgleda ljudskog lica, želja za sličnošću, tražila tačno beleženje a ne dedukciju, u njemu je i dalje živela ona neposredna ličnost, ona njegova organska poezija o prirodi sa kojom je stvarao u Parizu.

Ako dakle želimo da rezimiramo delo i život Bore Baruha, mi smo prinuđeni da izazovemo pred nama opet njegovu blagu, mirnu i spontanu prirodu, koja je živela u istoriskom momentu žestokih društvenih sukoba i sebi uskratila pravo da u njima ne uzme učešća. Jer svest njegova i poštenje su mu to nalagali: bio je komunist. Intimni lirizam i konstruktivna misao su u njemu uporedo živeli, dajući svoju indirektnu transpoziciju u njegovom umetničkom delu. Nažalost, ove dve transpozicije ostale su nam gotovo odvojeno, mada nama podjednako drage, kao dokaz njegovih nesumnjivih mogućnosti. Pogibijom njegovom (streljan je u Jajincima 7 juna 1942, pošto je bio uhvaćen u jednoj partizanskoj akciji) bio je dalji njegov razvoj oduzet jugoslovenskom slikarstvu.

DANIJEL OZMO

Daniel Ozmo: Autoportre (linorez)

Svi oni koji su se sećali slikara Danijela Ozme, iz onih godina pre rata kada je radio i izlagao, zadržali su utisak vedrine, koja je zračila sa njegovog nasmejanog lica. On je očigledno bio čovek koji je verovao u život i voleo život, mada za njega nije bio lak. Bio je to, uostalom, čudan kontrast sa težinom i grubošću života koje čine glavni sadržaj njegovog umetničkog dela, datog nečekivanom ozbiljnošću, sadržajnom i tehničkom, za tako mlade njegove godine.

Rodio se 1912 godine u Olovu, u siromašnoj jevrejskoj porodici, u kojoj je pored njega bilo još sedmoro dece. Detinjstvo provodi u Sarajevu, zatim se upisuje u umetničku školu u Beogradu, koju završava kao đak profesora

Ljube Ivanovića, velikog crtača i grafičara. Po završetku studije vraća se u Sarajevo, gde izlaže na svim zajedničkim izložbama bosanskih umetnika od 1934 do 1941 godine, a 1936 biva postavljen za nastavnika crtanja u gimnaziji, na kojoj dužnosti, međutim, ostaje samo kratko vreme.

Upućen na samostalno umetničko delovanje, kojim se u maloj sredini teško probija kroz život, Danijel Ozmo u neku ruku, u svome pozivu, deli sudbinu siromašnih i eksploatisanih radnika i seljaka na koje je usmerio svoje umetničko interesovanje i ljudske simpa-

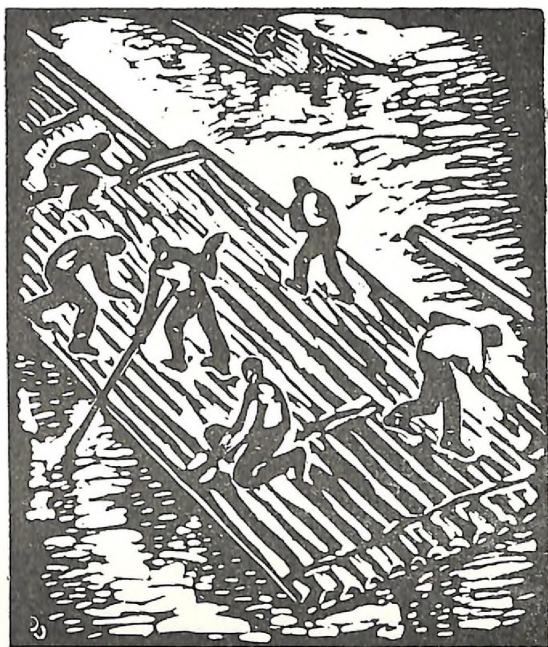
tije. Ta harmonija života i umetničkog stremljenja imala je u sebi i proživljenu harmoniju sa njegovim opštim shvatanjima života, društva i borbe: od vremena svojih studija do mučeničke smrti, on je bio i ostao borac za društveni progres.

Otuda je i razumljivo, usled te rano nastale podudarnosti dara i svesti, nagona i razuma, što je odmah po izlasku iz škole imao snagu da ostvari mapu linoreza „Iz bosanskih šuma“, koja sadržajno i stilski pretstavlja dosledno sprovedenu celinu. Kao kakva priča, jednostavna i ubedljiva, zbirka ovih grafika sadrži razne momente iz života šumskih radnika od njihovog odlaska na posao, do spuštanja splavova niz vodu i zaostalih goleti. Njen humani i likovni sadržaj daje izraz tuzi i težini toga događaja, bez padanja u plitku ilustrativnost koja bi tu lako mogla da povuče manje darovitog umetnika. Ima tu dobro uhvaćenih tipova radnika i dočaranog ambijenta u kome se posao odvija, izraženih u jednoj grafičkoj tehnici, koja usled nedostataka prelaza i tanke linije, ne pruža inače velike mogućnosti. Ozmo je to oskudno sredstvo upotrebio katkada sa punom zrelošću umetnika i oplemenio ga. U tim radovima ide ka tome da notira samo ono što je kod forme bitno, ali ume ujedno da zadrži lepu meru između neposrednog utiska iz prirode i zahteva donekle dekorativne i površinske tehnike linoreza.

Iz tog prvog njegovog perioda umetničkog rada, možda i najplodnijeg, ili se nama bar tako čini jer je veliki deo njegovih docnijih radova uništen ili nestao, ostalo je i nešto linoreza sa prizorima iz kafanskog života. Slični u tehnici, ovi ne zaostaju za onim „Iz bosanskih šuma“, od kojih se razlikuju više naglašenom unutrašnjom konstrukcijom. Ima takođe i lapidarnih crteža kao onaj „U vodi“ kod koga jednostavna linija sažeto veoma mnogo kazuje o osećanju prirode i pokreta. Iz docnijih, pak, crteža vidimo da su njegova traženja išla više putem psihološkog izraza, dok mu je glavno interesovanje bilo i dalje upućeno ka onima koji žive u bedi i njihovoj okolini.

Izlagao je i dva puta u Beogradu: 1939 sa grupom sarajevskih umetnika (Roman Petrović, Ismet Mujezinović i Mica Todorović), a 1940 sa Vojom Dimitrijevićem.

O zadnjim danima Danijela Ozme u jasenovačkom logoru, gde je bio odveden 1941, piše Mladen Iveković: „Nikad neću zaboraviti nijemi razgovor koji sam vodio sa dobrim prijateljem i drugom Dankom Ozmom. Bilo je to u logorskom zatvoru ili takozvanim ćelijama smrti...“ „Gledajući kroz „buše“ jedan drugome u ćeliju, Danko i ja smo razgovarali pišući slova prstom po zidu. Po čitave sate vodili smo tako, svaki iz svoje samice, nijeme razgovore. I jedan i drugi čekali smo smrt svakog časa. Iz sobe za saslušavanje, gde je „uredovao“ Cividini, poznati krvnik zagrebačke policije još iz doba Bedekovića i kasnijih policiskih režima, čulo se zapomaganje zatvorenika koje su mučili. Svakog su se dana ćelije praznile“. „Dankova majka, sestra i brat bili su u logoru ubijeni. Došao je red i na njega.

Danel Ozmo: Splavovi (linorez)

Danel Ozmo: Capinaši (linorez)

„Ako me ubiju, pisao mi je prstom na zidu, pozdravi mi sve drugove i prijatelje... Ako preživiš...“ — dodao je“. Streljan je 5 septembra 1942.

Danijel Ozmo je u svom kratkom životnom putu pokazao izraziti dar slikara-grafičara, na čiju nas vrednost potseća mapa grafika i crteža izdata 1951 u Sarajevu, u izboru i sa predgovorom njegovog druga Voje Dimitrijevića.

PURIM U JEVREJSKOJ MAHALI

U onom četvorouglu čije su naspramne strane Dunavska obala, tzv. Jaliya i Dušanova ulica, a druge dve strane donji deo malog Kalemegdana, nekadašnja „Robijaška bašta“, prema kojoj leži donji deo Car-Uroševе ulice, u tom četvorouglu, pre Prvog svetskog rata bio je čitav splet krivih ulica i ćorsokaka, popločanih turskom kaldrmom. Tu je živeo siromašniji deo beogradskih Jevreja, poglavito Sefarada, i po ulicama se jasno i glasno čuo njihov španjolski jezik. Kuće stare i naherene, zidane većinom od nepečene cigle sa davno neokrećenim zidovima, iz kojih bi stidljivo izvirivala slama pomešana sa turskim betonom tj. običnom zemljom, bile su, većinom, prizemne, dok je nekoliko njih bilo i na sprat, sa isputima, erkerima, poduprtim gredama, sa otvorenim čardacima u kojima se spavalo leti. Po sobama uzidani ormani, tzv. dolapi, u kojima su čuvane posteljne stvari; avlije velike, tu i tamo zasadene starim šandudima, bagremima, zovama, a ponegde i vinovom lozom. U stanovima, u kojima nije moglo biti ni reči o nekom komforu, taj narod je živeo prosto, patrijarhalno, bez velikih prohteva. Stanovnici su bili mali trgovci, sitničari, zanatlije, kalfe, piljari, starinari i poneki menjač i špediter. To je svet koji se hranio pasuljem i povrćem, sirom, hlebom i voćem, dok se meso i riba mogla videti na njegovom stolu samo za šabat i o praznicima.

Ako je većina siromašnih Sefarada stanovala u jevrejskoj mahali, naši imućni sugrađani stanovali su na Zereku, i dalje, u Čaršiji, blizu svojih radnji i dućana. Između onih koji su stanovali dole u mahali i koji su se popularno zvali „Los de abajo“ (tj. oni iz donjeg grada) i onih van mahale zvanih „Los de arriba“ (tj. oni iz gornjeg grada), postajale su velike socijalne razlike.

U duhu toga vremena mali čovek iz Mahale pristupao je ponizno i rekli bismo sa strahopoštovanjem kakvom Buliju, Ozeroviću, Šjor Leonu i drugim bogatašima kad bi došao da nešto moli ili traži neku pozajmicu. Neka nam se dopusti da u tom pogledu navedemo svedočanstvo jednog nejevrejina. Dr. Vladan Đorđević, bivši pretsednik Ministarstva bio je zbog neke štamparske krivice zatvoren u beogradskoj glavnjači, gde je bio zajedno sa jednim Je-

vrejinom osuđenim zbog bankrotstva. I u zatvoru naš čovek se lepo snašao sa ovim velikim gospodinom, ne libeći se nimalo i ručavajući zajednički ono što su im porodice donosile. Jednog dana došao je Dr. Vladanu u posetu njegov prijatelj Edija Buli. Na velje čudo Dr. Vladana, naš se čovek brzo povukao, da ga čir Edija ne bi video. I sada Dr. Vladan rezonuje ovako: „Ja, Dr. Vladan, predsednik Ministarskog saveta, nosilac najviših ordena Kraljevine Srbije i tolikih stranih odlikovanja, poslanik na Otomanskom dvoru, baš nimalo ne imponujem ovom trgovcu Medini, a gle, molim te, kako je on pobeo pred čir Edijom koji izgleda da je za njega neki polu-bog.“

Društveni život bio je usko vezan sa vršenjem verskih obreda u sinagogama, kojih je bilo dve, i u striktnom održavanju subote i drugih jevrejskih praznika. Postojala je i čitaonica — Tikun Hacot, gde se rano ujutro, pre otvaranja radnji, ili uveče, uz vruć salep koji su donosili Arnauti i Makedonci, na španskom jeziku tumačili pojedini odeljci Tore. Porodični život, strogo moralan, odvijao se u toj sredini u znaku patrijarhalnosti. Ženilo se i udavalo preko provodadžija i provodadžika (španski: kasamenteros), često puta čak i bez pripita devojke. Da pomenemo još t.zv. tajfe ili posela gde su se pričale priče o Nasradin-hodži, Džuhi, dosetke i druge narodne priče. Tu bi poneki referisao šta je čitao u jevrejskim novinama „Amigo del pueblo“ ili u „Guerta de historia“ od kojih su prve izlazile u Beogradu, a druge u Beču. I najzad tu bi se uz dahire (panderos) pevale divne španske romanse i balade, sačuvane još iz XV veka, koje su još bolje očuvane u Sarajevu i u drugim mestima gde žive Sefardi.

Praznik Purim svetkovao se tada u mahali bučno i radosno, imajući sva obeležja jednog spontanog narodnog veselja. Čudna tradicionalna priča o spasenju persiskih Jevreja oduševljavala je i ozaravala lica naših Jevreja u mahali koji su galamom i vikom davali izraza svome raspoloženju i neuzdržanoj radosti.

Uoči praznika, na erev Purim, deca sedeći u sinagozi, kao i uvek na zasebnom mestu, pod nadzorom strogog i namrgođenog parnasa, dobila bi voštane svećice koje bi držala zapaljene dok je hazan čitao Megilu, tj. knjigu o Esteri, jevrejskoj kraljici, i parnas — mrgud koji bi obično za najmanju povredu discipline umeo da povuče ponekoga za uvo a, bogami, nekome da dodeli i neku bubotku, toga večera bi za divno čudo bio blag i pristupačan. Deca jedva čekaju da se pomene ime Amanovo i njegovih sinova, da bi protivu toga starozavetnog Hitlera demonstrativno vikala: „arur Aman“ (zlikovac Aman), lupajući nogama o drveni pod. Po svršenoj službi, deca bi se u grupama razilazila kućama dižući graju da su ulice odjekivale.

Čovek koji bi iz čaršije sutradan poranio, ne bi našu veselu mahaluh mogao da prepozna. Duž cele današnje Jevrejske ulice bili su postavljeni stolovi i tezge krcate svakojakim igračkama i đakonijama. To je bio purimski vašar koji je trajao celog dana. Čega tu

nije bilo? Loptica, klikera, raznih dečijih igračkaka, kao pištaljke, zurlice, čegrtaljke, svirala, drumbulje itd., zatim šećerlema, rahat-luka, luša od šećera, bele i četene-alve, pečenih oraha, leblebija, kikiriki, semenki itd. Razume se da se prodavale i maske od papjemašea, tzv. lorfe. Sve je to privlačilo decu i odrasle koji su u gomilama pristupali stolovima radi kupovine. Prodavci bi dizali paklenu larmu mameći mušterije, nudeći robu zviždanjem u pištaljke i okretanjem čegrtaljki. Gužva je bila tako velika da se jedva probijalo glavnom ulicom. Međutim, toga dana deca se naročito radovala poklonima, koje bi dobijala od roditelja i rodaka, i to u novcu. (Maot Purim ili popularno Mah-Purim), dok su majke davale deci kolače medenjake — rokakes i specijalne purimske kolače sa tvrdo kuvanim jajetom — fularis, i neizostavne roskitas. Naravno da bi domaćin tom prilikom darivao i svoju suprugu većim ili manjim novčanim poklonom i drugim kakvim darom. Treba pomenuti još jedan lep običaj: to je bilo darivanje jevrejske sirotinje, jer u mahali je bilo dosta siromašnog sveta bez naročitog zanimanja koji bi obilazio domove bogatijeg sveta. Čim bi se neko od ovih pojavio na vratima, pozdravio bi domaćicu rečima: „Buen Purim, Buenos Anjos, kada Anjo mejorado“ (srećan Purim i srećna godina, neka bi svaka godina bila bolja), a domaćica bi prema mogućnosti darivala namernika novcem i kolačima.

Ne treba naročito naglasiti da je za ovaj praznik ručak obilovao specijalitetima naročito pravljenim za ovu priliku. Osim onih napred pomenutih, domaćice su spremale orijentalne poslastice kao što su: baklava, koju mi danas samo kao erzac poznajemo, jer ono što se iznosilo na sto to je bilo remek delo pojedinih žena — specijalista za ovu vrstu kolača; zatim juzlime i tišpišti, a to su kolači pravljeni od brašna, meda, šećera i ulja, oraha i badema. Običaj je bio da najbliži rođaci jedni drugima šalju pune tanjire ovih dakonija, pri čemu su naročito mladenci ili verenici bili favoriti. To se zvalo, „slati platikos“ (tanjiriće).

Ali prava purimska svečanost odvijala se tek uveče prvoga dana, kada bi se pola Beograda sručilo u Jevrejsku mahalalu da vidi maske. Još mnogo pre Purima, naši srpski drugovi bi se raspitivali: kad padaju Fašanke, kako su oni nazivali Purim.

A onda se oku pružala ova slika: tek se smrklo, po ulicama guraju se ljudi i žene, Srbi i Jevreji, deca i momčići, posmatrajući pri škiljavoj svetlosti uličnih sijalica grupe maskiranih mladića i dece, kostimiranih u neka čudna odela sa perjanicama na šeširu, pripremanih, razume se, mnogo pre ovog praznika ili čak dobijenih na pozajmicu iz Narodnog pozorišta. Te grupe obično su bile praćene kakvim didom — koji bi za svaki slučaj nosio podeblji štap radi intervencije u slučaju da kakav drski radoznalac zaželi da vidi lice lepotice čije se sjajne oči nazirale kroz otvore maske. Muškarci bi se često prerušivali u ženske haljine, a žene u muške, pri čemu je dolazilo do komičnih situacija kada se htelo razabrati ko je to. I dok je mahala radnim danom čim se smrkne već spavala mrtvim

snom, za purimskih noći većina kuća bila je osvetljena, vrata širom otvorena gostima, stolovi postavljeni i puni dakonija i poslastica. Obično bi se 2—3 porodice udružile da bi lakše podnele troškove i da bi dobili veći broj stolica i klupa kojih je uvek bilo nedovoljno, ostavljajući dosta slobodnog prostora za maske.

Vrlo često, maske su izvodile kratke scene iz istorije Estere, ili nešto iz tadašnjih romantičnih komada Viktora Hugo-a, Denerija i drugih pisaca gledanih u Narodnom pozorištu. Bila bi i poneka scena iz Boja na Kosovu, ili po neka recitacija od Zmaja Jove ili Ljube Nenadovića. Dabome da izvođače nije uvek najbolje poslužilo pamćenje, bilo je i drugih zgoda i nezgoda pri tim izvođenjima, i to bi im davalo naročitu draž.

Za to vreme gosti su neprekidno ulazili i izlazili, drugi su sedeli sa domaćinom i zabavljali se prepričavajući razne zgode i nezgode toga dana, poskočiće i šale, dok bi kakva tija Džamila di Sid uz dahire pevala po neku lepu špansku romansu, danas nažalost potpuno zaboravljenu, a čiji su tekst i melodija prenete iz negostoljubive Španije. Razume se, bilo je i ciganske muzike, ali — sve uzalud: pijanih nije bilo! Nisu zabadava Srbi govorili da Jevreji kad lumpuju oni popiju dve sake vode!

Davno bi prošla ponoć kad bi se ugasile svetiljke po mahal-
skim domovima i svet bi legao da sutra porani na posao.

Sutradan bi ne samo mi već i naši srpski drugovi dugo oduševljeno pripovedali o provodu u gostoljubivim jevrejskim domovima. Ta purimska svečanost sigurno je mnogo doprinosila zbliženju i međusobnom upoznavanju srpskog stanovništva sa Jevrejima koji su se u to doba već zbog nedovoljnog znanja srpskog jezika, držali povučeno.

Posle prvog rata jevrejska mahala bila je delimično ratom porušena. Njeni stanovnici iselili su se u gornji deo grada, pošto su u to doba i socijalne razlike između onih gore i onih dole bile prilično nivelisane. Talas izgrađivanja Beograda obuhvatio je i Jevrejsku mahalalu i na mesto starih udžerica podizale su se nove moderne zgrade, čiji stanari sad većinom nisu više bili Jevreji. Mahala gubi naglo svoj nekadašnji karakter jevrejskog geta. Gubitkom starog ambijenta purimske svečanosti postepeno nestaju, a njih zamenjuju purimske kostimirane zabave i balovi pod maskama koji su priređivali Srpsko jevrejsko pevačko društvo i oba jevrejska ženska društva u modernim prostorijama raznih beogradskih lokala. Te su zabave rado posećivane ne samo od jevrejske već i od srpske publike, ali ostali purimski običaji, sem možda darivanja dece i sirotinje, postupno su prešli u zaborav.

JEVREJSKA GIMNAZIJA U BEOGRADU

Dolazak Hitlera na vlast u Austriji imao je za posledicu profašističku orijentaciju politike u Jugoslaviji, koju su servilno sprovodili Stojadinović, Cvetković i Maček. Glavni idejni nosilac takve politike bio je pop Korošec, koji je školske 1939—1940 godine uveo famozni numerus clausus za jevrejske učenike na srednjim školama.

I ranije, dok su u toku 1938, 1939 i 1940 godine prolazili kroz Zagreb i Beograd mnogobrojni emigranti iz Nemačke i Austrije tražeći azil u zemljama koje još nije pregazila nacistička čizma, ovladala je među Jevrejima Jugoslavije nelagodnost, briga i bojazan da i njih ne snađe slična sudbina kao ostalu braću u Zapadnoj Evropi.

Ali prava panika nastala je uvođenjem numerus claususa za Jevrejske učenike u septembru 1939 godine. Uzalud su neki roditelji obijali pragove uticajnih ljudi u reakcionarnom režimu Cvetković—Maček. Nije koristilo ni neprikriveno nezadovoljstvo naprednih Jugoslovena, koji nisu prezali da otvoreno govore i pišu o nepravdi koja se nanosi sramotnim zakonima lojalnim građanima. Nije preostalo drugo nego osloniti se na vlastite snage, i koristiti se istvoremeno blagonaklonošću progresivnih ljudi u zemlji koji su svojim stavom obećavali moralnu pomoć. Tako se rodila misao o jednoj jevrejskoj gimnaziji.

Da se došlo do takve zamisli poslužila je okolnost što je u Beogradu i ranije postojala jedna vrsta srednje škole za srednjoškolsku jevrejsku omladinu. Reč je o jevrejskoj školi u kojoj su se negda okupljali jevrejski učenici iz dvadeset i nekoliko beogradskih gimnazija i stručnih škola na časove jevrejske istorije i hebrejskog jezika. Ta je škola bila priznata od državnih vlasti a za nastavnike je imala profesore koji su bili državni činovnici. Ti su profesori bili ujedno i nastavnici državnih škola. Jedan od njih, pisac ovih redova, bio je profesor Muške učiteljske škole, po struci istoričar, koji je predavao jevrejsku istoriju svim jevrejskim đacima od I—VIII razreda. Drugi je bio Juda Levi, profesor Druge ženske gimnazije, filolog i dobar znalac hebrejskog jezika. Taj je predavao hebrejski jezik i tumačio biblijski tekst na hebrejskom.

Premda ta škola nije imala pravo javnosti kao posebna škola, ona se ipak smatrala sastavnim delom svih ostalih gimnazija u Beogradu za ta dva predmeta, te su se odnosne ocene unosile učenicima u njihova godišnja svedočanstva kao ocene iz veronauke.

U školi se kod školske omladine budila narodna svest i negovala tradicija, taj tako važan faktor u životu Jevreja.

Toj svrsi su služili i nagradni temati, koje su učenici i učenice pisali kao domaće zadatke prilikom nacionalnih praznika a osobito prilikom praznika „H a n u k a“. Nagradeni temati su se javno čitali na priredbama o tim praznicima. Na tim priredbama učenici su izvodili i prikladne igrokaze u kojima su se veličali narodni junaci. Te su se priredbe održavale u velikoj sali Jevrejskog doma i tim priredbama su prisustvovali i roditelji učenika.

Školska uprava izdavala je i udžbenike za jevrejsku istoriju, kako za niže tako i za više razrede gimnazije. Isto tako izdavani su i udžbenici, koji su govorili o značaju pojedinih praznika. Ti su udžbenici prolazili kroz cenzuru Ministarstva prosvete i kao odobreni bili su obavezni za sve jevrejske učenike i učenice srednjih škola u zemlji.

Pred praznik na naročitim sastancima okupljenim đacima se pokazivalo izvođenje tradicionalnih ceremonija u domu i van doma u vezi s pojedinim praznikom. To se činilo kako bi se školskoj omladini dočaravala sva lepota drevnih narodnih običaja. Školska omladina rado se odazivala pozivu na te sastanke gotovo u punom broju iako ti sastanci nisu bili strogo obavezni.

Opštinska uprava ukazivala je ovoj školi moralnu i materijalnu pomoć. Postojao je naročiti školski odbor, kome je redovno na čelu stajao potpredsednik opštine a kao članovi su bili najistaknutiji jevrejski javni radnici i svi nastavnici.

Broj učenika i učenica u jevrejskoj školi kretao se u godinama od 1929 do 1940 uvek od 350—450. Najveći broj učenika bio je iz Prve muške a učenica iz Četvrte ženske gimnazije iz kraja gde su bili najviše skoncentrisani Jevreji Beograda.

Svršeni učenici te škole zauzimali su vremenom vidna mesta u javnom radu pojedinih opština i stajali su na čelu svakoj naprednoj akciji unutar zajednice. Mnogi od njih pošli su i na hašaru a ne mali broj bili su članovi kena, i kao takvi uzimali vidnog učešća u jevrejskom narodnom pokretu, a u vreme NOB borili su se u prvim redovima protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Jevrejska škola u Beogradu pod okriljem Jevrejske opštine razvila se godine 1940 u pravu jevrejsku gimnaziju. Te godine su otvoreni prvi, drugi i treći razred gimnazije potpuno po uzoru na državne srednje škole. U jevrejskoj gimnaziji nastava se proširila na sve predmete, a za nastavnike su angažovani najbolji stručnjaci, redovni profesori srednjih škola. Na čelu škole stajao je tada direktor Trgovačke akademije Ivan Kon, koji je sve svoje znanje, umešnost i dugo iskustvo posvetio novoproširenoj školi, u kojoj su se

okupljali učenici željni znanja i nauke a nisu mogli da se upišu u druge gimnazije.

Jevrejsku gimnaziju pohađalo je oko 70 daka, od kojega broja su polovina bili učenici prvog razreda, a druga polovina je pohađala drugi i treći razred. Broj učenika u drugom i trećem razredu bio je malen s razloga što se numerus clausus odnosio tada još samo na učenike prvog razreda, da bi se verovatno docnije protogao i na više razrede. Jevrejski učenici i učenice mogli su se još te godine upisivati u drugi i više razrede državnih škola. Nastavnika je bilo svega 9 zajedno s direktorom. Od toga broja 3 su bili Jevreji a ostali Srbi. Kao nastavnik srpskog jezika za sva tri razreda delovao je prof. Trifun Đukić, poznat naš književnik.

Materijalne izdatke oko održavanja škole podmirivale su obe jevrejske opštine zajedno. Proporcionalno sefardska i aškenaska, dok su roditelji plaćali minimalnu školarinu prema svom imovnom stanju. Nastava se održavala u prvo vreme u prostorijama aškenaskog hrama a docnije u učionicama Jevrejske škole, koja je na taj način poprimila opšte ime Jevrejske gimnazije.

Dužnost nam je da na ovom mestu istaknemo, da su se neki po svojoj struci renomirani nastavnici dobrovoljno javili na rad u jevrejskoj gimnaziji, želeći dati oduška svom negodovanju radi uvođena numerus claususa. Ti su nastavnici smatrali odluku o numerus claususu kao sramotu i ljagu, koja se nanosila do tada proverenoj toleranciji srpskog naroda.

Jevrejska gimnazija uspela je da radi u svemu nepunu godinu dana, kada je izbio rat i učinio kraj između ostalog i toj školi, koja je već u prvom polugođu bila postigla vrlo lepe rezultate. Ima i danas nastavnika bivše Jevrejske gimnazije u Beogradu, koji kažu, da nikada ranije za vreme svog dugog službovanja nisu imali tako dobro vaspitane učenike, koji su bili željni nauke i znanja do te mere, da je bila milina s tim učenicima raditi.

S bolom u duši sećaju se ti nastavnici tih nadarenih, dobrih i nedužnih učenika koje su zločinci okupatori docnije prvo glađu namučili a onda streljali.

Ovo nekoliko reči o nekadašnjoj školi pri Jevrejskoj opštini u Beogradu neka posluže preživelim, kao uspomena na vremena kada se više slagalo na jevrejsko vaspitanje školske omladine.

NEŠTO O NAŠEM DOMU STARACA

Strahote rata i fašističkog terora preživelo je samo nekoliko desetina nekadašnjih stanovnika „Švarcovog doma“ u Zagrebu. Teška je bila njihova sudbina za celo vreme okupacije, ali su ostali u životu, a o njihovim patnjama vredelo bi napisati bar belešku za našu istoriju.

Posle završetka rata zatekli su se ti starci i starice u Brezovici i tu su ostali sve dotle dok se, uz predusretljivost narodnih vlasti, zalaganje zagrebačke jevrejske opštine i materijalnu pomoć iz opštih sredstava u Zagrebu osposobila za njihov prihvat lepa nova zgrada broj 25 na Mlinarskoj cesti. Od 1946 do pred kraj 1949 godine Dom staraca bio je smešten samo u toj jednoj zgradi, gde su bili primljeni i neki novi šticićenici, tako da ih je bilo ukupno 57. To je bio dosta gust smeštaj, te se — i pored izvesnih prednosti koje je ta zgrada imala — moralo pomišljati na proširenje, budući da je broj lica koja su opravdano tražila da budu zbrinuta i da ih zajednica potpuno preuzme na svoje staranje bivao sve veći, što je i bila normalna pojava posle svih stradanja kroz koja su stariji ljudi prošli za vreme rata.

U sporazumu sa jevrejskom opštinom u Zagrebu pristupilo se adaptaciji opštinske zgrade u Palmotićevoj ulici broj 16, te je već 1 decembra 1949 godine novi deo Doma staraca takozvani DOM II mogao da prihvati oko pedeset novih šticićenika. Time je stvorena mogućnost za smeštaj ukupno preko 100 staraca i starica.

Međutim, pitanje smeštaja još uvek nije najpovoljnije rešeno. Postignut je sporazum po kome će se umesto zgrade biv. „Švarcovog doma“ izgraditi nova adekvatna zgrada za smeštaj Doma staraca, u kojoj će, blagodareći većem kapacitetu, smeštaj u svakom pogledu biti povoljniji, da ne govorimo o tome što će režiski troškovi biti mnogo manji samim tim što će sve biti u jednoj zgradi (samo jedna kuhinja i jedna kuvarica itd.).

Prema uslovima prijema, koje je propisao Savez jevrejskih opština, na doživotno izdržavanje u Dom mogu da budu primljena uglavnom lica iznad 60 godina starosti, a mlađa samo izuzetno, uko-

liko su nesposobna za privređivanje, socijalno ugrožena, bez dece koja ih mogu izdržavati i bez imovine. Izuzeci se mogu činiti samo u slučajevima koji se nakon detaljnog proveravanja pokažu kao opravdani, no ni u kom slučaju ne mogu da budu primljena u Dom lica koja boluju od neke zarazne ili duševne bolesti, što je i razumljivo, kada se ima u vidu da se u Domu radi o kolektivnom životu i smeštaju.

Posle proširenja Doma staraca bila je ukinuta menza Jevrejske opštine u Zagrebu, ali pokazalo se da se izvestan broj pripadnika zagrebačke jevrejske zajednice morao da zbrine, pa se našlo rešenje u tome, što je Dom staraca uzeo na sebe da takvim licima izdaje hranu i to jedan pojačani obrok dnevno. Broj lica kojima se pruža ta pomoć iznosio je oko trideset.

U samom Domu štíćenici su smešteni u sobama po jedan do osam. Bračni parovi smeštaju se po dva do tri u jednoj sobi, a nastoji se da se udruže takvi koji se najbolje slažu. Tu je prepušteno samim štíćenicima da po svom ukusu i umenju dočaraju malo svog domaćeg života.

Vodi se briga i o kulturnom životu i zabavi kako bi se razbila monotonija dana. Pored bogate biblioteke, novina, časopisa, radia i društvenih igara povremeno se organizuju i prigodne priredbe, a pokretljiviji domari mogu da pohađaju pozorišta, bioskope ili kafane.

Iako je prosečna starost štíćenika oko 75 godina, a ima ih koji su odmakli i od 90, duh koji vlada u Domu pokazuje da su štíćenici sveži i uvek dobro raspoloženi. To ima da se zahvali, pored ostalog, velikoj nezi i dobrim uslovima života u Domu.

Tako na pr. ishrana je obilna i dobra. Izdaje se pet dnevnih obroka sa ukupnom kaloričnom vrednošću od 2.500 kalorija. Čini se sve da hrana bude raznovrsna, pa da se pri tome što je moguće više izađe u susret i željama domara.

Za dobar kvalitet ishrane ima da se zahvali velikim delom i namirnicama koje se dobijaju u tu svrhu iz inostranstva, u prvom redu od američke dobrotvorne organizacije JOINT kao i od Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, te od pojedinih darodavaca lično.

Briga za zdravlje domara poverena je lekaru Doma. Dom ima svoju ambulantu i bolničarku, raspolaže priličnim izborom lekova, te zahvaljujući tome, kao i dobrim higijenskim uslovima, zdravlje stanovnika Doma zadovoljava.

Opštu upravu Doma zadržao je Izvršni odbor Saveza jevrejskih opština. Domom upravlja neposredno po uputstvima Saveza, Kuratorijum, koji se imenuje za dvogodišnji radni period. Kuratorijum ima 11 članova od kojih devet iz redova jevrejskih javnih radnika u Zagrebu, a dva iz redova samih štíćenika i po njihovom izboru. Da bi se omogućilo učešće jevrejske zajednice sa cele teritorije države u upravljanju Domom, Kuratorijum ima u svom proširenom sastavu još četiri člana i to po jednog iz Beograda, Sarajeva, Novog

Sada i Subotice. Tako prošireni Kuratorijum sastaje se po pravilu dva puta godišnje.

Na čelu Doma je lice koje angažuje Kuratorijum u svojstvu upravitelja, a ovome pomažu još dva upravna službenika kao i dvadeset nameštenika na raznim fizičkim poslovima.

Finansije Doma pokrivaju se iz dotacije JOINT-a koji obećava da će Dom staraca kao najvažniju jevrejsku socijalnu instituciju u Jugoslaviji i ubuduće pomagati.

Na kraju treba napomenuti da je Dom staraca institucija koja je u svakom pogledu na velikoj visini, za što se ima zahvaliti u prvom redu samim njegovim stanovnicima, a zatim osoblju i Kuratorijumu kao i svima onima koji se brinu za njegovo održavanje.

PET GODINA NEZAVISNOSTI IZRAELA*)

Ono što je postignuto u Izraelu u toku ovih proteklih pet godina — u prihvatanju stotine hiljada novih useljenika, u postavljanju osnova za novu ekonomiku i njeno proširenje u oblasti industrije, poljoprivrede i trgovine, u kultivisanju neobradivog zemljišta i u razvijanju prirodnih bogatstava zemlje, u organizaciji državnog aparata sa širokom mrežom javnih službi, u stvaranju armije, vazduhoplovstva i mornarice, — sve to u jednom stalnom naporu da se objedine i združe jevrejski imigranti iz raznih zemalja u jednu naciju i zajednicu iste kulture, pretstavlja delo za koje bi normalno bile potrebne decenije. Mada se već i sada, posle pet godina nezavisnosti Izraela, vide sjajni rezultati oni će se u potpunosti osetiti tek u godinama koje dolaze.

Ovaj vanredno teški zadatak sastojao se u realizaciji neodoljive rešenosti naroda da se bori protiv, naizgled, nesavladivih prepreka prostora i vremena — protiv proterivanja s rodne grude, protiv vekovnog izgnanstva i protiv raštrkanosti širom celog sveta. Široki planovi za budućnost dalje doprinose oblikovanju izraelske koncepcije o preporođenoj jevrejskoj naciji, demokratskoj u svom načinu života, koja teži ka socijalnom i tehničkom progresu, koja će poslužiti kao most između Istoka i Zapada i pomoći razumevanju jednog i drugog sveta; o naprednoj zemlji koja se nalazi na zapadnim ulaznim vratima Azije, koja će ostvariti mirnu saradnju sa njenim susedima na Srednjem Istoku na zajedničku korist ovog važnog područja; o zavičaju i skloništu za one Jevreje širom sveta koji žele da žive punim jevrejskim životom ili za one koji su prisiljeni da zbog rasne ili nacionalne diskriminacije napuste zemlje u kojima su dosada živeli; o duhovnom centru nacionalne kulture za sve Jevreje sveta.

Imigracija — „okupljanje izgnanika“

Glavni zadatak preduzet od strane države Izrael od njenog osnivanja, njen glavni cilj, bio je prihvatanje jevrejskih useljenika iz

*) Ovaj je članak napisan početkom 1953 god.

raznih delova sveta, nazvan „okupljanje izgnanika“. To pretstavlja osnovnu pokretačku snagu u teškim naporima i velikim žrtvama koje su dovele do osnivanja države Izrael. Glavni cilj borbe za nezavisnost Izraela sastojao se u obezbeđenju domovine za beskućne Jevreje sveta. To pokazuje zašto je prvi zvanični akt nezavisne Države Izrael bio posvećen prvostepenom zadatku zbrinjavanja izbeglica. Ovaj dostojanstveni akt ukinuo je ograničenje u pogledu imigracije Jevreja koje je bilo ozakonjeno od strane britanske mandatorske vlade. Kasnije je izraelski parlamenat doneo zakon nazvan „Zakon o povratku“, koji priznaje slobodno pravo svakog Jevrejina da se useli u Izrael.

Od proklamovanja nezavisnosti Izraela u maju 1948 godine, uselilo se u zemlju 715.000 jevrejskih imigranata. Do početka 1953 godine jevrejsko stanovništvo Izraela povećalo se za 120% dostižući ukupno 1,460.000 stanovnika u poređenju sa 650.000 stanovnika u aprilu 1948 godine. Povećanje stanovništva u godinama 1948—51, uglavnom putem imigracije, kretalo se između 15 i 30% godišnje. To je mnogo, imajući u vidu da je najveće godišnje povećanje stanovništva koje je ikada poznato u istoriji kolonizacije putem imigracije iznosilo 4%.

Priliv imigranata u Izrael znatno je opao od 1952 godine naovamo usled strogih ograničenja u pogledu emigracije iz istočnoevropskih zemalja, u kojima još živi veliki broj jevrejskih emigranata. Opađanje masovne imigracije usledilo je delimično i usled prirodnog i privremenog usporavanja tempa velikog pokreta useljenika koje je usledilo neposredno posle formiranja države.

Poseban slučaj jevrejske migracije u Izrael pretstavlja evakuaciju čitavih jevrejskih zajednica iz raznih zemalja. U toku pet godina preko 90% jevrejske zajednice koja je živela u Iraku — 124.000 od 135.000 — prebačeno je u Izrael. To je bila zamašna operacija koja je sprovedena zbog anti-jevrejskih progona koje je počela da sprovodi vlada Iraka. Prihvatanje cele jevrejske zajednice iz Jemena, koja je iznosila 45.000, izvršeno je od strane Izraela putem vazdušne operacije nazvane „čarobni ćilim“. Masovna imigracija koja je sprovedena putem preseljenja jevrejskih zajednica u obimu od 60 do 80%, usledila je takođe i iz Bugarske, Jugoslavije, Poljske, Čehoslovačke i Libije. Ovi slučajevi pokazuju da je migracija Jevreja u Izrael bila ustvari pre seoba nego običan proces emigracije.

Apsorbovanje useljenika

Da bi se savladala masovna imigracija stvorena je u prvim danima državnosti Izraela široka mreža prihvatnih logora u kojima su imigranti probavili često više meseci besposleni, pre nego što je bilo moguće da se uključe u rad i da im se obezbede stanovi. U logorima su dobijali hranu, odeću, pružana im je lekarska pomoć, učili

su hebrejski jezik i razne zanate. Ali ovaj sistem je neminovno doveo do velikih poteškoća i pokazao se kao nepodesan.

U 1950 prihvaćen je drugi metod absorbovanja imigranata. Novi se sistem sastojao u prebacivanju imigranata u privremena naselja nazvana maabarot, u područja gde su uslovi za rad bili povoljniji ili na mesta koja su planirana da postanu sela ili gradovi, ne čekajući na dovršavanje stalnih stanova. Obezbeđeni smeštaj useljenika u maabarot bio je privremen, jer se istovremeno pristupilo i izgradnji stalnih naselja. Stanovnici maabarot nisu dugo bili upućeni na pomoć države. Oni su i sami mogli da stiču sredstva za život radeći na obližnjim javnim radovima, pošumljavanju i osposobljavanju zemljišta za obradu, iri-

Novi useljenik iz Jemena

gacionim radovima, u izgradnji puteva ili u pojedinim industrijskim ili poljoprivrednim preduzećima. Planovi su bili usmereni na to da se veći broj maabarot razvije u poljoprivredna naselja ili nova predgrađa ili nezavisne gradove. 50 maabarot postale su do kraja 1952 god. autonomna poljoprivredna područja.

Ovaj metod absorbovanja bio je bolji u poređenju sa ranijim sistemom pošto je doprineo ukidanju neproduktivnog logorskog života i besposlenog čekanja koje je negativno uti-

calo na same imigrante i kočilo proces ekonomske i socijalne integracije u životu zemlje.

Manje od 1% svih imigranata od 1948 opredelio se za zaposlenje u poljoprivredi. Ipak, 189.000 od njih bilo je naseljeno u poljoprivrednim područjima. Preko 100.000 se osposobilo za ratare. Od 360 novih poljoprivrednih naselja različitog tipa, koliko ih je stvoreno od nezavisnosti Izraela, oko polovinu podigli su sami novi useljenici. 26.000 je otišlo u kibuće. Međutim, najpopularnija forma poljoprivrednog naselja, široko primljena od strane novih imigranata jeste zadružno sitnosopstveničko selo, tzv. mošav. Kod ove forme poljoprivrednog naselja, mada je zemlja društvena svojina, svaki poljoprivrednik obrađuje svoj deo zemlje, dok su prodaja i nabavka, međusobna pomoć i ostale forme proizvodnje organizovane na zadružnoj bazi. Uz to dolaze pomoćni poljoprivredni radovi u okolini, kao vanredni izvori prihoda i slobodnog snabdevanja poljoprivrednim proizvodima.

Uzeto u celini, oko 20% novih imigranata u toku pet godina od nezavisnosti Izraela, posvetilo se poljoprivredi. Međutim, od celokupnog naseljenog jevrejskog stanovništva u poljoprivredi je za-

posleno samo 17%. To nije dovoljno, pa je u nedavno postavljenim planovima bila posvećena veća pažnja poljoprivrednim naseljima tako da će se postići povećanje prema kome će 1/4 stanovništva biti upućena u poljoprivredu. Izraelska radnička federacija razvila je inicijativu za pokret „iz grada u selo“ u cilju da se gradsko stanovništvo navede na prelaz, preseljenje u sela. Usled ovog pokreta a takode i usled vladine deflacionističke privredne politike preduzete tokom poslednjih godina, interes za poljoprivredu znatno se povećao.

Mnogi imigranti koji su se nastanili po gradovima, našli su zaposlenje u povećanoj izraelskoj industriji i na građevinskim radovima. Mnogi od njih osnovali su male trgovine, manja industrijska ili zadružna preduzeća. 35.000 novih imigranata osposobljeno je za kvalifikovane radnike u zanatstvu i pojedinim granama industrije putem specijalnih stručnih kurseva. Za intelektualce — lekare, sudije, inženjere itd., glavni problem je pretstavljalo kako savladati hebrejski jezik. Intenzivni kursevi hebrejskog jezika, nazvani „ulpanim“ dali su vanredno korisne rezultate.

Razvoj industrije i prirodnog bogatstva

Imigracija, odnosno okupljanje izgnanika pojavljuje se kao prvenstveni zadatak Države Izrael, koji određuje tempo privrednog razvoja zemlje. Zaista, u ovom slučaju privredni razvoj pretstavlja u izvesnom stepenu funkciju imigracije, rezultat sve veće potrebe absorbovanja useljenika koji dejstvuje kao snažan stimulans privredne inventivnosti i energije. Prema tome, osnovni zadatak koji je jevrejski narod stavio sebi za cilj, sastojao se u ponovnom uspostavljanju njegove domovine — putem pregrupacije kroz masovnu imigraciju. Tako treba da se oceni borba Izraela za ekonomski razvoj u prvih pet godina njegovog postojanja. Na ovaj način, stanovništvo Izraela u pomenutom periodu povećalo se za 120%. Mada se kapacitet produkcije zemlje nije povećao u istom razmeru, bilo bi nepravilno da se to okarakteriše kao neuspeh. Preseljavanje stanovništva u današnje vreme može brzo da se izvede. Međutim, privredni razvoj nerazvijene i neplodne zemlje iziskuje više vremena. On može da se ubrza, ali njegov prirodni proces ne može da se neograničeno skрати. U sprovođenju ekonomskog razvitka postoji vremenski činilac koji ne može da se izbegne.

Na području industrije, u zemlji je došlo do prave revolucije. Potrošnja električne energije u industrijske svrhe, koja je opšte uzevši karakteristična za porast proizvodnje, povećala se od 1948 godine pa nadalje za 150%. Vrednost ukupne industrijske proizvodnje porasla je od 133 miliona izraelskih funti u 1949 godini na 279 miliona u 1951 godini. Broj rentabilno uposlenih lica u industriji popeo se od 60.000 u 1949 na 125.000 sredinom 1952 godine. Oko ¼ nacionalnog dohotka Izraela sačinjavaju prihodi od industrije i proizvodnje električne energije.

U 1950 godini donet je zakon za potsticanje investicije kapitala. Sada postoje dva oblika investiranja: putem privatnog stranog kapitala u zajednici sa lokalnim novčanim sredstvima, na bazi polapola između stranih investitora i „Histadrut“-ovih kooperativnih preduzeća. U nekim slučajevima sindikalna preduzeća učestvuju čak sa apsolutnom većinom deonica. Skoro sve ključne industrije u kojima učestvuje strani kapital, pripadaju ovom drugom tipu investiranja (industrija cementa, metalna industrija, automobilske gume

Novosagrađeno naselje na obali Tiberijanskog jezera

itd.). Na taj način obezbeđuje se javna kontrola i potrebna mera ekonomskog planiranja i pored investiranja privatnog kapitala čiji se priticaj traži i potstiče.

Pored toga postoji investicioni centar vlade koji vrši funkciju pravilnog kanalisanja investicionog kapitala. Takva saradnja u sprovođenju industriskog razvoja dala je dosada zadovoljavajuće rezultate.

Znatno proširenje domaćeg tržišta, koje je usledilo kao rezultat masovne imigracije, izvršilo je težak pritisak na proizvodnju lokalne industrije. Međutim, Izrael mora izvozom svojih proizvoda da obezbedi strana devizna sredstva koja su mu potrebna za kupovinu većine

potrebnih sirovina za industriju i za uvoz velikog dela namirnica. Zatvaranje njegovih prirodnih tržišta u susednim zemljama usled ekonomske blokade arapskih država dovelo je do pronalazaženja novih, mada udaljenih tržišta.

U izvozu Izraela sada se pojavljuju različiti industriski proizvodi kao što su: brušeni dijamanti, tekstil, voćni sokovi, prerađevine od citrusa, automobili od uvezenih sastavnih delova, farmaceutski proizvodi, vino i slatkiši, veštački zubi i precizni instrumenti.

Otkriće nalazišta ruda u južnom predelu u Negevu, i preduzimanje istraživačkih radova u rejonima gde prethodna ispitivanja pokazuju postojanje prirodnih bogatstava, otvaraju nove mogućnosti privrednog razvoja u budućnosti. Vađenje nekih ruda, kao što su fosfati, već je počelo. U Negevu su pronađene velike naslage fosfatnih stena koje će moći, prema procenama, da daju 1—2 miliona tona superfosfata godišnje za izvoz.

U Mrtvom Moru Izrael ima praktično neiscrpane rezerve potaša, magnezijuma, bromove i ostalih soli. Preduzeće „Palestine Potash Co.“, koje se nalaze kod bibliske Sodome (Sodom) na jugo-zapadnom kraju mora, a čiji je rad bio obustavljen za vreme Oslobođilačkog rata, uz pomoć izraelske vlade pušteno je ponovo u pogon. Pored potaše predviđa se vađenje ostalih bogatih hemiskih sastojaka koje sadrži Mrtvo More. Nedavno je završen put preko stenovite pustinje Negeva, koji spaja Sodom sa gradom Beeršebom.

U prirodne izvore Izraela treba ubrojiti i dosta velike naslage bakarne rude koje su otkrivene u Negevu. Dok se istraživački i probni radovi privode kraju, počele su pripreme za izgradnju postrojenja za vađenje ruda. Predviđa se takođe da će se istraživanje manganove i gvozdene rude koje su pronađene u Južnom Negevu uspešno završiti i da će se uskoro pristupiti eksploataciji ovih nalazišta. Vađenje i eksploatacija visoko kvalitetnog staklenog peska i keramičke gline, koje se vrši u širokim razmerima, takođe je dalo vanredno dobre rezultate.

Na kraju treba pomenuti veoma povoljne izveštaje koje su podneli internacionalni stručnjaci za naftu posle istraživanja naftonosnih terena. Već je dato nekoliko koncesija domaćim i stranim kompanijama u saglasnosti sa nedavno usvojenim zakonom, prema kome sve rudno blago zemlje pripada državi. U toku su geološka i geofizička istraživanja dok će uskoro otpočeti i probna bušenja.

Postavljanje dodatnih električnih generatora u najskorije vreme i izgradnja dve hidrocentrale obezbediće dovoljnu i jeftinu električnu energiju, što će povećati mogućnost daljeg industriskog i poljoprivrednog razvoja, naročito s obzirom na vitalne potrebe za irigacionim radovima.

U zemlji masovne imigracije, kao što je Izrael, građevinska delatnost apsorbuje jedan vrlo velik deo radne snage, kapitala i materijala.

Poljoprivreda — povratak zemlji

Od samog početka jevrejske kolonizacije u Palestini, pre 70 godina, poljoprivredi se pridavala prvenstvena važnost ne samo u ekonomskom pogledu; povratak na zemlju, stvaranje novog tipa jevrejskog seljaka pretstavljalo je jednu od prvih cionističkih težnji. Mnogo je učinjeno za ubrzano naseljavanje zemlje zahvaljujući pionirskom pokretu jevrejskih naseljenika krajem poslednjeg stoleća, pre i posle Prvog svetskog rata. To je doprinelo razvoju zadružnih oblika poljoprivrede koji sada preovlađuju u Izraelu, i stvorilo je princip javnog vlasništva zemlje preko Jevrejskog nacionalnog fonda koji je osnovan na V Cionističkom kongresu održanom 1901 godine; i konačno to je doprinelo da danas ukupno 80% svih poljoprivrednih imanja pripada opštedruštvenom zemljišnom fondu. Tako je biblijska izreka „ne otuđi trajno zemlju“ bila praktično primenjena blagodareći modernim socijalističkim metodama. Može se sa sigurnošću kazati da danas u Izraelu postoje najnapredniji oblici zadrugarstva i socijalističke poljoprivrede na dobrovoljnoj bazi.

Zahvaljujući osposobljavanju širokih područja za obradu i primenu novih metoda kolonizacije, u toku pet godina nezavisnosti Izraela poljoprivredna aktivnost znatno je proširena. Obradive površine povećane su od 1.650,000 dunuma u 1948 na 4 miliona dunuma u 1952 godini. Broj poljoprivrednih naselja povećao se od 365 na 633 sa 4.620 traktora u junu 1952 u poređenju sa 700 traktora krajem 1948.

Proširenje obradivih površina od 1948/49 naovamo dostiglo je visoki procenat od 140%, dok se ukupna površina pod navodnjavanjem udvostručila. Poljoprivredna proizvodnja sada obezbeđuje, izuzevši meso, polovinu prehranbenih potreba Izraela.

Citrusovi plodovi još uvek predstavljaju glavni izvozni artikal zemlje. Posle velike štete koja je naneta proizvodnji citrusa u toku II svetskog rata i oslobodilačkog rata u 1948 godini, ova proizvodnja je sada obnovljena, mada je još uvek ispod ranijeg nivoa. U toku sezone 1952/53 prinos citrusa iznosio je oko 9 miliona sanduka, od čega je više od polovine izvezeno. Gajenje citrusa može se u velikoj meri proširiti povećanjem zasađenih površina.

Borba protiv pustinje — navodnjavanje

Osnovni problem budućeg razvoja poljoprivrede Izraela jeste snabdevanje vodom. Deset godina istraživačkog rada i studija dokazalo je da su vodeni izvori Izraela veći nego što se ranije verovalo. Prema procenama stručnjaka irigaciono područje može se povećati osam puta i na taj način obezbediti potrebe za vodom 4 miliona stanovnika. Negev će prema tome postati plodno područje. Interesantno je, da je ekipa stručnjaka FAO za ispitivanje zemljišta, koja je nedavno istraživala južni Negev, otkrila čitav irigacioni sistem —

mrežu 1700 godina starih, velikih cisterni u kojima su starosedeoci prikupljali kišnicu i na taj način održavali svoja polja zelenim i plodnim. Ovo područje, koje je sada neobrađeno i pusto, bilo je sve do islamske invazije u sedmom stoleću, gusto naseljeno poljoprivrednim stanovništvom. Na njemu je nastala bujna vegetacija. Stručnjaci FAO preporučili su da se ovo tehničko nasleđstvo pažljivo proučava i izrazili svoje ubedenje da će se pomoću modernih metoda kultivisanja područje Negeva moći ponovo osposobiti za uzgoj žitarica, stoke, vinogradarstva i maslina.

Jedan oprezni irigacioni projekat koji je sada završen učiniće revolucionarni preokret u snabdevanju zemlje vodom u toku sledećih nekoliko godina. On će omogućiti da se vodom natapaju široka područja Negeva. Ovim projektom predviđa se dovođenje vode sa Severa, gde je ima dovoljno a malo obradivih površina, na Jug gde je situacija suprotna. Prema ovom projektu snabdevanje vodom vršiće se iz Jordana, severno od jezera Hule, dovođenjem vode u glavni rezervoar u Galileju, gde će se stvoriti veliko veštačko jezero izgradnjom brane u dolini Bet Natufe. Različite faze ovog velikog razvojnog projekta privode se kraju. Isušivanje močvara Hula, gde će se spasiti oko 100.000 dunuma plodnog zemljišta, tesno je povezano sa gore pomenutim projektom. U budućnosti će se stvoriti čitava mreža jezera, koja će potpuno izmeniti izgled ovog područja.

Veliki ideo u širokom preobražaju fizičkog izgleda zemlje imaće i izvršenje velikog plana pošumljavanja, koje je preduzeto od strane Ministarstva poljoprivrede i Jevrejskog nacionalnog fonda. Od 1948 godine naovamo zasađeno je širom zemlje oko 15 miliona stabala, od kojih mnoga na padinama brežuljaka da bi se sprečilo odronjavanje zemljišta, i pored autostrada u području Negeva. 1952 godine otpočelo je sađenje velike šume na području od 30.000 dunuma u jerusalimskim brdima. To će biti „Šuma mučenika“, kao uspomena na 6 miliona Jevreja — žrtava nacističkog terora.

Plan poljoprivredne izgradnje, predviđa osnivanje 200 do 250 novih naselja u toku sledećih pet godina. Očekuje se da će 1957 godine poljoprivredno stanovništvo Izraela dostići oko pola miliona duša, tj. jednu četvrtinu predviđene cifre od 2 miliona stanovnika.) Sa jednim takvim povećanjem poljoprivrednog stanovništva i područja, uvođenjem novih kultura, napretkom u irigaciji, osposobljavanjem zemljišta za obradu, razvojem odgoja ovaca koji pruža povoljne izgleda i koje je već uspešno započeto, proširenjem industrije đubriva i intenzivnijom poljoprivrednom proizvodnjom — Izrael će moći skoro da podmiruje svoje potrebe snabdevanja hranom. Severni Negev biće pretvoren u žitnicu Izraela, dok će južni, pored svojih prirodnih lepota, sa svojom divljom i impresivnom konfiguracijom zemljišta, postati rezervoar rudnog bogatstva i čvrsta osnova za proširenje industrije Izraela. Vodena rezerva Galileje obezbediće osnovne irigacione potrebe zemlje.

Izrael danas prolazi kroz najteže faze svog brzog razvoja. Razvoj je u punom jeku; on zahteva velike napore koji međutim još

nisu dali one rezultate koji se mogu očekivati u budućnosti. U toku budućih pet godina izvršenje glavnih planova razvitka moćiće pokazati stvarni napredak Izraela. Može se sa sigurnošću predvideti da će Izrael u 1957 godini biti mnogo bliže cilju uspostavljanja čvrste privrede; mnoge današnje nevolje i oskudice, pašće u zaborav i zemlja će moći sa većim poverenjem da gleda u budućnost.

Pokušao sam da dam kratak pregled najistaknutijih obeležja demografskog i ekonomskog razvoja Izraela u toku poslednjih pet godina. Ovo je daleko od toga da bude jedna iscrpna slika, čak i ovih naročitih aspekata velikog dela koje je dosada ostvareno u cilju ponovnog uspostavljanja stare jevrejske domovine. Ovaj pregled ostavlja po strani raznovrsnu aktivnost i uspehe koji zadivljuju na mnogim drugim poljima — kulturni život i vaspitanje, ponovno oživljavanje hebrejskog jezika, nova književnost, napredak u naučno-istraživačkom radu i višem školskom obrazovanju, razvitak umetnosti, razvoj sportova, mlada izraelska armija koja svojom ulogom i rezultatima ne služi samo kao odbranbena snaga nego i kao efektivni instrumenat za uključivanje hiljade mladih imigranata u socijalni i kulturni život zemlje, brzi razvoj trgovačke mornarice koja je doprinela preobražaju Izraela u pomorsku zemlju. Nisu dotaknuti ni ustavni okviri, demokratske samoupravne ustanove, te novi zakonodavni i sudski sistem, radnički pokret s njegovim vanrednim uspesima, organizacija važnih zdravstvenih službi kao i mere socijalnog osiguranja. Drugi značajan aspekt izraelskog preporoda pretstavlja odnos nove države prema diaspori i obratno. Ova široka panorama dinamične stvarnosti i novi život Izraela, ne mogu se opisati u okviru uskih granica jednog članka. Ova opšta slika može da pruži kako negativne tako i pozitivne karakteristike ove dramatične borbe drevnog naroda da ponovo stekne svoju staru domovinu, koja se nalazi u geografski i politički važnom, zapuštenom kutu Azije. Možda je bilo grešaka u planiranju, nedostataka u radu, privremenih neuspeha i propusta. Međutim, nikakve aktivnosti ljudi, čak i u slučaju kada se radi pod povoljnijim uslovima, ne može biti bez propusta. Niko nije izuzet od nevolja iskušenja i grešaka.

Izrael i arapski susedi

Spoljna politika nove Izraelske države, koja ima za cilj miroljubivu saradnju i razvitak prijateljskih veza sa svim miroljubivim narodima u okviru Ujedinjenih Nacija, stalno je nailazila na opstrukciju arapskih suseda. Ostaje kao osnovno pitanje i dalje, da li će činjenica da Izrael postoji biti već jednom i zauvek prihvaćena od strane arapskih suseda, kao što je bila prihvaćena od ostalog civilizovanog sveta. Nažalost, arapske države još uvek pokušavaju da pomoću ekonomske blokade, pograničnih incidenata i političkog pritiska postignu ono što nisu uspele agresivnim ratom. Dalje održa-

vanje neprijateljstva i ratnog pritiska od strane Arapa, može da nanese više štete njima samima nego Izraelu. Njihov uporan i nekonstruktivni stav po pitanju arapskih izbeglica sprečava zadovoljavajuće rešenje ovog bolnog problema i veštački produžava ljudsku bedu. Treba konačno uvideti da će se Izrael odlučno suprostaviti svakom pokušaju da se forsira jednostrano rešenje, koje po svojim posledicama ne bi bilo samo nerazumno nego čak i opasno po mir na Srednjem Istoku.

Zapadne sile ipak mogu nešto ili čak i mnogo da učine potstičući arapske zemlje na saradnju za miroljubive ciljeve. Nema opravdanih arapskih zahteva, a koji bi mogli biti zadovoljeni na štetu životnih interesa Izraela. Postoje li neki važni problemi koji zahtevaju rešenje, oni mogu biti rešeni jedino ako arapske zemlje konačno prestanu sa tvrdokornim protivljenjem mirovnim pregovorima sa Izraelom. Potpuno je iluzorno očekivati da bi bilo kakav pokušaj slabljenja izraelske države mogao poslužiti tome cilju. Istorija Srednjeg Istoka, a naročito izvesni događaji u toku Drugog svetskog rata, dokazuju potpun neuspeh pokušaja da se Arapi smire na račun žrtvovanja jevrejskih interesa. Žrtvovati izraelske interese zbog toga, značilo bi jedino narušiti stabilnost na Srednjem Istoku i ugroziti mir na ovom važnom području. Međutim, ako arapske zemlje za sada ne žele da pruže ni sebi ni Izraelu prednosti dobrih susedskih odnosa, uprkos prirodnim zajedničkim interesima, Izrael će još jednom dokazati kako su besmislene pretpostavke o nedostatku njegove izdržljivosti, koje — barem što se cionizma tiče — pokazuju tradicionalno neshvatanje političke stvarnosti.

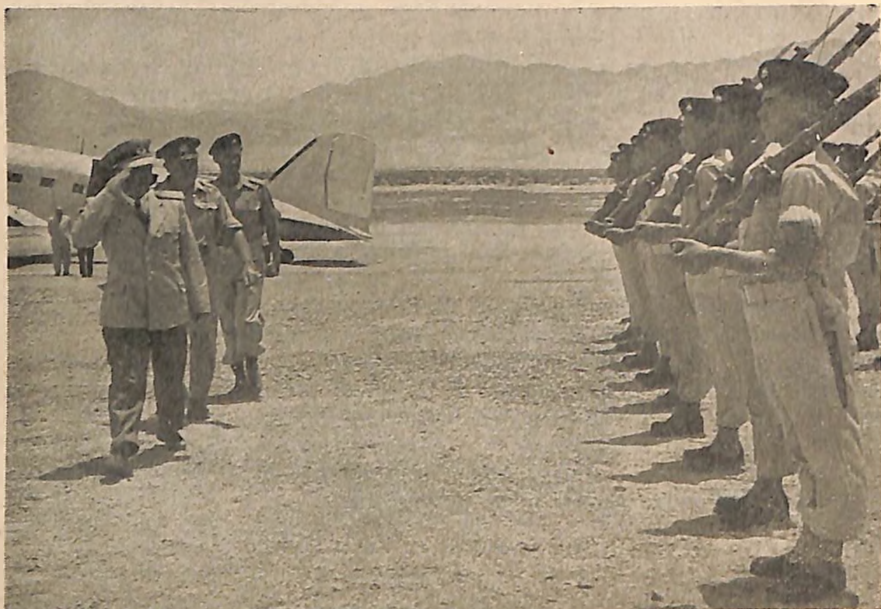
Izrael i jevrejska diaspora

Postanak izraelske države izazvao je veliko oduševljenje jevrejskih zajednica širom celog sveta i osećanje duboke odanosti svom narodu. Ovo jednodušno oduševljenje svih Jevreja, ma gde se nalazili, jasno pokazuje da ponovno uspostavljanje jevrejske domovine pretstavlja ostvarenje vekovnih težnji ovog raseljenog naroda i da ono neosporno zadovoljava jednu istorisku nužnost. Nezavisna država Izrael postala je izvor ponosa za Jevreje širom sveta, bez obzira da li su cionisti ili ne. Ona je postala činilac psihološke „normalizacije“ u životu Jevreja, koji su sada stavljeni u ravnopravni položaj sa svim ostalim etničkim manjinama čije nacionalno poreklo može da bude istovetno sa nekom savremenom nacijom koja može teritorijalno da se identifikuje. Ona daje mogućnost svim Jevrejima da se slobodno odluče da li će doći u jevrejsku domovinu.

Međutim, velika većina Jevreja živi danas izvan države Izrael i niko nije u stanju da sagleda koliko će oni tamo ostati. Ipak, ono ne mora da znači vraćanje na ideju o „odabranosti“ jevrejskog naroda kojom se predviđala jedinstvena istoriska sudbina i tačno od-

ređen karakter svih Jevreja širom sveta. No svest o jevrejskom jedinstvu niti se može poreći niti će biti pobijena. I jedno i drugo predstavlja društvenu stvarnost i pitanje osnovnih i prirodnih ljudskih prava.

Država Izrael, i pored toga što se njen osnovni zadatak koji se sastoji u koncentraciji što većeg broja Jevreja u nedavno stvo-

Sef jugoslovenske vojne delegacije obilazi počasnu četu prilikom dolaska na aerodrom u Lodu.

renoj državi, predstavlja i kulturni centar za sve Jevreje u svetu. Učenjem hebrejskog jezika, jevrejske istorije i čuvanjem trajnih vrednosti judaizma u celoj diaspori, dugogodišnje duhovno nasleđe može da se sačuva za buduća pokolenja. Daleko od toga da predstavlja faktor smetnje u međunarodnom životu, ova osobenost jevrejskog života može, baš naprotiv, u slobodnom i miroljubivom svetu biti elemenat međunarodnog razumevanja i harmonije.

HAJIM VAJCMAN

Povodom prve godišnjice smrti

„Blago onom ko dovijek živi,
Imao se rašta i roditi!“

Njegoš

Prof. dr Hajim Vajcman

9 novembra 1953 godine navršilo se godinu dana od smrti profesora Hajima Vajcmana, prvog predsednika jevrejske države, koji je skoro 30 godina bio i predsednik Svetske cionističke organizacije.

Država Izrael i celo Jevrejstvo sveta bili su tih dana u znaku odavanja priznanja i zahvalnosti Hajimu Vajcmanu za njegov gigantski doprinos u stvaranju jevrejske države.

Kako je bio dug i trnovit put koji je vodio tome cilju! Voda jednog po celom svetu raštrkanog naroda, verom i tradicijom orijentisanog prema istoriskoj domovini, Erec Jisraelu, gde je pod tuđom vlašću, u moru arapskog življa živeo tek malen broj Jevreja, Hajim Vajcman za čitavih pet decenija dvadesetog veka stvara istoriju toga naroda. Za taj i takav — reklo bi se Sizifov — posao bila

je potrebna neizmerna ljubav prema narodu i natčovečansko pre-galaštvo i istrajnost.

Taj velikan duha i dela potekao je iz malene jevrejske seoske zajednice u Litvi, negde na granici Bele Rusije, u blizini Pinska.

Sin patrijarhalne jevrejske porodice prolazi kroz heder, tu po metodi nesavremenu jevrejsku osnovnu školu, zatim nastavlja svoje školovanje van roditeljskog doma u ruskoj gimnaziji u Pinsku, onda mnogoljudskoj jevrejskoj opštini, bogatoj jevrejskom sadržinom i jevrejskom tradicijom, zadojenoj pokretom „Hibat Cijon“ (Ljubav prema Cijonu), koja je preteča modernog cionizma.

Završivši srednju školu, Vajcman odlazi na studije u Nemačku. U Berlin stupa u „Udruženje jevrejskih studenata iz Rusije“. Nacionalno-jevrejski vaspitan još u roditeljskom domu, zatim u Pinsku, on nalazi svoje pravo mesto u tom udruženju, čiji su mnogi članovi potom postali prominentni cionistički pravci i Vajcmanovi saradnici kroz više decenija: Šmarjahu Levin, taj bogomdani orator, propagandista bez takmaca, koji docnije vaspitava čitavu generaciju američkih cionista, Leo Mockin, darovit matematičar, koji napušta svoju naučničku karijeru za ljubav cionističkog pokreta, zatim Nahman Sirkín, Artur Hantke, Hajnrih Leve i još nekolicina drugih koji su, po rečima Vajcmana, sačinjavali jezgro modernog cionističkog pokreta, a pomenuto udruženje kolevku njegovu.

Međutim, na vaspitanje i orijentaciju Hajima Vajcmana najviše je uticao veliki jevrejski filozof toga doba Ašer Ginsburg, po svom književnom pseudonimu, A had Haam. U Berlinu se Vajcman definitivno cionistički formira. „Sve docnije“, piše on u svojoj autobiografiji „Trial and error“ „bilo je samo upotpunjavanje i usavršavanje“.

U Berlinu Vajcmanov profesor hemije Dr. Knore otkriva u njemu sposobnosti za naučni rad. Već tada Vajcman ima svoje naučne pronalaskе i patente. Vajcman prelazi sa Knorom u Fribur, u Švajcarskoj, kamo je Knore bio premešten i tamo biva promovisan za doktora hemije. Ubrzo zatim postaje docent za biohemiju na univerzitetu u Ženevi (tada jednom od akademskih centara Cionizma na Zapadu), potom prelazi u Bern, i konačno u Mančestar, gde postaje profesor biohemije na tamošnjem univerzitetu.

U Mančestru Vajcman nastavlja svoj cionistički rad. U toj, za njegov politički rad, malenoj sredini on svojim ličnim uticajem vaspitava i izgrađuje u vodeće ličnosti Hari Samera, tada člana redakcije velikog i uticajnog liberalnog dnevnika „Mančester Gvardijana“, koji će tokom godine kroz svoje stupce činiti velike usluge cionističkom pokretu. Zatim Izraela Siefa, Leona Simona i dr. Tokom vremena Vajcman postaje pretsednik engleskih cionista, a 1920 biva počastvovan izborom za pretsednika Svetske cionističke organizacije.

Kao pretsednik, Hajim Vajcman nosi oreol istinski demokratskog vođe svog naroda i postaje simbol i personifikacija narodnih težnji i nada. On mu služi verno i kao vođa i kao sluga. Danas on pregovara sa najvećim državicima, sutra uzima putnički štap u ruke i polazi na sve četiri strane sveta da prodrma svest i savest mnogih učmalih jevrejskih zajednica. Bio je diplomata od klase, iako on

to u svojoj skromnosti odbija od sebe. Na svoje sabesednike ostavljao je utisak kao da ceo narod govori kroz njegova usta.

Za poslednjih pedeset godina dve su ličnosti utisnuli svoj pečat jevrejskom narodu: Teodor Hercl i Hajim Vajcman.

Hercl je bio zapadno-evropski vaspitnik; Jevrejstvu se vratio pod uticajem antisemitizma i ne poznavajući jevrejski narod. Njegova je najveća zasluga što je kao genijalni organizator dao organizacionu formu cionističkom pokretu. Njegov cionizam bio je filantropski: jevrejski finansiski magnati imali su, po njemu, da daju novac za useljenje siromašnih Jevreja u Palestinu, koju diplomatskom potporom Engleske i nemačkog kajzera Vilhelma valja otkupiti od tadašnjeg vlasnika, turskog sultana Abdula Hamida. Ali u danom momentu on je bio gotov da prihvati i Ugandu kao novu domovinu Jevreja.

Vajcman je do najtanje niti svoga bića bio izgrađen Jevrejin. Njega nisu nosila krila Herclove fantazije, ali on je decenijama istrajno i strpljivo radio na realizovanju političkih i praktičnih ciljeva: na kolonizaciji i izgradnji Erec Jisraela.

Za vreme najkritičnijeg istoriskog perioda Vajcman je bio vođa, nepokolebljiv u stvari za koju se bori, tvrdoglavo istrajan i tako je mogao na svojim plecima da nosi težak teret odgovornosti koju mu je nametnuo njegov položaj pretседnika i vođe. Pravедnost stvari koju je zastupao i duboki jevrejski patriotizam davali su mu snage da izdrži udarac za udarcem i prebrodi bezbrojne dramatične situacije i peripetije kroz koje je prolazio cionistički pokret, naročito od vremena kad je Engleska dobila mandat nad Palestinom.

Engleska koja je Balfurovom deklaracijom od 2 novembra 1917 proklamovala pravo Jevreja na izgradnju svog nacionalnog ognjišta u Palestini, kao mandatorna vlast nimalo se nije zalagala nego je čak, kad više kad manje, ometala njeno sprovođenje u delo. Teške godine počinju incidentom kod „Zida plača“ 1928, da se nastave nemirima 1929 godine. Posledica ovih nemira bila je Pasfildova druga „Bela knjiga“, objavljena 1930 godine. To je već bilo ozbiljno otstupanje od principa Balfurove deklaracije. Ali Vajcman tvrdoglavo nastavlja svoje životno delo. Niz teških godina počinju 1936 pa sve do Drugog svetskog rata. Tih godina Palestina je bila žarište arapskih nemira. Nastaju komplikacije oko podele Palestine. Dolaze razne komisije i svaka od njih znači novo ograničenje u stvaranju jevrejskog nacionalnog ognjišta i novu „Belu knjigu“. Tako je posle Pilove komisije od 1937 objavljena treća „Bela knjiga“, koju Vajcman karakteriše kao početak definitivnog odricanja i poništavanja Balfurove deklaracije.

Takva engleska politika dolazi do vrhunca 1939 godine. Vajcman, a sa njim i cionistički pokret, doživljuje svakako najmučniji udarac. Pod uticajem arapskog terora i kao posledica opšte čemberlenske politike popuštanja pred silom, i cionizam doživljuje, poput Čehoslovačke, svoje crne dane. Tada su, na konferenciji u zloglasnoj St. Džemsovoj palati u Londonu, Vajcmanu i njegovim sa-

radnicima saopštene do tada nepoznate restrikcije imigracije i kupovine zemljišta u Palestini, koje su odluke defakto značile poništenje Balfurove deklaracije. Odmah iza toga, pred sam Drugi svetski rat, objavljena je četvrta „Bela knjiga“, koja je za Jevrejce bila najmanje prihvatljiva.

Da bi se mogla oceniti sva veličina, značaj i zasluge Hajima Vajcmana potrebno je u najkraćim potezima rasmotriti period njegovoga rada između Prvog i Drugog svetskog rata kao i period od završetka Drugog svetskog rata do osnivanja jevrejske države. Ono što Hercl nije mogao postići kod Abdul Hamida što ni njegov naslednik David Volfson nije mogao izdejstvovati kod Mladoturaka, postigao je Vajcman. On je u politici bio realista. On je znao šta u datom momentu valja poduzeti. Stoga je potpuno razumljivo što je toliko forsirao rad na izgrađivanju zemlje, imigraciju, kupovinu zemljišta uzduž i popreko po celoj Palestini, od severne Galileje do Negeva i od Sredozemnog Mora do Jordana.

Hajim Vajcman je svakom prilikom naglašavao i poučavao jevrejski narod da će biti slobodan samo blagodareći vlastitim naporima, jer rekonstrukcija zemlje i stvarno postignuti uspesi u njoj biće baza za pregovore i razlog za uspehe u političkom radu među državicima. U skladu s tim bilo je i njegovo nastojanje oko ostvarenja Jevrejske Agencije, u kojoj bi bila omogućena i saradnja širokih necijonističkih krugova u izgradnji buduće države.

Drugi princip Vajcmanov bio je saradnja sa Arapima od kojih je trebalo otkupljivati zemljište. U duhu te politike on je znao nalaziti puta da dođe u kontakt sa tadašnjim autorizovanim predstavnikom Arapa, Fejsalom. No događaji u arapskom svetu su dobili obrt koji je bio protivu Vajcmanove teze saradnje Arapa i Jevreja.

No ni time nije data potpuna karakteristika Hajima Vajcmana. Vajcman je bio naučnik, te se nije mogao zadovoljiti samo nacionalnom renesansom. Ona bi bez kulture, duhovne i tehničke, bila nepotpuna. Otuda i njegovo zalaganje za osnivanje Hebrejskog univerziteta 1925 godine na brdu Skopusu, čijem je polaganju kamena temeljca prisustvovao Lord Balfur lično. Pored toga, on se zalagao za napredak nauke i forsirao rad naučno eksperimentalnog instituta u Rehovotu. To mesto je docnije, u svojstvu prvog predsednika Jevrejske države, izabrao za rezidenciju.

Balfurova deklaracija bila je sigurno pretežnim delom lična zasluga Hajima Vajcmana i usledila je kao nagrada za njegov doprinos, u svojstvu naučnog istraživača, pobeđi engleskog ratnog oružja.

Izbijanjem Drugog svetskog rata postavila se pred palestinski Jušuv i pred voćstvo cionističke organizacije, te „Jevrejske države na putu“ sudbonosno pitanje: kakav stav zauzeti prema Engleskoj posle njene, po palestinsku izgradnju tako negativne, četvrte „Bele knjige“ od 1939 godine. Tada donesena odluka bila je izražena u paroli: „Potpora Engleskoj u njenom ratu protiv Hitlera kao da ne

postoji „Bela knjiga“ i borba protiv „Bele knjige“ kao da nema rata u svetu.“

Mobilizacija i pomoć palestinskog Jišuva u ratu protivu Hitlera na strani Engleske pokazala se kao ispravna. Ona je bila značajan faktor u docnijem Narodno-oslobodilačkom ratu u Izraelu, jer su mnogi ratnici naučili ratnu veštinu i rukovanje teškim oružjem, što je i „Haganu“ i „Cva Hagana Lejisrael (redovnu izraelsku vojsku) učinila tako efikasnom u tom ratu.

Negativan stav Engleske vlade prema useobi sto hiljada Jevreja i pored pozitivnog predloga englesko-američke komisije izazvalo je veliko vrenje među Jevrejima u Palestini. „Hagana“, borbena organizacija palestinskog radništva pojačava svoju akciju protiv mandatarne vlasti. Ova hapsi cionističke vođe u Palestini, među kojima i Moš u Šaret a, koje posle nekoliko meseci otpušta iz zatvora. Ali ona biva ipak prinudena da rešenje palestinskog problema iznese 1947 god. pred Ujedinjene Nacije. Ove šalju novu komisiju u Palestinu, pred kojom Šaret traži osnivanje jevrejske države. Pred tom komisijom kao i docnije u Lejk Saksesu Vajcman pretstavlja „Vaad Leumi“ (Jevrejski Nacionalni Savet), dok Silver i Šaret zastupaju Jevrejsku agenciju. Komisija Ujedinjenih Nacija predlaže podelu Erec Jisraela.

Ova divovska politička borba bila je najzad krunisana istoriskom odlukom Ujedinjenih Nacija od 29 novembra 1947 godine o osnivanju jevrejske države u Erec Jisraelu s tim da se engleski mandat nad Palestinom ima završiti najdalje 1 avgusta 1948 godine.

Pogrešno je verovati da je ova odluka Ujedinjenih Nacija značila ujedno i uspostavljanje jevrejske države. Ona je morala biti izborna krvlju njenih najboljih sinova u Narodno-oslobodilačkom ratu. Još pre otvorenog stupanja u rat sa Jevrejima, Arapi vrše razne provokacije i napade na imovinu i živote Jevreja u Palestini u želji da spreče realizaciju odluke Ujedinjenih Nacija. Mandatarna vlast u toj akciji podržava Arape ne dopuštajući „Hagani“ zaštitu i odbranu jevrejskih naselja u Palestini, hapšenjem njenih boraca itd. Vajcman i Šaret nastavljaju svoj politički rad u jednoj grozničavoj atmosferi u Njujorku kod Ujedinjenih Nacija i u Vašingtonu kod američke vlade, koja se međutim pokolebala tražeći odlaganje proklamovanja jevrejske države. Vajcman traži Trumanovu potvrdu.

Veliki istorijski dani bliže se. Privremena jevrejska vlada u Palestini sa Davidom Ben Gurionom na čelu, proklamuje 14 maja 1948 u Tel Avivu, pred predstavnicima palestinskog Jišuva, osnivanje nezavisne jevrejske države, i preuzima vlast i zaštitu njenih građana u svoje ruke.

Već posle nekoliko časova američka vlada, a za njom i još neke druge države priznaju privremenu izraelsku vladu. Nova država dobija ime „Izrael“. Šta je sad bilo prirodnije no da već posle dva dana Hajim Vajcman, koji je tada bio u Americi, zbog njegovih velikih zasluga, kojima je doprineo ostvarenju Jevrejske države bude

izabran za prvog predsednika države. Time je krunisano životno delo najvećeg sina jevrejskog naroda dvadesetog veka.

U noći između 14 i 15 maja vojske pet arapskih država napale su novostvorenu i vojnički nepripremljenu jevrejsku državu, ali visok halučki duh njenih najboljih sinova, koje je Vajcman decenijama vaspitavao, i pravda pobedili su u ovoj neravnoj borbi Davida i Golijata. Jevrejska država je uzimala u svoje temelje kosti svojih najboljih sinova. Tako se rodila država Izrael.

Dr Vajcman polaže zakletvu u Knesetu

Vlada Izraela i Sohnut ceneći ogromne zasluge ovog velikog čoveka odlučili su da u Rehovotu, na području dosadašnjih instituta i njegove predsedničke rezidencije, podignu čitavo jedno naselje, prostrano hiljadu dunuma, po imenu „Jad Hajim Vajcman“, na kome će se podići još mnogo naučnih i znanstvenih ustanova za dobro i napredak ne samo malenog Izraela no i celog sveta. To velelepno delo izgrađivaće se tokom godina, a Vajcmanov duh lebdeće za uvek nad državom Izrael. Jevrejski narod će mu za večita vremena sačuvati uspomenu i biti zahvalan za najlepši poklon koji mu je on dao. Vajcman će biti besmrtni u jevrejskom narodu za večita vremena.

MLADA IZRAELSKA GENERACIJA

Obnova jevrejskog naroda u staro-novoj domovini ima mnogo, i vrlo različitih vidova. Jedan od najznačajnijih je nastajanje mlade izraelske generacije, toliko različite od generacije otaca, generacije došljaka.

Krivo bi bilo misliti da je osobenost „s a b r e“-a (tako se zove dijete rođeno u Palestini, po kaktusovom plodu, izvana bodljikavom i oporom a iznutra slatkom) u tome što raste u nezavisnoj državi Izrael. Jer sve one osobine kojima se s a b r e odlikuje došle su do sjajnog i veličajnog izražaja upravo u Ratu za nezavisnost, dakle još prije no što je proglašena država Izrael. I tako, onima koji su se rodili iza deklaracije nezavisnosti od 15 maja 1948 još nema šest godina, pa je isuviše rano da se analiziraju odlike najmlade generacije, koja je rođena i rasla u nezavisnosti. Pa i oni koji su se rodili za vrijeme engleskoga mandata, bili su još sasvim maleni u danima Borbe za nezavisnost te se i ne sjećaju kako je bilo prije obnovljenja izraelske države, i njima danas nema ni trinaest godina, dakle još su isuviše mladi da bismo smjeli izvoditi kakve takve zaključke iz njihovih osobina i razvitka.

Nema sumnje, dakle, da se osobenost s a b r e-a i sve ono po čemu se on razlikuje od generacije otaca, a još više od stotina hiljada novih useljenika koji su se uselili u državu Izrael istom iza 15 maja 1948 — nije razvilo pod uticajem državne nezavisnosti, nego da su tu odlučivali drugi činioci.

Pa ipak, ma pod kojim vidom počeli da posmatramo nastajanje i razvitak izraelske mlade generacije, doći ćemo do tačke u kojoj se svi ti vidovi pretvaraju u jedno: osjećaj sraštenosti s grudom, koji je u najdubljoj dubini identičan s osećajem lične i skupinske nezavisnosti i s potpunom povezanosti pojedinca uz skupinu kojoj pripada. U Izraelu sve je to prethodilo državnoj nezavisnosti ali je ono u suštini ne samo tlo iz kojega raste politička suverenost, nego i njen najdragoceniji, najistaknutiji odražaj, smisao i opravdanje.

Iz tri aspekta može, po tome, da se posmatra mlada izraelska generacija: kakav je njen osjećaj ličnosti i koji su oblici njegova ispoljavanja; kakav je njen osjećaj zajedništva i u kojim se oblicima

on ispoljava; kakav je njen odnos prema zemlji, prema majci — domovini i prema majci-grudi, i u kojim se oblicima ispoljava taj odnos. Tek u drugome redu, uglavnom kao posljedica ovih triju posmatranja, treba da se osmotri odnos mlade generacije prema roditeljima, prema porodici uopće kao historijskoj pojavi, prema njenu proširenju — narodu i njegovoj galutskoj historiji; a u drugu ruku prema svijetu uopće, prema ostalim narodima, čovečanstvu, kulturi, i zatim prema radu, zvanju, osnivanju porodice itd.

U okviru ovoga članka mogu tek da se nabace neka opažanja u najgrubljim crtama, jer još mlada psihološka nauka u Izraelu nije dospjela da obradi tu temu kako treba.

Izraelska deca izvode folklorni ples

Osnovna je činjenica u životu mlade izraelske generacije — sloboda. Ali ona nalazi svoj prirodni korektiv — ne u autoritetu roditelja ili škole, koji je u Izraelu manji nego igdje u svijetu, nego u zajednici u kojoj dijete raste. Djeca govore hebrejskim jezikom, koji je vrlo različit od jezika starije generacije; manje po rječniku, više po uprošćenoj gramatici, a najviše po naglasku riječi i čitavoj intonaciji govora. Još je veća razlika, dabome, ako se u roditeljskoj kući ne govori hebrejskim jezikom. Dijete živi u svijetu koji je nedokučiv roditeljima, bilo da su oni došli iz istočne Evrope s ucijepljenom psihologijom vječno progonjenih i svim njenim pozitivnim i negativnim posljedicama, bilo da su došli sa Zapada, s baštinom asimilovanog Jevrejina koji je „ispljunut“ iz sredine koju je smatrao svojom sredinom i koji ne može da izbriše iz duše pečat

osamljenosti i poniženja koji mu je udaren u djetinjstvu kad je bio član bespomoćne manjine među toliko različitom većinom.

S a b r e je drugačiji od oca i majke. Zato je slobodan, nezavisan. On raste s drugovima i drugaricama od prvog djetinjstva do mladosti i muževnosti; dijeli s njima sve svoje doživljaje u punoj ravnopravnosti. Doduše ne smije se izgubiti iz vida klasni momenat koji podvaja u nekoj mjeri i izraelsko dječje društvo, a isto tako djeluje i podvojenost p o e d o t a to je razdioba po glavnim grupacijama galutskog jevrejstva koja još nije izbrisana; ali se bez pretjerivanja može reći da i klasna i grupacijska podvojenost nije ni izdaleka toliko jaka i uticajna kao klasna ili nacionalna podvojenost u predrevolucionarnom evropskom svijetu iz kojega su izraelski pioniri ponijeli svoje sudove i mjere. I ne samo to. Svi ti djetinjski doživljaji vezani su uz određeno mjesto. Desetine i stotine dječaka i djevojčica rastu zajedno od prvih dana života; zajedno su ugledali zalaz sunca s istog brežuljka; išli u isti dječji vrt, u isti razred škole, od prvog do osmoga; zajedno su rasli u svome k i b u c u, ili u m o š a v o v d i m, ili u svom gradskom stanbenom kvartu, i zajedno su pratili svaku fazu razvitka, svaku novu cestu ili putevljak, svaku novu zgradu, svako proširenje J i š u v a t j. nastanjenog svijeta koji osvaja pustinju korak po korak, prodire u brda, isušuje, oploduje pijesak. Prijateljstva koja se tu stvaraju u punom su smislu riječi životna prijateljstva, jer ona obuhvataju sve što obuhvata život i traju kroz čitav život. Ljubavi koje se tu rađaju između mladića i djevojaka, prirodne su i duboke, jer su usidrene u zajedničkom djetinjstvu, jer su prirodan nastavak djetinjskog prijateljavanja i jer im je zajednička sva njihova „prošlost“. Opasnosti kojima ta mladež biva izložena samo jačaju njenu otpornost, jer je ona zdrava i tjelesno i duševno, jer vjeruje u sebe, jer se oslanja na prijatelje, jer je ukorijenjena u zemlji iz koje se rodila, na kojoj raste, za koju živi i za koju je spreman poginuti bez pogovora, bez trunke žaljenja.

Izraelska omladina ne voli cjepidlačenje ni na kojemu području. Ona je jednostavna, prosta, i voli jednostavnost. Ali kad su objavljena pisma i dnevnici desetina mladića i djevojaka koji su pali u Ratu za nezavisnost, otkrilo se bogatstvo osjećaja i misli koje nije niko naslućivao pod oporom kožom s a b r a. Bilo je u tim dnevnicima i pismima, pisanim roditeljima, prijateljima, dragima i dragama odličnih pjesama i priča, filozofskih rasmatranja, književnih ocjena, putopisa (iz Italije i drugih zemalja u koje su naši mladići dospjeli s Jevrejskom brigadom), itd. itd. A nisu samo ti poginuli bili nadareni. Mlada generacija književnika i naučnika, slikara i muzičara već je stvorila djela koja su zanimljiva ne samo po svojoj originalnoj izraelskoj tematici koju samo mogu iz dubine da prošire i izdignu na svijetlo stvaranja, nego i po objektivnoj umetničkoj ili naučnoj vrijednosti. Naša mlada generacija daleko je od svake dvojnosti koja je toliko značajna za galutskog Jevrejina i koju ne može sasvim da prebrodi i kad se preseli u Erec Jisrael.

Prostota izraelske omladine nekad odbija, ali iza nje se kriju vrijednosti kojima je ta prostota tek štiti i obrana. Jer ona je i vrlo sentimentalna — dubok je njen osjećaj za muziku, mada je dezorijentiran zbog raznolikosti stilova koji utiču na izraelsku muziku — i vrlo stidljiva. Ona se boji velikih riječi i velikih gestova, ali je vazda spremna na djela, i velika i mala. Ona je okrenuta prema

Šaar haamakim — (Kapija dolina) kibuc u kojem žive omladinci, članovi „Hašomer hacaira“ iz Jugoslavije.

starijima, ali i prema sebi, i svagda spremna da izgori na oltaru svoje istine i svoga ostvarenja.

Državna suverenost učvrstila je osjećaj slobode, ali nije učvrstila osjećaj zajedništva koliko on nije neposredna posljedica zajedničkog raštenja. Prije je djelovao još i momenat borbe jevrejskog Jišuva, sputanog tudinskom vlašću, kojega je sada nestalo. Pored toga je masovna aliya uvećala šarenilo Jišuva, ojačala klasni momenat, proširila nacionalni horizont, produbila razumijevanje za galutsku braću i za historijski put jevrejskog naroda, a sve to razbija

ono primitivno jedinstvo i zajedništvo mlade generacije. Sama činjenica nezavisne države obavezuje u ovo doba svjetskih zapleta i sukoba na taktiziranje u odnosu prema velesilama, a u drugu ruku otvara mladoj generaciji nova područja rada koja su gdjekad pionirska, ali često daleko od pionirstva, dakle karijeristička, birokratska.

Sve su to uticaji koji se još nisu iskristalizovali, pa se još ne zna kakav će biti konačni lik mlade generacije koja danas raste, prvoga naraštaja obnovljene izraelske države koji se od prvog svijesnog, mada djetinjskog opredjeljivanja razvija u novoj atmosferi državne nezavisnosti i okupljanja razasutog Jevrejstva. No nema sumnje da nam dosadašnje iskustvo daje puno pravo da vjerujemo u našu mladu generaciju. Ona je drugčija od nas. Ona cijeni plug više od knjige, rad više od posla, djelo više od riječi. Njena je kora opora, ali je njena srž zdrava i slatka. Ona raste u slobodi, u zajednici koja ne zna podvojenosti između čovječstva i Jevrejstva, ukorijenjena u grudi. Ona je patriotska, nacionalna u najplemenitijemu smislu te riječi, a podjedno socijalna i puna težnje da izgradi državu Izrael na zdravim društvenim osnovima. Ona je ponos naše današnjice, opravdanje naših pregaranja, zaloga naše budućnosti.

NA PUTU STVARANJA JEDINSTVENE NACIJE

I

U bogatoj dugi problematike Izraela najživlju boju pretstavlja problem stvaranja jedinstvenoga naroda sa jedinstvenim jezikom, jednom kulturom, jednovitim stremljenjem, poštujući pri tom sve one slobode za pojedince i specifične grupe u narodu, bez kojih se ne može zamisliti prava demokratska osnova i forma kolektivnoga života u jednoj državi, koja se ne smatra samo svrhom, već i oruđem za ostvarenje cionističkoga cilja — kibuc galujot (skupljanja po dijaspori rasturenih delova jevrejskog naroda).

Rešavanje toga problema je samo po sebi veoma teško i onda kad se ono postavlja u prvi plan, a kamoli kad se on mora rešavati istovremeno sa drugim pitanjima koja su za život naroda od isto toliko velike važnosti. Dovoljno je da spomenemo pitanje sigurnosti države i njene privredne izgradnje, zadataka, koji sami za sebe već traže maksimalno iskorišćavanje privrednih sredstava.

Uz to postoji u državi i znatna arapska manjina, čija se sudbina ima rešavati po njenim specifičnim potrebama. I to sve u jednom svetu, koji danas nije sklon mirnom, polakom i postepenom rešavanju svojih velikih pitanja.

Izrael pretstavlja naročitu državu u svetu, posmatrajući je sa gledišta ma koje znanstvene definicije, ma kojeg smera u socijološkoj znanosti. To već i zbog ove jednostavne činjenice (koja se ni na čas ne sme izgubiti iz vida) da je, naime, više nego polovica stanovništva došla u nju posle njenog stvaranja, u kratkom periodu od pet godina, dakle u jednom jedinom trenutku i to iz svih krajeva sveta. Nije dakle čudo što se u tako kratkom vremenu, pri takovim svetskim i nutarnjim prilikama, u periodu neprestano ometanog primirja u ovom osetljivom delu sveta, u stalnim privrednim i društvenim teškoćama i brigama oko ukorenjenja novih useljenika, što se do sada nije mogao formirati niti u svojoj prelaznoj formi onaj faktor, koji je stalan i nepromenjiv — pa kako god gledali

na bitnost države — nije se mogao formirati narod u punom socijološkom i kulturnom smislu, premda u političkom smislu on već samim postojanjem države nesumnjivo postoji.

Ali baš to stanje omogućuje veću slobodu u onom sektoru historijskog razvoja, u kojem su drugi narodi skućeni samim tim što su već izgrađeni, što su već jedinstveni te je njihov razvoj tom činjenicom više uslovljen jednim smerom. Ta sloboda u određivanju onoga tipa čoveka kojemu treba stremiti kao prema poželjnom tipu građanina. Ovo gledanje nije novo, ono je nametnuto objektivnom stvarnošću. Cionistička ideologija je uvek bila svesna toga da jevrejski narod stoji pred dvojakim zadatkom: pred izgradnjom države i pred izgradnjom naroda. Ta dva zadatka su nerazdeljivo spojena, jer se narod ne može izgraditi bez države, niti država može bez preporoda naroda dugo da postoji i da je po tome, pod dugim historijskim aspektom — besmislena.

II

Ako je narod obično sastavljen po klasama, ako je on obojen raznim stupnjevima svoga kulturnog razvitka, ako se unutar njopolitički razvoj — u konačnoj liniji — određuje po klasnim interesima, jevrejski narod Izraela ima u sebi sve te oznake. Ali ne samo ove. On je dosada obojadisan i po razlikama koje su novi useljenici poneli iz zemalja iz kojih dolaze, a te razlike stvaraju centripetalna nastojanja unutar tih grupacija i bez obzira na klasnu pripadnost. U kulturnom pogledu novi useljenici ne razlikuju se samo po raznim stepenima iste kulture, nego nose sobom viši ili niži stupanj veoma različitih kultura iz kojih dolaze. A kada govorimo o kulturi, nije reč samo i prvenstveno o školskim svēdodžbama, nego o običajima života, o higijeni, odnosu prema radu, prema zajednici, dakle o čitavom duhovnom i duševnom organizmu čoveka. Zamislite razlike između onog Jevrejina, koji je odrastao u Evropi i onoga koji je do svoga dolaska u Izrael živeo životom skoro roba svoga arapskog gospodara u Jemenu, dakle, razlike ne samo po stepenu civilizovanosti, nego i po duhovnim motivima njihova dolaska u Izrael. Onaj prvi iz ovoga ili onoga motiva, a ovaj poslednji u cilju ostvarenja svoga religijskoga sna o dolasku Mesije. A to je samo jedan primer. Usled tih razlika jasno je da i reagovanja na svakodnevna pitanja nisu određena samo klasnim interesima — pa makar i u najširem smislu — ona stoje i pod uticajem mnogih iracionalnih imponderabilija.

Uz to postoji i razlika novih useljenika kao opšte grupe prema starosedecima, onima koji su tamo živeli i pre postanka države, i, najzad, grupacije prema političkim partijama. Nemoguće je u nekoliko redaka dati čak i opšti pregled društvene komplikovanosti jevrejskog stanovništva Izraela.

III

Pa ipak bilo bi pogrešno zbog te komplikovanosti i mnogostranosti misliti da je to aformna masa toliko divergentnih osobina da joj se ne mogu naći opšte karakteristike.

Onaj deo jevrejskog stanovništva, koji je odgajen u zemlji pre postanka države, rastao je kroz mnogo dublji period i mnogo organskije i on je do današnjega dana, i u duhovnom i u duševnom pogledu, onaj odlučan faktor sa apsolutnom nadmoći prema novom delu stanovništva, koji, baš zbog svoje raznovrsnosti i zbog pomanjkanja zajedničke tradicije, zbog posmatranja zajednički preživljene odlučne historijske periode poslednjih decenija (kao što je to slučaj u starom delu stanovništva) i kad bi hteo čak ne bi mogao postati konkurentan faktor ovome.

Međutim i kod starosedeoaca se formirao nov tip haluca i branioca zemlje. Novi razvitak nije doneo sobom ništa što bi tražilo da se menja na tim idealima građanina, iako su se forme halucijuta i odbrane zemlje umnogome izmenile postankom države.

Osnovno je dakle pitanje u formiranju jedinstvenog naroda i narodne kulture u tome da se većina novih stanovnika zemlje odgoji tako, kako bi suštastveno pošla putem razvitka, koji će ih sve više i više približiti tipu novog izraelskog čoveka, koji se stvorio, razvio i usavršavao u tipu haluca. Ovo nije samo pitanje konačnog formiranja postojećeg stanovništva zemlje i budućih pokoljenja; od toga zavisi da li će država moći da apsorbuje dalje milijune Jevreja, koji će — nadajmo se — pre ili kasnije doći k nama. Samo zajednica koja će u svojoj većini biti duhovno halučka moći će da nadvlada teškoće prijema i ukorenjivanja novih stotina hiljada useljenika.

IV

Sem drugih mnogobrojnih društvenih snaga tome treba da doprinesu četiri faktora, svaki svoj odlučan udeo: država putem svojih škola, vojska, Histadrut i Svetska cionistička organizacija.

Tek pre kratkog vremena izglasan je zakon kojim se uvodi jedinstvena državna osnovna škola i jedinstvena obuka sa zajedničkim nastavnim programom, koji po odluci većine dačkih roditelja dotične škole može da bude i dopunjen. Ali minimalni program će biti otsada jedinstven. Do sada su u osnovnim školama postojale četiri razne struje (što se može objasniti razlozima situacije za vreme britanskog mandata, a čemu nema više opravdanja u samostalnoj državi Izrael). Taj zakon je izglasan nakon teških društvenih previranja i političke borbe u Knesetu, jer su izvesne političke partije imale osećaj da će tako izgubiti politički uticaj na roditelje učenika. A baš ta činjenica, što su škole sve više i više potpadale pod uticaj političkih partija, a ne duhovnih stremljenja, činila je hitnim do-

nošenje zakona. Izglasavanje toga zakona, po izjavi Ben Guriona, ima isto onako društvenu vrednost kao stvaranje jedinstvene izraelske vojske.

Vojska je takođe odlučan faktor u formiranju omladine i to ne samo po onim opštim karakteristikama, koje svaka narodna vojska ima (budući da u njoj nema društvenih razlika, te se u njoj zajedno odgajaju vojnici iz svih delova zemlje i razvijaju sposobnosti), nego i po tome što se izraelska vojska brine i za kulturno podizanje vojnika i za njihovu stručnu spremu putem stalnih kurseva, posle kojih će mladići i devojke, koji su došli u vojsku bez sprema za građanina, izići kao spremni građani. Vojni zakon obavezuje i na to da se od redovnog vojnog roka godina dana upotrebi za zemljoradnju. Ima to ne samo privrednu, nego i društveno-odgojnu važnost u izraelskoj stvarnosti.

Histadrut je najveća i najjača društvena organizacija u državi. Ali ona nema samo zadatke sindikalnih organizacija. Ona je i odlučan privredni faktor po svome samostalnom gospodarstvu; ona je i najodlučniji društveni faktor po snazi ideologije cionističkog socijalizma raznih strujanja, koja je bila osnovnom polugom uspeha cionističkog ostvarenja. Kao što je Histadrut najjači oslonac države u izvršenju njenih zadataka, tako će on ostati najjači oslonac naroda u njegovom hrvanju za iznalaženje životnih formi i životnog sadržaja novog jevrejskog čoveka-građanina.

Svetska cionistička organizacija u dijaspori duhovno priprema Jevreje, naročito jevrejsku omladinu, za povratak u Izrael time što im omogućuje učenje hebrejskog jezika i tim putem ih približava kulturi Izraela.

Ni mnogo veće i snažnije države ne stoje pred težim zadatkom: stvaranje vlastitog naroda, od kojega najveći deo živi van njenih granica i po tome ne samo van granica važnosti njenih zakona, nego i njenoga duhovnog neposrednog odgojnog upliva. I baš po tome ni jednom drugom narodu nije toliko potrebna odanost, trpeljivost i izdržljivost njegovih sinova, kao jevrejskom narodu. Ni jedan drugi narod ne treba toliko odlučne smelosti i odanosti. Jasno je da ima i znakova slabosti u ovom ili onom delu naroda, ima i grešaka države i Histadruta, ali opšti okviri razvitka od završetka Narodno-oslobodilačkog rata naovamo jasno ukazuje na to da će taj narod izići kao pobednik iz toga nutarnjeg rvanja sa samim sobom, kao što je iz Narodno-oslobodilačkog rata izašao kao pobednik.

Ali taj proces traži vremena i mogućnosti mirnog razvitka. Zato, valjda, nikoji drugi narod na svetu ne želi toliko mir, iskreni mir, kao što ga želi jevrejski narod, pa da se, izgrađen iznutra, uvrsti u opštu falangu naprednog, miroljubivog, slobodnog čovečanstva slobodnih, konstruktivnih, radnih ljudi.

TRADICIJA BORACA, PIONIRA I NAUČNIKA

Još se tačno sećamo one napete atmosfere, naročito u Srednjoj Evropi, kad je 30 januara 1933 stari pretsednik Hindenburg pozvao Hitlera da preuzme dužnost kancelara nemačkog Rajha.

Započela je nova, tragična i historijska era. Bila je to era „hiljadu-godišnjega Rajha“, koji je za vreme svojega trajanja od 12 godina uspeo da zapali ceo svet, da poubija mnogo milijuna ljudi i da stvori pustoš i bedu celom čovečanstvu.

Onda, u ono vreme, skoro ceo svet je nama, Jevrejima, priznao pravo na vlastiti život u našoj vlastitoj državi. Historija je našoj generaciji dodelila privilegiju da se bori za to pravo i Jišuv je žrtvovao hiljade svojih najboljih sinova, među kojima i mnoge divne mladiće, poreklom iz Jugoslavije.

Useljenici iz Evrope dolazili su ovamo u različitim vremenskim razmacima i njihov doprinos za izgradnju zemlje bio je od neprocenjive važnosti. Među onima, koji su razvijali, jačali i formirali zemlju i strukturu Izraela, zauzima vidno čedno mesto relativno mali broj useljenika iz Jugoslavije.

Pre Drugog svetskog rata u Jugoslaviji je živelo oko 80.000 Jevreja. Tri četvrtine od njih, više od 60.000 ubijeno je i poginulo, oko 6.000 još živi u Jugoslaviji, a nekih 10.000 nalaze se ovde. Najveći deo njih uselio se posle rata — u duhu prava nacionalnog samoopredeljenja — princip poštovan i primenjen od strane jugoslovenskog naroda i njegove vlade.

Svaki novi val useobe doprinosi formiranju nacionalnih karakteristika i upliviše u dva pravca: jedan je upliv jevrejskoga karaktera, koliko je toga ostalo sačuvano tokom stoletnoga procesa asimilacije, a drugi je upliv naroda, među kojim su živeli tokom tih stoleća diaspore.

Jedna od nastarijih diaspora jeste diaspora jugoslovenskoga Jevrejstva. Utvrđeno je da tragovi Jevreja u Jugoslaviji vode unatrag blizu 2.000 godina. Jevreji su živeli u toj zemlji tako dugo, te su poprimili vrlo mnogo od spoljnih i karakternih crta jugoslovenskoga naroda. Da spomenemo nekoliko tih crta: Jugosloveni su dinamičnoga temperamenta, ali stalni i prodorni u svojem radu.

Oni su pouzdani i marljivi. Oni su miroljubivi, ali iznad svega vole slobodu i nezavisnost. To su pokazali tokom dugih stoletnih borbi protiv Turaka za slobodu. Njihovu ljubav za slobodu upoznali smo u tri maha za vreme naše vlastite generacije: protiv austro-ugarske imperije, protiv koalicije hitlerovske Nemačke i fašističke Italije, a 1948 protiv Moskve, isto tako hrabro i bez straha kao uvek do sada.

Cionistička ideja imala je mnogo privrženika i simpatizera među jugoslovenskim Jevrejima. Jedan od preteča te ideje, Jehuda Haj Alkalaj bio je iz Zemuna. (Preci Teodora Herzla potiču iz istog grada). Jevreji Jugoslavije igrali su vrlo aktivnu ulogu u svetskom cionističkom pokretu. Na prvom cionističkom kongresu u Baselu sudelovali su među ostalima i Dr. David Alkalaj iz Beograda, kao i Dr. Marcus Ehrenpreis iz Đakova, kasniji vrhovni rabin u Štokholmu. A poznati ideolog cionizma bio je učitelj jugoslovenskih cionista, Dr. Aleksandar Licht.

Prva organizirana useoba iz Jugoslavije iza nekih doseljenika, koji su tu i tamo ranije stizali, bili su pioniri, koji su došli ovamo kratko vreme posle Prvog svetskog rata i naselili se u Bejt Šarimu. Pojedine cionističke grupe, kao n. pr. cionisti Novoga Sada, slali su 1920—21 brodovima tovare cementa i građevinskog materijala i davali i drugu materijalnu pomoć za izgradnju zemlje. Odonda je u nekoliko „alija“ došlo mnogo stotina i stotina useljenika i mnogi od njih odali su se poljoprivredi. Nastali su ovde cvatući kibuci i sela, u koje su izobraženi pioniri i poljoprivrednici — nekađašnji trgovci i intelektualci — preneli iz svoje stare domaje ljubav za grudu. Treba da se naglasi da je relativno visoki postotak jugoslovenskih useljenika izabrao poljoprivredu kao svoje zanimanje. Mnogo ih ima po kibucima: Šaar Haamakim, Gat, Afikim, Ejn Gev, Merhavia, Ejn Šemer, pa po selima: Kidron, Rišpon, Bejt Zajit, Bejt Nakofa, Ejn Kerem, Bezet, Migdal, Javniel, Bejt Jichak i t. d.

Jevreji iz Jugoslavije bili su pioniri u osnivanju i razvijanju ribarstva u ovoj zemlji. „Preci“ naših šarana doneseni su iz Jugoslavije. Nekoji jugoslovenski useljenici sudelovali su i u osnivanju važnih industrijskih poduzeća: u fabrici cigalja N a a m a n, u H o m r i, proizvodnji crepa, ciglje i keramike, u G a l a m u, fabrici glučke i skroba, u A s k a r u, fabrici kemikalija i t. d. Pioniri fabrike i industrije auto-guma u ovoj zemlji također su useljenici, koji potiču iz Jugoslavije. Mnogobrojne male industrije i poduzeća, kako u kooperativnom tako i u privatnom sektoru nalaze se pod upravom Jevreja iz Jugoslavije i jedna od najvažnijih temeljnih industrija — aluminijumska — našla je svoje inicijatore također među starijim i novim useljenicima iz Jugoslavije. Oni su mnogo doprineli ekonomskom ožvjljenju Jerusalima i naročito su se istakli u trgovini, obrtu i u hotelskoj struci.

Mnogi poznati veterani među učiteljima srednjih i poljoprivrednih škola došli su iz Jugoslavije, kao što mnogi od njih zauzimaju zavidno mesto među poznatim psihološkim ekspertima. Među javnim

radnicima i propagandistima za nacionalne fondove nalazi se nekolicina dobro poznatih imena iz Jugoslavije, a isto tako su zastupljeni i u ovdašnjoj štampi. Mnogobrojni drugi intelektualni radnici, lekari, inženjeri, pravnici i eksperti za kolektivnu i kooperativnu ekonomiju sudeluju aktivno u ekonomskom i intelektualnom razvitku zemlje. Dobrovoljci i profesionalci aktivno saraduju na izgrađivanju srdačnih i prijateljskih političkih i diplomatskih odnosa s njihovom starom otadžbinom.

Inicijativa za pokretanje i organizovanje spasavanja i slanja pomoći Jevrejstvu Evrope za vreme najtragičnijih godina hitlerizma, došli su najvećim delom baš sa strane Hitahdut Olej Jugoslavija, a ideja da se pošalju parašitisti podjarmljenim Jevrejima, te ideja o sudelovanju u partizanskom pokretu po gorama i šumama, došla je također od jednog jugoslovenskog Jevrejina. Nekoliko drugova pok. Hane Seneš, kao Reuben Dafni, Eli Zohar i Šalom Finci potiču iz Jugoslavije.

Pored svoje žarke želje da doprinesu jačanju države i postizavanju bolje budućnosti za jevrejski narod u zemlji Izraela, Jevreji iz Jugoslavije imaju pred sobom još jedan ideal, koji žele da ostvare: da se potpuno sliju i apsorbuju u preporođeni, ujedinjeni, politički, ekonomski i kulturno jaki narod Izraela.

IZ ISTORIJE SEFARDSKE ZAJEDNICE U ENGLESKOJ

Prvi sefardski useljenici u ovu zemlju bili su Marani — pokršteni Jevreji, koji su ovamo došli početkom XVII veka bilo direktno iz Portugalijske, bilo preko Amsterdama, tako da je polovinom XVII veka već postojalo malo naselje tih Jevreja u londonskom Sitiu. Oni su javno ispovedali hrišćanstvo, ali u tajnosti pridržavali su se propisa svoje jevrejske vere i sastajali se u privatnim stanicama na molitvu.

Većina tih useljenika bili su trgovci. Oni su održavali trgovačke veze sa raznim zemljama, i njih je rado primio Kromvel u želji da ojača ekonomski položaj Engleske.

Najistaknutiji od tih useljenika bio je Antonio Fernandez Karmahal. On je bio trgovac u londonskom Sitiu, ali je pored toga stajao u Kromvelovoj obaveštajnoj službi — dužnost, koju je blagodareći svojim vezama u inostranstvu, obavljao sa dosta veštine i spretnosti. Možda je on bio prvi Jevrejin koji je postao engleski državljani. On i drugi članovi ove grupe bili su prvi koji su tražili od Kromvela da dozvoli ponovno useljavanje Jevreja u Englesku i učestvovali su u svim pregovorima u vezi sa tim nastojanjima, čiji je glavni pokretač bio Menaše Ben Izrael.

Ta nastojanja urodila su plodom tek za vreme restauracije. Kralj, u tom pogledu mnogo liberalniji od Kromvelovih savetnika, izašao je u susret tim nastojanjima, te su krajem 1661 godine skoro svi ugledniji članovi zajednice postali engleskim građanima.

Odmah potom stvorena je prva kongregacija, tipična za sefardske Jevreje: već 1664 bio je objavljen prvi Askamot (ustav sinagoge), izrađen po uzoru na Askamot sefardske zajednice u Amsterdamu, koja je pak sa svoje strane uzela kao uzor propise sefardske zajednice u Veneciji.

Ovim Askamotom se pod pretnjom teške kazne — ekskomunikacije (herem) — zabranjuje stvaranje neke druge kongregacije. Mnogi smatraju da je to učinjeno iz straha da bi druga kongregacija (dakle aškenaska) mogla da ugrozi nadmoćnost sefardske zajednice i njen odlučujući uticaj u jevrejskim pitanjima. Ali ja smatram da se tadašnji Sefardi nisu plašili toga, nego su se bojali da se ne

stvore druge sefardske kongregacije na štetu jedinstva sefardske zajednice. Oni su imali pred očima primer Soluna, gde je u to vreme bilo nekoliko sinagoga koje su primenjivale razne rituale. Svi su ovi rituali bili sefardskog porekla, ali liturgija nije bila jedno-obrazna, jer su postojali običaji Aragona, Kastilje, Katalonije, koje su iseljenici preneli u novu zemlju, te je to stvaralo antagonizam, pa je dolazilo i do fizičkih razračunavanja.

U duhu sefardske tradicije Askamot je imao propise i o objavljivanju knjiga, za što je valjalo imati pristanak h a h a m a i m a h a m a d a. Za klevetničke publikacije bila je predviđena kazna ekskomunikacije. Ovo je bilo ne samo u cilju da se sačuva vera, nego i radi toga da se spreči svaka akcija koja bi mogla stvoriti teškoće kod civilnih vlasti, a tu se pre svega ciljalo na to da se vernici uzdržavaju od svake političke aktivnosti.

Sefardska zajednica je od samog početka shvatila da nema napretka bez religioznog vođe, koji će verno predstavljati tradiciju španskog odn. portugalskog Jevrejstva. Njihov haham se starao ne samo o tome da se Zakon vrši u jevrejskom duhu, nego je i vaspitavao omladinu. Celokupna prosveta bila je pod direktnom kontrolom hahama.

Jedan od tih ljudi bio je haham Jakob Sasportas, koga je španska i portugalska zajednica u ovoj zemlji postavila 1664 za prvog hahama kongregacije. On je smatran za jednog od najposobnijih ljudi svoga vremena. On je uživao veliko poštovanje i njegov uticaj se osećao u londonskoj zajednici dugo posle njegova odlaska.

On je igrao istaknutu ulogu u borbi protiv mesijanskog pokreta Šabetaj Cvi-a, lažnog mesije, čije su se pristalice mogle naći u svakom jevrejskom centru na Istoku i Zapadu.

Tradicionalno nastojanje sefardskih hahama da pomire filozofiju sa religijom i da iskoriste filozofiju kao sredstvo za odbranu religije došlo je do punog izražaja kod hahama Nieto, koji je bio postavljen 1702 godine.

Nieto je bio jedan od najvećih hahama koje je španska i portugalska kongregacija ikada imala, i njegove publikacije na hebrejskom, portugalskom i španskom bile su ne samo religijske već i filozofske sadržine. Zbog njih su ga napadali neki članovi njegove kongregacije, te je tako došlo do spora, koji se najpre vodio pred sefardskim Bet Dinom u Hamburgu i Altoni. Najzad se našao modus vivendi, ali ultra-ortodokсни elementi nisu bili nikada zadovoljni i optuživali su i dalje Davida Nieto da je naklonjen filozofskim teorijama Spinoze.

Sefardska zajednica u Engleskoj je već od samog početka težila da sačuva običaje i obrede svojih predaka na Iberijskom poluostrvu. U tom pogledu ona je išla stopama Sefarada u zapadnoj i istočnoj Evropi i u Americi, gde su stvarane zajednice koje su održavale ne samo karakter i tradicije sefardskog Jevrejstva, već vrlo često i same Španije i Portugaliije. Otuda je zadržan španski, a doc-

nije portugalski jezik kao jezik na kome su održavani sastanci i vođeni zapisnici. Pa i docnije, kad se uvidelo da to nije više praktično ipak je nešto od toga zadržano tako da se još i danas saopštenja o počasnim funkcionerima sinagoge i mahamada, kao i onih koji se pozivaju da izvrše micvot na šabat daju na portugalskom. U ranijim danima priličan deo molitava čitan je na španskom, ali se sada to čini samo u slučaju Haftare na Tiša Beaf.

Premda Sefardi u ovoj zemlji nisu mogli dugo da zadrže svoju brojčanu superiornost, oni su u toku dugog perioda ipak ostali na ključnim položajima komunalnih ustanova engleskog Jevrejstva uvek u težnji da svojoj maloj zajednici sačuvaju slavu prošlosti. Oni su nastojali da naknade svoju brojčanu inferiornost boljom organizacijom i strogim čuvanjem tradicije. Oni su sačuvali svoje vlastite dobrotvorne ustanove — svoj vlastiti Odbor staraca i bolnicu za stare. Oni su ostali, i još uvek su, aktivni u celokupnoj zajednici i zauzimaju mnoge uticajne položaje u njoj. Njihov uticaj je daleko veći no što bi odgovaralo njihovoj brojčanoj snazi u zemlji.

Oni su se uvek odupirali tumačenju judaizma koje se ne može opravdati bilo tradicijom ili saznanjem jer su osećali da će to nesumnjivo dovesti do rasula. S druge strane, oni nisu mogli da se slože ni sa onima koji su predstavljali judaizam samo u starim i primljenim formama i koji su se fanatično držali svojih gledišta.

Blagodareći toj tradiciji Sefarada — koja jasno pokazuje njihovo izbegavanje raspuštenosti i mrskost prema fanatizmu — oni su u mogućnosti da igraju odlučujuću ulogu i da u jevrejsku zajednicu u Engleskoj unesu duh razumevanja i dobre volje. Oni osećaju da moraju sačuvati svoju osobenost, ne samo radi toga da bi bili različiti ili zbog toga što tvrdoglavo odbijaju da se spoje sa drugim zajednicama, već stoga što veruju da pridržavajući se svojih starih tradicija i radeći u duhu svoje istorije oni mogu pružiti veći doprinos judaizmu uopšte i stvaranju i produženju jevrejskog života koji će biti inspiracija za nas i za druge.

KNJIŽEVNI DEO

KUĆERAK NA BJELAVAMA

Odlomak iz pripovetke „Davokova priča o časovničaru Bencionu“

— Je li, Bencione, je li istina da ste kupili kućerak gore na vrh Bjelava? — počeo je Josif.

— Istina je, istina, sinjor Josife. Kuću sa baštom i avlijom! — kliktao je Bencion trepćući od radosti.

— To vi zovete kućom?! — Josif je zaklimao glavom.

Nastao je tajac. Da li je Josif u toj tišini čuo kako časovnici otkucavaju sekunde, ne znam, ali kad su zidni satovi stali da otkucavaju deseti čas upadajući jedan drugom u zvonjavu, Josif je pogledao u ruke časovničara Benciona.

— Ej, sinjor Bencione, da su meni takve ruke kao što su vaše, ja ne bih bio namještenik u Rabanovoj manufakturnoj trgovini naveliko sa svojih četrdeset godina. S vašim zlatnim rukama imao bih je danas u centru grada vizavi Hotel Evrope najbogatiju juvelirsku radnju i trgovao bih nakitom i satovima. Imao bih dva pomoćnika tamo u dnu radnje koji bi popravljali časovnike a ja bih sjedio za pultom od mahagonije, oko mene bile bi vitrine pune srebrnih svijećnjaka, vaza, raznih figura i pokala. Jest, sinjor Bencione! A u rukama bi mi se od jutra do mraka kotrljale ogrlice i kolijeri od najkrupnijeg bisera i najčistijeg ćilibara, da, rođače moj! Otvarao bih i zatvarao kutije i kutijice postavljene iznutra crvenim, ljubičastim ili plavim baršunom u kojima se sjaje čitave duzine srebrnih noževa, kašika i viljušaka, čitav jedan svijet zlatnog prstenja, narukvica, menđuša, broševa, časovnika, dijadema s krupnim bljeskavim dijamantima „prve vode“, sa rubinima crvenim kao krv, sa plavim safirima i zelenim smaragdima. Vodio bih prepisku sa brusničarima u Amsterdamu, poznavao sve fabrike satova na kugli zemaljskoj i pušio virdine ili trabuko-cigare. Trabuko-cigare, sinjor Bencione. I danas bih ja, vaš rođeni rođak, ovakav kakav sad stojim pred vama, gradio kuću na tri... šta na tri? na četiri, na pet katova! Jest, Bencione, a ne kupovao kućerak na kraj svijeta, kućerak na kojem se ne zna šta je preče od prečega da se na njemu izmijeni i popravi. Jest, sinjor Bencione!

— Ne mari! — odgovorio je časovničar Bencion.

— Kako ne mari? — snebivao se Josif i izvijajući glavu bio je izdužio vrat iz uštrkane jake za cijela dva prsta. Pri tome mu je masna kravata iskočila sa puceta za koje je bila pričvršćena naročitom napravom i pala na pod. — Kako ne mari?

— Meni je dosta ovo što imam, — odgovorio je mirno Bencion.

— Dosta? — Josif je buljio u Benciona.

Bencion je zabacio svoju kapu od crnog klota na zatiljak: — Jest, meni je dosta, sinjor Josife. Dodite nam na Ševuot na naselje. Iznijećemo sto pod krušku. Divno će biti, sjedećemo pod njom a ona će na Ševuot biti sva u bijelom mirisnom cvatu. U beharu!

— Cvat! Behar! Miris! Besposlice! Same besposlice! — rekao je Josif, sagnuo se, dohvatio kravatu, puhnuo u nju, natakao je i izišao.

Takav je bio Bencion, kako vidite, sasvim beznačajan, sasvim običan čovjek.

Eto ta baštica s dvije tri šljive uz susjedovu baštensku ogradu, taj komadić obradive zemlje zaparložen kakav je bio kad ga je prvi put vidio i ta kruška u vrhu dvorišta koja je tada istom pupala, oduševile su Benciona već prvog dana. U njemu su najednom povrnila sjećanja iz djetinjstva. Kakva su bila ta sjećanja? Obična. Najobičnija. Drugom ne bi ni pala na pamet. Ali njemu su povrnila iz dna njegove duše. I pod utiskom tih sjećanja on se sve više zagrijavao za kućerak i najzad se odlučio da ga kupi.

Kad ga je kupio jedva je čekao da se useli u njegov. Istina, bilo je kako ćete vidjeti i drugih razloga ovom njegovom nestrpljenju da se što prije nastani u svojoj kući (tako je on nazivao svoj kućerak), ali bašta je bila jedna od glavnih.

Sjedeći tih dana u svojoj radnji za malim stolom i zadubljen u svoj rad a jednako misleći šta li sad majstori prave i opravljaju gore na njegovom kućerku — on bi odjednom skinuo časovničarsko povećalo s oka, ispravio se na sjedištu, zapalio cigaretu i sjajnih očiju zagledao se u kakvu stvarčicu, na stolu ili gdje bilo, i dok su časovnici kucali svoje sekunde, pred njegovim očima prolazili su dani njegova djetinjstva. Trči on sa gomilom druge djece, muslimanske i pravoslavne, juri divnom zelenom tratinom Pobarnika, koji se prostire pored obale široke Drine, više goraždanskog mosta. Kupa se, najprije u plićacima a onda čak i pored same riječne matice, u hladnoj drinskoj zelenoj vodi. Klikćući od zadovoljstva, valja se, po ugrijanom sitnom pijesku, ispruža se po njemu na vrelom suncu. Tjera prašnjavom cestom gvozdeni obruč, igra klisa i kerka u hladu pod velikim orasima, šunja se s kamenom u ruci da gađa zelembača koji se krije ispod kukurijeka i čija se zelena boja čudesno prelijeva na suncu u modro-ljubičastu, zviždi neku koračnicu maršujući u dvoredu i juriša da zauzme kulu, koju drvenim sabljama brane dječaci što stanuju ispod Gubavice.

Hiljade takvih sjećanja naviru iz njega i zapljuskuju ga svježim dahom, kao nekad talasi studene Drine.

Iz dana u dan ova sjećanja bivala su sve bogatija i sve punija. Sjećao se mirisa orahova lista, sitnih zvončića, dragoljuba, oštrog vonja kukurijeka. Slušao je zujanje pčela, gledao lepršanje sitnih leptirova sedefastih plavih krila, koji su se skupljali oko lokava, i ponosnog jedrenja onih žutih velikih sa crnim šarama, za koje je kasnije, u školi, saznao da se zovu lastin rep. Slušao je šuštanje lišća, pjesmu žetelaca i kosača, žagor i kliktanje za vrijeme trganja jabuka i branja šljiva.

Iskrsavale su slike zimskih dana, sanjkanje niz gubavičke strmeni, plazanje po debelom ledu koji se hvatao na rubovima Drine. A stara kuća pokraj Drine, s velikom baštom gledao lepršanje sitnih ograđene jakom ogradom, oživljavala je sa svim svojim pojedinoštima. Javljala se baka, stasita žena, krupna i uvijek svečana, i jedna tetka, tada djevojka, koja je čitala priče iz nekih knjiga sa šarenim slikama.

— Dobar dan, sinjor Bencione! — prekidalu su mu često mušterije te snove, a on se budio iz njih sa osmijehom sreće u licu i otpozdravljavao vedro: Dobar dan! Dobar dan!

I bio je sad razgovorljiv i svakom ko mu je spomenuo kupnju kuće, svakom je govorio: Dođite da vidite, nije ništa naročito, ali lijepa, lijepa kuća. Ima i bašta, i šljivik, i velika kruška u avliji...

Ta kruška i ta bašta bili su središte, izvor njegove radosti.

Kad su najzad i posljednji majstori završili poslove, pokupili alat i otišli, kad je Buena uredila kuću, pomela i oprala dvorište, Bencione je tada uzeo ženu za ruku i poveo je do nove niske baštenske ograde. Stao je tu i pokazujući rukom na baštu rekao je, kao da odaje svoju najveću tajnu: „Gledaj, kerida, i slušaj. Sve smo uredili. Sad još treba da uredimo i baštu i kad je uredimo onda ćemo posaditi ovdje luk, a ovdje krompir i grah“. „Zar nije već sve kasno?“ — upitala je Buena. „Nije. U Goraždu, bio sam tada dječak, imali smo pod kućom baštu. Bila je mnogo veća od ove. Svake godine dolazio je susjed Lutvo da je okopa i zasadi. Znaš li kad je to bilo?“ „Oko praznika Pesaha.“ „Ne. Oko praznika Ševuota. Kažem ti, nije još kasno. Ali neka znaš, mi nećemo nikoga zvati. Ja ću sam sve da uredim. Ja. Vidjećeš, moja Buena.“ Bencion je bio srećan kad je to rekao. I žena je vidjela kako joj je muž sav u zanosu, ali ona, brižna kakva je već bila, nije mogla a da ne kaže: „A šta misliš, Bencione, neće li tvoje ruke postati teške od tog posla?“ Bencionu je preko lica prešla tamna sjena. Oborio je oči i opet ih podigao. „Mogla bi ti imati pravo. Nisam na to pomislio. Zaista, treba da se raspitam da mi neće škoditi. Motika i moja časovničarska pinceta. Da, da, kerida, treba da se raspitam. Ljudi imaju iskustva. Vidjećemo... Neka bude... ove godine potražićemo nekog iz susjedstva da nam svrši grublje poslove, a ostale, ostale ću ja sam uraditi svojim rukama. Ja i niko drugi.“

Tako je i bilo. Našli su Šaćira. I Šaćir je okopao baštu. Ali ovaj Šaćir nije samo znao da kopa zemlju. On je znao kakva sve

čuda niču iz zemlje. Jedne večeri kad je dovršio kopanje i kad su već i lijehe bile gotove, sjedeli su on i Bencion pod kruškom s koje se osipao bijeli cvat. Srkali su kavu. Te večeri Šaćir, pobožno, kao da kazuje sure iz Korana, govorio je: „Evo, sinjor Bencione, daću vam ovog sjemena i da ga posadite tamo u onom kraju, u onom prisaju i da vam nosi radosti cijelog ljeta. Zagledajte se u dva zrna, nema ih šta vidjeti, crna su i sitna, i kad ih bacite u zemlju, proći će i deset dana i opet ništa od njih nećete vidjeti. Ali onda, onda, sinjor Bencione, stane da izbija klica, probija se iz crnice, a sitna je ta klica, sitna i neugledna, svega dva mala listića, al polako, polako vi pratite svaki dan i prosto vidite kako raste, kako tjeraju novi listovi, izvija se stabljika, buja a onda sredinom ljeta ukažu se pupovi. Još su zeleni, mali, al svaki dan bivaju sve jači, rastu i oni, bubre i počnu da se raspucavaju, pa gledate koja će boja biti u cvijetu. Sprva se ne zna, onda se ukaže il bjelina, il rumen, il žutilo, il plavetnilo. Pa kad se pupovi još otvore i rascvjetaju, pa se prospje miris... eh... čuda su to, čuda i radosti... vidjećete, sinjor Bencione!“

Bencion je slušao i bio kao očaran. Usta su mu bila otvorena a oči raskolačene, sjajne.

Satima je Šaćir znao da kazuje o takvim čudima.

U tim i takvim razgovorima niklo je i razvijalo se prijateljstvo između ova dva čovjeka, ovog časovničara, Jevrejina Benciona Albaharija i Šaćira Velića, muslimana, koji je prije podne radio u nekom višem državnom nadležstvu kao podvornik, a popodne bavio se kod kuće cvjećarstvom. Razvijalo se i raslo je to prijateljstvo i bio je to najčudesniji cvijet koji se rascvjetao tu u Gornjim Bje-lavama.

U ovoj kavanici vidali su se njih dvojica, Bencion i Šaćir. Sjedjeli su sa svojim ženama, sa Buenom i Bibom. Žene su na krilu držale svaka svoje najmlađe dijete: malog, crnpurastog Arona i plavokosog i plavookog Mustafu. Još češće su provodili večeri pod Bencionovom kruškom ili ispod velikog starog Šaćirovog duda, gdje je strujao večernji povjetarac i nanosio zamaman miris ruža svakih vrsta.

Miris zemlje, miris iskopanih krompira, miris rođenim rukama obranih krušaka i čudesne Šaćirove riječi i njegovi cvijetnjaci omamili su Bencionovu dušu. Bencion se izmijenio. I Buenini obrazi prelili su se toga ljeta zdravim rumenilom a oči sjajem. Žena se podmladila.

Prije toga, kako sam vam rekao, Bencionovi su stanovali dolje u gradu u onoj staroj kućerini, jednokatnici, koja je sa četiri strane ograđivala zajedničko dvorište. Dvadesetak porodica stanovalo je tu. Bilo je staraca i starica, muževa i žena, mladića i djevojaka. Najviše je bilo djece, i to svakog uzrasta. Cijeli dan, od ranog jutra do kasno u večer, ulazilo se uz škripave stepenice gore i silazilo dolje, jurilo po drvenim verandama poduprtim hrastovim stupovima. U dvorištu je vrvjelo. Jedni su izlazili na ulicu drugi ulazili. Na

sred dvorišta gorjela je vatra i na njoj se u kazanu iskuvavalo rublje, dok se drugo sušilo na konopcima i po ogradi na verandama. Djeca su pretrčavala iz jednog kraja u drugi, gonjala se, igrala, vikala, derala se, plakala i vrištala. Djevojke i žene udarale su prakljačama, cijepale drva, pjevale, u pjesmu se miješala svađa, grdnja i psovka i dozivanje s jedne verande na drugu. U toj vrevi starci su sjedjeli na sandučićima ili klupama, naslonjeni na hrastove stupove, pušili, razgovarali a stari slijepi Jošua taptao je svojim štapom prelazio dvorištem i kao kakav drevni prorok govorio: „Grade, koji si pun vike i vreve, grade koji si pun veselja i pjesme — poznam ti lice i naličje i bez živih očiju. Amen.“

Bučan je bio ispraćaj Bencionovih iz ove kućerine. Sve je živo izišlo u dvorište, bilo je suza i plača, blagoslova i divnih želja, rukovanja i ljubljenja kao da se odlazi nekud u daleke krajeve.

Ovdje u svom kućerku sa svojom avlijom, sa svojom baštom i kapijom, Buena je dahnula dušom. Kad Bencion ode u radnju a Mame u školu, ona uzme malog Arona, postavi ga na prozor i sama stane kraj njega i zagledava se u čudesno plavetnilo neba kao da ga prvi put u životu gleda. S procvale kruške nanosi se miris, pjevaju ptice u susjednom šljiviku, u baštici niče luk i krompir. Guću go-ubovi na nečijem krovu. Zaleprša po koji bijeli leptir, čuje se djevojačka pjesma nošena neodoljivim čežnjama, izvija se, treperi i uzbuđuje srca. I Buenino srce je uzbuđeno. Ona rukom grli dijete, naslanja svoj obraz na njegov i kad ono svoju ručicu savije oko njenog vrata, osjeti ona hiljadu sitnih strepnji u svojoj krvi koja je ovdje počela da previre.

I već prve godine u tom kućerku s novim krovom, sa zidovima obijeljenim krečom u koji je kanuta kap plave boje, s novim olucima od bijelog lima, s tom bašticom razdijeljenom u lijehe i punom kuća iz kojih je izdikaio krompir i u čijem je jednom krajičku cvjetalo cvijeće, u tom kućerku s dvorištem čija se kaldrma od oblog kamenja bijeljela i u čijem je jednom kraju čutala drvena šupa a u drugom blještala žuta bronzana pipa na česmi, sa koritom bijelo emajliranim iznutra a izvana obojenim tamno-zeleno, u tom kućerku na malom stolu u kuhinji stajala je cijelog tog ljeta visoka čaša od plavičastog stakla i u njoj svježa cvijeća, koje je Buena brala u bašti ili dobivala od Šaćirove Bibe.

Bueni se život pričinjao sada kao divna bajka.

Nije čudo da se i u sobi i baš na stoliću na kome je Bencion katkada noću dovršavao kakav hitan časovničarski posao, jednog dana toga istog ljeta našla čaša sa nekoliko struka bijelog i crvenog šeboja.

Dugo se Buena odlučivala dok ih je tu stavila na Bencionov stolić. Kao da se žena stidjela svojih osjećanja koja su živjela u njenom srcu i koja će ti šeboji da odaju. Ali nije mogla da odoli.

Kad je Bencion, ušavši poslije večere u sobu, opazio to cvijeće, rekao je u sebi razdragano: „Kerida mija!“ — Da je Buena bila tu, on bi je potapšao po ramenu i rekao: „Učinila si mi radost. Mučas

grasjas, kerida.“ Ali Buena nije bila tu. Ona je spremala ležaj Mameju u kuhinji i na rukama uspavljivala malog Arona.

Bencion je uzeo tu čašu u ruke i, noseći je kao kakvu dragocjenu stvar, prinio je maloj električnoj sijalici koja je visila sa stropa i vedro obasjavala čist i uredan sobičak. Dugo je on gledao u pune, okrugle, raskokane cvjetove, zbijene u čitav grozd i mirisao ih. Onda je podigao oči prema tavanici i tiho rekao blagoslov: „Da si blagosloven, gospode, koji si stvorio mirise!“ Bencion je to rekao glasom u kome je bilo strahopoštovanja, divljenja i pobožnosti.

Tada je u sobu ušla Buena, noseći zaspalog Arona, smjestila ga u krevet, zasjenila mu oči maramom, pa se polako uspravila i stala da posmatra Benciona, koji je nasred sobe stajao s čašom u ruci.

Bencion koraknu k njoj i pruži joj šeboje da ih pomiriše.

— Kako mirišu? — upita je.

Žena ne odgovori odmah, malo se zamisli a onda reče:

— Imaju vrlo prijatan miris.

Bencion je pogleda, Buena stidno obori oči.

— Imaju vrlo prijatan miris, veliš. Začudo.

— Zašto kažeš začudo? — upita Buena s pritajenim strahom.

— Evo zašto, slušaj: Moja baka, očeva majka, koju smo zvali sinjora nona, nosila je, kako je to onda bio običaj, dugačko odijelo. Na glavi je imala kapu sa čelenkom a kapa je bila sva umotana svilenom maramom, čiji su krajevi bili straga vješto povezani i u bogatim naborima padali po plećima. S desne strane kape imala je nekom naročitom iglom zakačen cvijet. Bila je to rascvjetana ruža i nekoliko pupoljaka i zelenih listova. Sve je to bilo napravljeno od svile i baršuna.

Jednog petka oko podne našao sam se s drugom djecom (stanovali smo u muslimanskom dijelu kasabe) u avliji Hadži-Idriza. Bila je to velika avlija, čista a svuda okolo ispod zidova šarenilo se od raznog cvijeća.

Bili smo ušli u avliju da nam Ismet pokaže divljeg zeca. Pošto smo u čudu neko vrijeme posmatrali zeca kako gricka kupusov list i jednako zuri u nas svojim okruglim očima i mrda dugim ušima, krenuli smo natrag. Usred avlije sreo sam djevojku koja je nosila pune ruke cvijeća. Pade mi na um sinjora nona, ne znam ni sam kako, i zamolim djevojku da mi dade jedan cvijet. „Šta će tebi cvijet, nisi cura“, odgovori mi ona ali mi ipak izabra dva struka šeboja i pruži mi ih: „Evo ti, ponesi majci!“ Kad sam stigao kući ustrčao sam uz drvene stepenice i sav uzbuđen ušao sam u kuhinju gdje sam znao da ću naći sinjora nonu. „Sinjora-nona“, rekao sam, „donio sam vam cvijeća“. Nona, zabavljena nekim poslovima, nije ni obratila mnogo pažnje. Rekla mi je da metnem cvijeće u čašu i ostavim u sobi. Bio sam razočaran. Ali pred večer, kad sam je vidio u prazničnom odijelu, nosila je šeboje mjesto onog svilenog cvijeta, i čuo sam je kako je mojoj majci govorila: „Ovo cvijeće ima vrlo prijatan miris!“ Jest, moja Bueno, tačno je tako rekla, kao ti malo prije. Istim riječima. Sta-

jala je nasred sobe, visoka, živih očiju, vitka u svojoj dugoj starinskoj nošnji i sva u nekom ponosu i zadovoljstvu. Bila je to divna žena. Izgledala mi je tada... kako da kažem... kao neka velika sinjora...

Buena se osmjehnu.

— A sjećáš li se, Bencione, kako si jednom rekao kako ja izgledam? — upita stidljivo Buena glasom u kome je bilo čežnje za milovanjem.

Bencion je koraknuo, spustio čašu na stolić, vratio se do Buene i zagledao joj se u oči.

— Sjećam se, — rekao je, polako je podigao ruke, prihvatio Buenu za glavu i poljubio je u čelo. — Jest, izgledáš mi i sada tako. — Opet joj se zagleda u oči a onda je prinio svoja usta njenim i čvrsto je zagrlio. Buena je polako zatvarala svoje velike crne oči i privijala se sve jače uz Benciona.

PISMO IZ KONCENTRACIONOG LOGORA

Danas ti opet smijem pisati pismo.
Ja sam zdrav i nemoj se brinuti za me.
Hvala za paket,
a što se tiče salame:
ostavi za sebe, mi nitko gladni nismo.

Ja ću doskora izići van.
I zato, draga ženo, ne trebam ništa više.
Reci mami neka mi ne piše više.
Je li joj bolje sa srcem?
I jesi li platila stan?

Znanci naši ovdje kojekako.
Katz je jučer... pušten na slobodu.
Svaki dan po dva-tri odu.
I ja ću tako...

Na Hansa, ja Te molim, dobro pazi.
Kad stigneš, s njime doktoru se javi.
Bojim se da ima lungenšpickatar
i, vjeruj mi,
ovo je jedina još stvar
koja mi brige pravi.

Dečko slabo podnosi njemačku klimu.
Od moga ogrtača,
ako još uvijek u ormanu visi,
i ako ga drukčije upotrebila nisi,
daj mu napraviti kaputić za zimu.

U proljeće on će svašta već brbljati znati
i svašta će pitati i svašta će znati htjeti.
Pođi u Grunewald s njime (ako ćeš smjeti).
Pokaži mu travu i cvijeće, vodu i šumu
i pričaj mu malo o njegovom tati.

BIFE „TITANIK“

Odlomak iz istoimene pripovetke

Pre nego će ustaške vlasti početi sistematski i u velikim grupama da odvođe sarajevske Jevreje tobože u radni logor a ustvari na prvo gubilište, raštrkale su se pojedine ustaše u uniformi i u civilu i razne njihove uhode i pomoćnici po jevrejskim kućama, i stali da otimaju novac inakit, tučom, pretnjama, iznuđivanjem ili lažnim obećanjima, već prema prilikama, prema kući u koju su upadali i ljudima na koje su udarali. Pri tom, bilo je među ustašama takvih koji su se isticali svojom razbojničkom spretnošću da upadaju u kuće, nagone u strah Jevreje i iznuđavaju brzo i mnogo; bilo ih je koji su za velike sume ili nakit od vrednosti, svojom veštinom ili svojim uticajem, zaista prebacivali pojedince i čitave porodice u Mostar, odakle se tada još lako moglo dalje u Dalmaciju pa u Italiju; a našlo se i takvih koji sem volje za otimačinom i pohlepe za novcem i dragocenostima nisu imali sposobnosti ni uslova za taj posao. Takve manje važne i manje sposobne ustaše morale su da se zadovolje sitnom pljačkom, mitom ili iznuđenim darovima jevrejske sirotinje sa periferije varoši. I često su se tu dešavali najružniji i najbesmisleniji prizori nepredviđenog jada i užasa. Plan zavojevača o nasilju i uništenju tu se granao u stotine neočekivanih, sporednih rukavaca. Zlo bezumlje se širilo dalje i više od svakog računa i predviđanja, iznad svake mere i potrebe.

U poslednje vreme su sve tri pomenute vrste ustaša ubrzale svoj „rad“, jer je Jevreja bivalo sve manje i ko je hteo da na brz, lak i nevidljiv način dođe do plena, morao je da požuri.

I

Na prostoru između električne centrale i dunavske fabrike, koji se nekad zvao Hiseta, širi se mreža mrtvih uličica i u njima je nekoliko kafana i kafanica, iako to nije živ i prometan kraj. Neke od ovih kafana su na zlu glasu, što znači dobro poznate i dobro

posećivane; u njih zalaze i ljudi iz drugih krajeva varoši kao stalni gosti.

Već pored samog parka koji okružuje dunavsku fabriku nalazi se, u Mutevelića ulici, poslednja od tih kafana. Kuća na sprat, ljušti se kao gubava, prozori bez zavesa, bez sveća, kao bolesne oči bez trepavica i obrva. Arhitektura iz sredine austrijskog vladanja, u kojoj ima nečeg bastardnog između tadašnjeg građevinarstva Srednje Evrope i Bliskog Istoka, malokrvna i slabog daha. Beda bez draži i slikovitosti. Arhitektonski izraz života bez misli i vidika. U prizemlju su pored ulaznih vrata probijena još jedna, uža, iznad njih prevelika zeleno obojena daska i na njoj natpis crvenim slovima

BIFE „TITANIK“

vl. Mento Papo

To je ustvari mračna prostorija bez prozora, šest koraka dugačka i dva široka, tako da u njoj i nema stolica nego ono pet-šest gostiju uvek stoje za minijaturnim šankom, a za starijeg čoveka nađe se neki sanduk ili pivsko bure kao sedište. (Ljudi skloni piću i kafanskom životu vole upravo ovakve tesne i oskudne prostorije u kojima se čovek oseća kao slučajno zabasao i uvek kao u prolazu, u kojima ništa od nameštaja ne može privući pažnju gosta, nego su piće i pijanski razgovor uvek glavno i jedino). U dnu ovog bifea nevidljiva vrata ispod zelene zavesa vode preko hodnika bivšeg stana u dve veće prostorije. Jedno je Mentin stan, a drugo prazna soba sa nezastrtim stolom i nekoliko prostih stolica. Prostorija za kocku. Prozori gledaju u baštu, koja je to samo po imenu a ustvari je i kokošinjac i štala i smetlište i igralište za decu, ali oba prozora su uvek zastarta platnenim zavesama, zakisljeni i već krutim od starosti i prašine, koje se nikad i ne dižu, jer se kocka pri svetlosti.

Posetioci bifea i kockarnice pretstavljali su raznoliko i šareno društvo. U bife su dolazili i siromašni, sitni građani toga kraja, mali službenici, radnici, nosači sa stanice radi odmora i razonode, ali i dokoličari i pijanice iz cele varoši, kojima vek prolazi u obilazanju kafana i kafanica u kojima stalno traže nešto novo, a nalaze uvek isto. Soba za kocku imala je svoje naročite posetioce. To, uglavnom, i nisu bili gosti iz bifea, nego strastveni igrači, među kojima je bilo i profesionalnih kockara i bivših gazda i činovnika, kao i zanatlija i kelnera koji su navraćali tek pošto se zatvori kafana u kojoj rade.

U drugoj sobi noćiva Mento, tu živi i njegova nevenčana žena Agata, kad nije u zavadi sa Mentom i u skitnji po drugim bifeima Sarajeva i okoline.

Mento je omalen, zakrčljao, još mlad čovek, na jedno oko zrikav, u licu crven i podaduo, on je uvek i pijan i mamuran, a nikad potpuno ni jedno ni drugo.

Sin malog trgovca, i sam nekad učenik trgovačke škole, ovaj Mento je još kao đak počeo sa besposličarima kao što je i sam, da pije i kocka po kafanama na periferiji. Veseljak i pijanica, poznatiji u svom društvu pod nadimkom Hercika nego pod svojim pravim imenom, on je brzo prešao put koji vodi do ovog bifea i kockarnice na Hisetima. Svi naporu roditelja, rođaka i ostalih sarajevskih Jevreja Sefarada da ga zaustave na tom putu ostali su bez uspeha. U sarajevskoj sefardskoj opštini smatraju Herciku izgubljenim čovekom, šugavom ovcom, izuzetkom i izrodom kakvog odavno nije bilo među Jevrejima, i upravo povodom njega i ponavljaju staru reč: „Ništa gore ne može biti od našeg čovjeka kad se propije i pronevaljali.“

A Hercika opet ne drži ništa do ocene onih iz sefardske opštine, do mišljenja ljudi uopšte. Živi bez ikakve veze sa porodicom, sa jevrejskom opštinom i celim redom ljudi iz koga je iskočio. Vodi svoju liliputansku „radnju“, organizuje partije „friše fire“, petlja s policijom i finansijskim vlastima, zasmeyava svojim pesmama i duhovitostima goste, svađa se, bije se i miri sa svojom „prijateljicom“, i što god zaradi na pijanicama i bifeu ili na „pinku“ u kockarskoj sobi, to sa njima i prokocka ili popije, ili mu raznesu na veresiju.

Agata, koju u njenom svetu zovu Titanik, po čemu je i nazvan Mentin bife, zaslužuje to ime. To je plava, visoka, atletska razvijena žena, sa rumenim licem, kao u stalnom uzbuđenju, bledomodrim krupnim očima, „katilskim očima“, kako je govorio Mento u časovima ogorčenja; u njima se izraz detinjski nasmejane drskosti smenjuje sa suludim i opasnim sjajem koji ponekad sevne i odmah nestane negde pod gustim trepavicama i teškim očnim kapcima. Bila je negde od Vareša.

Život između ovo dvoje ljudi, sitnog Mente i džinovske poluseljanke, bio je zaista neobičan, čak i među ovim svetom među kojim ima mnogo neobičnih života. On se sastojao od nepravilnog smenjivanja divljih svađa i suludih ljubavnih zanosa. Samo što su dani ljubavi bili nečujni i skroviti, a svađe glasne i poznate. Njihove svađe i tuče bile su čuvene u susedstvu i među stalnim gostima bifea. Počinjile su obično u bifeu. Ali oni su se brzo povlačili u svoju sobu i tu na svoj način raspravljali svoj spor.

Često tako ostaju njih dvoje satima zaključani u svojoj čergarski neurednoj sobi i biju se i svađaju u isto vreme. Mento stoji u uglu sobe i dovikuje Agati pogrdne reči, izdeva joj smešna i sramotna imena. Broj tih reči je ogroman, a broj njihovih varijacija i permutacija izgleda beskrajan. On govori što mu na um padne a ona bije čim stigne i gde pogodi. I sve tako: psovka-udarac, psovka-udarac. Samo što je svaka psovka pogađala u živo a svaki udarac nije, jer je Mento umeo da se brani, zaklanjajući se komadima nameštaja, jastucima, svim što mu do ruke dođe, da veštini i fantastičnim skokovima promiče između predmeta koji lete put njega i da izbegava tešku ruku Agatinu.

Biju se tako i psuju pa se zamore i zastanu za koji minut, a onda on opet vikne neku novu reč, neko skaradno ime koje je smislio toga trenutka i koje ne može da prećuti pa kad bi znao da će poginuti zbog njega, a Agata plane novim besom i gađa ga novom snagom nekim dotle u tuči nikad neupotrebljenim predmetom. Razumljivo je da su ta objašnjavaња ponekad vodila u policiju i u gradsku ambulantu. Ali na kraju krajeva sva su se uvek svršavala zanosnim a mračnim izmirenjem koje je opet prelazilo u tuču.

Još ranije, u godinama koje su prethodile ovom upadu Nemaca u našu zemlju, toliko se pisalo i govorilo o Hitlerovom gonjenju i uništavanju Jevreja u Nemačkoj kao i u zemljama koje je jednu za drugom osvajao i pokoravao, da je to moralo dopreti i do stalnih posetilaca „Titanika“. Oni svetsku politiku, kao i ceo svet uopšte, posmatraju kroz atmosferu te uske prostorije zasićenu dahom rakije, vlagom i duvanskim dimom. Tako su i sve te vesti bile za njih samo povod za česte šale na Mentin račun. (U Bosni ima više duha i šale nego što bi to stranac pomislio posmatrajući tu zemlju iz voza. Ali ta šala je često gruba i teška; nevesela, ako se tako može za šalu kazati; teška za onoga na čiji je račun napravljena, ona pokazuje da ni onome ko je pravi nije lako). Bilo je šala u bifeu, ali još više i slobodnije se šalilo i smejal o kockarskoj sobi. Tu su polupijani kibici bez pare u džepu, kivni na život sam. Tu su polutrezni kockari koji samo još na varljivoj karti imaju nešto da dobiju ili izgube, a u životu su odavno sve izgubili ako se nisu izgubljeni i rodili. I oni, između dve ruke „friše fire“ ili „ajna“, bockaju i ujedaju jedan drugog, naročito one osetljivije i slabije među sobom, i to sa nesvesnim cinizmom, sa neosetljivošću neosetljivih ljudi koji kod drugog čoveka uvek pretpostavljaju potpunu neosetljivost. Govore o svetskim događajima sa svoje niske i crne tačke gledišta.

— Vidite li vi, ljudi, šta ovaj Hitler čini od jadnih Jehudija? — kaže jedan koji je slušao o nemačkim logorima u tek osvojenoj Poljskoj.

— Došo i njima crni petak!

— A ide im još crnja subota, — dodaje iz kuta jedan niži železnički službenik koji je penzionisan zbog srčane bolesti i — alkoholizma, i koji nema ništa protiv Jevreja, ali ima mnogo protiv celog sveta i svega živog na njemu.

Mento i čuje i ne čuje. Više voli da ne čuje. Ali teško je ne čuti, pogotovo kad mu se lično obraćaju ljudi koji vole da među prst na skriveno mesto kod drugog čoveka.

— Zbilja, šta si ti, Hercika? Jevrejin pravi nisi, hrišćanin nisi, koja si vjera? — pita ga odebljalim jezikom jedan mlad a besposlen i propao gazdinski sin sa varoši.

Mento, koji ni u boljim vremenima nije voleo razgovore o vrama, odgovara kao uzgred, okrećući na šalu:

— Ja sam kapetan velikog trans-ant-lantika „Titanik“.

— Tako je! — odobravaju drugi iz polumračne pozadine. — Tako je! Živio kapetan Hercika!

Izgleda da je pod tom veselom, pijanom vikom pokopana neprijatna tema, ali ona još ne gasne. I opet neko priča grubo i navidno kako Hitler ide iz jedne zemlje u drugu i svuda uništava Jevreje, do poslednjeg.

— Ama, da to ne stigne i do nas i, bože sačuvaj, na Herciku red ne dođe? — kaže neko šaljivo zabrinuto.

— Bogami, kako je pošlo kolo naokolo...

— Ne brini ti za Herciku ništa. Hitler gleda svoju radnju, a Hercika svoju, — dobacuje Mento, koji je dotle pevušio, brišući čašu i gledajući je prema svetlosti. I nastavlja pesmu.

— Pa jeste, otkud smije Hitler na „Titanik“?

Smeju se, dok ih ne učukaju kockari, oni pravi kockari, kojima sve to smeta, jer ne vole ni šalu ni razgovor ni smeh, ništa na svetu do jednolično šuštanje karata i novčanica u igri koja je na oko večno ista, a krije u sebi sve mogućnosti.

Te su šale bile Menti Papi pomalo neprijatne. Odvojen od ostalih Jevreja, on nije bio navikao da deli sa svojimima ni dobro ni zlo, a one su ga opet vezivale za njih. Ali Mento se pravio ravnodušnim i činio ono što je u takvom društvu najbolje: primao šalu za šalu i vraćao šalom. Pa ipak, dok bi se smejaio zajedno sa ostalima, u nesvesnoj želji da se ne izdvaja od njih, osetio bi često kako mu neki dotad nepoznati trnci idu u brznoj ledenoj povorci uz kičmu. Neko atavističko čulo signalisalo je čak i njemu opasnost koja nastupa. U takvim trenucima on se preterano smejaio, pokušavajući da zavara svoje sabesednike, da njihove šale uputi od sebe na drugu stranu, i da zagluši taj glas u sebi.

U prvim mesecima 1941 godine, atmosfera nervoznog iščekivanja, zabrinutosti i zlog ćutanja počela je u varoši sve više da se zgušnjava i mračni. Čak i u „Titaniku“ je šala postala retka i smeh zamro. Dolaze ljudi kao i pre, piju svaki svoje, kockari organizuju partije, ali svi govore manje i pričaju samo beznačajne stvari; pa ipak, svaki čas razgovor zapne i pogledi nesigurno i kolebljivo šaraju.

A kad je, u aprilu mesecu, „kolo“ idući naokolo došlo i do Sarajeva, tj. kad je Nemačka napala i brzo i lako slomila Jugoslaviju i kad je u Sarajevu zasela ustaška vlast i počela da preduzima prve mere za ostvarenje plana o uništenju Srba i Jevreja, Mento Papo se više zbunio nego prepao. Ali pre nego je mogao da shvati pravu prirodu svoje zabune, ona se naglo pretvarala u strah. I to kakav strah? Kakav Mento ni zamisliti nije mogao kad je slušao razgovore o strahu drugih ljudi u drugim krajevima sveta.

Od prvog dana gosti su počeli da izostaju, jedan po jedan. Neki kao da su u zemlju propali, a drugi prolaze ali ne svraćaju; obaraju glavu ili brzo prelaze pogledom preko kuće u kojoj je „Titanik“, kao da je tu nekad bila pa srušena i sada ostalo prazno mesto koje i ne potseća više na nju. Kad proba da se napravi nevešt i da, kao

nekad, sa vrata svoga praznog bifea, šaljivo i drugarski dozove i zaustavi nekog od njih, bivši gost i drug u piću i kartama brza nekud i samo očima odzdravlja kao da je nem. Žuri se i onome koji se nikad nikud nije žurio.

Jednog dana je pobjegla i Agata, ali ne posle neke svade i tuče, nego nestala, tiho i neprimetno. Onog jutra kad je Mento na opšti poziv upućen Jevrejima otišao u policiju da se prijavi i registruje kao „Židov“, da preda dozvolu od radnje i primi žutu traku sa Solomonovim slovom, ona je pokupila sve od novca, odela i stvari od vrednosti što je u toj kući moglo da se nađe, i iščezla bez traga. Takav nestanak njegove žene katolikinje, koja mu je sama priznala da ima brata ustašu, bio je za Mentu, najposle, jasan znak i udarac od koga više nije mogao da se pribere. Vidi, beže ljudi od neprijatnosti i rizika. Kao ljuška po ljuška odvajalo se i padalo sa njega sve što ga je dotle okružavalo, a na sredini je ostajao Mento Papo, Jevrej in bez veze sa Jevrejima, sam, bez novca, bez ugleda, bez imanja, go i nem i nemoćan.

U svom strahu i nesnalaženju rešio se čak i na to da ode do nekih uglednih Jevreja, samo koliko da upita: „šta je ovo?“ Ali oni su ga gledali tupo i reči jedne nisu nalazili za njega. Vidi Mento i sam: ne znaju ni sami šta bi sa sobom i svojim, ni za bolje ljude, ispravne Jevreje, ne vide izlaza ni spasenja. A vraćajući se pustoj kući vidi opet da je sve veći krug praznine oko njega, kao Jevrejina, da ova sila, koja njemu sa svakim danom sve više izgleda svemoćna, neljudski hladna i neumitna, ne pravi razliku između dobrih i rdavih Jevreja.

„Titanik“ potpuno opustio. Ni prosjaka nema da zaviri. Jedini koji je tih dana jednom navratio bio je neki Nail Plosko, nosač, stara mušterija, za koga je Mento uvek imao mesta i u najpunijem bifeu, i u danima bolesti ili oskudice uvek cigaru duvana i malo rakije na veresiju. To je čovek atletskog rasta, ali sav iskrivljen od reumatizma, načet od pića, pocepan, zapušten i uvek zarastao u riđu čekinjastu bradu iz koje sijaju dva krupna, modra i vesela oka, jedino od tog velikog tela što je ostalo čisto i pošteđeno.

Vraćajući se sa stanice, znojan i prašan ili umotan u dronjke i prozebao, on nikad nije prošao a da ne svrati u „Titanik“. Još pre nekoliko nedelja sedeo je na sanduku u uglu i boreći se sa svojom cigarom koja mu se večito razvija i gasi, dovikivao veselo nekom mladiću:

— Ko? Ti? Ja ću i danas, bolan, u zubima da dignem ono što ti na leđima poneseš.

Kako daleko izgleda Menti to divno i bezbrižno vreme iz „Titanika“! Kao da je drugi vek i negde na drugom svetu. A sad? Evo, Nail je jedini i poslednji koji je navratio. Nije ni njemu možda prijatno ni lako, ali nije mogao čovek od srama da prođe. Mento je našao odnekud još malo rakije. Piju i hteli bi da razgovaraju kao i ranije, ne pominjući ono što im se pred očima dešava, ali ne mogu.

Mento govori izmenjenim glasom koji podrhtava kao da će se sad prelomiti i pretvoriti u jecanje. On je još sitniji došao, neobrijano lice nema izraza, a zrikave oči, zapaljene od nesna i groznice, ne gledaju nikud i ne vide ništa. Kaže da je bife zatvorio, ali mu prostorija ostaje kao jedini mogući ulaz u njegov stan. Najgore mu je, kaže, što je ostao bez ičega. Nije mu što će gladovati, nego što nema nekih para i ma šta od vrednosti u kući, što bi mogao zlim ljudima pokućiti i tako se od zla braniti. Nail drži pred sobom čašu u nemirnoj desnici a levom, u neprilici, mrsi i steže masno nosačko uže koje mu visi preko ramena. Ništa ne zna i ništa ne može, kao ni ostali, samo bi hteo da to nekako kaže i objasni Menti. Muca i muči se kao dužnik i krivac.

— Hercika, ovo je... sačuvaj bože. Ovo je, Hercika brate, neka veceлика i teška politika, šta li je. Ovo je jedna, jedna, jedna... sačuvaj bože, Hercika. Jedna, jedna... kako 'no se kaže... jedna..., brate..., sačuvaj bože...

Tako ponavlja neprestano, šapatom, ali ne može da završi ni da kaže na što se odnosi ono „jedno“, ni koga da sačuva, ni koji to bog, ni kako. Samo što on, za razliku od ostalih nekadašnjih drugova, gleda Mentu pravo i slobodno, a krupne plave oči mu došle kao rosne, ovlažene ne samo dahom rakije nego i dubokim, nemoćnim sažaljenjem.

Sede tako njih dvojica i ćute, jer nijedan od njih ne zna šta da kaže ni sam sebi, a kamoli drugome. Sede, a Menti se otima pogled na tanku prugu jarke svetlosti koja između pritvorenih vrata sija u mračnu prostoriju. I zna: to što on vidi samo kao tanak i uspravan štap od zlata, to je sjajni, veliki septembarski dan nad Sarajevom, u kom se kreću toliki ljudi koji bi, kao i on, hteli da žive sa manje patnje, što lepše i mirnije, što duže. — Kroz taj uski svetli otvor nestao je i Nail, pošto su još dugo ćutke sedeli, i ostavio ga sama.

Sad već i Mento uviđa da je ovo zaista crni petak iza koga za Jevreje i nema više subote, nego crna propast i crni svršetak. Ne zna zašto i ne vidi kako ni kada, ali oseća to po ovoj tišini i pustoši oko sebe, kao što je malopre osetio po Nailovom pogledu i teškom mucanju. Ustvari, jedino što oseća, to je strah. Strah je sada za njega mera i izraz svega.

Strah je u ovim zemljama posejan kao usev, na vreme, sa planom i dobrim poznavanjem tla i svih uslova, zatim je pažljivo negovan i održavan, i sada je donosio plodove. Strah je ono što pljačka i kolje ovakve kao što je Mento, strah im koči pamet i vezuje ruke, a ustaše lako izvršuju pljačku i klanje.

Taj strah je i u ovom slučaju svršavao glavni deo posla. I Mento je bio jedan od onih koji su se tako uplašili i izbezumili da se i ne pitaju kakva je i kolika je ta ubilačka stihija koja ih goni, da li čovek može izbeći njen udarac, kad se već njenoj sili ne može da suprotstavi silom, nego samo čekaju kad će doći red na njih. A

kako i da ne bude uplašen, on sa svojom plitkom pameti i poročnim životom, kad su bili toliki drugi pametniji, ugledniji i jači.

Mento se izmenio za ovo nekoliko meseci. Slabo se hrani a malo i pije. Tek uveče po jednu duplu ljutu, koliko da strah u njemu obamre. Nema više ni s kim ni sa čim da kocka, i nije mu do toga, šale i obešenjačke podvale iz nekadašnjeg „Titanika“ ne padaju mu na pamet. Omršao je, protanjio se i profinio nekako, lice mu sada bledo i mršavo, oči došle veće, a vlažna senka straha koja stalno leži u njima daje njegovom pogledu neki nov izraz tuge i dostojanstva.

S vremena na vreme vode i njega sa većom grupom sarajevskih Jevreja lokalnim vozom na Ilidžu, da raskršću ruševine od bombardovanja. Jevreji mu odgovore na pozdrav, ali u razgovor se sa njim niko ne upušta. To mu je teško, jer vidi da između sebe razgovarajau, a on oseća silnu želju da ma s kim porazgovara o ovom što se sa njima radi i o svemu što još može biti. Teško je i bezizlazno morati sam misliti o svemu tome, sam postavljati pitanja i sam uzalud tražiti odgovore na njih. Ali najteže od svega je fizički rad na koji nije navikao. Na radilištu, malo nošen zajednicom, malo gonjen strahom od udaraca, još nekako izdrži, ali uveče kad, sam prljav od znoja i prašine, dođe u svoj pusti stan, boli ga svaki mišić, da od bola plače naglas, kao dete.

Težak život i stalna opasnost iscrpli su Mentu Papu, izvetrilo je iz njega i ono malo zdravog suda i otpora snage i njihovo mesto zauzeo je panični, halucinantni strah.

I kad je jedne noći zaista „zalupalo“ i na vrata „Titanika“, Mento se nije iznenadio, samo se još više prepao. Sve je to bilo već spremno u njegovoj glavi od ranije, smišljeno u dugim satima strahovanja, samoće i nesаницe. Sve je primao kao „sudbinu“ kojoj ne može izbeći i sve je video kao prostu računsku operaciju. Za njega je bilo jasno da su tamo negde u nekim tajanstvenim, savršenim i savršeno čuvanim nemačkim ustanovama pregledani i spremljeni spiskovi, svako lice pretreseno do najmanjih pojedinosti i najposle donesena odluka kad će ko biti uhapšen, kako će biti lišen imetka i mučen, da li će biti odmah ubijen ili odveden u logor. O svemu tome sastavljen je zapisnik. A ustaše, koje Mento opet zamislija kao ljude čeličnih živaca, svesne, hladne i neumoljive, tačne kao sat, izvršavaju sve to, neumitno kao sudbina kojoj se ne možeš ni odupreti a kamoli se odbraniti od nje. U tom velikom planu sad je došao red na njega, Mentu Papu, i on je imao samo da otvori vrata i uradi ono što se od njega traži. I on je otvorio...

NE ZNAM ZA OČI I NEBESA PLAVA

Pesma Jevrejina u logoru

*Ne znam za oči i nebesa plava,
već davno gorka krv smrti ispod veda,
ali iza svega i svetlost me vređa:
zašto već ko u jesen osušena trava
telo mi ne spava?*

*Što se već ne oprosti
duša tamna i siva;
tuda, umorna, neka ostavi kosti,
kako je posle svega ostala i živa,
da li su je iz pepela iskopali bajoneti
čelični i kleti?*

*Znam da su decu, moju, čiju?
uz bolni zov njihov i stražarsku viku
spalili, njih, svetlost mi očiju,
pa zato više ne znam za polja i zelene gore,
za oči svoje mutne, ni za zore,
pa sad ću zato reći vojniku
da pusti da se raspem i legnem preko svojih kostiju
za uvek, ko na koren što se prostire jesenji istrošeni list
proziran i čist.*

*I tako misao moja
prepreda sred crnog, logorskog stroja.
Go na mrazu stojim, šmrk vode se sliva,
pa me golog u sneg i led raskošno i sjajno oblači,
pod staklenim oklopom da budem jači
i vidim šta se zbiva.
I ja se tada mislim, jer posle svih suza,
koje iskapih, smeh mi još samo osta,
jer posle krvi prolivene, šibanja i uza,
primih smeh ko gosta.*

I ženu izgubih, drago ko zavičajna tražnja njeno telo,
u pepeo i magle se razasulo i raznelo,
pa sad me jeza hvata od želje tajne i skrivene
da ne padne na logorske žice,
pa molim oblake ko mile bele tice,
da mi sastave nju, i živu od kosti i mesa,
donesu do mene,
da mi je lagano na ruke spuste
i vrata iz nebesa.

I kad mi na dlan padnu kapi kiše,
pogledam da li je suza, ili se krv gusne
pa gledam kako se celo nebo giba, da li od dece moje?
Zašto mi ne dođu? — mene se ne boje,
ili to ona visoko nad stražarnicom diše
pa po krila oblaka pružam ruke i usne.

Pa posle utrnem, ko umirući pred smrt kada spava,
ne pratim više noć, ili je mrak, ili sviće,
ne tiču me se aviona srebrna jata,
niti da li su žice, ili kraj mene živo biće,
nit da l sam sindžir sebi oko vrata —
ne znam za oči i nebesa plava.

KADIŠ U ŠUMI

Onoga dana, u suton sunca, pokopaše Žanku Partizanku. Pokopaše je tamo gdje je pala, iznad Gornjih Potoka gdje su Nijemci i ustaše dva dana uzastopce pokušavali prodrijeti, navaljujući od Vrhovina i Crne Vlasti. Na tri koraka do nje ležao je u dobrom zaklonu petnaestogodišnji Stevo, držeći iz svoga talijanskog Breda — mitraljeza pod vatrom malu uzvisinu iznad posljednjih kuća Babinih Potoka. Dva teška njemačka bacača upravljaju odanle svoje granate na partizanski položaj, ali nisu pričinili nikakve štete. Sve su granate padale daleko iza cilja. Prije podneva je neprijatelj dva puta pokušao napredovati širokim obuhvatnim manevrom, ali je oba puta vraćen na polazni položaj, pred kojim je u snijegu ostalo osam njihovih leševa. Dan je bio tih i vedar, a o podne je sunce toliko prigrinjalo da se snijeg počeo otapati.

Već se činilo da se borba primiče kraju i da danas neće biti ni s koje strane nikakvih pothvata, kad li se odjednom sasvim s lijeva, s one strane gdje se odvaja put za Donje Potoke, oglasi štek-tanje teškog mitraljeza. U istom času poče praštati granje nad partizanskim položajima.

„Čuvaj!“ reče Stevo, i prebaci mitraljez u pravcu vatre. Ali je već bilo kasno. Žanka ispusti pušku i segne rukom pod šinjel. Dvaput je pokušala da se pridigne, a onda joj glava pade u snijeg.

Kad je Stevo sa šest rafala najzad ušutkao neprijateljski mitraljez i dospio da pogleda, Žanka je bila mrtva.

Iskopaše joj grob i položiše je u nj. I postaviše piramidu od kamenja na nj, da bi je danas-sutra mogao pronaći, bude li je ko tražio.

A Drago, stojeći uz Tošu, reče, a da sam nije znao kako mu je to na um palo:

„Ipak bi trebalo reći kadiš za nju“.

„Što bi trebalo reći?“ upita komandir.

Dvadeset i dva druga stajahu uokolo groba.

„Jevrejsku posmrtnu molitvu“, reče Drago.

„Zašto jevrejsku molitvu?“ začudi se komandir.

„Pa tako, bila je Jevrejka. Ima nas još Jevreja ovdje“.

„Još Jevreja? Tko je Jevrejin?“

„Ja!“

„I ja!“

„I ja!“ — javiše se trojica.

Komandir se nije prestajao čuditi:

„Pa dajte, dakle, izmolite joj kako mislite.“

„Znaš li reći kadiš?“ upita Tošo Dragog. „I možemo li ovako samo trojica? Meni se čini...“

Tri Jevreja partizana, u srcu Like, nad grobom drugarice svoje odlučise reći Kadiš.

„Hajde Drago, reci!“

A Drago otpoče:

Jusgal vejiskadaš šemej rabo...

I najedanput zapne. Čelo mu se nabra u mučne nabore, a pogled mu zakoluta uokolo. Hiljadu puta rekao je i izrekao Kadiš napamet, glatko, bez razmišljanja i bez prisjećanja. Od dječaćkih nogu ga je znao, govorio i ponavljao a sad nije znao dalje. Još mu je i ritam i melodija njegova bila u ušima, ali riječi je izgubio.

I tako, eto, ne znajući dalje, on se zagleda u grob, prignu glavu i reče:

„Kad budeš pred njim stajala, Žanka, pred suncem svojim, reci neka vidi što učiniše od tebe, što učiniše od nas. Neka vidi da nas nije ostalo ni toliko da bi mogli reći kadiš za tobom. Amen.“

„Amen“, ponoviše dvadeset i dva partizana.

U SINAJSKOJ NOĆI, NA STRAŽI

*Nema više ni suhoga granja, ni pruća za vatru...
više ničega nema, ni samoće, ni mira, ni hrane.
Dolje u dolu stare se skupile žene i čuče u predahu između svađa,
zibajući djecu u ritmu svojih raspra...
Muškarci ih se klone: „Zar smo za to došli amo?!“
I čemu slušati te prekore mrske da bolje je bilo u dolini Nila,
i dosadno je uvijek iznova tumačiti
da iznad svega na svijetu nam stoji sloboda...
Sloboda!... A što je sloboda?*

*Teško je noću prolaziti med stijenjem i penjat se gore na hrbat,
i bolesna oka posmatrat daljinu...
Tko bi reko da i strvinara ima
za koje još olupine takve tražen su plijen...
Oh, bolne noge, i oštro je kamenje Sinajskog Gorja,
i oči bole, suzne od dima i pijeska...
Al' treba gledat! Oštro gledati! Treba čuvat ovaj narod,
te starce, žene i djecu, taj neprekinut lanac
što se ziba u ritmu svađa siromaha...*

*I ona je onde dolje.
Još osjeća njen zagrljaj, beznadan i strastan:
„Sad kad su mi umrli oni, — sad si mi ostao samo još Ti!“
Jest, imaš pravo, samo još ja!
Al' ipak je stalno odlagao da prođe k svećeniku,
jer bilo bi strašno sad ovdje, pred pogledom rulje,
prvu proživjeti bračnu noć...
Treba sačekat Slobodu! Treba još penjat se, hodati, puzati
na putu k Slobodi...*

*Da l' da joj kažem što mi se sada pričinja:
Sloboda je glad, Sloboda je borba, Sloboda je pustinjски sprud,
Sloboda je ranjavi put i kamenje oštro,
Sloboda je ovaj pogled otvoren u daleki kraj,*

bez mesta robova što s bičem stoji za tobom i tjera,
bez bolećivog smješka gospodara kad moli:
„Voli me Voli mene, premda Te mučim,
vjeruj u moju vjeru, premda Te prezirem njome.“

Jest, i njene su znale zasjati oči —
odbljesak mržnje na udarce biča...
al' ipak je i nju bilo teško pokrenut na taj očajni, opasni bijeg...
„Iznad svega na svijetu nam stoji Sloboda!“
Ona sve mi sad vjeruje nijemo —
kako i ne bi kad mi plačna pogleda veli: „Sad si mi ostao samo još Ti!“
Al' dal' će me uvijek htjeti da slijedi,
kadgod me zahvati bijes?
Slabe su žene, i čim su rodile djecu
već im je prepuni lonac sloboda...

Treba da joj sve to kažem: Ja sam otac djeteta Tvoga!
Ja ću o ovoj mu pričati noći,
pričati o onom što reče mi pogled u daleki kraj,
držat med koljenima, u lice mu gledat i reći:
bili smo siti svih jela, ali gladni sebe samih,
gladni svojega mišljenja, Slobode svoje...
Ne znaš što je to Sloboda?
To — da Ti ovo mogu govoriti, da možeš hodat ma kuda,
da od Tebe mogu tražit da to svom sinu govoriš...
a slouoda je ono što iznad svega nam stoji...

Dalek je bio dovde naš put:
kroz bogatu zemlju i ropstvo mučno,
kroz pustinju strašnu, i žeđ i glad,
do hridine zubate, oštre,
a sloboda je ono što iznad svega nam stoji...

Dal' ćeš to moći razumjet, Ti, koji nisi nikad poznao raskoš Misira!
O, kad bi znao kako nam je strašno bilo biti rob i sit i manjina,
kad nemoćno stajah pred vriskanjem rulje što vidjeti htjede
nečiju krv,
kad nemoćno savijah kičmu i čekah na milostiv smješak gospara,
kad snuždeno spustih ruku do bedra —
koju sam digo, držeći bodež da ubijem gazdu...
O kad bi znao!
Jer kad bi to znao i Tebi bi prkos dao da procvjeta pustinjski sprud!

Vjeruj mi sinko, tako je bilo! Meni Ti vjeruj!
Dal' će vjerovati? Treba imati glas i pronaći riječi
da svi čuju — svi dolje u dolu, sve babe, sva djeca,
sve muško što oružje nosi, i žene što djecu će rađat...
da svi čuju te riječi uporno, gromko, ko glas da je božji,

da riječi te riječi kroz nizove ljudi,
do sina i unuka, i unukovog sina,
i dalje, dokle god se mijenjaju ljeta i izlazi sunce:
sve te ljude treba da tjera i strah i čežnja
za ranjavim putem, što preko kamenja oštrog,
i pustinje pješćane dovodi amo,
gdje samotni čovjek, u dijalogu sa sobom, po prvi zapisa put:
„Sloboda je ovaj pogled otvoren u daleki kraj,
i Slobodu tražite, ma trebali gaziti po pijesku,
i penjat se ranjavih nogu,
i puziti, grabeći podržak krvavih prsti:
Sloboda je ovaj pogled otvoren u daleki kraj...

RUŽE NA PORCELANU

Sedela je pored stola stara Roza Lang i nesvesno prebirala rese na ivici stolnjaka. Pored njenih nogu, na patosu, stajalo je nešto prtijaga, kao da je stigla s puta ili kao da se spremila na put. Na glavi je imala šešir, skroman crni šeširić, malo staromodan, malo iznošen, od one vrste i onog oblika koji starim ženama daje pristojan izgled udovica-penzionerka. Na njoj je bio crn kaput, očigledno brižno čuvan i mnogo četkan. Lice Roze Lang bilo je zamišljeno. Bilo je to naborano, umorno lice šezdesetogodišnje žene koja je nekad bila lepa, s nečim još uvek prijatnim i finim oko tankih usana, malog nosa i svetloplavih, kao izbledele očiju.

Roza je prebirala rese starog lanenog stolnjaka, ukružene i slepljene od mnogih pranja. Razvijala je i raščestljavala prstima njihove niti, idući od jednog čvora do drugog. Pritom, njen je pogled počivao na jednoj šolji koja je stajala pred njom na stolu i na čijem je dnu još bilo preostalo malo čaja. Šolja je bila obična, starinska, od rebrastog belog porcelana, ukrašena vencem sitnih ruža. Zagleđana u tu šolju, stara gospođa je očigledno mislila o nečem vrlo dalekom. Trepnula bi ponekad, ponekad bi sasvim tiho uzdahnula, a neka misao bi joj na čas smirila ruke što su neumorno prebirale rese stolnjaka. I to je bilo sve. Inače se nije micala. Sedela je tako već sat, dva, možda i više. A pogled joj je ostajao na šolji, beloj i ružičastoj..

Pre trideset, da, pre punih trideset godina kupila je Roza Lang nove šolje za čaj. Bila je toga dana vrlo srećna i uzbuđena. Mesećima pre toga ona je, idući na pijacu, zastajala pred radnjom Martona i Sina, u čijem je izlogu stajao servis, beo i ružičast. Činio joj se vrlo lep. Kad ga je prvi put ugledala, poželela ga je. Bila je tada već desetak godina udata, imala je već dvoje dece: dečaka koji je pošao u školu i devojčicu od pet godina. Njen muž, Jakov, bio je baš te godine unapređen u Željezničkoj direkciji i dobio je malo veću platu. Roza je tada još bila mlada i lepa, puna života. Jakov je već bio nešto ostario i već se ponekad, umoran ili uzrujan, hvatao za srce... No takav kakav je bio, malo ćelav i razrok, Roza ga je volela. On je bio dobar, prema njoj uvek pažljiv i bio je

otac njene dece. A Rozini snovi nikada nisu ni išli mnogo dalje od toga: da ima dobrog muža i zdravu decu, da ima stan u koji će moći bez stida da pozove susede i prijatelje: „Izvolite, dodite nam, biće nam drago“. Volela je da ima lep ćilim, da joj zavese mirišu na čistoću, da svaka stvar u kući stoji na svom mestu.

Kad su se ona i Jakov venčali, ona nije imala ničega sem nešto nameštaja nasleđenog od majke, a on je imao skromnu platu. Njihova svadba nije bila nikakav događaj za jevrejsku opštinu u S...u. „Jakov Lang, — prepričavali su opštinari svojim ženama kad su se jedne subote vratili iz sinagoge na ručak, — znaš onaj razroki Lang što radi na željeznici, uzima za ženu malu Rozu Vajs“. Zene su primile ovu vest bez uzbuđenja. One koje su imale kćeri za udaju bile su samo malo pakosne „Je l' onu malu Vajsovu — pitale su, — iz salona „Modes“? Eto, takvi su današnji mladići: gledaju lepo lice, a od čega će da žive, ne gledaju“. Druge, koje nisu imale kćeri za udaju, samo su sažaljivo uzdahnule: „Šta ćeš, devojka bez miraza ne može da bira. Razrok — razrok... Glavno da je mladoženja!“ Činjenica je, — to je priznavao svako ko ju je video, — da je Roza bila lepa nevesta. Frau-Helena, vlasnica salona „Modes“, poklonila joj je divan venac i veo i sama ga namestila na dan venčanja. A i Jakov je izgledao vrlo fino u krutoj, belojoj košulji, sa ufitiljenim brkovima, belim rukavicama i ruzmarinom u rupici kaputa. U času kad joj je pred rabinerom stavio burmu na ruku, njoj se pogled zamaglio od sreće i zahvalnosti: toga trenutka oslobodila se straha koji je i u snu progonio sirotu devojkicu, — straha od usedeštva ili udaje za goreg od sebe...

A onda su godine brzo prolazile. Kad se razmisli, bilo je, sve u svemu, više briga i muka nego radosti... Na prvom porođaju umalo nije izgubila život, posle su deca bolovala od šarlaha, a četrnaeste je Jakov mobilisan i za četiri godine rata samo je jednom došao kući, čak iz Galicije, i to na dvadesetičetiri sata. Seća se Roza, kao da je to juče bilo. Sedela je za večerom, baš za tim stolom, na istom mestu. Čelo stola sedeo je sin, gimnazijalac, a preko puta majke, mala Sali. Bio je petak, na stolu su gorele sveće i pušila se činića rezanaca s kupusom. Mala Sali se nećkala da jede. Ona nikad nije volela rezance s kupusom... Odjednom, uz drvene stepenice začuli su se nečiji koraci. Roza je digla glavu. Ko im to dolazi u to doba, i to u petak uveče? Zar ljudi ne znaju šta je red?... Neko je zalupao vrata. Zvono im je bilo pokvareno, ono je retko kad i bilo ispravno otkad su se uselili u tu jednospratnu kuću, iza parka. Roza je izišla u pretsoblje, prišla vratima i upitala: „Ko je?“ — „Ja sam, Jakov“, odgovorio je promukli muški glas. Roza ni sad ne zna kako je otvorila vrata, ni kako se našla u zagrljaju čoveka čiji je šinjel zaudarao na mokru vunu, na duvan, na kisealjasta isparenja uglja.. Kad su ušli u sobu, Dadi, gimnazijalac, vrisnuo je: „Tata!“ — i poleteo im u susret. A mala Sali sedela je i dalje za stolom, sa obrazima smešno naduvenim od rezanaca koje nije htela da guta, i gledajući raširenih očiju u oca, kao da ga ne po-

znaje... Sutradan se Jakov slikao sa decom i ženom kod fotografa. To je ona slika na kojoj je Jakov tako čudno mršav, u teškom šinjelu i ogromnim cokulama. Roza i Jakov sede na plišanom kanabetu, iza njih stoji Dadi, već čitav mladić, u gimnaziskoj uniformi, a ispred njih, naslonjena na majčina kolena, stoji mala Sali. Na njoj je lepa haljinica od somota sa belim okovratnikom, koju je Roza sama šila. A na nogama su joj bele čarapice, srozane. Koliko se Roza jedila, kad su dobili slike, što devojčici nije zategla čarape! Ali, najzad, Sali je i tako, srozanih čarapa, lepo izgledala, onako nežna i plavokosa, kao anđelak... Kad je tri godine docnije umrla od zapalenja pluća, majku su tešili: „Ne plačite, gospodo Roza. Za anđelima se ne plače“. Drugarice su Salikin grob pokrile belim cvećem. Kao da cveće može da sakrije od majčinih očiju crnu zemlju, detetovog groba! Htela je da presvisne tada, na groblju, da je muž i sin nisu odvukli otud, vodeći je pod ruku, jedan s desne, drugi s leve strane... I eto, šta je život! Utihnulo je odavno bol za umrlom devojčicom. Jedino na „Dan mrtvih“ Roza je svake godine plakala na Salikinom grobu. Ali te suze više nisu bolele. Svake su godine sve lakše izvirale iz očiju. Može se reći da ona nad tim grobom, bože me prosti, i nije više oplakivala dete, nego samu sebe, svoje sitne i krupne jade, zabrinutost zbog Jakovljevog slabog srca, brigu za Dadijevu budućnost, žalost za prohujalom mladošću, za nepovratnim minulim danima i njihovim snovima...

Eh, da, snovi mladosti! Ludi snovi!... Ali ne treba huliti na gospoda. Bilo je i lepih dana, bilo je sreće u ovoj kući. Kad je rodila prvo dete, Dadija, Jakov je bio kao lud od radosti. Otišao je pravo kod Mandića, kod najskupljeg juvelira, i kupio joj iglu s briljantima. „Jakove, Jakove, odakle ti novac za tako nešto?“ — zaprepastila se Roza. „Ti gledaj svoja posla, — rekao je Jakov, — eno, sin ti plače, mora da je gladan“. Dobar je bio njen Jakov. Zadužio se da bi je obradovao... I kako je bio ponosan kad bi o praznicima, u hramu, pogledao iz svoje klupe na galeriju i video svoju ženu na lepom, skupom mestu, u sredini, lepo odevenu u šuštavu svilu. On nikad nije dopustio da Roza o praznicima bude gore odevena od otmenih gospođa. Kupio joj je i boa od perja, onda kad je to bila najveća moda. A šesir je onako i onako kod frau-Helene dobijala uvek jevtinije... Za nju, Rozu Lang, govorilo se onda u S...u da je prava „persona“. Istina, zavidne prijateljice su je uvek ogovarale da mnogo staje „svog jadnog muža“. Ruku na srce, možda je i bila sujetna. Možda je, za ženu malog činovnika, malo suviše volela lepe haljine i sve što uz to spada. Ali zar je to bio greh, kad je i sam Jakov uživao da je onako lepo udešenu, kakva je uvek bila, nekome pretstavi: „Dozvolite, moja supruga...“ Da, lepa su to bila vremena, pre onog rata! I žene su bile lepše pod onim velikim, kitnjastim šeširima, utegnuta struka, punih grudi...

...Ustvari, sreća je što Jakov nije doživeo i ovaj rat. Bog ga je uzeo k sebi baš na vreme, kao da je hteo njegovom srcu da uštedi nove patnje. A na nju je bog zaboravio. Nju je ostavio. Ili

možda bog misli da je ona od kamena, da ona može sve da podnese?... Šta je ona samo straha pretrpela kad su joj Jakova, osamnaeste, jedne noći uhapsili! Optužili ga za izdaju, njega koji ni muvu nije dirao. „Borio si se protiv Saveznika“, rekli su mu. Pustili su ga kad je dokazao da je za sve vreme rata tamo, u Galiciji, bio čuvar pruge i da je svega jednom ispalio metak — na jednu vevericu. Čuvala je Roza godinama Jakovljeve ratni trofej, kožu te veverice, u dnu jedne fijke, dok je nisu moljci pojeli, pa je morala da je baci u vatru. A, među nama rečeno, nikad nije ni poverovala Jakovu da je ubio vevericu. Njoj je ponekad i žao kad se seti koliko mu se puta smejala, koliko mu je puta prigovarala da je smetenjak, da ne ume da se snađe kao drugi ljudi, koliko ga je puta zasula grdnjama zato što deci nije mogla uvek da pruži sve što je htela... Da, žao joj je. Koliko se Jakov upinjao da njoj i deci bude dobro, to je u punoj meri shvatila tek posle njegove smrti...

...Ona je upravo ljuštila krompire za ručak onoga dana kada je došao čovek iz Direkcije i prosto rekao: „Nemojte se uplašiti, gospođo, evo, pred kućom su kola, vaš muž, gospodin Lang... znate, meni je vrlo neprijatno... izgleda da je umro...“ Ona je samo spustila ruke u krilo, puno krompira, i rekla: „Molim vas, unesite ga...“

Čudno je to. Volela je svoga muža Jakova. Bio je dobar, prema njoj uvek pažljiv i bio je otac njene dece. Pa ipak, kad su ga uneli i položili na krevet, ona nije mogla da zaplače. Kao da je u njenim očima presahnuo izvor suza... Davidu je neko poslao telegram i on je stigao na očevu sahranu. Tek kad je njega ugledala, Roza je zaplakala. I bilo joj je lakše. Sramota je reći, ali ona se dobro seća da se na dan sahrane borila između žalosti za mužem i radosti što opet vidi sina, koga nije bila videla dve godine. Takvo je ljudsko srce: puno tajnih slabosti i protivurečnosti. Idući za kovčegom svoga muža, Roza je bila gorda na svoga velikog sina, sada već zrelog čoveka, inženjera, zaposlenog tamo negde u slavonskim šumama. Bio je visok i jak i mogla je dobro da se osloni na njegovu ruku...

...Kad su posle sahrane otišli rođaci i prijatelji, kad su majka i sin ostali sami, sin je rekao: „Mama, ja sad ne mogu da te povedem, jer stanujem u baraci, hranim se u kantini, nemam gde da te smestim. Ali ne bih hteo da živiš ovde sama. Naći ću stan, pa ću doći po tebe“. A Roza je rekla: „Ne, sine moj, nemoj to činiti, to ne bi bilo dobro. Ja sam već stara žena i ne mogu da se selim, da ostavljam ovu kuću u kojoj smo tvoj otac i ja godinama živeli. U ovoj kući ti si se rodio, Davide. Ako ti ikad u životu bude nešto na srcu teško, dođi svojoj majci, dok ti je živa. A ako ti je teška samoća, ti se oženi. Tebi treba žena, sine, u onim šumama, a ne majka“. David se osmehnuo i rekao: „Možda imaš pravo, mama. Ja bih se zaista ženio, kad bih znao da neće biti rata“. Roza je pretrnula: „Šta govoriš, sine, zar opet rat? Zar se nismo dosta namučili prošlog rata? Sećaš li se kako si u školu išao gladan, kako Sali nije poznala svoga oca kad je došao na dopust?“ — „Sećam se, rekao je David, kako si ti išla po kućama da bi mogla da nam doneseš nešto

bolje za večeru. Sećam se, mama. Ali, nažalost, mislim da će opet biti rata“. Onda joj je pričao o mračnoj sili koja je uzela maha u svetu, o zemljama koje je već pregazio nasilnik. Pričao joj je o Adolfu Hitleru, o kome je ona dotle već bila ponešto čula, ali koji joj se činio dalek u svom „Trećem Rajhu“ kao neman iz priča: iza sedam mora i sedam gora... Davidove reči su je uplašile. „Znaš, sine, — rekla mu je šapatom, kao da otkriva neku tajnu, — čini mi se da je tvoj otac umro zbog toga Hitlera. Slušao je na radiju njegove govore i uvek mu je posle toga noću bilo rdavo. Njegovo srce nije moglo da podnese toliko mržnje i pretnji...”

...Onda je David otišao. Ona je ostala sama u kući, u malom stanu iza parka, punom starih stvari i uspomena. Zapravo, na samoću se brže privikla no što se nadala. Kad je čovek star, vrlo mu malo treba da bi bio zadovoljan i miran. Sad je imala penziju, a i David joj je ponešto slao. Kad je bilo lepo vreme, sedela je dugo u parku nedaleko od svoje kuće, posmatrala prolaznike i decu što su se igrala oko vodoskoka. Zapodenula bi razgovor s nekom ženom koja bi do nje sela o skupoći, o glupoj modi kratkih sukanja, o tome kako se najbolje ostavlja povrće za zimu. Išla je nekiput u bioskop, smejala se kad je film bio veseo i uzdisala kad je bio tužan. I ljutila se na sebe što žali one senke na platnu, „kao da čovek nema dosta svojih muka“. Subotom je išla na groblje. Oplevila bi malo muževljev i ćerkin grob, ostavila na oba po kamenčić kao znak da ih je posetila, dala bi neki dinar hromom čuvaru i vraćala se kući polako, sporim, smirenim korakom starice koju niko više kod kuće ne čeka...

Kod kuće, čekale su je samo stvari. Stare, drage stvari, od kojih je svaka za nju značila uspomenu. Eto, ta šolja s ružama... Nije to za Rozu bila obična šolja. Ona ju je potsećala na najsrećnije vreme njenog života: ono vreme kad je Jakov dobio prvu povišicu, kad je mala Sali bila još zdravo dete, sa divnim, plavim kovrdžama, kad je ona sama, Roza Lang bila još mlada i lepa, puna života: Za servis u Martonovom izlogu štedila je više meseci, plašći se stalno da ga ne prodaju. Jednog dana ušla je u radnju, rešena da ga kupi. Prišao joj je sam stari Marton, vrlo fini gospodin. „Gospođo Lang, rekao je, čime možemo da vas uslužimo?“ — „Htela bih, rekla je Roza, one šolje iz izloga, one s ružama“. — „Molim, — rekao je stari Marton i naredio da joj se iz izloga izvadi servis. — Imate dobro oko, gospođo Lang, rekao je, to je vrlo solidna bečka roba, a pritom jevtina“. Rozi je srce lupalo do guše, tako da je bila uzbuđena i srećna. „Izvolite platiti na kasi, rekao je stari Marton. Mi ćemo vam servis poslati kući.“ I još, ispraćajući je, Marton joj je rekao kako neobično lepo izgleda i upitao je za muža i decu. Bio je to vrlo fin i ljubazan gospodin...

Niko nije bio ravan Rozi kada je u svoj ormar smestila novi porcelan. Čitava kuća učinila joj se otmenija, raskošnija i veselija. Čuvala je posle taj servis, drhtala nad njim, nije ga davala deci ni mlađima u ruke. A u svečanim prilikama iznosila ga je na sto i uvek se radovala njegovoj lepoti. Njoj se činio divan i onda kad

se u izlozima novih radnji pojavio nov, mnogo moderniji i finiji porcelan. I kad je već bio dobrim delom okrnjen i rasparen, i kad su venčići ruža na njemu izbledeli od pranja, Roza je govorila: „Nema više nigde tako lepog porcelana. To je predratna roba iz Martonove radnje. „Imate dobro oko, gospodo, rekao mi je stari Marton, kad ste baš ovo izabrali...”

Roza je uzdahnula, prenula se i pogledala na zidni sat. Šta je to? Već prošla ponoć, a njih nema. Da nisu na nju zaboravili?... Da, ali rekli su joj jutros, ako ne bude spremna u deset sati, ako ih ne bude sačekala tu, u svom stanu, izlaže se smrtnoj kazni. Smrtnoj kazni... Stara Roza nije baš sasvim shvatala šta to znači. Znala je da je toga dana svim Jevrejka u gradu naređeno da budu spremne u deset sati... Od stvari, rečeno im je, mogu da ponesu koliko mogu same da nose. Vodiće ih u logor, svakako. Muškarce su već odveli, još pre dva meseca.

Mnogo štošta Roza nije razumevala otkako se na grad u kome je živela sručio užas rata i okupacije. Pokušavala je da shvati. „Pravo je David govorio, mislila je, ono o mračnoj sili. Bog je valjda hteo da opet iskusimo Egipat. On će nas izbaviti kad budemo dovoljno kažnjeni... Samo da mi sin ostane živ!“...

Ubrzo posle kapitulacije stare Jugoslavije i proglašenja Nezavisne Hrvatske, Roza je dobila poruku od sina: „Draga mama, javljam ti da sam živ i zdrav. Nalazim se u D u l a g-u, broj taj i taj. Čuvaj zdravlje i ne brini za mene. Ljubi te tvoj sin David“.

Gde je to „D u l a g“ pitala je Roza susede. Objasnili su joj da je to prolazni zarobljenički logor. Proplakala je nekoliko noći i napisala sinu kartu: „Mili moj sine. Hvala svemogućem bogu što mi te očuvao u životu. Ja ću se i dalje moliti bogu za tvoje zdravlje. Za mene ne brini. Šta već može meni staroj da se desi? Ovde se svašta priča, ali ja mislim da tvoju sedu majku niko neće dirati. Piši da li ti mogu što poslati. Grli te i ljubi tvoja mati“.

Da li je David Lang ikada primio ovu kartu? Roza je u to sve više sumnjala, čekajući uzalud da se on ponovo javi... U njen tihi stan, u kome su zavese mirisale na čistoću i svakoj se stvari znalo njeno mesto, uselili su se još sproleća novi stanari — neki ustaški časnik sa ženom. Rozi su ostavili manju sobu. Ona se tiho bez rop-tanja povukla u to svoje poslednje utočište, pazeći da ne povredi nijednu od nabrojanih naredbi i zabrana koje su se u Nezavisnoj Državi odnosile na „Židove i Cigane“. Prišla je na svoj kaput žutu zvezdu, pažljivo, uredno, kao što je nekada prišivala ukrase na šešire. Da je nije glad primoravala, ona ne bi iz kuće ni izlazila. Imala je preko šezdeset godina i zato nije ribala patose u kasarnama, nije raščišćavala ruševine, nije zakopavala leševe streljanih. No i bez toga iznemogla je za nekoliko meseci kao od teške bolesti. Od proleća do jeseni, pre toga još sveža i vedra starica, koja je polako ali vešto poslovala po kući, koja je još imala dobar vid i miran san, pretvorila se u nemoćno, uplašeno stvorenje koje se trzalo na najmanji šum, mrmljalo ponekad reči bez jasnog smisla

i često gledalo bezizrazno preda se, kao da je zaboravilo gde se nalazi i šta upravo treba da čini...

Tako se Roza i sad digla od stola, mrmljajući nejasno: „Vreme je...“ Toga trenutka ona nije pomišljala da je prošao policiski čas, da će je patrola ubiti ako sama izide na ulicu. Nije pomišljala ni na to da ostavlja svoj dom možda zauvek, da ide možda u smrt. Sećala se da joj je rečeno da se spremi za put. Prtljag kraj njenih nogu potsećao ju je da mora krenuti. Sat je opominjao da je vreme, da je dockan, da mora da požuri...

„Vreme je“, šaputala je Roza prikupljajući svoje stvari. Pogledala je po sobi, još jednom, kao što to čine uredne žene pre izlaska iz kuće: da vide da je sve u redu. Kad joj je pogled pao na vrata susedne sobe, spustila je opet kofer na zemlju, prišla im i kucnula. Htela je da kaže zbogom ženi ustaškog časnika. Nije to bila neka zla žena. Otkad se u kuću uselila, nije ni jednom reči uvredila staru gospođu. Jednom joj je sama dala hleba. Inače, prosto ju je izbegavala. Muž joj je, izgleda, retko dolazio, Roza ga nikad nije ni videla. (Ona nije slutila da je njegovo ime izazivalo jezu u gradu, nije znala da su zbog njega susedi obilazili njenu kuću). I sad, kao da za vratima nikog nije bilo. Pošto je sačekala trenutak, starica se sa uzdahom okrenula. Nije bilo više šta da se čeka, ni da se uradi.

Na vratima sobe Roza je morala da se popne malo na prste da bi rukom dotakla „mezuzu“, sveti zapis koji čuva prag jevrejske kuće. I u tom trenutku kao da se nešto u njoj slomilo. Ispustila je stvari i naslonila se na dovratnik, grcajući: „Jakove, deco moja, Dadi moj, gde ste, što ste me svi ostavili!...“ Snaga ju je sasvim izdala. Klonula je na kolena i odjednom, od tihe, uredne starice, prometnula se u sedu narikaču koja je čupala svoje kose i busala se u grudi.

U kući nije bilo nikoga. Niko nije video suze Roze Lang. Ako je neko u susedstvu i čuo njene jauke, ako ga je od njih i srce zabolelo, činio se da ih ne čuje. Nije bilo dobro mešati se u tuđe nevolje.

Najzad, starica se stišala. Klečala je na pragu svoje sobe, s glavom naslonjenom na dovratnik. Oko nje je ležao njen prtljag. Malo podalje, na patosu, smešan kao zgrbljeni mačak, crnio se njen staromodni šeširić. Sklupčana tako, u mračnom hodniku, stara žena je začudo ličila na dete koje se isplakalo i sad iz inata neće samo da uđe u toplu, svetlu sobu, nego čeka da ga neko pozove i zamoli: „Hajde, hajde unutra! Dosta je bilo!“ Ali u kući nije bilo nikoga ko bi je pozvao...

Napolju, na stepeništu odjeknuli su teški koraci. Zastali su pred ulaznim vratima. Uplašena, Roza je osluškivala. Čula je nejasan razgovor. Neko je digao ruku ka zvoncetu. Zvonce nije radilo. Ono je retko kad bilo ispravno otkako se Roza, pre nekih četrdeset godina, uselila u taj stan. Kad su zalupali šakama na vrata, Roza se podigla, stenjući od napora. „Razbiće mi vrata“, pomislila je.

Pred vratima su bila dva čoveka. Jedan u uniformi, jedan u civilu. Oba s puškama.

„Šta je, stara, rekao je čovek u uniformi, je l' ne možeš da ponesesh kofer? Eto, došli smo da ti pomognemo. Hajde, forverc!“ Ušavši u hodnik, on je gurnuo staricu napolje. Drugi čovek, u civilu, presekao ga je pogledom i dobacio: „Čekaj!...“ Onda se zagledao u jedan spisak koji je držao u ruci. „Vi ste Židovka Roza Lang, rođena Vajs?“ upitao je staricu, gotovo učtivo. „Ja sam“, rekla je Roza. „Znate za naredbu?“ Roza je klimnula glavom. „Nemate nikoga više u kući?“ — „Nemam“, prošaptala je Roza. „Pođite s nama“, rekao je čovek .

Kad je sišla niz stepenice, zaplićući se i natežući sa zavežljajima koje je nosila, i kad je kročila na ulicu, Roza je pred kapijom ugledala kamion, već krcat ćutljivim putnicima. „Bogu hvala, samo kad ne moram dalje peške“, pomislila je, dodajući svoj prtljag u ruke koje su se pružile da joj pomognu.

Kad je teški kamion ispred kuće krenuo dalje, zazvečali su prozori sobe u kojoj je do maločas sedela starica. Od njih je čitavim zatvorenim prostorom prošla laka drhtavica: fini, sitni zvuci odjeknuli su od ormara sa sudovima, na stolu je lako zaigrala šolja od porcelana, bela i ružičasta, a na starinskom lusteru su staklene cevčice zatreperile i zazvučale kao da je po njima prešla ruka nevidljivog svirača. Ali sva ta tiha muzika potrajala je koliko jedan uzdah. A onda je sve utihnulo. Napuštenu sobu osvajala je noć, slična agoniji. Samo je zidni sat još kucao, kao srce u besvesnom čoveku... Sutra ujutro neće biti ruke koja ga je navijala, iz dana u dan, celog jednog života.

RUKAVICE MOJE MAJKE

*Star molitvenik i jedna rukavica stara
iz bijelog glasea, sama, bez para,
to mi je nasljedstvo moje po majci.*

*Na molitveniku izlizani krajci.
Na nutarnjoj strani rukavice piše
pet i tri četvrti. I ništa više.*

*S ovom na ruci majka se vjenčala moja
S ovom rukavicom pet i tri četvrti broja,
iz bijelog glase-a zadnje rukavice njene.*

*I nikad ih više k'o druge, bezbrižne žene
trebala nije. Došlo siromaštvo, ovrhe, bruke,
a sitne nekada njene otvrdnuše ruke.*

U ŠUMAMA JUGOSLAVIJE

(Iz knjige: „A to vetar velik dode“¹⁾) — Doživljaji jevrejskog padobranca. Izdanje Kibuc Meuhada, u okviru Histadruta, Opšteg radničkog sindikalnog saveza. — 1947 — Tel Aviv).

Veliki motori počеше raditi silnom bukom, jedan za drugim, i tek što smo stigli da posedamo, osetismo da se avion pokrenuo s mesta, ljuljajući se prema uzletištu. Tu je malo zastao, dok je velika skazaljka stigla do najvišeg broja na satu, a zatim se u naglom trku digao u vazduh. Svaki od nas, sa svojom teškom opremom, smestio se u svom kutu. Potpuno naoružanje, džepna lampa za signaliziranje, paket prve pomoći, novac, isprave i pošta za one koji nas očekuju. Neobična kapa na glavi, a na leđima padobran, umotan u veliku i tešku torbu. Sve to nije bilo lako nositi. Tako smo sedeli dugo, svakog časa spremni na skok. Pomalo sam zaboravljao radi čega ovde sedim i zadremah. Probudiše me pružajući mi u kartonskim čašama vrelu crnu kafu i uz nju pecivo.

— Približavamo se cilju, — reče oficir, Australijanac, kome je jedina dužnost bila da se stara za uspeli skok u pravom času, te se mi poredasmo po parovima. — Sami treba da odredimo ko će prvi a ko poslednji, — doda Australijanac.

Povukao sam crnu zavesu sa prozora. Mesec se pojavio i njegova svetlost mi je pomogla da se zagledam u prostor. U tome času potreslo se aivonsko krilo na koje sam gledao, a dole u dubini vidih neke tamne konture — bezoblično, crno more. Da li smo nad prijateljskom ili neprijateljskom teritorijom? Neizvesno je. Teško je to i utvrditi, rekoše nam u glavnom štabu. Partizani su danas ovde, sutra onde. Ima oblasti u kojima im je vlast stalna i učvršćena, ali uz ove nalaze se oblasti pod nemačkom kontrolom. Čovek može uvek da se prevari.

Posada je bila veoma zaposlena. Sređivali su pakete u redove, pričvršćivali krajeve padobrana uz naročite stubove, otvorili vrata ispusta za skakanje. Nad ulazom se upalilo zeleno svetlo — znak da treba sestri do ispusta, nogama ispruženim u vazduh. Rukom smo se držali ivice otvora, kako bi se osigurali protiv iznenadnog pada

¹⁾ Naslov knjige i moto uzeti su iz knjige o Jovu, gl. I, pasus 19.

i kako bi u datom času mogli uzeti jak zamah. Australijanac je, istina, prikopčao naše opasače uz stub, no svako ko voli život treba sam da se uveri da je čvrsto vezan. Čovek se ne može zadovoljiti mišlju da će Australijanac biti kažnjen ako stub nije po svim propisima učvrstio.

Svako je u napetom iščekivanju sedeo na svom mestu. Australijanac je išao od čoveka do čoveka, rukovao se sa svima, želeći nam uspeh. Svi smo uprli poglede u zeleno svetlo. Odjednom se izmeniše svetla: zeleno se ugasi a crveno upali. Australijanac poviče iz sveg glasa: „Napred!“ — Mek i Grenvil nestadoše u provaliju koja se otvarala ispod naših nogu. Iznova se upali zeleno svetlo — došao je red i na mene. Ne prođe ni trenutak i eto ga crveno svetlo, a u ušima mi se vikanje Australijanca pomešalo sa pojačanom hukom motora... Činilo mi se kao da beskrajno dugo tonem u prostor. Kroz glavu mi prostrujala pomisao: padobran ne funkcioniše, sve je svršeno! No odmah zatim osetih lak potres u telu. Bacio sam pogled gore i video da se padobran elegantnim pokretima otvara, da se nadima od vetra i širi, a kroz mali krug u njegovom centru pozdravlja me usamljena zvezda na nebu okupirane Jugoslavije.

Ispod mene prostiru se bregovi i doline. Mesečina je zavila vrhove bregova u mistično svetlo dok su doline u dubokoj pomrčini. Hladan vetar me nosi nad prostranom zemljom, a ja jedrim nad njom poput onog pretka na čarobnom ćilimu iz Hiljadu i jedne noći. Posle one napetosti pred skakanjem bio je to divan osećaj: tako, čitav, ispod svog velikog i blještavog padobrana. No odmah sam se setio da se ustvari nalazim u ozbiljnoj opasnosti: vetar me nosi i ko zna kuda. Izgleda da se pilot plašio da se spusti među bregove. Uzalud nam je obećavao da će nas baciti sa visine od 1000 stopa. Kad smo skočili bili smo na visini od najmanje pet hiljada stopa.

Pokušao sam da skrenem glavom desno ili levo tražeći Pereca¹⁾. No ništa nisam video. Možda on uopšte i nije skočio, ili je vetar uspeo da ga, pošto je bio mnogo lakši od mene, odnese daleko odavde.

Činilo mi se kao da jedrenje traje čitavu večnost. Znao sam da pad ne traje više od dva do tri minuta, no minuti su mi izgledali kao časovi. Prođe me dobro raspoloženje i nisam više uživao u krasnom vidiku koji se ukazao poda mnom. Doline i kotline pomalo se oslobodiše mraka i pojaviše se u vidu pretećih visokih stabala i stena... Odjednom ugledah mesto kud stižem — uzan puteljak koji se ocrtavao kraj uskog i dubokog jarka. Znao sam da mi preti opasnost da se u tom slučaju usled jačine pada prevrnem u stranu i da pri tome polomim noge. Ta me je misao svog obuzela. Bespo-

¹⁾ Perc — zemljak i piščev drug iz dečaštva, bio mu je saputnik u misiji za mađarsko Jevrejstvo. Za vreme mučenja u mađarskim zatvorima držao se hrabro. Kada se Crvena armija približavala Pešti, Nemci su ga povelili u Nemačku i tamo mu se gubi trag. Po nepotvrđenim vestima, ubijen je u koncentracionom logoru Oranienburg.

moćnost, bez mogućnosti da se protiv sudbine išta uradi, doveli su me do očajanja. Zatvorio sam oči i rekao sebi: ako se to desi i ako Nemci naidu i pronađu me, imaću bar pištolj u rukama; ali zadnji metak treba da ostane za mene. Već sam sebe video kao onog junaka iz ruske priče koji je, iako teško ranjen, s puškomitraljezom u ruci dočekao jurišanje neprijatelja i pokosio nekolicinu njih, dok nije konačno pucao sebi u glavu... Razmišljajući ovako odjednom sam osetio kako udaram o zemlju i kako sam se propisno izdužio. Otvorio sam oči — ležao sam pored jarka, udaljen od njega bar jednu stopu.

Užurbanim pokretom odrešio sam remenje padobrana i brzo ga složio kako me belina svile ne bi odala onima koji u neprijateljskoj nameri budu krenuli da me traže. Našao sam zaklon za sebe, sakrio padobran i uspeo se na brežuljak da razgledam okolinu. Avion je još kružio nada mnom. Još crn trup prekrivaše zvezde, no uskoro skrenu ka zapadu i nestade iz vida.

Spopade me osećaj samoće. Eto, avion nestade i ostavi me u nepoznatoj zemlji. Veza sa svetom odakle sam došao je prekinuta, a svet na čijem se pragu sada nalazim ne poznajem. Jedan časak sam stajao tako zabezeknut. Zatim sam se zagledao u tamnu noć ne bi li otkrio trag ili čuo glas svojih drugova. No nisam video ništa. Znao sam da se sa mesta gde sam stajao ne smeju davati signali. Ipak sam izvukao džepnu lampu i počeo u svim pravcima signalisati. Pošto nisam dobio odgovora, vratih se i sakrih se iza svog zaklona, žbuna na malom brežuljku. Sa tog položaja pažljivo sam osmatrao celu okolinu, nisam li koga uzbunio svetlošću svoje baterije. Ubrzo videh neki lik kako mi se približava. Mirno sam legao i izvadio pištolj. Pustio sam da se približi još nekoliko koraka. On se zaustavio i gleda oko sebe. Razabrao sam da nosi pušku o ramenu i da je u uniformi. Posle jednog trenutka tišine, kada sam video da se sprema na povratak — jer se, izgleda, uverio da ovde nema nikoga — uzviknuo sam: „Stoj! Baci pušku!“

Vikao sam hebrejski, pošto srpski, a ni koji drugi slovenski jezik, nisam znao. A ako viknem nemački, mogao bi čovek — ako je partizan — da puca u mene. Bacio je pušku i digao ruke. Izgleda da je, shvativši moje namere, postupio po zakonima logike. Izašao sam iz svog skloništa i približio mu se obazrivo, s leđa. Prislonio sam mu cev na rebra i skinuo mu kapu s glave. Sada sam na njoj zapazio crvenu zvezdu. On je osuo na mene bujicu reči na jeziku koji nisam razumevao, a ja sam izgovorio jedine dve reči koje sam znao iz slovenskih jezika: „Nje ponjemajem“.

Partizan je na to spustio ruke, zagrlio me je i ljubio s oduševljenjem, vičući:

— Tovariš ruski, tovariš ruski!

Ovoga puta sam ga razumeo. Misli da sam Rus. Rekoh mu:

— Nje ruski, Anglizi!

Učtivo mi uze iz ruku padobran koji sam u međuvremenu izvukao iz zaklona i rukama mi davao znakove da će me odvesti do logora...

Penjali smo se uz strminu, među stenama i ostacima snega. Morao sam da se hvatam za žbunje. Išao sam sa partizanom. Za svaki slučaj, rekoh u sebi, ne smem ga pustiti iz vida. Ko zna... Stigli smo na vrh brda i tamo smo naišli na logorsku vatru i ljude gde sede i leže oko nje. Zapazio sam pored vatre kolibu gusto obloženu granjem. Oko vatre, na oborenim stablima, sedela je grupa ljudi. Bila je to čudna družina: jedan među njima je na rukavima imao tri zlatne zvezde i bio vrlo dobro odeven: u svetlo-sivoj uniformi sa sjajnim dugmadima; gornji deo rukava i kragna bili su od boljeg štofa, tamno-smeđe boje. To je bila uniforma mesnih gestapovaca. Jedan drugi bio je u ritama, u ostacima neke narodne nošnje. Jedan treći bio je u uniformi nemačke vojske, a ostali u talijanskim ili starim jugoslovenskim uniformama, itd. Samo dve su oznake odavale da sva družina pripada istoj, zajedničkoj organizaciji: svi su nosili male kape, koje su pomalo ličile na kape američanske vojske, no tako da im je gornji deo bio sastavljen od tri reda, a nad čelom više očiju, bila je crvena petokraka zvezda. Druga oznaka: način sedenja. Svi su sedeli prekrštenih nogu, držeći među njima pušku, oslonjenu na desno rame. Jedan među njima je spavao i svojski hrkao, no čak i on je držao svoju pušku kao da upire u nju sve nade svoga života.

Odjednom čuh glas Mekov, koji je stajao kraj vatre i trljao ruke: — Sveže je ovde!

Tako mi se obratio, kao da smo se tek sada digli od stola, za kojim smo zajedno sedeli i tek izašli da udahnemo malo večernjeg vazduha.

— Šta je s ostalima? — upitah zabrinuto.

— Sve će biti u redu! — odvrati mi on, no kao da je tešio samoga sebe.

Partizani su me merili od glave do pete. Shvatio sam da, govoreći tiho među sobom, raspravljaju o meni. Nastojao sam da ih, stojeći u vojničkom stavu, pozdravim oštro kako smo nekad u Sarafendu učili.*) Sva je družina ustala i stisnutom pesnicom desne ruke uzvratila pozdrav, povikavši, kao u govornom horu „Smrt fašizmu“!

Mek, koji je setio mesnih običaja i znao nekoliko reči na njihovom jeziku, odgovorio im je „Sloboda narodu!“ Odmah zatim objasnio mi je da te dve reči valja upamtiti, jer vrede kao pasoš s ličnim potpisom Maršala.

Posle ovog ceremonijala osetio sam se kao među svojim. Raskopčao sam opremu u kojoj sam leteo i izručio na zemlju ono malo slagalište koje sam poneo. Odmah sam otvorio kutiju cigareta i ponudio sve naokolo. No prvi od partizana je pre svega uzeo u ruke moj pištolj. Tako je kutija kružila od jednog do drugog zajedno s pištoljem.

*) Veliki vojni logor kraj Tel Aviva, za vreme engleske uprave u Palestini. U njemu je većina jevrejskih dobrovoljaca u II Svetskom ratu dobila vojnu obuku (Prim. prevodioca).

— Izgleda je kod njih glavna stvar oružje! — reče Mek.

— Da, njime se borimo! — odgovori nežan mladić sa tri zvezde. Pogledasmo ga u čudu i upitasmo istovremeno:

— Zar vi govorite engleski?

Mladić je dostojanstveno seo i ispričao:

— U svom detinjstvu pošao mi je otac u Ameriku da traži sreće, zaradio nešto novaca i vratio se, kupio malo zemlje i postao zemljoradnik. Deset godina svog detinjstva proveo sam tamo, preko mora, pa još pamtim nešto engleski.

Iskoristili smo priliku i zamolili ga da pošalje ljude da potraže dvojicu naših drugova koji još nisu stigli. On nas je umirio. Rekao nam je da je u šumi, čim se pojavio avion, organizovan lanac vojnika.

— Pre nekoliko nedelja, — reče, — desio se slučaj da je u grupi padobranaca bila i jedna devojka. Bila je suviše lagana i vetar ju je odneo daleko, daleko, gotovo do nemačkih linija, oko sedam kilometara odavde. Stoga smo sada preduzeli sve mere opreznosti.

Nije još bio ni dovršio kad se na vidiku pojavi Grenvil a odmah za njim i Perc. Uprkos mraza pred zoru, oni su se bili prilično oznojili i teško su disali. Odmah su naširoko počeli pričati šta im se desilo: obojica su pali usred šume i ostali visiti na granama. Perc je bio svega nekoliko santimetara nad zemljom, ali je tek s mukom uspeo da perorezom prereže mnogu užad padobrana i da se najzad oslobodi i spusti neozleđen na jugoslovensko tlo. Partizani su smesta izašli na teren da potraže stvari koje su se bile razasule. Upitali smo komandira kad će doći automobil da nas poveze s našim prtljagom. Pogledao nas je začuđeno kao da sam ga upitao kad će kralj Petar biti izabran za sekretara komunističke partije. Izgleda da je imao nameru da nam nešto vrlo oštro odgovori, no suzdržao se i rekao:

— Još malo pa će doći zaprega. Možete sići u grad, a ja ću se postarati da se vaše stvari pokupe i pošalju za vama.

Koračali smo teškim koracima, kao ljudi pod teškim teretom. Partizan je hitrim koracima išao pred nama. Osim svoje puške nije imao ništa na sebi. S vremena na vreme bi zastao i pogledao unazad, kao da pita: zar niste u stanju da ubrzate korake? Penjali smo se na vrhove planina i nastavljali put po grebenu. Tu i tamo nailazili smo na ostatke leda i snega. Nekoliko puta smo se sagli i uzeli pregršt snega, koji tako dugo nismo videli te smo uprkos hladnoće uživali u njemu dok nam se u ruci topio.

Pomalo su zasijali i prvi sunčani zraci, vesnici jutra. Siva svetlost razasula se po bregovima, a magla, bela kao mleko, spustila se u doline. Priroda je oživljavala i otkrivala svoje čari. Niže naših nogu ukazaše se strmi obronci, guste šume, a na nekim mestima i male površine oranice sa belim kućicama i krovovima pokrivenim slamom. Iz dimnjaka se dizao dim poput tanke niti. Ubrzo nam se ukaza sva zemlja, velika i lepa. Mnogi bregovi su visoko uzdizali čela, obavijeni belim obručima oblaka, koji su nas potsećali

na okovratnike kakve su nosili engleski kraljevi pre mnogo stotina godina. Staze su bile obrasle travom — dokaz da je po njima retko gazila ljudska noga. One su se vijugale, vodeći duboko u doline i kotline. Zemlja je bila divlja i toliko velika da smo na njoj izgledali kao mravi. Zraci sunca koje je izlazilo probili su veo jutra i pod njihovim poljupcima probudila se dolina u svim svojim bezbrojnim bojama.

— Djumberuk (Žumberak)! — reče partizan uz pokret ruke kao da je hteo obuhvatiti sav prostor oko sebe.

Izvadili smo mapu da utvrdimo gde se nalazimo. Djumberuk (Žumberak) — našli smo mesto. To je opšti naziv celog tog brdovitog kraja.

— Metljika! — ukazao je partizan ponovo na izvesnu tačku, upravo na selo pod našim nogama. Na mapi je doduše bilo označeno da je to grad. Komandant nam je predložio da sidemo do grada. Izgleda da se partizan vara — ili imamo različite pojmove o gradu i selu. Pošto nismo uspeali da objasnimo partizanu svoju misao, ponovo smo ga ponudili cigaretom i krenuli za njim.

Stigosmo u „grad“. Nadosmo se pred zgradom na dva sprata, koja je, izgleda, služila kao štab i kasarna. Pred kućom je stajala četa naoružanih partizana. Uniforma — od svih vojski Evrope, sa po kojim delom civilnog odela. Bilo je među njima i devojaka — vojnika. Za nas to nije pretstavljalo novinu. Video sam dosta naših devojaka s puškom u ruci. Ipak mi je bilo neobično gledati tu plavušu, pravo dete, kako stoji u redu sa ostalima. Sudeći po spoljašnosti, ona nije bila seljanka. Njena kosa koja je virila ispod partizanske kape sjajila se i lepršala veselo po jutarnjem povetarcu. Među svojim tankim prstima držala je puškomitraljez. Telo joj se gubilo u uniformi koja je nekada pripadala nemačkom esesovcu, a za pojasom, ukrašenim nemačkim orlom i Hitlerovim obećanjem „Gott mit uns“, behu pričvršćene bombe kao neka ukrasna dugmad po nekoj originalnoj modi. Oficir, koji je održavao zbor, komandovao je „mirno“ čim nas je ugledao i pozdravio nas; mi smo vojničkim korakom prošli pored čete, glavom ka njihovom stroju, kao da smo naročito poslani da izvršimo pregled čete iz vojske Maršala Tita.

U štabu nas je dočekaio partizanski major. Obično je govorio nemački. Odmah nas je uveo u jednu gostionicu u tome mestu, gde je bio obezbedio što treba za nas. Gostionica je bila dupkom puna. Još izdaleka smo čuli kako zvuci pesme prolamaju tišinu, jakim ali harmoničnim glasovima, pesme organizovane u sjajnom horu. Čim smo otvorili vrata i ušli, sve se umirilo. Svi su ustali, stavili puške na ramena i tako nas pozdravili. Na znak, koji im je major dao, opet su seli, ali više nisu pevali. Zamolili smo da nastave sa pesmom. U početku nam nisu ispunili želju, ali su posle ipak počeli da pevaju, a ubrzo su nas zaboravili i opet stali da pevaju i pijuckaju lagano brdsko vino, koje klizi niz grlo kao voda a onome ko ga pije čini se kao da ga i ne pije. No kad se čovek

digne, oseti kao da su mu salili olovo u kosti. Glava mu je doduše bistra kao posle hladnog duša, ali noge otkazuju poslušnost.

Doručak smo započeli jakim pićem kako bi zalili gorčinu u ustima i započeli dan u dobrom raspoloženju. Pojeli smo tanjir proje u svinjskoj masti i završili obed s vinom, koje nam je utolilo žeđ.

Neki su od prisutnih ustali i krenuli na stražu, a drugi su ulazili i zauzimali njihova mesta. Pesma nije prestajala ni za časak, a tako ni piće. Zamolili smo da nam prevedu pesme: one su prožete mržnjom na Nemce i ljubavlju prema domovini, a u svakoj se vraćalo voljeno ime: drug Tito. Tom prilikom su svakog od nas počastili poklonom: slikom Maršala sa njegovim svojeručnim potpisom. Mek mi je savetovao da je dobro čuvam, kao dokumenat koji pod izvesnim okolnostima može čoveku da spase život. — Pevali su i jednu pesmu koju nam ni po koju cenu nisu hteli prevesti. Major je na to pričao o drugim stvarima ne bi li nam odvratio pažnju. Slušao sam pažljivo i razumeo da se u pesmi govori o kralju Petru i o Maršalu Titu. Kad god bi odjeknula pesma — prasnuli bi u smeh; znači da ona nije bila u slavu Petra, kralja Jugoslavije. On je, tih dana, učinio odvažno delo: oženio se. Partizani su nas podrugljivim smehom pitali za pojedinosti kraljeve ženidbe. Izgleda da je taj događaj i zabavljao i razgnjevio narod, te su u pesmi dali oduška i preziru i gnjevu što je kralj našao vremena da uživa u čarima grčke princeze dok narod vodi krvavu borbu po planinama i šumama.

Preveo sa hebrejskog
Cvi Loker

MOJE TAMNOVANJE NA SAVSKOJ CESTI*)

Noć između 22 i 23 avgusta 1941.

Ne znam koliko je sati, ali po tome koliko sam spavao, moglo bi biti 1 sat poslije ponoći.

Vrata ćelije broj 16 bučno se otključavaju. Svetlo se pali. Ja se uspravljam na slamnjači.

Na vratima se pojavljuje ključar i jedan stražar sa puškom o ramenu.

— Jeste vi Židov? — pita ključar.

— Jesam.

— Spremite se. Idete na strijeljanje.

— Ja sam spreman, — odgovaram.

Vrata se zalupe i zaključaju, svijetlo se gasi.

Sjednem na slamnjaču i podbočim glavu rukama. Gledam kroz otvoren prozor i rešetke: pred prozorom veliko stablo divljeg kestena. Kroz lišće mu vidim zvjezdano nebo. Tišina, koju jedino prekida jednoličan korak stražara pred ćelijom.

Dakle, ipak... Hvala bogu da će se i to završiti... Prije osam dana bilo mi je gore: saslušavali su me od 11 i po uveče do 4 i po sata ujutru i sto puta sam pozeleo da me ubiju, samo da me ne „saslušavaju“ dalje...

A sada je kraj!... Vrijeme je. Dosta je bilo patnji kroz ovih osam dana. Gotovo i previše. Dovedi su me amo u samicu prije tri dana. Stvari su mi oduzeli: pokrivač, nešto rublja, čak i cipele, koje zbog natečenih nogu nisam mogao da obujem, i sve, sve drugo. A kad su me odvodili, rekli su mi da idem na strijeljanje. Bilo mi je pravo.

Pravo mi je i sad. Ja nemam šta više da mislim, ni šta da želim, ni šta da kažem. Neka bude kraj!... Što prije, što prije! Žena svakako veruje da sam strijeljan još prije tri dana, kad su me noću odveli iz zatvora u nepoznatom pravcu. Svi hapšenici rekli su mi da idem na strijeljanje, pa su valjda to isto rekli i ženi.

*) Na savskoj cesti, u Zagrebu, u zgradi bivše Ženske kaznionice, nalazio se za vreme NDH zloglasni ustaški logor.

Moja žena.... Moja deca!.... Srce mi se grči. Ljubljena dječice moja, jadna siročadi! Šta li vam je majčica rekla kad su joj saopćili da sam strijeljan?... A, eto, ja još živim i mislim na vas... Još nekoliko časaka živi vaš tajko, a posljednje mu misli idu k vama i k majčici vašoj.... Nikad vas neću više vidjeti.... Nikad se više neću igrati s vama... Neću vas više uljuljivati u san i stati kraj vašeg uzglavlja pri vašoj molitvi!...

Sine moj zlatni... Filozofe moj mali... Vidim tvoi ozbiljan pogled. Hoćeš nešto da me pitaš, ali ti riječ zapinje u grlu pa me samo gledaš...

A ti, kćeri moja divna, curice mala, prekrasni anđele moj! Majčica ti rekla da sam otputovao i ti sad čekaš da se vratim i donesem ti lutkicu, lijepu, plavokosu, sa dugim kečkama, u čipkasto haljinici, koja zna reći „mama“, a oči joj se zaklope kad je položiš da legne. Pogledaj me još jednom svojim velikim plavim očima; pogledaj me, duboko mi se zagledaj u oči, duboko, duboko...

Suze mi teku niz lice... A onda se zastidim samoga sebe. Zašto plakati? Zar nije bolje umrijeti? Odmah, odmah! Zar nije bolje umrijeti nego tako neizmjerno patiti, kao što ja patim, evo deveti dan?

Sviće.

Rekli su mi da se spremim. Kako? Šta? Šta znači to da se spremim? Ostavili su mi džepnu maramicu i limeni židovski znak. A to ne treba spremati. Dakle ja sam spreman, izvolite gospodo, ja sam spreman!

Ali nitko ne dolazi. U međuvremenu bila je i promjena straže; kroz luknjicu na vratima vidim lice drugog stražara.

Dakle! Hoćemo? Nećemo? Ali nikoga nema. Jednoličan hod stražara pred ćelijom ometa tišinu praskozorja. Nagadam, moglo je biti oko pet sati izjutra.

U hodniku čuju se razgovori.

Aha, sada dolaze!

Ustanem. Djeco, ženo, zbogom! Ne zaboravite me!

Razgovor je sve življi. Uskim hodnikom odjekuju koraci sve češći, sve bučniji. Na drvetu pred prozorom oživi: čuju se prvi cvrkuti vrabaca, pa sve više i više.

Već se vide i prvi traci sunca, a po mene ne dolaze. Da nisu zaboravili? Ali oni su uvek tačni i temeljiti. Sad će doći, sad, sad.

Opet se otključavaju vrata. Pojavljuje se ključar koji me je noćas pozvao na strijeljanje:

— Zaboravili su vas. Doći će večeras. Budite spremni!

— Dobro — odvratim.

— Sad hajde na pranje.

Teško koračam izranjavljenim nogama prema nužniku.

— Brže, brže, — viče ključar.

Operem se malo i obrišem džepnom maramicom. Onda se vratim u ćeliju i sjednem na slamnjaču.

Dakle zaboravili su. Šteta, velika šteta! Sad ne bih više patio.

Legnem.

Sa dvorišne strane dopiru glasni razgovori i lupa čekića o nakovanj. Netko nosi daske i baca ih na hrpu. Čuje se pilenje drva i bacanje crijepova. Nešto se gradi, kuje. Lupa čekića sve monotonija, gotovo po taktu. Kao lupa točkova na vozu! Tik! Tak! Tik! Tak! U mojoj glavi šumi i bruji. Voz odmiče sve dalje i dalje u nepoznatom pravcu. Vidim se u njemu. Promiču telegrafski stubovi, sve brže i brže, gotovo se više ništa ne vidi. Magla je pala.

Moglo je biti oko 11 sati, kada su me probudili. Opet isti ključar sa jednim civilnim licem:

— Ime, prezime, godina rođenja, zanimanje, vjeroispovjest?

Vrata se zalupe.

Dakle to je priprema za večeras, pomislim. Ipak je šteta što me već nisu strijeljali. Sad moram dalje da čekam, a to mi je sasvim nepodnosivo.

Samo da nema tog čekanja! To je vječnost. I kako samo sati polako prolaze pred strijeljanjem!

U hodniku vrema. To sigurno stražari idu na večeru. Dakle večeras! Da se spremim! Što ja imam da spremim! Ništa, sve što imam, na meni je. Savjest čista. srce mirno, od porodice sam se oprostio. Sad bi već trebalo da dodu. Ovo čekanje me prosto nagoni na ludilo. Znati da ćeš biti streljan i još satima čekati, jer sigurno prije ponoći neće doći! A do ponoći je dugo. Da upitam stražara pred ćelijom? Nema smisla, on neće znati: stražari se mijenjaju svaka tri sata, a ključari jednom dnevno, u podne. To sam već naučio. Dakle strpljenja.

Odjednom se vrata otključaju. Pojavljuje se stražar.

— Trebate li van ići? — upita.

— Da, hoću, molim — odgovorim i dopuzim do nužnika. Stražar me prati i čeka pred vratima nužnika, u kojem ja razmišljam da li da ga pitam i da ga zamolim da požuri sa strijeljanjem. Ali on neće znati. Da zna, ne bi me pustio ni na nužnik.

Vraćam se u ćeliju. Svjetlo se gasi, ostajem sjedeći na slamnjači, čekajući. Tako prođe sat, dva.

Odjednom svjetlo. Na vratima onaj „moj“ ključar od prošle noći.

— Jeste li gotovi? —

— Jesam, — odgovorim i ustanem.

— Idemo, — reče i otvori vrata širom.

Dodem do vrata.

— Ali čekajte još malo, da uzmem vašu hapšenicu. Odmah ću doći.

Vrata se zalupe. Opet sam sám.

Čekam pred vratima. Noge bole, stojim samo na petama, jedva se držim. Čekam, čekam, virim kroz onaj mali otvor jednim okom, a mog „spasioca“ nema.

Nisam mogao dugo stajati. Vratim se do slamnjače, ali instiktivno se brzo uspravim, odem do prozora i pogledam u zamračeno nebo.

Na Trešnjevci, negdje daleko puče puška. Jednom, dva puta. Onda opet umuče. Vježbaju se u pucanju, da budu sigurniji. U redu...

Pali se svjetlo. Vrata se otvaraju. „Moj“ ključar se pojavljuje s nekim papirom u ruci.

— Jeste li se pomolili bogu?

— Jesam. Možemo ići.

— Evo sad ćemo — i zalupi vratima.

Lupa motora i dobro mi poznati zvuk trublje. Iz daljine otvaraju se glavna vrata zatvora, buka motora čuje se sve bliže. „Zelena Marica“, poznam je po škripi kočnica. Hvala bogu! Dakle ne ovdje, nego će me odvesti. Da li u Maksimir ili Rakov Potok? Sad ćemo vidjeti. Ali svejedno, samo nek me već vode.

Otvaraju se vrata na kolima, neko iskače iz njih pa zalupi snažno. Tišina. Evo došao je čas. U mraku dotapkam do vrata. Nestrpljivo čekam da se otvore.

Ništa. Čekam. Srce lupa, magli mi se pred očima, osjećam da mi je žila na sljepoočnici nabrekla, znoj me obliva.

Ali ništa.

Zatim, neki ljudi silaze stepenicama. Vrata na kolima se otvaraju, huk motora i „Zelena Marica“ odlazi.

Dakle, nisu došli po mene. Bravo! Šteta! Već sam mogao biti mrtav i više ne bih mislio.

Svjetlo se upali. „Moj“ ključar ulazi u ćeliju, gleda po sobi.

— Hajde, naprijed! — kaže oštro i glavom pokazuje smijer.

Pogledam po ćeliji, kao kad sam od kuće polazio na put, pa kao da što ne zaboravim.

Idem pred ključara. Izlazim u mračno dvorište. Sipi tiha kišica.

— Ovdje — reče — ovdje — i pokaže na kestenovo stablo. — Nasloni se na drvo i da se nisi makao! —

Naslonim se ledima na drvo, jedva stojim. Noge bole, a kičma da pukne. Naslonim glavu.

Jedan, dva, tri, brojim u sebi. Ništa. Maknem glavu. — Hajde! Sta čekaju? — mislim u sebi.

Ponovo naslonim glavu: jedan, dva-a... Aha! projuri mi mozgom — da vidim hoću li polako izbrojati do tri. Dakle, je-dan, dva-a-a i tri-i-i... Šta je? Pali! Je-dan, d-dva-a i trii. Opet ništa. Ovo je grozno! Srušit ću se, a ovi ne pucaju.

Znoj me obliva. Ali ovi ne pucaju. Jedan, dva... brže, sad ću reći: tri. Ništa. Gadovi, nitkovi! Ali ne, ne! Posljednje misli neka mi budu lijepe i čiste. Dječice moja slatka, ženo moja, majko moja, zbogom! Vi svi spavate tvrdim snom, a ja ovdje umirem. Zbo-gom!

Ništa!

Noge peku, bole, glava bruji, zima mi je i cvokoćem zubima, gubim svijest. Valjda su pucali, koljena mi pokleknu, ja padam, pucanj nisam čuo, djeco, zb...

— Hajde sa mnom, — pojavi se preda mnom ključar.

Uspravim se teškom mukom, pođem za njim. On otvara vrata moje ćelije.

— Hajd sad unutra, sutra ćemo! — reče osorno i zalupi vratima.

— Ne, ne! — riknem. — Molim vas ne sutra! Preklinjem vas: danas danas! Molim vas!...

Probudi me promjena straže. Ležao sam na golom podu i tresao se od zime. Bilo je oko 5 sati izjutra. Dovučem se do slamnjače i izgubim svijest.

Sad me bude razgovori u dvorištu. Bila je nedjelja, valjda opći odmor, pa se razgovaralo i šalilo. Čak se čulo i pjevanje: „Duni vjetre maglu sa Mostara...“

Da, Mostar, tamo sam proveo svoje prvo djetinjstvo. Slike Neretve, Huma i Rimskog Mosta prohuje pred mojim duhovnim očima.

Iz daljine zvono objavljuje 12 sati, podne.

Donose mi jelo. Juhu i kruha. Sjedim na slamnjači, a jelo ostavljam na podu onako, kako su ga donijeli. Skoro zatim ga odnose. Žurilo im se: bila je nedjelja, pa opći izlaz u grad požuruje i obavljanje dužnosti. Sad negdje i moja djeca polaze na uobičajenu šetnju. Nekad sam tako izvodio svoje male sestre. One su sada daleko, a jednu sa mužem i dvoje djece odveli su u logor... Paula, sirota moja sestrica Paula!

Mislim da su me pitali zašto ne jedem, ali odgovorio nisam ništa. Zurio sam tupo kroz rešetke u kestenovo lišće i malo, sasvim malo se veselio skorom cvrkutu ptica.

„Sutra ćemo“ bruji mi u ušima. „Sutra ćemo“ stoji na zidu. „Sutra ćemo“ šapućem. Dakle večeras. Ali ja to ne mogu izdržati. Imam strašne fizičke boli, a duševna patnja je neizreciva. „Ja to ne mogu da podnesem!“ izgovorim glasno. „Ovo normalan čovjek ne može da izdrži.“

Čudnovato! Ovaj čovek sigurno ima nalog da me ubije, a stalno odgađa! Sigurno mu tako naređuju.

Gledam oko sebe. Htjedoh skočiti na noge ali od silne boli padoh natrag na slamnjaču.

Ha, ha, ha! Pa moje noge su postale prevelike za mene. Ovakova stopala gledao sam kao dijete na sajmovima! Da, da, noge su mi prevelike. A na ovakove noge su mi kod saslušavanja htjeli navući cipele! I to silom! Mučili su se i psovali što su mi noge nabrekle.

Još su vikali za mnom, kada sam nakon saslušanja morao na rukama i krvavim koljenima da ispuzim iz sobe, u kojoj se vršilo preslušavanje.

A na glavu bi mogli da navuku cipele, jer mi je glava bila malena. Manja za dva zuba, koja su mi te večeri „slučajno“ ispala.

Sad mi je glava opet velika, kao bubanj. I netko tuče u bubanj, jer mi bilo kuca na sljepoočnicama. Često mi se čini da padam u bunar, a ne mogu da propadnem, jer glava ne može da prođe. Zapinje na uši. Velika je, puna svakojakih električnih vodova, jer neprestano bruje, strašno bruje telefonske žice na visokim stupovima. Njom prolaze točkovi vagona i zapinju o žilu, koja je nabrekla na sljepoočnici.

Hoće silom da je preskoče. Ne može, gospodo! Natrag! Ta je žila posljednji most, koji nitko ne može da prede. Ili treba da se podmetne dinamit. Jer tamo stoji tabla, na kojoj piše: Natrag! Sutra ćemo!

„Sutra ćemo“, odzvanja nečiji glas i goni.

Ja bježim, bježim da me taj glas ne stigne. Ali drugi glas više: „Nisi lud!“ i bježi za prvim.

Ko će biti prvi taj će pobjediti.

Misli se grozničavo isprepliću i pristizu jedni druge kao valovi nabujale rijeke, a moj ključar ih tjera bičem.

— Brže, brže! —

Znoj me obliva. Srce lupa da iskoči. Drhćem. Tresem se.

— Sutra ćemo! — doleti prvi. — Makni se da prodem. Prelazim preko mosta i objavljujem: sutra ćemo.

Pred očima mi se zamagli...

— Gospodine, gospodine! — budile su me ženske ruke.

Otvorim oči. Preda mnom u ćeliji stajale su dvije žene i nosile veliku zdjelu kiselog kupusa. Na otvorenim vratima stražar s puškom o ramenu.

— Gospodine, hoćete li malo zelja? Uzmite, osvježiće vas.

Sjednem i zurim tupo.

— Uzmite, evo ovdje ćemo metnuti na slamnjaču.

— Hajde, požuri — više stražar.

Odlaze.

Saberem se. Šta je to sa mnom? Gdje sam?

Dohvatim prstima kupus i počnem jesti. Prija mi.

Vrata se otvaraju.

— Šta je tebi? — pita stražar, obazirući se desno i lijevo, da ne bi ko opazio da s hapšenikom razgovora. Među usnama drži cigaretu.

— Kakav si, bolan? — pita i gleda me čudnovato.

— Na, hoćeš čik? — i daje mi ostatak cigarete iz ustiju.

Uzmem i metnem u usta. Već punih 15 godina nisam pušio. Sad sam pušio.

Povučem dim. Magli mi se pred očima, zidovi padaju u ponor.

Vrata se zalupe. Dolazim sebi. Doteturam se do prozora i udahnem duboko. Još sam tu... Večeras će biti svršeno...

Klekнем na slamnjaču: „Svemogući bože na nebesima, preklinjem te, oslobodi me muka.“

Vrata se otvaraju, u njima stražar.

— Ma šta je tebi, bolan? Eto gledam te kroz bušu, kao da si poludio.

Gledam.

— Rekoše mi — mucam. — da će me večeras strijeljati, a... —
— Ma ko ti je to rekao? —
— Onaj ključar, visoki.
— Pa ono je budala, muči ljude. Otišao je danas na frontu.
Na, evo ti cigareta. Hoćeš kruha?
Iz jednog džepa vadi cigaretu i kruha i pruža mi.
— Hvala — promucam.
— Neće ti biti ništa. Saberi se. Puši i jedi, hajde pa se umij.
Zapali mi cigaretu i odlazi.

Poslednji traci sunca bacali su bljesak sa prozora na zid prema slamnjači i poigravali se. Risali su razne figure i vraćali mi normalan tok misli.

Čuo se prvi cvrkut ptica na stablu divljeg kestena. Upravo jedan vrapčić otkinu zelen listak i veselo odleti u daljinu...

LUTKO MOJA

Uspavanka iz dana zbijega

Od požara spasih tebe,
lutko moja mala,
strašnoj smrti u plamenu
ja te nisam dala.

Nosila te prašnom cestom
putem izbjeglica,
hranu s tobom dijelila
ko s ptičićima ptica.

U šumi smo prenoćili
kad se borba bila,
od studeni ja sam tebe
pod svoj kaput skrila.

Kolijevku, svilen jorgan
ne mogu ti dati,
al' te zibam na rukama
kao prava mati.

U sobici topla peć je,
mlijeko na njoj vrije
dok te hranim, lutko moja
srce mi se smije

RAHELIKA

— Simha, Simha, zar opet tučeš decu? — vapio je malaksali glas moje majke iz naše kujnice.

Jeste, majko, opet tučem decu. Decu svirepu, lažljivu i kradljivu bez milosti tučem kad god mi se za to ukaže prilika. I sad sam baš dobro izlemala Raheliku, tu ružnu devojčicu crvene kose, pegavog lica i zelenih vodenjavih očiju kao u žabe. Opet je mačke mučila. Sa svirepom upornošću vukla ih je ona za repove. I dlake im čupala. Jednu po jednu. Ne mareći nimalo za njihovo bolno cvilenje. I ne samo to. Od jutros je ona i svoju sestricu Sariku optužila majci da je ova nekakvo slatko od dunje pojela. A kad tamo, gle, to nije bila istina. Ona je sama to učinila. Ispričao mi je to Avramiku, naš avlijski drug koji je to svojim očima video kroz staklena vrata hodnika kojima je toga časa prolazio. Razume se, radi te lažne obeđe Sarika je od svoje majke dobranu „porciju“ dobila. Isprašena je bila sa sviju strana, a da, zapravo, sirota mala ni za šta nije bila kriva.

Da i dalje pričam: nedela koja je Rahelika toga dana počinila nisu bila završena. Nekakvom je detetu, mlađem od sebe, po svom običaju preotela uže za skakanje i prisvojila ga, pravdajući se pred svim i svakim u našoj avliji da je ona to uže od nekakve ciganke na poklon dobila. Sram je bilo, tu Raheliku, koju ja ovakvu kakva je ne mogu nikako da podnosim! Ona ne samo da muči mačke, i ne samo da nezasito pojede sve što stigne do njenih ruku, već ona uz to još krade i laže bezočno i neodgovorno na sve strane kad god može i koga god može. Zato sam je ja od jutros dostojno kaznila. Dobro je od mene dobila. Da ću posle zbog toga i ja dobiti svoj deo, u to nisam ni sumnjala. Jer je uvek bilo tako.

— Samo mi dođi, prokleta derište, — pretila mi je majka i dalje brašnjavom oklagijom izvirujući kroz maleni kujinski prozor. — Samo mi dođi, pokazaću ti već...

Baš me je mnogo bila briga što mi je ona pretila. Njoj ne beše to prvi put. Kao što ni meni neće biti prvi put da se njene pretnje obistinjuju potpuno. Zato sam bezbrižno i laka srca otrčala niz dugu i široku avliju lepršajući svojom cicanom suknjicom

„na cigeraj“. Jurila sam, skakala sam po avliji, spoticala sam se o kamenje i grede, pela sam se na drvo, zviždala sam, smejala sam se, nimalo ne brinući što će zamalo, zbog te omrznute Rahelike, da me propuste kroz šake mama ili tata, ili njih oboje zajedno. Danas kao juče. Juče kao danas. I to već po svim utvrđenim pravilima naše kuće. Prvo će doći stroga ispitivanja i mrki pogledi upravljani na moju ličnost. Onda moja vatrena pravdanja (ah, koliko neopravdljiva za moje roditelje!) i, posle toga pljus! Pljus po obrazima, pljus po ledima, zadnjici, ili bilo gde.

Naša avlija! (Danas takve nigde više nema!) U toj našoj avliji, divnom carstvu, malom raju dece sa Jaliije svaki kut je bio mesto za doživljavanje. Sve što nas je okružavalo bilo je puno nepredviđenosti i neočekivanosti. Zato tu, na tome mestu, nikada nikome nije bilo dosadno ni jednoliko. Svega i svačega je bilo u tom okviru što pokreće i služi na radost i zadovoljstvo dečurlije. Jedan stari besplodan dud po kome smo se hitro i vešto pentrali kao majmuni na svojim motkama u zoološkim baštama. Visoka prljava travu-ljina po kojoj smo se jurili i krili se igrajući se „šuge“ i „žmurke“. Crvotočne, stare grede naslonjene na zid susedne kuće između kojih su se jurili gušteri i sasvim mali crni miševi koje smo voleli da posmatramo i da ih plašimo našim gromoglasnim uzvicima. Zatim, naš podrum! Naš dragi podrum pun jeze, mraka i vlage kada se razlije Dunav pa ga napuni vodom po kojoj plove korita, stari slamnati šeširi i po koji crknuti pacov sav natečen od progutane vode, i pun zanimljivosti i zabavnosti kada vode nestane pa se u njemu pušta crveno svetlo „čarobne lampe“.

Tu našu avliju, taj uski okvir naših dečjih radosti i sanja, taj naš zaseban svet, to malo naše kraljevstvo vezano prisnim vezama za naša dečja srca, kako smo je voleli! Kako smo se mi tu zaneseno igrali svatova, krštenja i pogreba s ozbiljnošću koja odgovara takvim ceremonijama, i sa kakvim smo žarom pretstavljali cirkus, pozorište i bioskop za ulaznu cenu od raznoraznih dugmadi otrgnutih sa očevih i majčinih bluza, ili koji gutljaj crnošećerne limunade iz medicinskih flašica.

— Simha, Simha, dodi ovamo, — dovikivala su mi mnogobrojna deca, verni moji drugari i saveznici iz suprotnoga kraja avlije. — Dodi brzo, opet ćemo ratovati...

I mi smo se igrali rata. Dobovali smo u stari izbušeni lavor, trubili u plehanu, izbanavljenu trubu, tukli se štruncima i čičkovima, bacali smo jedno drugom pesak u oči...

Iako su, obično ovakve igre imale ozbiljne posledice: izgrebana lica, čvoruge na glavi, uganute zglobove, i toliko toga nepoželjnog za ukus naših roditelja, ipak ratovanje nam je bila najomiljenija igra i zabava. Tu se najbolje videlo ko je hrabar, a ko je kukavica. Ko je veran domovini, i ko je njen izdajica.

Jednom smo se opet tako igrali rata. Po mom mišljenju Rahelika je bila najbolji lik izdajnika. Imala je ona za to mnogo sposobnosti. I, zaista, nisam se prevarila. Ovu je ulogu ona izvrsno odi-

grala — na svoju štetu. Zna se šta se zbiva sa izdajnikom domovine i naroda. Tako je i ona dobila svoju zasluženu kaznu. Isprebijali smo je redom svi bez mnogo samilosti, i to na takav način da je na njeno zapomaganje i dernjavu celi komšiluk morao da joj pri-tekne u pomoć spasavajući je od naših razgnevljenih šaka.

Šta je posle toga bilo? To se daje i naslutiti. Rahelika me je pred celim komšilukom optužila da sam ja kriva za njene batine. Priznala sam:

— Ja sam kriva za sve. Ja sam je najviše i tukla...

Majci i ocu, izgleda, toga je dana prekipelo. Oni odlučiše: poslaće me tija-Lavri „la mestri“ na kaznu i ispaštanje.

— Ovo se više ovako ne može izdržati, — rekla je majka ocu umorno i ojadeno. — Od usta ćemo sebi uskratiti zalogaj da ovo dete od kuće odstranimo... Naša Simha, — jadala se majka ocu sve žalosnije i bezdušnije, — ništa drugo danima i nedeljama ne radi, nego od jutra do mraka obračunava s decom koja joj zapravo ništa krivo nisu učinila. Njena samovolja, uporna i tvrdoglava, svud oko sebe seje nekakvu pravdu koju je ona po svojoj čudi skrojila, a da nikome neće da daje računa o svojim postupcima. Mnoga deca koja njoj nisu po ukusu, pitaj boga zašto, itekako osećaju njene ruke na svojim leđima... Većito zapomaganje sirote Rahelike, koju naša Simha nikako ne mari, ne mogu više da podnosim... Čini mi se, da u poslednje vreme Simha upravlja svoje „delenje pravde“ prema Raheliki još mnogo žešće i neobuzdanije nego što je to do sada činila.

Ime tija-Lavre „la mestre“ nije mi bilo nepoznato i neznano. U njeno zabavište odlazio je od pre nekog vremena i naš avlijski drug Mošiku. Mošiku je bio najveći obešenjak i glavni kolovođa naše avlijske „bande“. On nam je svake večeri, kada bi se odande kući vraćao, dolazio pun tajanstvenih priča o zgodama i nezgodama mnogobrojnih pitomaca zabavišta i popravilišta tija-Lavre „la mestre“. Na žalost, Mošikini doživljaji, koji su se odigrali daleko od naših očiju, tamo u sivom kućerku tija-Lavre „la mestre“, bili su čena u najvećoj hitni ispriповedani. Nije bilo nikada vremena za dužu priču. Čim bi Mošikina majka i nasutila samo da se njen Mošiku već kući vratio, odmah bi ga ona dozivala na večeru i spavanje... I on je morao odmah otići, ostavljajući nas svaki put na pola otvorenih usta...

Znam, tako će sada biti i sa mnom svakoga dana. Kada se budem u predvečerje vraćala iz tija-Lavrine kuće, i mene će nestrpljivi zov moje majke potsetiti na to da moram smesta prekinuti pričanje s družinom, jer me čeka večera i spavanje. A kad prođe duga noć i dođe jutro, zbiće se i ono najgore: doći će moj ponovni odlazak kod tija-Lavre „la mestre“ koja mi je već sada mrska i nedraga iako je još nisam ni videla. I tako će ići iz dana u dan. Sumorno i tugaljivo prolaziće moji dani u novom životu. A dokle će to ići tako, to niko unapred ne može znati, kada je ova priča sa mnom tek sada započela...

Kad je stigao dan i čas moga odlaska tija-Lavri „la mestri“, bila sam veoma žalosna... u srcu me je duboko tištalo bol rastanka sa mojim drugovima i dragom mojom avlijom, koja je do današnjeg dana ostala za mene najljepši, najdivniji kutak na ovoj zemlji. Nego, šta sam mogla da radim? Moja je volja bila tako malena naspram volje onih koji su njome upravljali i njome gospodarili.

Neposredno pre polaska u novu sredinu koju sam poznavala jedino po Mošikinim pričama, a koju ću ubrzo imati prilike i sama da upoznam, majka mi je gustim češljem dobro izgrebala glavu (da ti ne izmili koja buba iz kose! — rekla mi je ozbiljno) stavila mi čistu belu kecelju, dala mi da navučem sjajno ofiksane cipele, uzela me za ruku i svečano povelu u novi svet u nepoznati svet, u kome je tija-Lavra „la mestra“ bila odgajivačica duša dece sa Jalije...

Susetke su, jedna za drugom, izlazile ispred svojih vrata, zdravile se s nama i smešile se na nas blagonaklono i ljubazno, poželivši nam: „mazal buenu!“ Neka je sa srećom!

U prizvuku njihovog glasa bilo je mnogo iskrenosti.

Valjda su se radovale što se mojim odlaskom otesaju još jedne velike avlijske „napasti“.

Pred kapijom su me čekali moji drugovi i drugarice, oni koje sam volela i koji su voleli mene.

— Zbogom, Simha, — rekli su mi ožalošćeni gledajući me kako odlazim pognute glave niz dugu, prašnjavu Solunsku ulicu...

— Zbogom, zbogom svi vi, dragi moji drugovi i drugarice, i ti, draga moja avlijo, — šaputala sam sebi samoj pogruženo i ojađeno hodajući lagano pored svoje majke, koja mi se nikada u životu nije učinila tako tuđa i daleka kao toga dana...

Pred kapijom tija-Lavre „la mestre“ čekalo me je iznenađenje. Ugledala sam Raheliku nekoliko koračaja dalje. Ona me je posmatrala posmešljivo i izazivački... Njene su oči jasno govorile: evo, i tebe je kazna stigla. Ne možeš ti samo da kažnjavaš one koje ti stoje na putu. Postoji i viša pravda, pravda koju su baš tvoji roditelji iznašli da ti pokažu šta mogu s tobom učiniti...

Dolazeći tija-Lavri „la mestri“ celim putem pognute glave, potištena i ojađena srca, ugledavši sada tako nenadano ogavno lice Rahelikino, najednom sam se ispravila, visoko uzdigla glavu, i bacivši na nju svoje poglede ispunjene gnevom i prezirom, hladno sam joj dobacila:

— Čuvaj me se, rugobo! Od danas sklanjaj svoje lice ispred mojih očiju... I ne zaboravi: obračun stoji između nas koji će ti biti plaćen... Danas ili sutra neće te to mimoići...

Na ove moje reči Rahelika je uplašena i usplahirena pobegla iza prvog ugla, dok me je moja majka, nagnavši se sasvim blizu mome uhu, prekorevala:

— Vidim, Simha, kako si ti nevaljalo dete. Najnevaljalije dete iz naše avlije si ti... Zašto si sada Raheliku naružila, kada ti ona nije ništa našao učinila? — isprekidanim mi je glasom govorila majka i nadalje obasipajući moje lice svojim toplim dahom...

Kako na prekorne zamerke i prebacivanja svoje majke ja nisam bila u stanju u tom trenutku da iznađem ni jednu jedinu reč opravdanja za ono što sam čas pre učinila, ja sam je samo gledala, gledala, dugim žalosnim pogledom koji je ona razumela — na svoj način... Da je to uistinu bilo shvaćeno tako, uverila sam se nešto kasnije, kada je ona, uvodeći me pod trem kuće tija-Lavre „la mestre“, milujući moj obraz svojim ispucanim, rapavim dlanom, donela čvrstu odluku, koja je po njenom mišljenju trebalo da olakša i razvedri moje osećaje pokajanja.

— Nećemo se, ćerko draga, sada, na rastanku, jedna na drugu ljutiti... Tim više se ja na tebe neću ljutiti kada znam da ćeš se ti još na vreme popraviti. Mudra i vešta tija-Lavra „la mestra“ će se već za te pobrinuti. Mnogu je decu, tebi sličnu u red dovela, pa će ona i tebe naučiti pameti...

KOD NAŠIH STARIH U DOMU

Kao gimnazista sam davno, vrlo davno — od tog vremena su prošla dva „obična“ i dva Svetska rata — kao gimnazista sam, velikim, odlazio da provodim božićni raspust kod svojih starih u Leskovcu. Ej, što je to bilo blagovanje biti gost u rođenoj kući! Moj tata, inače, iz nekog vaspitnog principa, strog i hladan prema deci, prepustao je majci da za ovu priliku zavede svoj režim, a to je značilo ozakonjenje svih povlastica i privilegija (dotle samo konspirativno priznavanih i uživanih), koje su mi sledovale kao pravom, pravcatom maminom paši i princu, iliti, sefardski rečeno: paša di la madre, što je bilo vrhunac majčine nežnosti i milošte...

Moj boravak u Domu staraca u Zagrebu probudio je u meni sećanje na te dane. Moji su roditelji davno preminuli, a s tim je i moje pašovanje bilo i prošlo. Ali u Domu kao da sam ponova video njihove poglede uperene u mene, čuo njihov glas, osetio njihovo ćutanje. U tom našem Domu staraca i starice u Zagrebu blagovao sam nekoliko dana kao nekada u svom rođenom.

Blagovao sam, a mene su tamo poslali da pišem istoriju Doma „Valja“, kazali su mi, „iskoristiti priliku, jer od devedeset i toliko stanara Doma ima dvadesetisedam njih koji su preko 20 godina u Domu i prema tom su kao neka živa istorija ne samo Doma, nego i celog zagrebačkog, pa i jugoslovenskog Jevrejstva“.

27 + 1 živi izvor

Šta mislite, takav majdan: 27 živih izvora! Ja, doduše, nisam istoričar, ali kad sam čuo da ima dvadesetisedam živih izvora, nisam se mnogo razmišljao da li da se prihvatim toga posla ili ne.

Elem, otputovao sam u Zagreb.

Tamo sam se najpre obratio drugu Montilju, pretsedniku Kuratorija.

Odmah se ispostavilo da je drug Montilja i sam jedan živi izvor za tu projektovanu istoriju. Barem za period vremena od Oslobođenja do danas. Stvar je bila jedino komplikovana time što se u

takvom slučaju čoveku ponekad ispreče obziri skromnosti koji nameću suzdržljivost.

— Oni će već pričati, — kaže mi, dakle, moj dvadesetosmi izvor i upućuje me na onih drugih dvadesetisedam.

— ...Oslobođenje nas je zateklo u zbegu kod sela Brozovice kraj Zagreba. Tamo su nas bili odvukli fašističke krvopije. Bili smo kao aveti, kao živi mrtvac, toliko, eto.

To su mi oni pripovedali. Ali to se sve odnosilo na ovo novije i najnovije vreme, koje još pripada nama, a ne istoriji. Meni je, međutim, izgledalo važnije ono ranije, ono „istorisko“ vreme, i tu su mi svi ukazivali na čika Hajima kao najbogatiji majdan, pošto je on, kako su svi tvrdili, kroz celo to „istorisko“ vreme stalno pisao svoj Letopis, vodio svoj dnevnik događaja. Dnevnik događaja, pomislite samo! To je zaista više no što se sme poželiti.

Ljudi kojima se dani nižu unazad

Kuća u Mlinarskoj cesti broj 25 privlači na sebe poglede prolaznika, a u letnjim mesecima sigurno budi priželjkivanje kod ljudi, željnih „zraka iz prve ruke“. Ali i zima ima svojih čari, i dovoljno je videti veselo kuljanje dima iz dimnjaka vile i snežni pokrivač koji se prostro nad krovovima Zagreba i njegovih gora i livada, pa da se naslute njene radosti i raspoloženje.

I zaista. Uđeš li, zapahnuće te toplina i prisnost. Domari koji nisu u svojim sobama ili na šetnji, zabavljaju se u trpezariji. Ona deluje toplo već onim stalažima knjiga koji zapremaju čitave zidove. Tome valjda doprinosi i to što je soba ipak mala za tu svrhu, te niko nije izgubljen u njoj. A nije niko izgubljen ni u — čitanju, pa i to valjda doprinosi toj toplini atmosfere, nego su svi u sobi u nekom prisnom kontaktu bilo okrećući pasjans, ili uz karte i domino. Jedino se čika Rabinović sav predao radu i tako se izolirao od ostalih. On i čika Hajim, izgubljen u mislima, sedi u svom kutu, ne hajući nimalo što za njegovim stolom dva opasna takmaca u šahu, opkoljeni temperamentnim „kibicerima“, vode borbu na život i smrt.

Nije bio baš toliko izgubljen koliko mi se učinilo, jer se odmah prenuo kad sam mu prišao, blistajući od dragosti što sam mu upravo reč. Pre nekih 20 godina rasprodao je sve što je imao, skupio svotu od nekih 100.000 ondašnjih dinara i, ustupivši to Domu, preselio se u nj sa svojom suprugom. Onda je Dom bio u Maksimirskoj cesti. Tamo je čika Hajim dobio svoju sobu sa dva kreveta, i tako, eto, svoj dom zamenio ovim, rešen da tu provede svoju starost i dočeka smrt.

Svoj dom zamenio ovim... To zvuči malo neobično. Ali, toga je bilo u to vreme. Bilo je i toga. A to može da se uzme i kao izvesno svedočanstvo o ondašnjim prilikama u tom Švarcovom Domu, tridesetih godina ovoga veka, i o tome kakvu je pretstavu imao svet o životu u takvom jednom domu. Bar u ovom. Jer ako

su ljudi takvih materijalnih mogućnosti tražili skloništa u Domu, onda biće da ne važi u svojoj potpunosti pesnikova reč o „kući koja nije dom“, gde se „u hladnoj, potsmešljivoj udobnosti“ provode „dani koji se nižu unazad“.

Svakako, sa svojih 80 godina, čika Hajim izgleda sreden i zadovoljan. Čulo sluha mu je malo nastradalo, te njegovi odgovori nisu uvek u skladu sa postavljenim pitanjima. Ali on iz svoje inicijative priča ono što misli da će me zanimati. A kad začuti, onda ti se čini — valjda zato što znaš za taj njegov Dnevnik — kao da tako, nagnut nad knjigama, samo čeka da se opet dogodi nešto što će zapisati.

Bez daljeg mi je pokazao taj svoj Dnevnik. Kao knjigovođa kome je savest mirna i zna da je uvek i sve uknjižio gde valja i kako valja.

Redovno je i valjano knjižio. Iako samo olovkom. Ispunio je 87 listića po polovini uzduž sečenog papira za akta.

To nije mnogo: 87 listova za 20 godina. Znači da čika Hajim ume da razlikuje važno od sporednog. I nije neka sentimentalna priroda, to nije. I ne mari za pojedinosti, niti za zvučne fraze. On zna samo za gole činjenice, pa bile one ne znam koliko suvoparne. Ja nasumce izvlačim jedan list i čitam:

„19 decembar 1943 godine.

Na današnji dan pre pet godina umrla je moja tetka Hana.

„23 decembar 1943 godine

Na današnji dan pre dve godine ubijen je Jakov, njegova žena Rifka i kćerčica Netika.

„4 januar 1944 godine

Na današnji dan pre dve godine odveli su mog Avrama.

„6 januar 1944 godine

Na današnji dan pre 45 godina venčao sam se sa mojom sadašnjom ženom Blankom.“

Uzalud sam tražio neki događaj koji se dogodio u dan kad ih je ovaj nesvakidašnji letopisac beležio. A kad nešto i nađeš, sve bi rekao: potkralo mu se. Očigledno, i čika-Hajimu dani su se samo „unazad nizali“. Unazad, — kao što pesnik kaže. I odjedanput cela ta stvar počela je da me zanima baš sa te strane. Samo sa te strane. Pa kao da si neko veliko otkrovenje učinio, sve zanemaruješ da bi najpre to dobro proverio.

... I oni drugi

Ali nije kod svih tako. Evo, razgovarajte sa gospodom Rozom. Grehota je i reći da je ona čika Hajimova vršnjakinja, jer izgleda daleko mlađa. Omalena, punačka, na njoj kecelja i svežanj ključeva zadenut za pojasom, uvek u poslu, uvek užurbana, sva usredsređena na to — takva je ona i zato nju nije lako dobiti za kojekakve ankete, filozofiranja i druge fantazije. Jer ona ti je i član Kura-

torija i odgovorna za red i sve ostalo u ovoj kući. Ona i čika Jungvirt. Kujna, vešernica, peglarnica, podrum, ambulanta, sobe — sve je njena briga. (Dok čika Jungvirt vodi knjige). To dvoje domara ne treba pitati; dovoljno je da ih čovek vidi pa da zna: njihovi dani ne nižu se unazad. Ta oni ti jedva stignu da domisle sve što treba za dane koji se nižu unapred. Usto gospođa Roza ima da vodi brigu i o svom mužu. Dabome, neće valjda on da vodi sam brigu o sebi kad ima živu ženu! (U ovom domu definitivno je dokazano da je žena potrebija i korisnija mužu, nego muž — ženi. Otuda se ti muževi, koji su ovde sa svojim ženama, smatraju ljubimcima sudbine. A jes' čudo božije, što ta muška fela voli da aguje i pašuje!)

Moje „otkrovenje“ dakle ostaje u punoj važnosti: nije starost toliko obeležena, ili bar ne isključivo obeležena godinama, već po tome da li se dani „nižu unazad“, ili se „nižu unapred“. Pa pošto se gospa Roza kategorisala da je od onih drugih, nju čovek sme dalje da ispituje:

— Da li se vi u ovome Domu osećate kao kod svoje kuće?

— Sa tom razlikom što ovde imam skoro pedesetoro „dece“, — glasio je njen odgovor. (Dom staraca ima, naime, dva odeljenja).

Onda sam se rešio da vidim šta će „deca“ da kažu na to

Ulovio sam jednog buntovnika

„Deca“ imaju jednu lepu osobinu: vole goste. Ne, doduše, goste — meteore, koji im dolaze sa plitkom radoznalošću prazničnih muzejskih posetilaca i taštom samoobmanom „pokrovitelja“, koji misle da su usrećili čoveka već samim tim što su ga upitali kako mu je. Ne, ona vole goste koji umeju i hoće da zasednu sa njima, koji će pitati, ali će i sami pripovedati, s kojima će moći da izmene misli i preko kojih će se nekako osvežiti i svoju vezu sa svetom ojačati i obogatiti. Pa makar i time što će im se pričati kako su danas neki od rane zore čekali pred drvarom u redu za ugalj. „Koliko nama vredi samo to što ne moramo stajati u redovima“, primetiće onda gostu, zamišljeni nad tom blagodeti, koja nije data svakom smrtniku. I onda znaš: to ne liči na „nizanje dana unazad“, no je i njih zapljusnuo život, ovaj naš, sadašnji život, pa makar to bilo i onim, već razbijenim valovima, onim koji se već vraćaju mirnom ogleдалu pučine.

A neke je baš zapljusnuo onim pravim talasima u prvom nalletu. Eto, na primer, čika Rihtig. Njega tišti jedan specijalan, sasvim akutan jed, to se već na prvi pogled vidi. Dok sam razgovarao sa čika Hajimom, video sam ga kako sedi nalakćen na ugao stola, uznemiren, u napetosti kojom se očekuje znak za startovanje. Ja sam ga pozvao malo u šetnju, a onda sam sve saznao.

— Dakle, radi se o našoj svetoj, pradedovskoj veri. Man'te, ne pitajte. Bolje da ne pitate. Ili, evo, stanite da vam šapnem: ovi stari ljudi ovde, pa to ti je sve sam bezbožnik. A Uprava da je

prstom makla da to popravi! Recimo, da ih natera da subotom idu na službu božiju.

I sad ti sleduju citati iz Biblije, sve sam klasični „Lašon Akodes“, iz kojih možeš da vidiš na kakve perspektive može čovečanstvo pod tim okolnostima da računa. A najteže je, naravno, udeo same Uprave u tom grehu. Jer dok jednom okreneš Bogu leđa, nedelo se niže za nedelom. Uzmite samo jedan primer: kako i koliko ona vodi računa o njemu, kao takoreći sveštenom licu, prilikom — podele tekstila? U kakvom odelu on dočekuje svetle praznike? A jeste li čuli koji je on bio po redu pri poslednjoj podeli? Niste čuli?! Je li moguće da niste čuli?! Bio je poslednji, šta ima tu dalje da se priča? I je li onda čudo što je on ostao bez iberzigera? No, pa, eto, vidite.

I tako, čika Rihtig je vrlo pesimistički, takoreći, mizantropski nastrojen. Čak i u takvom jednom danu, kao ovo kad je sa mnom razgovarao. A toga dana bio je sahranjen jedan naš pokojnik iz grada, i on je činodejstvovao i — što se kaže — pala je neka para. Što je istina — istina. Samo, on ne može da traži od Boga da njemu za ljubav svaki dan umre neki Jevrejin. (Znači da to nije stavka koja može da uđe u njegov redovni budžet).

Dakle, on to ne traži. Šta znači: traži? Ništa on ne traži. Je li nema iberzigera za njega? Molim: neka nema. Njemu bi to bilo dosta da smene tog upravitelja. Ali ne moraju ni to. U redu, neka on samo ostane ako su drugi njime zadovoljni. Ali onda bi on, Rihtig, hteo barem da zna šta taj upravitelj ima protiv njega, kad se on dosada nikom nije žalio na njega, a i sad se ne bi žalio, nego tako dođe reč, jer u pitanju je naša sveta vera, a njega niko ne može da natera da se odrekne svoje vere, nego će za nju i svoj život da položi, uvek i svakog časa, Amen!

Čika Rihtig se takoreći specijalizirao na taj jedan jad, na tu jednu gorčinu, sav se u to uneo, ceo svoj svet sveo na taj jedan aspekt i iz toga crpe svu svoju sadržinu. Samo, to „polaganje života“ ipak ne treba uzeti tako tragično. Hvala Bogu, prošla su vremena za takve žrtve. Nego tako se to kaže, i tu čovek ne treba da se zakačinje za svaku zapetu. Najzad, zna se šta to znači kad neko kaže da će za nešto i svoj život da položi: znači da je pao u vatru i da mu čovek već iz čistog čovekoljublja treba da veruje.

Čika Rihtig je video da mu ja verujem i odmah se smirio. To je obrazložio i jednim citatom iz Biblije, a onda je podigao malo prema temenu svoj kačket, koji obično tako nosi da mu stalno skriva desno oko. (Sve bi nekako rekao da je ovom odredio jedan zadatak, o kome levo oko ne sme ništa da zna). Sad sam mu video čelo, uhvatio sam mu pogled oba oka i znao sam: koliko god da je ogorčen, čika Rihtig je sit ovog rata nerava i ništa drugo tako žarko ne želi kao častan mir, mir bez diskriminacija i kontribucija, te mu ja, i ako neovlašćen, obećavam u ime upravitelja da će kod iduće raspodele on biti prvi na spisku, ali s tim da uzme na sebe obavezu da smiri i uteši onoga koji će tom prilikom biti poslednji. A što se tiče naše svete vere i njoj dužnog poštivanja od strane ostalih do-

mara, čika Rihtig najzad pristaje da i među onima, koji ne idu subotom u hram, može biti i dobrih ljudi, koji će samim tim kad tad ipak poći pravim putem. A taj definitivni preokret ka dobrom počeo, razume se, onim danom kad čika Rihtig dobije svoj iberziger, koji mu je toliko potreban...

Je li ovo prihvatljivije od onog „nizanja dana unazad“? Rekao bih da jeste. Uprkos svih ovih gorčina. Evo, čika Rihtig zna da je stekao novog prijatelja i već kod idućeg susreta ja sam video njegova dva radosna oka koja pozivaju na razgovor i osmejkom ti mame osmejaka. Kao da je sad odjednom sve dobilo drugi smisao i — kako to čika Rihtig kaže — život počeo drukčije da se isplaćuje. Ali, da li je za njega ta kuća i dom — to ipak nisam smeo da upitam.

Jedan preosetljiv stari gospodin

O tome sam naumio da upitam čika Gaona kad mi je pričao kako je dobio pismo od sina.

— Znete, on živi u Rio de Žanejru. Jeste bili tamo, gospodine? To je najlepší grad na svetu. Baš ovih dana stiglo mi je pismo od njega. Šta mi piše? Svašta mi piše. Kaže: pazi, tata, da se ne prehladiš. Jer sad nastupa zima, kaže. A kod njih je uvek leto i proleće. Tamo je uvek drveće u cvetu, a cveće, znate, ... ali kakvo je njihovo cveće! Pa da: drugo je to Zagreb, a drugo je Rio de Žanejro. I zato su oni — i sanja, znate — u brizi su i pišu mi da se čuvam. Eto, možete i sami da vidite šta mi pišu: „U velikoj smo brizi“. Pa sad, šta im ja mogu? Ja im uvek pišem: meni je dobro, nemojte da brinete. Ali oni se ipak brinu. I, onako, lepo mi pišu, vrlo lepo.

Pravi je zavodnik taj čika Gaon. Toliko ti hvali to pismo da, hoćeš — nećeš, moraš da ga zamoliš da ti ga da da ga svojim očima pročitaš. Nisam ni ja mogao da mu odolim. On izvlači beležnicu i pruža mi pismo, ali, dok ga ja čitam, susetka za stolom je, kanda, načinila neku grimasu, ili neku potsmešljivu primedbu, u svakom slučaju čika Gaon se našao pobuđen da joj spomene da mi je pismo dao na moj izričiti zahtev. Kazao joj je to dosta srditim tonom, jer ta pakosnica očigledno je išla za tim da mi pokvari uživanje. I uspela je. Eto, čika Gaona je prošla volja za dalji razgovor. „Ništa, ništa, veli, nije važno!“ Ja pokušavam da uvučem u razgovor i njega i nju, ali uzalud. On uporno gleda u neku tačku preda se, čuti i gleda, da posle nekoliko trenutaka, ne skrećući pogleda, nekim ledenim, prkosnim glasom i kao otsutan, ponovi: „Moj sin živi u najlepšíem gradu na svetu!“ Tako, eto. Pa neka čuje i neka zna ta dotična kojoj to možda nije pravo!

I tako, eto, uvredili su mi čika Gaona, pa nisam stigao da ga upitam da li se u Domu oseća kao kod svoje kuće.

U Domu se proslavlja jedan rođendan

Na sreću, baš tih dana u Domu je bio priređen svečan ručak u čast devedesetog rođendana troje staraca (čika Gaonu je zapravo 91, čika Kazesu 93, a gospođi Meri 90 godina).

Svečanost je donekle poremetio jedan mali nezgodan intermeco pred sam početak: sporečkali su se nešto čika Gaon i čika Kazes i, reč po reč, reč po reč, pa je pala i uvreda: Kazes je rekao Gaonu da je balavac! Ja nisam hteo da pitam, niti hoću da znam kojim je postupkom ili uvredljivim izrazom čika Gaon zaradio tu zaista nezasluzenu uvredu. Ali mora da je bilo nešto krupno, jer čika Kazes nije hteo da side na ručak, a čika Gaon je za sve vreme čutao i jedva je odgovarao na naše rođendanske čestitke i zdravice. Tek pred kraj svečanosti uspeo je nekako da zaboravi nanesenju uvredu, prenuo se i — otpevao nam svojim još uvek čistim, iako malo drhtavim tenorom „La donna é mobile“. Iznenadio nas je, neću da krijem, jer mi smo pre očekivali njegovu reč. Ali, ako ćemo pravo, koja je to zdravica kojom bi nam on ubedljivije mogao da demonstrira koliko je on još čio i mlad, nego što je ta pesma i baš ta pesma? Uzbudio nas je i sad smo bili načisto da će taj đido doživeti svoj stoti rođendan. Već što drug Bogdan, upravitelj („Šta bismo mi bez njega?“), kažu svi oni, ukoliko ne navijaju za lekara Doma, Dr. Polaka i Dr. Seklera, ili za drugaricu Doner ili onog drugog Vajsa) ume da priredi takve svečanosti, to je priča za sebe. Bilo je tu i poklona i cveća, ama baš kao da si u rođenoj kući!

Pa ipak, osetio sam da bih poremetio „štimmung“ kad bih direktnim pitanjem potsetio ove ljude da toga još ima na svetu. A onda, po svemu bi se reklo da oni na to — više i ne misle. Potsećati ih na to — izgledalo mi je svirepo. Bolje je za njih, i zdravije, valjda, dok su im duše uzburkane tim „burama u čaši vode“, onim razmiricama, od kojih krv uskipi mržnjom i gnjevom dok ne odjekne smeh—pomirilac, koji smiruje i stišava.

Jedna neočekivana borba oko francuske kulture

Eto, u jednoj sobi su jedni za otvaranje prozora, a drugi su protiv toga — dva gledišta koja nije lako dovesti u sklad. Ali to nije ništa. Recite vi meni kako da se usklade gledišta o francuskom jeziku! Jer gospođa Nina, kao bivša profesorica francuskog jezika, voli, upravo obožava taj kulturni jezik i uvek joj iz tašne vire neke francuske novine i, naravno, presretna je kad joj se ukaže prilika da konverzira tim jezikom. Ali u Domu je zbog toga nastala neka frankofobija. Gospođa Rahel, na primer, — koja često ide u posetu svojim prijateljicama u gradu i kad bi vam samo rekla ko su sve njeni prijatelji! — ona nalazi, a to i glasno kaže: „Molim, kaže, neka govori La šon Akodeš (hebrejski). Neka izvoli“,

kaže. „Ja ne razumem ni La šon Akodeš, ali kad već ne razumem, onda hoću da to bude La šon Akodeš!

A evo šta gospođa Lustig kaže o tome: Ona, pre svega, izričito tvrdi da bi i ona danas perfektno govorila francuski, da je samo nastavila da uči. A što nije nastavila, nije kriva ona, već je kriv taj prokleti Hitler i zato ona ne da da je iko smatra manje inteligentnom od dotične gospode i ne dopušta da je ona ma u čemu bolja od nje. I uopšte, taj francuski jezik, no, pa šta je s tim što je to francuski jezik! Za nju on ne postoji i nimalo ga ne ferma! Ne ferma i — kvit!

Ne ferma ga, jeste čuli? A u pitanju je francuski jezik, znači i francuska kultura, jer to ide zajedno, razume se! A može li jedna gospođa Nina da dozvoli takvo omalovažavanje francuske kulture? A sme li Uprava Doma ravnodušno da posmatra to ukrštanje mačeva oko francuske kulture? Može li ona da uzme na sebe takvu odgovornost? Da li će gospođa Nina moći da se u Domu oseća kao kod svoje kuće ako joj neko dira u francusku kulturu?

Uprava Doma je onda postavila pitanje gospođi Rahel i rahe-listima uopšte: mislite li vi na to šta će svet da kaže kad čuje da je Dom staraca i starica u Zagrebu protiv francuske kulture? Zar Jevreji da budu protiv kulture? I ubedila ih. I sad, molim: može gospođa Nina usred noći proći trpezarijom sa čitavom hrpom francuskih novina, može naglas pevati Marseljezu — neće joj ni dlaka faliti s glave!

Radi se o atmosferi i radi se o iluzijama

O tome se, dakle, radi. Kad si ljudima stvorio krov nad glavom, zbrinuo brigu o njihovoj ishrani, ogrevu, osvetlenju, odeći i higijeni, ostaje ti još da prebrineš brigu o atmosferi. E, tu pokaži da si majstor. Tek tako Dom može postati dom. Topao, prisan, svoj. Pa neka bi se radilo i o iluziji, ako ne i jedino o njoj.

Čovek bi rekao da je to već unapred nemoguće samim tim, što u Domu skoro i nema sobe s jednim krevetom, te niko nema ono što se zove svoj kutak, gde bi mogao biti, kad to srce zaište, sam sa sobom. Usto su ovde u pitanju stari ljudi, koji imaju za sobom i takve tragedije i katastrofe o kojima isuviše znamo kakve su bile, te bi i zbog toga svaki morao da ima i svoju mizantropsku žicu.

E pa, izvolite, tražite tu mizantropsku žicu kod čika Isaka, staroga doktora veterine, koji sa svojom suprugom, doktorkom filozofije i još dva bračna para živi u zajedničkoj sobi. On tu vrši funkciju bibliotekara Doma, a kakve je sve kataloge u toj biblioteci uveo, to samo on zna. Epski je nastrojen, ima smisla za sistematiziranje i sa uživanjem vam na sva pitanja odgovara, ali pod uslovom da mu priznate pravo da vam svaku podrobnost i istoriski rasvetli, sve polako i natenane, etapu za etapom, sa svim potrebnim umetnutim rečenicama, pa sad, držite se dobro ako ste od onih koji lako

gube konac i zaborave šta su upravo pitali. Ali šta mari! Ako i ne saznate ono što ste pitali, saznaćete kako se izlazi kao pobednik iz svih zamki koje nam život tako čudljivo i bezdušno podmeće, naučićete kako se u životu na kraju krajeva ipak sve na dobro okrene.

Ta pričanja i ispovesti nižu se pod budnom kontrolom njegove supruge, koja ne propušta da ispravi kad ima što da se ispravlja, a u čijem osmejku stalno osećaš izraz tihe sreće i neke diskretne nežnosti za tog svog večitog pobednika, u čijim je poredama i ona sama imala svoj udeo i svojih zasluga. I dok nam kuva kafu u tom kutu zajedničke sobe, koji je ona tako skladno umela da načini svojim, čini mi se da pred sobom imam utelotvorenu harmoniju. A priča se ne završava tim poredama iz prošlosti, već se to nastavlja u ovu najnoviju poreda, u sasvim akutnu sreću ovde, u Domu stvorenu, zbog koje će on rado sve ranije da zaboravi, „jer biblioteka, znate, pa ja pojma nisam imao kakvo zadovoljstvo može tek to da pruži čoveku!“

A u drugom kutu te iste sobe, opet u svojem, na svoj način svojem kutu, čika Gribler iz dana u dan raspreda sa svojom suprugom kako je to nekada bilo kada je on imao fabriku i veletrgovinu, bio bogat i moćan, gospodin i gospodar. Šta je i koliko u toj njegovoj nekadašnjoj stvarnosti samo produkt mašte i njegovih pustih želja — to je stvar za sebe. Glavno je da on nikako ne uspeva da se iščupa iz tih slika i iz tih misli: „Znaš, Greta, u našoj fabrici . . ., priča on svojoj ženi. „Ali, papa, pa zašto govoriš o tome?“, buni se ona. „A o čemu hoćeš da ti govorim?“ . . . I, evo, već deset godina on živi jednim životom koji ne može da smisli. Nikako neće da bude onaj koji je. Ne, to nije on. On je samo ono sećanje u njemu, on je čovek tih uspomena. On sedi ukočen, bulji preda se, ustvari gleda za sobom, slep i gluv za sve što se oko njega zbiva, ni živ ni mrtav, ne znam da li više živ ili više mrtav . . .

I tako, eto, pod istim okolnostima, rekao bih: pod apsolutno istim okolnostima, dva tolika kontrasta! Samo, da li je to specifično za jedan ovakav Dom staraca? Zar mi ne vidimo i u svakidašnjem životu i pod normalnim okolnostima to isto? Na jednoj strani su ti umetnici života — neki ih nazivaju: pozitivnim ljudima — koji u sebi nose taj kvasac života, seme koje će pod svim životnim uslovima da proklije, koji uvek nađu puta i načina da se afirmiraju, i drugi kojima su za to neophodni naročiti životni uslovi.

Eto, tome su me naučili ovih 27 ili 28 živih istoriskih izvora i to mi se učinilo važnije od istorije radi koje sam upravo bio došao.

Ali ipak, von Henke i njegovi kamaradi sa monoklom, pečatnjakom i brazgotinama na obrazu, treba da znaju da oni, ovde pri svakom koraku hodaju po grobovima nevinih; da ima mnogo udovica i siročadi koji ih proklinju; da ima mnogo rana koje se neće nikad zalečiti i da ovuda i danas teče more suza koje nikada neće usahnuti. Stoga, iako oni dolaze ovamo kao turisti, trebalo bi da budu skromni, da dođu nečujno, na prstima, sa kajanjem, sa poštovanjem, sa zahvalnošću, sa skinutim šeširom, jer oni hodaju po svetom zemljištu, jer nam oni diraju naše svete i presvete rane. naše svete i najsvetije osećaje. Ukratko, turisti iz Nemačke kada dolaze ovamo, treba da znaju da nas ima mnogo koji ne možemo, niti hoćemo da zaboravimo.

U toku idućih dana više puta sam sreo von Henke-a. Kad god sam ga video, drhtao sam od uzbuđenja. On je pao u oči i drugima, kao arogantna, nadmena, neprijatna pojava. Kad god sam ga video, on mi je pokvario ceo dan mog zasluženog odmora, jer stalno je nešto kipelo u meni.

Jednog dana je i prekipelo. Napisao sam mu pismo sledećeg sadržaja: „Zlotvore! Ovde se nalazi tvoj bivši logoraš, koga si jednom tukao u Debrecinskom logoru zbog kosti, koju si bacio svom keru a logoraš je hteo da je otme od kera. Beži odavde, da te ne vidim, jer ću te jednog dana možda udaviti.“

Von Henke-a je idućeg dana nestalo iz Opatije.

Sa svojim postupkom sam, verovatno, oštetio državnu kasu za isvestan broj rajhsmarki, ali sam se neosporno odužio onima, koji su dali svoje živote za nas.

OD ŽUTE KUĆE DO TIHOG DONA

Odlomak iz istoimenog romana

Krajem decembra sruči se na nas ruska zima u svoj svojoj strahoti. Termometar je pao na 40 ispod nule a mećava se valjala niz dolinu Dona kao neki stravičan valjak.

Ogoleli drum se sivomrtvo bunio protiv nemilosrdne metle i dok su sve nove i nove lavine snega uporno jurišale na zidove kućica koje su se jogunasto suprotstavljale, mi smo poricali da smo ikada uživali u zimskim sportovima.

Po tom groznom vremenu, kao utučena pogrebna povorka, vukla se prema našem selu jedna žalosna jevrejska četa. Čovek bi rekao da su to kakvi pogorelci — indiski fakiri, svi zamotani u čebad, dok su pokriveni ranci kao kakve grbe činili njihovu ionako produhovljenu spoljašnost još mističnijom. Ljudi se zbog tog tereta na leđima nagnuli napred a vetar ih primorava da se saviju pod još oštrij uga. Pravo je čudo što ne stave i ruke na zemlju pa da četvoronoški nastave ovo svoje koprcanje. Stara slika iz starog, oveštalog filma: „Grupa deportiraca na putu za Sibir“.

Puše se dimnjaci i obećavaju prijatna skloništa oficirima i pratnji te kroz ledeni vazduh pade komanda:

— Četa stoji!

Mislili smo da će kratak odmor dati i četi mogućnost da se malo ogreje. Ali na naše najveće zaprepašćenje videli smo da smo se prevarili. Fakiri su ostali napolju. Okrenuli su leđa vetru, stisli se kao stado i spuštene glave cvokotali su u jezivoj hladnoći. Nad njima je vejavao ledeni zimski vetar i sneg.

Honvedi su pojurili u kuće a napolju je ostalo 3—4 razdražena stražara, koji su proklinjali i psovali. Može li se to ne oprostiti čoveku, kad mu drugovi sede u toploj sobi, dok je on, jadnik, primoran da čuva „prljave Jevreje“?! On se ljuti na njih. Zašto ovi prokleti ljudi nisu ostali kod svojih kuća? Koga su vraga došli u rusku zemlju? E, a sad su „obrali bostan“. Sad će oni platiti za sve te neprijatnosti! Razjareni honved, pardon, „gospodin podučavatelj“, će sad povezati korisno sa prijatnim. Dosetio se on jednoj veseloj zimskoj razonodi i tako će mu proći vreme.

On obide četu koja je cvokotala. Izabra svoje žrtve. Izdvoji dva čoveka iz grupe. Na neobrijanim licima ogleda se užas. Oni vide svoju tragediju, ali viša vlast je neumoljiva. Što se žrtva više plaši tim je zabava raskošnija. Nije potrebno da se Kiš Manji* potruđi do fronta, zna i vojnik Mikloš Horti da bude dovitljiv, ume i on da iskoristi mogućnosti koje mu se pružaju. Pozornica je drum, vetar daje muziku, a publika prati razvoj događaja sa nekih sto koračaja od scene.

Dva odabrana prinudna radnika stoje u stavu mirno pred moćnim gospodarem. Taj silni gospodar od kuće je kakav bakalski kalfić, čuvar goveda, kurir, štrojač, kožarski kalfa, u svakom slučaju biće koje je doteralo do honveda. U svakom slučaju, on je navikao da mu se naređenja izvršavaju bez pogovora. Sad sipa naređenja, siguran u sebe. Dva mladića bacaju sa sebe čebad i skidaju rance. Ostali se okreću. Ne zanima ih ovaj junački podvig.

Gledaoci ne čuju komande, oni samo vide izvršenje. Sa šaka se odvijaju krpe. Nekada su na ovima verovatno bile rukavice, ali, bože moj, rukavice ne mogu trajati daveka. Jer tu su ti pratilci a oni ne mogu bez rukavica do Novog Oskola, pa su primorani da pokupe bolje rukavice od prinudnih radnika. Najzad, što će ovima rukavice? Onih par nedelja koje im je još ostavila njihova Ekselencija gospodin Regent mogu oni da prežive i bez rukavica. Ako im ruke zebu, neka sami sebi pomognu kako znaju: neka otkinu parče čebeta pa neka to namotaju oko ruku. U svakom slučaju neka i ovo čine samo onda kad nisu na službi. Služba zahteva stav mirno, a ruke oko kojih su namotane krpe ne možeš kontrolisati pripajaju li se pravilno uz šav pantalona ili ne. Krpe padaju na zemlju, narednog trenutka vetar ih odnese daleko. Kao da im nikad više neće ni biti potrebne.

Ponovo stav mirno. Četiri ruke stavljaju se na kukove. Sad čujemo komandu: „čučni i savi duboko kolena“.

Prinudni radnici čuče, prave žablji skok, skaču unazad, izbacuju ukočene noge udesno pa onda ulevo, na bosa noge obuvene cipele škripe po smrznutom drumu. Mučenje traje dobrih deset minuta te se silni gospodin zamori od komandovanja.

On prolazi ispred onih koji čuče i pristupa narodu zamotanom u čebad. Ne čujemo šta govori, ali verovatno je naumio da pomogne četi koja zebe, jer vidimo da trče u mestu. Ovo je prilično koristan pokret; izvršioći drže ruke na kukovima i dižu noge kao kad bi trčali. Osnovna zamisao je da se butina diže dotle dok sa trupom ne načini ugao od 90°. To je prilično dobro na ovoj zimskoj hladnoći, jer malo zagreje noge čoveku koji cvokoće. Naročito je preporučljivo za one koji po ceo dan ne rade ništa. Istina, ovi mladići su u toj groznoj snežnoj oluji propešačili toga dana nekih 25 kilometara, ali silni gospodin je to smetnuo s uma.

* Madarska glumica.

— Neka se ugrelu ti jadni Jevreji!

Eto, najzad mu se srce raznežilo. Pa i on je čovek, kod kuće ima verovatno i decu, pa se raznežio. On im zapoveda da legnu na drum.

— Neka se odmore ti jadni Jevreji!

Samo, nije ni to baš tako prosta stvar. Na kraju krajeva u vojsci Mikloša Horti postoji i neki veći gospodin od prateće momčadi, pa zar bi on, dok se tako znoji kraj tople peći, rado gledao kako se ta gospoda prinudni radnici prijažno baškare po smrznutom drumu? Ipak ovoliko demokratije ne može niko da traži od njih. Znači da jedan honved ne može da dozvoli da ga sumnjiče kako Jevrejima daje mogućnosti da se odmore. Zato on opet diže četu na noge. Ali tog istog trenutka on se već ponova seća porodice, opet mu se razneži srce i sad naređuje četi da legne. Njegova blagonaklonost je tolika da dozvoljava onima u sivim burnusima pet šest minuta uživanja dajući im mogućnost da se bar dvadeset puta pruže po smrznutom zemljištu i da ponovo skaču na noge...

Mi smo se stresli od tog prizora.

Ali ona dvojica koji su čučali nisu uspeli da se nauče večnoj istini da je „junak onaj koji ume da trpi.“ Dok su im se drugovi bacali po drumu, tvrdom kao stena, i skakutali na tabane, oni se osmeliše te pustiše ruke sa kukova i podvukoše ih pod pazuhe. Svi su izgledi da su ovo učinili u cilju da zagreju prste. Jer u Rusiji, na hladnoći od 40 stepeni, ti jevrejski prsti znali su se smrzavati. A budući da su oni još u Novom Osolu ostali bez rukavica, smislili su svojom pameću prinudnog radnika da bi pod pazuhom temperatura mogla biti veća.

Zaboravili su da je to ustvari povreda discipline. I to je razdražilo gospodina honveda. Nije ni čudo, uostalom. On ostavlja porodicu i dolazi u Rusiju da vaspitava Jevreje, a ovi mu za toliku njegovu dobrotu plaćaju rušenjem discipline! On im prilazi da da oduške svom opravdanom gnjevu. Lupi jednog u grudi tako da se srušio kao vreća, a onda se skotrljao niz nasip, kao da nije više bilo života u njemu.

Drugi je bio još nespretniji. Uvrteo sebi u glavu da se suprostavi istoriji... Da neobične li tvrdoglavosti...

Stajao je pred silnim gospodarem i čekao razvoj događaja. A događaji su se odvijali svojim uobičajenim tokom.

Udarci su pljuštali čas sdesna, čas sleva, čas odozdole, čas odozgore. Onako kako je silnom gospodinu bilo zgodno. Kapa je daleko odletela, smrznuto uvo se zažarilo, nos razmrskan, usta razvaljena, a lepi sivi drum obojio se crvenom krvi sitnog prinudnog radnika. Honved je bio neumoran. Da ne bi isprebijani radnik pao, jednom rukom ga ščepa za odelo na grudima, a drugom rukom ga je udarao. Udarao ga je po desnom uvetu, desnoj slepoočnici, ruku mu je oblila krv, krvav je i rukav njegovog šinjela; udarci pljušte da se na daleko čuje.

Najzad je i ovaj veliki honvedski heroj morao da uvidi da je šteta ubijati čoveka koji je već ubijen. Ta nije ni on toliko blesav da ne uvidi tako jednostavne stvari. Gaziti nogama, to je nešto drugo. Gaziti možeš i mrtvog Jevrejina. Ali to gaženje ima opet tu nezgodnu stranu što cokule postaju krvave. Veliki čovek se na žalost ovog nije setio i bilo mu neprijatno što se nije setio.

Međutim, u pitanju snalažljivosti ova momčad ne mora ni od koga da uči. Pošto je oprao ruke svežim snegom, on pride smirenom sitnom Jevrejину i obrisao krvave cokule o njegovo odelo. No to nije tako jednostavno, jer je i odelo krvavo. Ali ako sad nogama vešto obrne mrtvacu na levo, onda će biti na pretek mesta koja nisu krvava.

Ako čovek ima dobro istrenirane noge onda jednim udarcem može da očisti drum od tog otpatka. Ukoliko je taj otpadak neki leš onda eventualno treba i jače da se udari. Rezultat neće izostati.

Odmor jevrejske čete se suviše produžio. Kao da se spušta već i več. Oči bulje iz šupljina. Usta se trzaju, a šake se skupljaju u pesnicu. Niko ne pljeska, a popratna muzika vetra neće da uzme na znanje da je za danas dosta. Veče pak kao neki dobronamerni dekorater zavija u crno ovu krvavu pozornicu.

Preveo s mađarskog dr Teodor Kovač

TURIST IZ NEMAČKE

Godine 1953 posle rođenja buntovnika Isusa iz Nazareta, 8 godina posle propasti one besne životinje iz Berhtesgadena ušao je jedne letnje večeri jedan Nemač u hol luksuznog hotela „Kvarner“ u Opatiji. Ušao je čvrsto, vojnički, nadmeno, kao pravi „libermenš“. Vidi se, da je bivši oficir, i to plemić i Prus, jer na obrazu ima veliki crveni ožiljak u vidu slova S (iz rata ili iz studentskog života), na prstu mu blista ogroman pečatni prsten, na reveru mu je monokl, na ramenu fotografski aparat, a u ruci korbač. Oslovljava direktora hotela bez uobičajenog pozdrava i bez ikakvog uvoda sa: „Hören Sie mal“ (čujte!). Ovako se ophodio i ovako se drži samo Nemač, plemić, Prus i oficir iz Rajha sa ljudima koji nisu niti Nemci, ni plemići, ni oficiri iz Rajha.

Došljaku je oko 40 godina, visok, snažan, energičan, izbrijan i namirisan. Kosa mu je žuta kao safran, nos prčast, a odeven je u fino letnje, svileno odelo.

I ova ibermenšova veličina obraća se direktoru hotela sa urođenom odurnošću i glasnim negodovanjem. On je naručio sobu za taj i taj datum, pa je zbog važnih poslova stigao dva dana docnije. To je telegrafski prijavio direkciji hotela, pa ipak soba, njegova soba, izdata je drugome.

Direktor žali slučaj učtivo, veoma učtivo, navodeći da telegram nije stigao ali da će stvar ipak urediti. Stoga neka se gospodin za jednu noć izvoli zadovoljiti malom sobom, a sutra će dobiti prvoklasni apartman koji je naručio. Turist sa zapada, međutim, i dalje negoduje ljutito i glasno. Najzad ipak uzima ključ od pomoćne sobice i polazeći stepenicama smatrajući za potrebno dobaci: „Balkanische Sauwirtschaft“.*

Ovakve scene su, takoreći, obična stvar po hotelima modernih klimatskih mesta u toku glavne sezone i ceo taj prizor, kome sam slučajno prisustvovao sedeći u holu, u jednoj naslonjači, ne bi bio za mene ni smešan, ni interesantan, ni čudan, i ostao bi mi, možda,

*) Balkanske svinje.

u sećanju kao žalostan i odvratn slučaj, da Nemač nije prošao pored mene i da ga nisam iz neposredne blizine pogledao.

Odjednom me je snažno udarilo posred srca... ožiljak na obrazu toga čoveka u vidu slova S i veliki pečatni prsten sa grbom oivičen blistavim dijamantima... to sam ja već negde video.... Ali kad, gde?...

U neobičnom, uzbudljivom raspoloženju izašao sam u park i dugo sam zurio u tminu. Gde sam ja tog čoveka video i šta sam sa njim imao u toku svog života?... Taj snažan i iznenadan udarac posred srca nije slučajan. Potsvest u meni reagovala je na nešto što je bilo duboko usadeno i zakopano u meni. Nešto, što je nekad bilo svakako bolno, važno, sudbonosno po mene.

Do zore sam seдео u tihom i mirisavom parku i zurio u tminu. Naprezao sam se da se setim; morao sam da se setim....

I najzad, pred zoru, počela je da se bistri tmina u mojoj duši. Nešto je sinulo u svesti... Da, u Debrecinu, u logoru, pod nemačkom komandom... kapetan von Henke...

I tamo, u krasnom „Kvarneru“, u onoj divnoj, mirisavoj letnjoj zori 1953 godine ponavljao se kao jasna, skoro živa vizija isečak iz nedavne prošlosti. Jesen 1944. Jasno, skoro živo, ali ipak nestvarno, kao tupo-bolna, jeziva, neverovatna bajka o meni i o nekadašnjem nemačkom oficiru, a sada kupališnom gostu u Opatiji, von Henke-u.

Ponovo vidim sebe u logoru koncem 1944 godine, U Madarskoj pod nemačkom komandom. U logoru, gde sam — sa još nekolicom stotina drugova — bio osuđen na smrt. Jedino što sam mogao — bilo je da biram između gladi, bolesti i pušćanog metka.

Bio sam — kao i stotine hiljada drugih — osuđen na smrt zbog svoje rase i vere, zbog svog oca i majke, zbog krvi koja teče u meni, zbog ćelija koje me sačinjavaju, a ja — nisam hteo da umrem.

Tamo, u Debrecinskom logoru, primao sam dnevno pola litra posne, smrdljive supe i 200 grama, crnog, gorkog hortijeuskog hleba. Bio sam stalno gladan, strahovito gladan. Često me je hvatala nesvest od gladi i sve moje misli bile su skoncentrisane na to: šta i kako bih mogao pribaviti nešto za jelo... Zeleo sam da živim — a bio sam osuđen na smrt. Stišati glad i dočepati se slobode, — ti prosti i skoro divlji nagoni pretstavljali su cilj logorskog života.

U logoru, u ataru čuvenog madarskog grada Debrecina, u jednom polusrušenom, zagadenom i pustom parnom mlinu, opkoljenom bodljikavim žicama bili smo zatvoreni, da radimo i da gladujemo, da slabimo, da bolujemo i da pomremo. Da pomremo sigurno, sa što više patnji i sa što manje troškova.

Preda mnom je opet jasna slika Debrecinskog logora. U jednom kutu tog tužnog, pustog i prljavog kvadrata, čije su strane obeležene bodljikavim žicama, nalazila se malena, uređena i čista oaza. Tu su bila prebivališta naših čuvara — gestapovaca, kancelarije, magacini hrane, parkirano dvorište. Tu, u tom kutu, jendekom odeljenom od logora, živeli su gestapovci veselo, bezbrižno, bučno

i slobodno. Tu je stanovala šaka „herenfolka“ — dobro uhranjena, besna, nadmena. Oni su tada bili naši gospodari; gospodari Debrecina, Evrope, celog sveta.

Mi u drugom, većem, vašljivom i zagađenom delu logora bili smo smatrani šugavim, štetnim, opasnim životinjama, i naši arogantni, surovi, nemilosrdni nemački gospodari na čelu sa kapetanom von Henke-om tretirali su nas kao takve.

Taj kapetan je imao jednog lepog, belog lovačkog kera po imenu „Cezar“. O, koliko puta sam mu zavideo: taj je dobijao najbolje zalogaje iz kuhinje; kupali su ga svakodnevno, tako da su mu dlake uvek bile bele, sjajne i meke. Mogao je da trči slobodno, svuda po logoru, preko jedneka, pa i ispod bodljikavih žica. Cezar je bio ljubimac logora i svak ga je milovao i gladio mu mekane i sjajne dlake.

Da, da, kapetan von Henke i njegov beli lovački ker „Cezar“ . . . Sećam se, kao da je juče bilo . . . Datum nije važan, jer su u logoru svi dani podjednako bedni, crni, beznadežni. Bio sam gladan, strahovito gladan. Nikakvog izgleda nije bilo da dodem do hrane. Svoje mizerno sledovanje za taj dan bio sam već pojeo, bolje reći — prožderao.

Ležao sam gladan, kao i uvek, u prljavom dvorištu logora iza jednog žbunja, uz sami međašni jendek i buljio u sivo, tmurno i hladno jesenje nebo. Ležao sam u prašini kao neka šugava, bolesna životinja bez snage, bez misli, bez vere i nade. Potsvesno u meni tinjala je samo vizija smrti, bedne, užasne i neminovne smrti, a u svesti je glodala neodoljiva avet gladi. Potom je nastupila besprimerna nemoć i zasićenost celog bića svim mukama jednog oeznadežnog bitisanja.

Ali, odjednom, instinktivno počeo sam da motrim na nešto. S one strane jendeka, u maloj filagoriji ispred kancelarije logora primetio sam kako kapetan von Henke slatko ruča. Intenzivni miris suvog mesa prodro je sa belog vrtnog stola do mojih nozdruva: von Henke je držao u ruci veliku butnu kost svinjske šunke.

Ovaj izazivački prizor i nemilosrdan miris do krajnosti su me nadražili. Zamislite gladnog kera kako, dok vi jedete, kraj vaših nogu pažljivo, nestrpljivo i strasno čeka da bacite kost ispod stola . . . Takav stav iščekivanja zauzeo sam, svakako, i ja. Kada kapetan bude očistio kost od mesa, moraće da je baci u jendek. Verovatno da neće sa kosti očistiti baš sve mekane delove, pa ću ja moći da je doglođem. Glavna je stvar dočekati kraj ručka. Perspektiva tog zalogaja uzbudila me je kao neobična, snažna i radosna senzacija. U tom času bio sam kao gladan pas u zasedi, strasan i bezobziran, i — ništa više.

I zaista, događaji su se odigrali tačno kao što sam predvideo. Kapetan von Henke je zaista bacio kost sa dragocenim ostacima mesa prema jendeku, i ona je pala na ivicu jarka.

Za tren oka sam shvatio novu situaciju: moram potrbuške da dopuzim do jendeka, i to tako, da me kapetan ne vidi. Iz jendeka ću

neopaženo da pružim ruku do kosti. Situacija je jasna i nije opasna, stoga — na posao!..

Dočepao sam kost brzo, vešto i neopaženo. Ona je već bila u mojoj ruci; usta su mi se vlažila od slatkog i nadražujućeg mirisa šunke.

Ali, u trenutku kada sam već uhvatio plen, kao munja naleti na mene kapetanov Cezar. Izgleda, kao da je i on negde u blizini kao konkurentni reflektant na kost čekao u zasedi. Da nisam bio užasno gladan, morao bih — po zdravoj logici — da prepustim plen „Cezaru“, kome je on i pripadao pre nego meni. Ali ja sam bio gladan, strahovito gladan. Dopuzio sam do kosti sa istom životinjskom strašću kao i Cezar. Nije u tom času u meni bilo logike, zdravog razuma, obrazovanja ili fakultetske mudrosti. Sve sam to zaboravio; hteo sam da jedem. Ova je želja u hiljaditom delu sekunde narasla u meni do neodoljive, elementarne i bezobzirne strasti, te sam snažno, besno, ludo udario nogom svog rivala, belog kera kapetana von Henke-a.

Cezar je počeo urlikati. Na to je dotrčao kapetan. Po svim znacima, prizor mu je bio odmah jasan. Nisam imao vremena da bežim, ni da razmišljam, ni da se kajem, jer u sledećem trenutku von Henke se već bacio na mene pa, ugrabivši iz moje ruke kost, počeo da me udara gde stigne. Čuo sam samo reč „Saujude“, ali i to samo za trenutak, jer sam se pod snažnim udarcima brzo onesvestio.

Dakle, toga kapetana von Henke-a sam sada, posle devet godina, sreo u Opatiji kao kupališnog gosta, doduše u građanskom odelu, ali sa monoklom, pečatnjakom, fotografskim aparatom, sa brazgotinom na obrazu u vidu slova S i sa istom, odbijajućom nadmenošću kao i nekad, u Debrecinu.

Dakle, von Henke se nije promenio, kao što se nisu promenili ni njegovi mnogobrojni kamaradi sa monoklom, pečatnjakom, brazgotinom na obrazu, i ostalim atributima nemačkog gospodina, plemića, ibermenša. Od velike povorke kupališnih gostiju koja iz Rajha dolaze u Jugoslaviju, neki dolaze bezbrižno, glasno, bučno, često bezobzirno i pohlepno, samosvesno i nadmeno, sa protestima i pretnjama superiornog, i — sa pravom i snagom zdrave valute koju donose sobom; dolaze sa obrazom nevinih i cinizmom jakih. Njihova je parola da je sve zaboravljeno i — prema tome — sve je opet i — dozvoljeno.

Oni dolaze opet sa monoklom, pečatnjakom, foto-aparatima, rajhsmarkama i teutonskim manirima. Dolaze, viču, psuju, gaze i vređaju kao i pre. Oni su gosti, potrebni gosti, dobre platiše, a mi — prema tome — moramo da imamo obzira, da gledamo kroz prste i da — zaboravimo.

Međutim, ima ljudi koji ne mogu i neće da zaborave. Ova činjenica nije manje važna od rajhsmarke, koja se danas — po nekoj čudnoj logici — opet visoko kotira na svetskoj berzi.

Ali ipak, von Henke i njegovi kamaradi sa monoklom. pečatnjakom i brazgotinama na obrazu, treba da znaju da oni, ovde pri svakom koraku hodaju po grobovima nevinih; da ima mnogo udovica i siročadi koji ih proklinju; da ima mnogo rana koje se neće nikad zalečiti i da ovuda i danas teče more suza koje nikada neće usahnuti. Stoga, iako oni dolaze ovamo kao turisti, trebalo bi da budu skromni, da dođu nečujno, na prstima, sa kajanjem, sa poštovanjem, sa zahvalnošću, sa skinutim šeširom, jer oni hodaju po svetom zemljištu, jer nam oni diraju naše svete i presvete rane. naše svete i najsvetije osećaje. Ukratko, turisti iz Nemačke kada dolaze ovamo, treba da znaju da nas ima mnogo koji ne možemo, niti hoćemo da zaboravimo.

U toku idućih dana više puta sam sreo von Henke-a. Kad god sam ga video, drhtao sam od uzbuđenja. On je pao u oči i drugima, kao arogantna, nadmena, neprijatna pojava. Kad god sam ga video, on mi je pokvario ceo dan mog zasluženog odmora, jer stalno je nešto kipelo u meni.

Jednog dana je i prekipelo. Napisao sam mu pismo sledećeg sadržaja: „Zlotvore! Ovde se nalazi tvoj bivši logoraš, koga si jednom tukao u Debrecinskom logoru zbog kosti, koju si bacio svom keru a logoraš je hteo da je otme od kera. Beži odavde, da te ne vidim, jer ću te jednog dana možda udaviti.“

Von Henke-a je idućeg dana nestalo iz Opatije.

Sa svojim postupkom sam, verovatno, oštetio državnu kasu za isvestan broj rajhsmarki, ali sam se neosporno odužio onima, koji su dali svoje živote za nas.

KINESKA SOBA

Tadašnji događaji polako se gube iz moga sećanja i tako danas više ne znam kad smo zapravo pobjegli iz koncentracionog logora. Međutim, to je bilo svakako u proleće 1945 godine. Sećam se da mi je već bilo dosta i skrivanja i gladovanja, pa kad sam ugledao dvorac Ahtenberg na uzvišicama Hicendorfa, odlučio sam da pokušam da se smestim tamo. Sve svoje isprave sam pocepao, jedino sam onu žutu traku, koju sam morao inače nositi na levom rukavu, sakrio u džep svoga kaputa i pošao prema brdu.

Dvorac je bio sagrađen na najvišoj tački uzvišice. Sa desne strane u dolini bila je nepregledna šuma a sa leve strane ogromna bašta jabuka, koje su tada počele da otvaraju svoje pupoljke. U to vreme, kada počinju poljski radovi, verovatno je i u Hicendorfu postojao nedostatak muške radne snage, kao uopšte u celom Rajhu.

Tiranin, gospodar života i smrti u dvorcu Ahtenberg, dr. Jozef Banghorn osobno me je primio za svog radnika. Ja sam mu ispričao pripovetku koju sam dosta često i do tada prepričavao: da sam radnik iz Mađarske, da sam došao u Austriju potpuno dragovoljno, da su moje isprave a i odela uništena prilikom bombardovanja Libenaua i da sam po zanimanju baštovan. Dok sam pričao dr. Banghorn uporno me je gledao svojim neprijateljskim sivim očima i posmatrao kao sumnjivo lice. Potom se je malo zamislio, slegao ramenima, te izjavio da me prima na probu. Skrenuvši mi pažnju da ću snositi posledice ukoliko sam ga slagao, lično mi je u desnom krilu prizemlja odredio sobu u kojoj ću stanovati.

Prostorija nije bila baš najčistija. Pored zida: šest ležaja, na zemlji prazne kutije od konzervi i neki ostaci uniformi. Posle sam saznao da su u toj sobi stanovali pre izvesnog vremena francuski ratni zarobljenici koji su radili na imanju dr. Banghorna i nedavno proterani dalje. Izabrao sam za svaki slučaj jedne pantalone koje su se mogle još nositi, sličan kaput i tako sam se malo doterao.

Predveče se u mojoj sobi pojavila jedna devojka u otrcanoj haljini, podrezane kose i pozvala me na večeru. To je bila Muša, dvorkinja kod dr. Banghorna, koja je ovde služila od svoga detinjstva, najmanje dvadesetpet godina. Uvela me je u kuhinju, gde

su se dve dame motale oko ognjišta i reče mi da sednem uz sto gde su već sedela dva mladića. Jedan se je zvao Enriko a drugi Alfonso. Bili su Talijani.

Sva trojica smo dobili kašu od kukuruza i po jedan bokal jabukovače. Neću ni da pokušavam da vam nekim pesničkim stilom opišem šta je za mene značila ova večera. Kazaću samo toliko da već dve nedelje nisam jeo ništa drugo do najobičnije puževe kuvane u vodi. A kad mi je udario sladunjav miris kukuruzne kaše u nos, kad je na tanjiru zablistala zlatna boja kašičice margarina pokapana na kašu, skoro sam pao u nesvest. Ošamućen, jeo sam toplu hranu i kad mi je jedan od Talijana napunio čašu jabukovačom, rekao sam mu: „Gracie“. Ni tada nisam znao pa ni sad ne znam sasvim sigurno da li ovo znači „hvala“? U svom životu prvi i poslednji put sam izustio ovu reč i mislio u tom momentu da sam iznenada naučio talijanski jezik zahvaljujući kraljevskoj večeri.

Radio sam nedelju dana sa ta dva Talijana. Naš je zadatak bio da ispravimo jednu šupu koja se bila iskrivila kao toranj u Pizi. Na grede smo vezali debelu žicu i ja sam kad i kad imao da je povučem. Za to vreme Enriko je izvlačio eksere i kopče iz krovne konstrukcije dok ih je Alfonso ponovo zabijao. Nemam pojma da li su moji saradnici ikada poznavali Homera ili istoriju Odiseje i da li su slušali kada o lukavstvu Penelope? Ali mi smo otprilike radili isto što ona. Koliko bi šupu ispravili pre podne, toliko bi je posle podne opet iskrivili. Nažalost, dr. Banghornu je stvar postala sumnjiva i po njegovom naređenju morali smo u roku jedne nedelje ipak okončati posao. Zbog toga smo jednog nedeljnog prepodneva prionuli i za dva sata ispravili celu šupu.

Za ovu nedelju dana stanare našeg dvorca upoznao sam po pričanju dvojice Talijana. Dr. Banghorn je bio advokat, star oko šezdeset godina. Imao je ženu i dve kćeri koje su se momentano nalazile negde u inostranstvu. U dvospratnoj zgradi su posle bombardovanja našle utočište neke nemačke, austrijske pa čak i mađarske porodice koje su za sebe imale po jednu odaju. U prizemlju su bile: kuhinja, blagovaonica, nusprostorije i jedna soba gde je stanovala Muša sa svojom bolesnom majkom i moja soba. Bližem krugu dra Banghorna pripadala je sekretarica, gospođica Langsamer, zatim gospođa Rumek sa svojom kćerkom i gospodin Šer, profesor akademije sa svojom suprugom. Advokata su vezivale nežne niti sa lepom sekretaricom, no i sa uvenulom gospođom Rumek i njenom kćerkom. To sam ustanovio bez poteškoća i bez objašnjavanja moga druga Enrika. Dok je sekretarica uglavnom raspremala, gospođa Rumek i njena kćerka su kuvale. Inače su se dobro razumevale jer su po ceo dan raspoloženo pevušile ili spletkarile, dok se na scenu ne bi pojavio dr. Banghorn. U tom momentu bi se na njihovim usnama zaledio osmeh. Jedna od njih bi se oraspoložila samo ako bi ju advokat oslovio i prijateljski ili iz šale malo potapšao. Plašile su ga se. Barem meni se tako činilo. Alfonso i Enriko imali su isto mišljenje. Inače nikada nismo opazili da je dr. Banghorn

naročito besan ili da galami. Bio je mršav, sed, sitan čovečić, čije su usne bile bez smeška a iz očiju sevala mu je neka pakost. Dosta je bilo da ga samo pogledamo.

Imao je običaj da o podne udari u zvono, potom da zaviri u kuhinju i detaljno pregleda ručak.

Polako sam ustanovio da za ručak spremaju tri menia. Jedan meni poslužuje gospođa Rumek u ručaonici: čorbu, meso i nešto variva, katkada i nekog testa. Drugu vrstu ručka Muša je stavljala pred nas, naime pred mene i dva Talijana: čorbu, kuvani krompir sa nekim sosom a katkad i parče hleba. Nedeljom bi dobili i mesa a svakog dana jedan bokal jabukovače. Napokon spremala se tamo i nekakva finija hrana koju je gospođica Rumek na poslužavniku nosila na sprat. Tu je bilo pilića ili teletine a veoma često i palačinka. Verovatno je nekom bolesniku nosila dijetalnu hranu. Bolesnika još nisam video. Kao što sam rekao dr. Banghorn bi sve to temeljito pregledao dan po dan. Stavio bi neke primedbe, ustanovio da rasipaju krompir i odlazio u blagovaonicu. Tom prilikom bi na naročito svečan način skinuo sa glave svoju malu tirolsku kapu od koje se inače nizaboga ne bi odvajao.

Na sličan način posluživana je i večera sa razlikom što su to za nas uvek bili žganci. Kada bih večerao zajedno sa Talijanima, oni bi mi dali i svoj deo jer nisu voleli palentu. Enriko i Alfonzo nisu stanovali u dvorcu nego na jednom salašu u komšiluku. Jednom prilikom, pozvali su me na naknadnu večeru. Nažalost, tada nisam bio u stanju da sa njima osetim zadovoljstvo takve večeri. Pržili su ježa na ražnju. Drugom prilikom, kad su me opet pozvali, dr. Banghorn me je iznenada posudio komšiji i nisam mogao da odem iako je ta večera obećavala da bude uzbudljiva. Naime, Enriko je za noge mašine za mrvljenje kukuruza vezao kanap, za čiji kraj je učvrstio zrno kukuruza. Njegova zamisao je bila da će jedna od onih kokošaka, koje tamo dolaze, progutati zrno kukuruza, kao što riba proguta udicu. Nikada nisam saznao da li je uspeo taj lov na kokoške, jer pre mog povratka Talijani su bili napustili dvorac.

Pošto sam tako ostao sam, dr. Banghorn mi je naredio da izmenim razbijene crepove na krovu dvorca. Kroz čudnovat labirint odveo me na ogroman tavan, pokazao mi gde su kvarovi, gde ću naći rezervne crepove i ostavio me je samog. Ovog dana došao je jedno deset puta da me kontroliše. Bio je zadovoljan mojim radom. To doduše nije rekao, jer sa mnom ne bi razgovarao, ali, kad sam ovde svršio posao, odveo me sličnim libarintom na drugi kraj tavana i rekao mi da ovde treba također popraviti krov. I ovaj deo tavana bio je ograđen zidom kao i drugi delovi, međutim na jednoj strani zjapio je otvor vrata bez krila, kroz koji se video jedan mali sobičak. Tavan dvorca, kao tavani uopšte, bio je prepun starih stvari. U ovom sobičku međutim bilo je nešto drugo. U prvom redu dugačak ormar crven kao višnja sa čudnovatim šarama. Zatim neki predmet iste boje i šara, nalik na minder u četiri ćoška sa četiri stuba i na njima baldahin. U ćošku je stajao paravan iste boje.

Kad sam prolazio pored sobička, pravio sam se kao da ništa nisam video. Međutim advokat me je pozvao natrag i ukratko mi ispričao da je to jedna kineska soba, koju ovde čuva od bombardovanja. Nada se da nisam dugoprstić, no iako jesam, ormar je prazan pa prema tome ništa tu nema što bi mogao ukrasti.

Sa potrebnim poštovanjem sam se divio ovoj naročitoj spavaćoj sobi i Kinezima koji se zadovoljavaju tako tvrdim ležajem i otišao na posao.

Toga dana nisam više video dr. Banghorna. Kad sam uveče sišao sa tavana, dvorište je bilo puno SS-ovaca i celu ju kuću obuzela neka uzrujanost. Mnogo docnije uveče, kam sam se spremao na počinak, Muša mi je pričala, šta se dogodilo. Poljska žandarmerija vijala je dva begunca vojnika. Jednog su uhvatili baš pred dvorcem gde se Banghorn obično šetao. Drugi se sakrio u voćnjak. Žandarmi su zamolili advokata da čuva vezanog dezertera dok oni ne budu opkolili baštu i pronašli drugog. Međutim nisu stigli ni do ivice bašte kad su morali da se okrenu na jaukanje Banghorna i videli kako advokat leži na zemlji dok njegov zarobljenik brzim tempom nestaje ispred njegovih očiju. Vod SS-ovaca došao je u dvorac da pronađe dezertere. Saslušali su povređenog advokata, prevrnuli kuću od podruma do tavana i pošto nisu nikog našli, otišli su.

Nastojao sam da ostanem miran. Sada je već bilo svejedno. Ali da je jedan od SS-ovaca mene pronašao i da je tražio moju legitimaciju, bilo bi svašta.

Kad sam pošao u svoju sobu, Muša je došla za mnom i tutnula mi jednu jabuku u ruku. Izgleda da se i ona obradovala što su nezvani gosti napustili dvorac.

Banghorna nisam video ni sutradan. Čuo sam da njegova povreda nije ozbiljna, međutim teško mu je bilo što je dezalter njega nadmudrio i zato je ostao u svojoj sobi. Ovoga podneva nije samo gospođica Rumek nosila ručak na poslužavniku nepoznatom bolesniku, nego je i gospođa Rumek odnela na poslužavniku ručak gospodaru dvorca. Poslepodne završio sam svoju majstoriju na tavanu. Bio sam gord, jer nigde nije ostalo otvora između crepova i ušao sam u kinesku sobu.

Seo sam na minder koji je predstavljao krevet i zatim sam se ispružio po njemu. Ništa strašno se nije dogodilo. Daska je ostala daska. Zašto spavaju Kinezi na dasci, pitao sam se. Posle sam dobro pogledao ukras na ormaru a na koncu pogledao sam i paravan. Iza njega stajao je običan umivaonik. Umivaonik, kao i umivaonici u Evropi. A na njemu jedna četkica za zube. Ta, šta se sve ne nalazi na tako velikom tavanu?

Setio sam se da mi je Banghorn skrenuo pažnju da ne kradem. Međutim jedna zabačena četka za zube ne može da bude ozbiljna stvar. Ko bi to primetio? Lepo sam uzeo četku za zube... potom sam ju vratio na svoje mesto... Bila je vlažna!

Ujutro sam se još oblačio, a advokata sam već video gde šeta u dvorištu. Nosio je smeđu košulju i crnu mašnu; onu omrznutu

smeđu košulju. Razgovarao je sa ekonomom i davao mu neka uputstva. Kad sam izašao i zaželeo mu dobrojutro, saopštio mi je da je baštovan pozvat u vojsku te da ću ja preuzeti njegov posao.

Uskoro se ispostavilo da ovaj zanat ima izvesne prednosti. U prvom redu čim sam primio nov zadatak, pozvali su me u stan ekonomu gde sam za doručak dobio čorbu od kiselog mleka sa prženim žgancima. Za drugi doručak kćerka ekonomu donela mi je parče hleba i kriglu jabukovače. Pre toga o takvim đakonijama mogao sam samo sanjati. Dotada sam prepodne dobijao samo malo jabukovače. Istina, Bahman je katkad zamenio moju jabukovaču parčetom hleba, ali to je bilo veoma retko. Izgledalo je da će otsada doručak i užina postati stalni obroci za mene. To je bilo razlog što sam veselo pregrtao zemlju između ribizla, zajedno sa Mušom.

Posle tri-četiri dana zajedničkog rada obećao sam joj seme od lubenice ako ikada stignem kući i naučio ju kako se kod nas kuva varivo od bundeva sa koprom.

Oko podne začuh kako me advokat zove:

— Stefan! Stefan!

Zabio sam ašov u zemlju i prešao u dvorište dvorca.

Banghorn nije bio ni uzrujaniji ni prijazniji nego obično.

— Istakni to na jednom oknu tavana, — rekao je i predao mi jednu zastavu crveno-belo-crvene boje.

Bio sam zabezeknut. Nisam ga razumeo, ali već kao da sam shvatao o čemu on govori.

— Sa ratom je svršeno, — reče.

Pošao sam na tavan teturajući se, kao da sam pijan. Rat je završen?! Je li moguće? Rat je završen?

Mislim da sam tada izgubio moć govora, jer se sećam da jedno vreme nisam tada mogao izustiti ni jedno slovo. Sećam se da sam malo docnije sedeo u dvorištu na hrpi jelovine i nisam hteo da verujem. Odnosno, nisam ni razmišljao, već sam sedeo i ponavljao: „Rat je završen.“

Dvorište se polako punilo veselim, nasmejanim, raspoloženim ljudima.

Iz moje ošamućenosti probudio me je Bahman. U ruci je držao veliki bokal jabukovače.

— Pij, Štefane, ideš kući!

— Bahman? Ja sam mislio da si ti na frontu!

— Bio sam. U štali, među steljom od lišća, zajedno sa ovom dvojicom. — Iza njegovih leđa stajala su dva prljava, neobrijana nemačka vojnika. Dezarteri.

I nehotice sam tražio svojim očima dra Banghorna.

Tog momenta su se otvorila ulazna vrata od tavana i na njima se pojavila gospođica Rumeck. Sledio ju je jedan strani oficir. Nosio je uniformu američkih avijatičara.

Kineska soba i mokra četka za zube...!?

Polako mi je sve postalo jasno.

Tada se na vratima dvorca pojavila prilika dr. Banghorna.

Kad me je opazio, uputio se upravo k meni. Nije bio nimalo prijatniji no ranije. Ovaj čovek baš kao da je od kamena.

— Kad ste tražili službu kod mene, — reče, — izgubili ste ovu sitnicu.

U ruci je držao moju žutu traku.

IZBEGLICE

Prolazim ispod arkada Velike Galerije, pored izloga staklarija i knjiga, igraćaka i slika. Luksuzni predmeti potsećaju me na rođendanske poklone i izazivaju praznične asocijacije. Razgledam ih kao što se čitaju pisma pokojnika. Ne želim, kao nekada, da ih kupim, da budu moji, već da oživim uspomene i zaboravim sadašnjost.

Trebalo bi da se odrekнем zaborava i lakih razmišljanja. Da li su laka? Nemirna su. Misao se vraća i prekoreva samu sebe. Nesmišljene i nedovršene one gone jedna drugu, te bele misli ne puštaju onu glavnu da prodre mimo njih: brigu! Zato ih volim, nemirne, nestalne, razigrane, nezapočete i nedovršene.

— Gospodo! — kaže glas pored mene. — Sećate li me se iz Beograda?

Ridokos, pegav, nasmešen, u tamnom odelu koje se na suncu preliva u zeleno, stoji preda mnom beogradski trgovac.

— Jeste, kako da se ne sećam! Imali ste radnju do „engleske drogerije“... gospodin... Sin...

— ...Simić! Molim vas! To se lako pamti, zar ne? Znao sam, ja sam to ime naročito izabrao da bih, ako me neko zovne „Sin“... mogao dodati „mić“! Zar se nisam dobro setio? Drago mi je što vas vidim živu i zdravu. Kakvo je sada vaše ime? Da li ste ga promenili?

— Nisam, gospodine Simiću!

— Kupovali ste često u mojoj radnji... sećam se dobro... onaj holandski kakao „Droste“. Oh, kakva su to bila vremena! Vi ste sami? Svakako je gospodin u ropstvu. Moji su dobro. Tojest žena i deca... o roditeljima ne znam, nažalost, ništa. Našao sam dobar pansion... dalo bi se živeti. Samo da ima neke zarade! Ovako, kad čovek ne zna koliko će to trajati, mora da se skući. Molim vas, hoćete li da sednemo pred kafanu. Čekam jednog poznanika. Izvolite, možda, jednu limunadu?

Sela sam. Bilo mi je prijatno da razgovaram prirodno, bez pretvaranja kao izbeglica sa izbeglicom. Ko se spasao? Kako se spasao? Šta treba činiti? Šta ne treba? Gde ćemo dalje... ako? Vreme i život

stapaju se u jedno. Imati vremena — znači bežati dalje, spasavati se... naći mir. Sve ostalo postaje suvišno kao šarena staklarija u izlozima.

— Znate, ja sam stvar udesio, — gospodin Simić se okreće oko sebe, vidi da ga sa obližnjih stolova ne posmatraju i pruža mi jedan poveći omot.

— Vidite, gospodo!

Otvaram omot, vadim glatko, tvrdo pismo, razvijam: krštenica!

— Zalepio sam je na mušemu! To je jošte kako dragoceno! Original! Pogledajte: rođen u Kragujevcu, majka i otac pravoslavni!

Simić me gleda zadovoljno.

— Imate li vi ovako nešto? Ne znam kako bih bez ovoga živio. Svuda mi je potrebno: u kvesturi, u pansionu... čoveku je potreban dokaz!

Meni izgleda kao da drži u ruci svesku osnovca sa prvim slovima. Još u Splitu prošla sam celu azbuku izbeglištva. Savijam krštenicu:

— Evo, gospodine Simiću! Znate, ja mislim da ovo nikome ne pokazujete. Samo sasvim izuzetno, jer...

— Zar takav dokumenat? Pa ko će mi verovati? Ko sam ja bez ovakvog dokumenta? Kako bi dokazao da sam arijevac? Shvatate! Da ne mislite da ću se spasti kao Jevrejin? Ni za živu glavu ne bih priznao da sam...

— Da, gospodine Simiću, sve je u tome: ne biti Jevrejin! Ali kako? Da li ste videli arijevca koji je svoju krštenicu zalepio na mušemu? Pa to je sumnjivo! Uopšte, arijevac ne nosi pri sebi krštenicu. Zar pravi arijevac mora da dokaže svoje poreklo? To čini samo Jevrejin. Moja krštenica? Ona leži na dnu kofera. U Splitu sam je držala danima na suncu... da požuti, iscepala sam krajeve da bi izgledala stara...

Simić me gleda nepoverljivo. Pažljivo stavlja belu, čistu krštenicu u džep. On je trgovac i zna svoj posao. Vrednost Jevreja je pala na nulu. Vrednost arijevaca je skočila. Treba po svaku cenu biti arijevac. Druge nema. Treba imati dokaz o poreklu. Kao za robu. Sa dokazom može se ustanoviti poreklo. To je opipljivo. Istinita laž ili lažna istina...

Simić je opazio svoga poznanika:

— A, evo ga! To je Berger... Brdarić, iz Zagreba! Izvinite, on me traži. Nadam se da ću vas videti. Do viđenja, gospodo!

Nastavljam da mislim u sebi ono što sam htela da kažem Simiću: treba izbeći sve znake odbrane ako hoćete da budete arijevac — nemir, prenagljenost, posmatranje utiska — treba se lišiti one budnosti zločinca koji se plaši svakog pokreta i svake reči, da ne bi odao trag; treba glumiti ravnodušnost, biti neupadljiv, neprimetan, uzdržljiv; treba zaboraviti strah, opasnost, svoj ponos; treba neprekidno žonglirati, polagati ispite...

— Sinjora! Vi ovde? Prosto sam iznenađen. Vrlo prijatno iznenađen. Nikada vas nisam video u kafani. Dozvolite! Želite li možda jedan „Martini“? Jedan liker? Ne pijete? Možda kolača?

Videla sam ga nekoliko puta u krznariji u kojoj sam radila. Poslovan čovek. Obično je nudio fine cigarete. I sad je izvadio veliku zlatnu tabakeru. Osećala sam u sebi prazninu, kao da su misli stale, ugasile se poput hladne žeravke. Htela sam da budem sama.

— Video sam vas maločas. Sedeli ste sa nekim Jevrejnom. Hteo bih da vam skrenem pažnju na to da nije preporučljivo da se mešate sa Jevrejima! To su ljudi koje treba izbegavati.

Osećala sam kao da je džarnuta žar počela da tinja.

— Gospodin, koji je sedeo sa mnom, nije Jevrein! — rekla sam onim mirnim glasom iz skale svojih ubedljivih i isprobanih tonova.

— To vi ne možete da ocenite, gospodo! Ja znam sigurno. Viđam ga često u kafani. On može da vam naškodi. Uopšte... ti Jevreji! To su pokvareni i prepređeni ljudi... Ja ih poznajem. Pljačkaju, varaju gde stignu...

Iz kafane dopirala je neka operska arija. Melodija se penjala i spuštala. Moje misli su podlegle taktu:

— Da se obuzdam? Da li da napadnem neprijatelja? Ljudi su izmislili laž! Izmislili laž! Plaćaju za život. Plaćaju svaku cenu. Život, o život...“

— Ne mislim kao vi...

— Vi ne znate, gospodo! To je najgora vrsta ljudi! Hvala bogu njima je odzvonilo. Evropu čiste od njih.

„Da li ću ustati? Da li ću pobeći. Da li ću ustati?“ Refren melodije se ponavljao.

— Sinjora, kada sam vas prvi put video vi ste mi se svideli. U vašim očima leži sva mistika slovenske duše... Vi ste...

Trgla sam ruku ispred njegove. Budnost, opreznost, žongliranje — sve je bledelo; operska arija je bila završena.

— Dajte mi vašu ručicu! Vi ne biste morali toliko raditi! Ja ću vam pomoći! Učiniću za vas sve što želite... vi ćete biti bezbrižni, srećni...

Pjaca Duomo prelivena je suncem. Senke na gotskoj katedrali ističu bareljefe, na stolu leže crne naočari, muške rukavice...

Da li će se nešto desiti? Nestrpljivo čekam. Trenutak mi se čini beskrajnim. Krštenica! Žongliranje! Treba glumiti ravnodušnost! Ako kažem? Požutela, iskrzana krštenica! Vredi li? Vredi li dokaz o poreklu?

U kafani ponovo sviraju. Bajaco! Smej se Bajacooo!

— Vi ne možete biti sami... vama je potreban prijatelj!

— Dosta! Vi ste drski!

— Lakše, sinjora! Nisam ja neki prljavi, otrcani Jevrein, kao onaj s kojim ste maločas ljubazno razgovarali... Ja sam...

— Ne zanima me šta ste vi!

Smejem se u sebi. On nema dokaza, a ja imam. Neka me prijavi! Tu je krštenica! Tu je izgovor: rekla sam to da ga se otarasim. Bajacoooo...

— Ja sam Jevrejka!

On je ustao, pošao žurno između stolova. Odjednom se vratio. Brzo, grčevito ispruži ruku, uze naočari i rukavice. Stisnute usne imale su izraz prezira, ali sužene oči koje su tvrdo gledale ustranu, u prazno, kao da ne postojim, ličile su na oči pobesnelog psa. Okrenuo se i nije video moj osmeh. Koračao je usiljeno, ispravio leđa, podigao glavu kao da sebi daje veliki značaj ali baš to preterivanje odavalo ga je: on se jedva uzdržao od psovke ili udarca...

Plaćni glas bajaca je prestao. Osećala sam se kao da sam se odmorila. Bila sam spremna da podem na sunce Pjace Duomo i da utonem ponovo u zaparu žongliranja i laži.

PRIKAZI KNJIGA

TRAGOVI VODE U NOVI SAD

- Marginalije uz knjigu „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv jevreja u Jugoslaviji“. — Izdanje Saveza jevrejskih opština, Jugoslavija —

Posmatrač međunarodne politike godinama može da razmišlja o jednoj naročitoj pojavi. Jer sve više i više zaprepašćuje kako se i koliko hoće da obele oni koji su crni. Ispred i iza kulisa se uveliko provodi kampanja praštanja raznim manjim, srednjim i velikim nacistima. Zapadna Nemačka (da ne govorimo zasada o istočnoj zoni, jer tamo vidimo istu sliku ali pod obrnutim uglom) usred Adenauerovog stečaja žurno rehabilituje nacistu uz prećutno odobravanje pobjedničkih sila. Gospodin Gnajzenau, SS-general smrti i njegovi drugovi sa elastičnim pruskim koracima napuštaju panoptikum. I aveti počinju da govore. O čemu govore? Razume se o „vojničkim vrlinama“ Hitlerove Armade, o časti uniforme i o sličnim duševnim temama. De strigiis quae non sunt... — ali da ne govorimo o vešticama. Glavna je stvar čast uniforme i oznake sa mrtvačkom glavom, dobre stare sive uniforme koju sada opranu, dezinfikovanu i sa garancijom da je očišćena od krvi dostavlja kući denacifikacioni hemijski zavod.

Pitaće se šta je to? — Diplomatski realizam koji samo u jednom pogledu liči na pravdu: on rado vezuje svoje svevideće oči kada mu prizor brda od leševa postane neprijatan i neugodan.

Ono što izvan toga objašnjava grotesknu igru sa amnestijama to je već čovečanski duboko tragično. Ljudi s one strane mora, koji tako darežljivo dele milostinju i praštaju, nikada nisu videli u pogonu jednu pravu pravcatu Hitlerovsku fabriku smrti. Oni nikad nisu na svojoj koži osetili lagerski tifus, nos im nikad nije štipao dim čovječjeg mesa koje se prži.

Kanibalizam može da shvati odistinski samo onaj koga su ili jeli, ili ga bar stavljaju na ražanj. Američki mali čovek i pored svih mogućih publikacija i filmova o deportacijama i strahotama, nikad nije mogao da stvori pravu pretstavu o stvarnosti. Njemu se sve to čini kao kiriminalni roman — pri tome je poenta na reči „ro-

man“. Onome kome nisu parale uši vrisak i samrtni krik mučenika sa lomača u Jasenovcu, Gradiški, Banjici, ili Buchenwaldu, tome će sve to uvek izgledati kao nešto što je nestvarno, kao literatura i imaće utisak kao da gleda kakvu jevtinu dramu punu izmišljenih strahota. A kako je nezainteresovan, neće moći osetiti miris sumpora nego miris sagorelog papira. Ali šta to mari!? Mi u Evropi ako želimo da ostanemo Evropljani moramo biti istrajni i stalno govoriti. Ako je sve to za njih samo filmska drama, za nas je to bio pakao i ostaje pakao, kao što so ostaje slana, a dželat ostaje dželat za uvek. Naš je zadatak: potsećati stalno, jer ako zaboravimo potsetiće nas voštane figure izašle iz panoptikuma.

Dobro dokumentovana knjiga služi ne samo za antifašističku propagandu, već i za odbranu. Zbog toga smatram izvanredno važnim delo koje u ogledalu zvaničnih dokumenata daje sliku o zulumu koji su počinili u Jugoslaviji raznorazni okupatori i njihove sluge.

Knjiga o kojoj je reč kolektivno je delo. Ona nema autora, već samo urednike. Izašla je u izdanju Saveza jevrejskih opština u Jugoslaviji na dvestapedeset strana i bogato ilustrovana, pod naslovom „Zločini učinjeni Jevrejima od strane fašističkih okupatora i njihovih slugu u Jugoslaviji“. Ta knjiga ustvari nije ništa drugo do metodična i pregledna obrada dokumenata i fotografija koje se odnose na Jevreje, a sakupljene od državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača. To delo, iako je rezultat smišljenog rada, stilistički dobro napisano i daje dobre analize događaja, nema pretenzije da bude literarno delo. Međutim, ono što ona kaže i kako kaže izaziva kod čitaoca pravi književni doživljaj tj. doživljaj prave istine. Ona na celishodan način opisuje istorijat masovnih zverstava, počinjenih u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Vojvodini, na Kosmetu i u Makedoniji. Osnovna načela o istrebljenju bila su u svima delovima države ista. Kasapljena su uglavnom vršena prema istovetnim „poverljivim“ naredenjima ministara i vojnih vlasti. Ipak sam način izvođenja razlikuje se prema hirovima i volji pojedinih mesnih dželata. Negde su mitraljezom kosili hiljade nevinih života, na drugom mestu podivljali sumanuti vođ improvizira geto, dok na trećem mestu stavljaju na muke žrtve pre nego što ih ubiju. Slika koju ta knjiga pruža na osnovu dokumenata i dopunskih komentara zaista je potresna. Vidimo jasne činjenice da su horde ratnih zločinaca koje su se sručile na Jugoslaviju, poslale i najstrašnije smrt blizu 2 miliona nevinih ljudi, među njima 60.000 Jevreja. U aprilu 1941 godine bilo je 75.000 Jevreja u Jugoslaviji, a posle oslobođenja ostalo je u životu jedva 15.000. Interesantno je da su pripadnici Narodno-oslobodilačkog pokreta i Jevreji prešli istu golgotu u Hrvatskoj i Vojvodini. Primitivni instinkti, skloni izjednačavanju po bednoj fašističkoj ideologiji, ovde su dejstvovali najstrašnije. Plakati, štampa, knjige, radio, svedeni na isto, urlali su tražeći smrt za progonjene. Rodili su se nazivi koji žigošu Jevreje, kao što su „Čivutkomunist“ ili „Judeoboljševik“. O

njima prvo dreči na nekom nacističkom masovnom mitingu onaj šizofrenista iz Berhtesgadena. Ali kad ove životinjske fraze stignu na jugoslovensko tle koje izgara u paklenim mukama, pretvaraju se u masovna istrebljenja u Jasenovcu, u osakaćene leševe bacane pod led i u mučenike koji se guše u gasnim komorama.

Po prirodi materije ovo delo ne obuhvata samo istorijat progonstva Jevreja, već i drugih narodnosti. Po dokumentima državne komisije, mada su sastavljači prvenstveno upotrebili ono što se odnosi na Jevreje, ukazuje se i na mučeništva pripadnika Narodno-oslobodilačkog pokreta i uopšte slovenskih elemenata. Uostalom dželati ih najčešće zajedno teraju u smrt. Objave koje govore o „memarama odmazde“ sa stereotipnom istovetnošću pominju streljanja „komunista i Jevreja“. Grabljive zveri sa perjanicama na kalpaku za vreme „racije“ u Novom Sadu isto tako ne napadaju samo jevrejske i srpske kuće.

Uopšte uzev, u nama naročito teške uspomene izazivaju one stranice knjige koje govore o Bačkoj i Baranji. Od prvog momenta dolaska u Vojvodinu pa do pada okupator neprestano kolje i ubija. Iz zapisnika o saslušanjima, i izveštaja o isledenjima, dobija se strasna slika o bačkim i baranjskim koncentracionim logorima i o ropskom radu, cinički nazvanom „radna služba“. Zvanična dokumenta razotkrivaju naličje zloglasnih „nameta“, mučilišta t.zv. „kontrašpijunaže“, kao i masovna klanja u Čurugu, Žablju, Starom Bečeju i najzad, kao krunu svega toga, u Novom Sadu, koje će istorija ljudske okorelosti sačuvati kroz vekove pod imenom „racije“.

Uzapćena dokumenta o novosadskoj raciji od 21 januara 1942 godine u svemu potvrđuju već poznatu činjenicu da su ta krvava orgijanja bila naredena i sprovedena bez ikakvog ozbiljnog razloga i rasuđivanja.

„Tragovi vode u Novi Sad“ — čula se tada zloslutna lozinka. U njenom znaku postale su stvarnost strahote počinjene na Štrandu, na igralištu NAK, na Beogradskom keju i na Srpskom groblju. Istoriska je činjenica da masovno klanje nikako ne može da opravda, ni sa gledišta samoodbrane, okolnost što je 4 januara 1942 godine jedna neznatna grupa pripadnika Narodno-oslobodilačkog pokreta došla u sukob sa odredom do zuba naoružanih mađarskih perjanika. Državna komisija je bez dvojbe ustanovila na osnovu vojne i policijske arhive Hortijeve Mađarske da su, mnogo pre sukoba na Zabaljskom Ritu, bila izdata „strogo poverljiva“ naređenja od korpusne komande sa određivanjem tačnoga datuma početka tih racija.

Sa stisnutim pesnicama i nekompromisnim osećanjima treba da se čita ova u crno ukoričena knjiga sa zbirkom isto tako crnih dokumenata po sadržini, tim pre što se ona pojavljuje baš u pravi čas. Naime, nedavno je Nikola Horti, besramni „proširitelj domovine“, vrhovni „vojni vođ“ i komandant novosadskih dželata, raznih Kenjekija, Feketehazi-Ceiznera, Grašia, Zeldia i njihovih ortaka objavio svoje memoare. U Italiji, u svojoj mirnoj usamljenosti, u luksuznoj vili i u urednim materijalnim prilikama, proživljuje svoje

stare avetinjske dane jedan marinski oficir sa dve leve ruke, koji je najrevnosnije dželate racije odlikovao Krstom nacionalne odbrane. On je naročitim Regentskim ukazom unapredio pukovnika Josifa Grašia za generalmajora „zbog primernog i vojničkog sprovođenja operacija pročišćavanja u Južnim krajevima“...

Požrtvovani izdavači pobrinuli su se da, pored tri hiljade primeraka spremljenih za jugoslovenske čitaoce, izdaju i hiljadu primeraka na engleskom jeziku sa odgovarajućim objašnjenjima za one koji ne žele da vide u tipovima sličnim generalu Gneisenau-u prljave ratne zločince. Šta više ukopčavaju ih u evropska politička strujanja, kao pretstavnike „vojnih vrlina“.

Neka ta knjiga dođe u ruke i onih koji su u prvom redu odgovorni što je jednom Nikoli Hortiu dato spokojstvo i mir za pisanje memoara.

Jožef Debreceni

JOŽEF DEBRECENI: „HLADNI KREMATORIJUM“

Nedavno je „Prosveta“ u Beogradu objavila „Hladni krematorijum“ od Jožefa Debrecenija. Delo je preveo sa mađarskog Bogdan Čiplić, književnik i čita se lepo i lako. Na srpskom jeziku ovaj roman Aušvica, kako ga je nazvao u podnaslovu sam autor, pretstavlja još jedan dokumenat naci-fašističkih zverstava prema Jevrejima u doba poslednjeg rata. Pisac koji je preživeo ovu tragediju izneo je sudbinu svojih saplemenika, mahom iz Bačke Topole, Subotice i Novog Sada, koji su se nekako održali pod Mađarima do maja 1944 godine, pa su tek tada upućeni u zloglasne nemačke logore.

„Hladni krematorijum“ je po svojoj formi jedan specijalan dnevnik, duboko doživljen i književno obrađen. U njemu je dat sa puno tanane psihologije čitav niz posebnih skica o mukama ljudi, koji danima umiru pre stvarne smrti. Istovremeno, on sadrži galeriju tipova i portreta, sa bezbroj ličnih osećanja i utisaka, tako da s jedne strane pruža tužnu reportersku povest mučenika na golgotском putu, dok je s druge strane materijal za duhovnu istoriju jedne od najsvirepijih epoha čovečanstva. U njemu je vrlo reljefno prikazana logorska atmosfera razbojnika i ubica koji umrtvljuju telo i dušu i ubijaju veru u čoveka. Ali to je pozadina slike, na kojoj se izvanredno ističu crte uzvišene čovečnosti nesrećnih žrtava, njihove ogromne nacionalne rezerve moralnih snaga, unutarnja osetljivost, velikodušnost, često humanost. Dugačka kompozicija plom-biranog voza koji hrli poljskom gradu Aušvicu, logori, radilišta, bolnice, stvarno najpaklenija mučilišta, pored mnogih sumnji, izgubljenih nada, krajnjeg očajanja, čak smrti, nisu mogli sasvim skrhati ljude gonjene na verskoj, nacionalnoj i idejnoj osnovi. Ali Jožef Debreceni, bez obzira na moralni otpor avetinja u paklu i samilosti prema braći po mukama, nimalo nije idealizovao sve svoje sapatnike. Naprotiv, njegovi prikazi kipte vernošću i on najobjektivnije opisuje grubost i svirepost odnosa među samim žrtvama, njihove svade i intrige, užase tipova iz redova „komplikovane hijerarhije parija“, koje su nacisti sa „metodičnom dosetljivošću stvorili u svojim logorima smrti.“ Užas i odvratnost zaista izazivaju svi oni kapo-batinaši, sa instinktom krvožednih zverova, koji sadistički ubi-

jaju svoje drugove na „apelima“; pa lagereltesti, koji iako se hrane iz „posebnih kazana“, ipak krađu obroke nesrećnika, stvarajući tobož od ušteda čitave naslage hrane; ne zaboravlja se ni ona aristokracija iz kuhinja, koja svačim trguje na crnoj berzi i po cenu smrti prodaje i kupuje život; pa su tu neograničeni gospodari — lekari i higijeničari, koji mogu bez odgovornosti izbiti oko, seći sa leđa kaiševe, posipati creva, poubijati. Njihovo sadističko ludilo zaista je autor opisao snažno i sigurnom rukom. Debrecenijevo delo naj snažnije prikazuje logorsku bolnicu u Dernhau-u i njene grozote. Slike u ovome odeljku nadmašuje sve prizore Gojinih užasa, Danteovog pakla ili sibirskog „Mrtvog doma“ od Dostojevskog. Autorove reči na ulazu u ovaj hladni krematorijum jezivo zvuče i kao vapaj i kao opomena za budućnost: „Dodite ovamo svi koji ostvarujete viziju perom, kredom, kamenom i kičicom, vi koji ste ikad pokušali da prikazete izraz patnje i umiranja; vi vizionari igre smrti, koji ste diletom klesali užas, vi hroničari pakla, dođite... „U ovoj bolnici, u kojoj „smrt kao učeni, samouvereni asistent šeta između ležaja kao da je kod svoje kuće“, umiralo je iz noći u noć stotinama ljudi od izgladnelosti, pegavca i prljavštine, sve do oslobodenja, koje je zateklo u životu samo slučajno preživela.

Među tipovima „Hladnog krematorijuma“ naročito je uspeo kriminalac Rot, Šanji, pod čijom robijaškom bluzom autor otkriva čovečnost. Sažaljenje izazivaju bolni likovi: Rubinfeld, poljskog Jevrejina sa „tužnim očima“, koji je posle niza prikrivanja otkriven u Novom Sadu; onda Kardoš, segedinski advokat, koji je umeo uvek da se snađe, da izlazi iz kolone određene za rad, da bi se provozao kamionom, ne znajući da on odvodi u gasne komore; pa tragični optimist Mauer koji je sve bodrio svojim neispunjenim proricanjima; sve do dva odvratna Vajsa i negativnih tipova raznih „goniča“.

Ukupno posmatran, Debrecenijev istiniti roman slika logor u svima vidovima i svima trenucima, i danju i noću, i leti i zimi. A oni su ispunjeni samo patnjama, kaznama, divljim zločinima, nemim negodovanjem ne ljudi već brojeva, i odvratnim nacističkim pobudama. Kao opojna senka kad prekrili bolnu radost izaziva namereno bačena cigareta javne žene ili pikavac mobilisanog čuvara, bivšeg kelnera noćnih lokala. To su jedini krišom ispoljeni tragovi duše Nemaca u ovim paklenim danima. Inače, celo delo zvuči kao najveći bol i protest protiv užasnog reda stvari koji još nije potpuno uklonjen u svetu i postavlja najaktuelniji problem današnjice: „zar je ovako suđeno među ljudima?!“

M. M. Pešić

ŠALOM ALEHEM: „VESELI SIROTANI“

(Preveo sa ruskog M. M. Pešić)

Znameniti jevrejski pisac Šalom Alehem pisao je na „jidiš“; Rusi koji ga jako poštuju i uvažavaju preveli su ga na ruski, a M. M. Pešić preveo je Alehemovo remek-delo: „Veseli sirotani“ sa ruskog na naš jezik. Pa da li su sadržina i slog ove lepe knjige iole izgubili u tom dvostrukom prenošenju? Nesumnjivo je „jidiš“ svojim začudnim obrtima, svojom mešavinom reči, svojim specifičnim hebrejizmima — nešto izvanredno prikladno za lokalni humor Šaloma Alehema. Ko je Alehema čitao u originalu, na „jidiš“, bio je zapanjen činjenicom jednom: šta je taj pisac ostvario, gotovo nekim volšebnim načinom, a sve blagodareći svome živopisnom žargonu koji je vapijao za humorom, i za svakojakim leksičkim sudarima. Humor neobično zavisi od samog roda i reda reči, od razdeobe svakojakih šarenih jezičkih začina, od bezbroja živopisnih govornih preokreta. Humor Alehemov na „jidiš“ srastao je sa tim žargonom, izvire iz njega neodoljivo, kao da je prosto dušu dao jedan za drugoga. Ustvari pak „jidiš“ je stari nemački jezik (kojim se govorilo u Nemačkoj u doba kad su spevani „Nibelunzi“). Taj „srednjevisokonemački“ protkan je hebrejskim izrazima i reminiscencijama, slovenskim korenjem, slovenskim bojadisanim končićima i nitima. Ko bi i pomisliti mogao kada čuje „jidiš“ da je to, po zvuku, uglavnom, hebrejski jezik drevnoga nemačkoga junačkoga speva! Ako boga znate! Hitlerovi privrženici proglasili su taj idiom (misleći da je jevrejskoga porekla) kao nešto krajnje neblagovučno, varvarski grleno, jednom reči — nakaradno po zvuku. Međutim zaključak zvanične nemačke nauke glasi: nibelunški jezik. Baš naročito po zvuku, po boji zvuka, po grlenosti (koja nam je poznata i iz drevnih nemačkih narečja u Švajcarskoj). To je utvrdio Institut za fonetiku pri Berlinskom univerzitetu. Uostalom, to je i prirodno: Jevreji su poneli na Istok, iz srednjevekovne Germanije — srednjevekovni nemački jezik.

Rusi su Alehema prevodili uglavnom živopisno, sa ljubavlju i sa mnogo komentara, da bi se shvatili nagli i neobični prelazi u slogu, u toku, u samoj frazi. Pešić je uneo u svoj prevod naročitu notu: toplu, starinsku, žubornu prisnost. Pešićev se prevod čita na dušak kao Janko Veselinović. Problem je bio težak i Pešić ga

je spretno rešio. Sačuvana je sva poezija izvornika. I najmanja pesnička aluzija došla je do svoga prava. Bez ikakve borbe: prirodno do svoga prava, — to joj pravo pripada i ono joj je dato. Mali ljudi koje opisuje Alehem žive uglavnom velikom poezijom koja ih pokreće. Možda će to koga začuditi. Otkud im snage za veliku poeziju? Otkud im nadahnuća za veliku poeziju? Zato su potrebni vekovi iskustava i nadahnuća. Oni su tu poeziju nasledili, kao njeni zakoniti baštinici. Ima li veće poezije od poezije Svetoga pisma? Još u molitvenome i liturgiskom pevajućem i popevajućem, zapevajućem i raspevanom originalu! Ima li veličanstvenije pesme od Pesme nad pesmama. Ima li uzvišenijih lirskih izliva i pesničkih blagoslova od Psalama, od kojih Evropa življaše stolicima, nalazeći u njima utehu i nadu? Nema. Pa sva ta ogromna poezija, eto, deinstvuje kao radnja i posle trideset i više vekova, i to gde? — Na tlu nekog sirotinjskog jevrejskog ogranka po palankama neizmerne Rusije. Poezija prožima sve te mlade ljude, i to kao nešto prirodno, rođeno, najličnije. I to najviša poezija, a ne šlageri poezije i sitne šljokice. Bajka, paralelne ekstaze, udvostručena nadahnuća. Ti ljudi, kad misle na ljubav: pred njima lebdi Pesma nad pesmama. Kad preduzimaju kakve bezazlene lične pothvate da se u teškoj mukotrpnom opstanku snadu — njih hrabri pesma o Jestiri. Hrabre ih gorostasni proroci i vidici Biblije.

Pa zar su takvi bili Jevreji, u svojoj golemoj većini, po dalekim palankama carističke Rusije? Caristički zvanični predstavnici pozivali su na pogrom tih Jevreja, nazivali su ih kugom sveta. Takvi su bili, a ne onakvi kakvim ih je slikao carizam i njihove „crne sotnije“. Takvi su bili: željni samo malo opstanka, skromnoga kutka, željni dva tri gutljaja opstanka, dva tri zalogaja ljudske obične sreće, zadovoljni najmanjim i manjim od najmanjeg, većito gladni i žedni znanja i kabalističkih visokih apstrakcija do kojih su čeznuli da se dovinu. Njih su, u ime Hrista i Bogorodice, u ime svetoga Petra i svetoga Pavla, tamanile carističke crne sotnije u krvavim pogromima, svirepijem no i jedan pojedinačni crnački linč o kome se pišu toliki romani, o kojima piše Fokner. A veliki i znameniti jevrejski pisac, Šalom Alehem, nema ni jedne jedine reči mržnje i osvete za ruski narod: Alehem zna razliku između naroda i režima. Koliko je u svemu tome humanosti, političke zrelosti, i i najzrelije čovečanske psihologije! Za to je Alehema poštovao jedan Gorki. Za tako šta treba i duše i srca i pameti — sve u isti mah. Duša i srce bili bi nedovoljni.

Još jedared, da podvučem vanrednu nežnost Pešičevog prevoda, divne prelaze, gipke prelive, ubedljivu sigurnost koja je sve naslutila. Pešić je ostvario u svome prevodu i ovo: melodija mu je žuborna, melodija mu produhovljuje svakidašnji život i njegove zgode i nezgode. Sve je to tako prirodno da ni za časak ne sumnjamo ni u šta. Ne možemo da se otmemo utisku: tako je bilo, baš tako: poezija se udružila sa običnom javom, sve je to i istina i poezija, i poezija i istina, granice tu nema i ne može biti.

Stanislav Vinaver

DVE KNJIGE ŽARKA KONFINA

(„Moje jedinče“, izdanje Prosvete, Beograd, 1952; „Sto godina — devdeset groša“, izdanje Nopoka, Beograd, 1952)

U nizu pisaca koji su se pojavili i afirmirali između dva rata, u nizu poetskih i proznih ostvarenja, proza Žarka Kofina zauzima naročito mesto. Traženje modernog izraza u poeziji i uspesi naših pesnika na tom polju, negovanje savremenije pripovetke i romana — odnosno, pripovetke i romana koji su sižeom i formom hteli da budu na nivou evropske literature i eksplozije koje su ta, stvarno ili pseudomoderna dela izvršila u našoj javnosti, odvlačile su poglede naše književne kritike od nepretencioznih, interesantnih i, našoj literaturi tog vremena (a čini se i do danas) po tematici i načinu obrade usamljenih, pripovedaka Žarka Konfina.

Poslednje dve Konfinove knjige svedoče o potrebi afirmacije (javne) književnog rada koji on neguje — humoristične novele, i o potrebi zagledanja i upoznavanja sveta koji ga je inspirisao.

Taj svet u obe njegove knjige — „Moje jedinče“ i „Sto godina devdeset groša“, je svet južnosrbijanske palanke u kojoj se mešaju ostaci starih navika i načina života, nasleđenih još iz vremena turske vladavine sa novim uticajima koji dolaze iz srpske prestonice i novim načinom života koji diktira tek izrasla ali sve jača srpska buržoazija. U tom ambijentu žive, ili bolje, tavoru Jevreji čiji se mentalitet više ni počemu ne razlikuje od mentaliteta njihovih sugrađana, koji su se srodili s njima i koji u uvek jednoličnom toku ubuđalog palačkog života doživljuju svoje sitne radosti i svoje velike patnje.

Život palanke je često obrađivan i u našoj i u stranoj literaturi. Makoliko da se svet malograđana jednog ili drugog naroda razlikovao u specifičnostima koje karakterišu njihovu naciju, on je suštinski bio tipičan za sve i jednolično bojio književne radove koji su tretirali njegovu problematiku. Konfino je uspeo da dá lokalne elemente svojim likovima i da ih na taj način oživi do te mere da se oni kao ličnosti doživljuju spontano i životno. Konfinove obe knjige, a naročito druga, predstavljaju po jedan ciklus pripovedaka u kojima figuriraju iste ličnosti, stavljene u različite, komične ili tragične situacije, ili u situacije u kojima one deluju komično ili tragično.

Red ovih pripovedaka u svakoj od ovih knjiga doprinosi celovitom utisku života pojedinaca, — one, koje svaka za sebe predstavljaju isečak iz jedne kompaktne životne celine, ovako sakupljene i ovim redom postavljene, pružaju mogućnost da se upozna jedan život koji se odvija u ovoj palanci, mada ne potpuno i svakako jednostrano.

Humoristična nota koja se provlači kroz svaku od ovih knjiga i kroz svaku pripovetku posebno, retko kad prelazi u satiru. Ona je ovde izraz jednog humanog stava piščevoeg koji se oseća u svakom trenutku čitanja. Pisac, i sam rođen u palanci koju opisuje, i koji je proveo u njoj i jedan deo svog života, imao je prilike da upozna sve negativne i pozitivne strane života koji teče u njoj i ljude koje on stvara — posredno — i, voleći ih, — on ih je slikao sa mnogo blagosti i mnogo razumevanja. Otuda jedna duboka zainteresovanost za njihovu sudbinu, mnogo izvanrednih, uspešnih skica, uhvaćenih gotovo fotografski, što bi im smetalo da kroz njih ne provejava topli piščev potsmeh.

Ne bi se moglo reći da Konfino daje neke analize psihičkih stanja svojih ličnosti, niti da se on upušta u neke dublje psihološke nalaze i objašnjenja. To njemu i nije cilj. On izvot hvata samo sa njegove spoljašnje strane, njega interesuju samo njegove spoljne manifestacije. Kad bi ova proza imala mnogo većih literarnih ambicija, možda bi to za nju bio minus. Međutim, sasvim zadovoljna svojom skromnom, ali nikako sporednom ulogom u našoj književnosti, ona je zadovoljna sama sobom. Moglo bi se reći i sa pravom. Konfino ima nekoliko odlično zapaženih momenata iz života mladih naraštaja pred sam početak Drugog svetskog rata i nekoliko odlično datih karakteristika pojedinih pripadnika više palanačke buržoazije koja se, mada ne odmakla daleko u svom razvoju, i ne dostigavši svoj puni razvoj i vrhunac svog materijalnog blagostanja, već nalazi u početnoj fazi materijalne, moralne i mentalne dekadencije, — podataka koji, mada dati sitnorealistički, i možda baš zato, deluje stvarno i ubedljivo. (Ovo se naročito odnosi na poslednje glave „Moje jedinče“ koja je kompoziciono mnogo celovitija od druge).

Pored note humanosti, o kojoj smo već govorili, tu i tamo se oseća, u obe zbirke, neka piščeva zabrinutost za sudbinu ljudi koje opisuje, potencirana turobnom i nimalo optimističkom atmosferom pred Drugi svetski rat. U poglavljima koja su napisana po završetku rata i koja pomalo deluju kao reportaža, pisac nas upoznaje sa sudbinama koje nisu bile nimalo srećne, jer su skoro svi junaci, Jevreji, pali kao žrtve fašizma. Možda baš ova poglavlja, koja doprinose da se ove knjige oseću kao celine, i u kojima su činjenice ispričane bez patetike ali i bez veselosti, daju obema knjigama Žaka Konfina jednu oporu životnost koja je jedna od glavnih i najlepših karakteristika ove zanimljive proze.

Svetlana Velmar-Janković

ANDREJA DEAK: „POD ŽUTOM TRAKOM“

(Biblioteka „Svedočanstva“, Prosveta, Beograd 1953 g.)

Za vreme prošlog rata Vojvodina je bila raskomadana na tri dela i u svakom od njih bio je drugi okupator. U suštini, naravno, okupator je bio isti: hitlerovska Nemačka; no u izvođenju zamisli i želja svog gospodara među nominalnim okupatorima bilo je izvesnih gradacija i nijansi. Tako Banatu pripada ta neslavna čast da je postao prva oblast u Jugoslaviji, a jedna od prvih među svim evropskim i vanevropskim oblastima uopšte, odakle su Jevreji do poslednjeg bili istrebljeni. U Bačkoj je situacija bila nešto drukčija: tu je istrebljenje počelo kasnije pa je otuda broj preživelih bačkih Jevreja i veći, te hroničari tih dana potiču iz redova Jevreja iz Bačke.

Jedan od njih je i pisac ove knjige. Dr Andreja Deak je lekar, predratni i sadašnji pukovnik, Jevrejin poreklom iz Mađarske, koji je aktivno učestvovao u mađarskoj revoluciji posle Prvog svetskog rata i posle čijeg sloma je došao u Jugoslaviju. Rat ga je zatekao kao vojnog lekara u Novom Sadu. I tu počinje i priča njegove knjige.

Čini se kao da naslov knjige nije najsretnije izabran. Žuta traka je pojam, koji karakteriše pasivnost, neborbenost, koji karakteriše one koji su nepovratno demoralisani. U ovoj knjizi, toga duha nema. Iz svakog poglavlja, iz svake stranice izbija duh prkosa, duh borbe, duh „ne dam se“. Nisu to herojski podvizi u običnom smislu te reči, ali su ipak podvizi ti koji po smelosti i originalnosti često ne zaostaju za opevanim delima čuvenih junaka.

Sama priča knjige počinje, kako je pomenuto, aprilskom katastrofom iz 1941 godine. Pisac nas, na svega par strana, pričajući samo ono što je sam video i doživeo upoznaje kako se ta velika jugoslovenska vojska, pre nego što je rat i nastao, počela da raspada i da je nestaje. Izbegavši zarobljeništvo, Deak se vraća u Novi Sad. Pričajući svoj život i život svoje porodice, on priča o teškim i sumornim danima okupiranog („oslobođenog“) Novog Sada. Priča o zloglasnom šefu KEOK-a, ustanove koja je formalno trebala da vrši nadzor nad strancima, a praktično perfidno i sadistički uništavala

i istrebljivala Jevreje — o policiskom majoru Kenjekiju, priča o novosadskoj „raciji“, no najveći deo, preko polovine knjige, posvećen je danima koji počinju nemačkom okupacijom Madarske, marta 1944 godine, i traju do Oslobođenja. A ti dani su najvažniji, jer najtragičniji, za Jevrejstvo Srednje Evrope: tih dana je pobijeno preko pola miliona Jevreja.

Cela knjiga pisana je jezikom koji je na visini i stilom neobično interesantnim. Čitaocu je već posle par stranica jasno da ova knjiga Deaku nije prvenac. Na nekim mestima pisana je tako živo, tako plastično da čitalac zajedno s piscem proživljuje svaki trenutak. Cela knjiga, koja je uprkos sredini i dobu sva prožeta humanizmom, pisana je tako da se čita bez predaha, pisana kao da treba da posluži za knjigu snimanja za neki film (a zar to ne bi zbilja mogla i da bude?).

Nesumnjivo da će ova knjiga, prepuna podataka, biti dragocen izvor za buduće hroničare, istoričare i sve one koje će zanimati ovi najsravniji dani koje beleži istorija do danas.

Dr Teodor Kovač

LIRSKA POVEST ERVINA ŠINKA

(E. Šinko: Aronova Ljubav — Mala biblioteka, br. 102, Zagreb 1951. Izdanje „Zore“, str. 206).

Najnovije delo Ervina Šinka, poznatog autora romana „Četrnaest dana“, predstavlja, lirsku pripovetku jednog realističkog pisca. U njoj su u vidu monologa i opisa prikazani život, rad i ljubav jevrejskog revolucionara, Arona, muzičkog intelektualca i borca protiv fašizma. Pred nama se u bezbroj reljefnih slika, psihološki određenih detalja, izvanredno doživljenih odlomaka, nižu promenljiva duševna stanja savremenog naprednog čoveka u doba idejnih i nacionalnih sukoba u svetu. Sa formalne strane Aronova ljubav je intimni letopis duše i objektivna hronika našeg komplikovanog vremena.

Šinkov junak je — potukać iz Poljske, koji živi u Beču, posle pogroma Jevreja, u kome mu strada majka, zatim je u Nemačkoj, iz koje beži od nacista u Pariz, odakle se bori protiv Hitlera, prelazeći ilegalno u Rajh. Najzad, Aron biva u Nemačkoj otkriven i završava u koncentracionim logorima kao komunist... Po ovako predanim činjenicama moglo bi se pomisliti da je to siže pripovetke, originalno pisane, sa završnom glavom na početku dela i bolesnim peripetijama nesređenog intelektualca — izbeglice u Francuskoj. Naпротив, ovaj književni kostur najmanje se vidi u delu, u kome analiza duševnog stanja samog junaka zauzima najlepše strane.

Ali u Šinkovoj knjizi postavljen je kao glavni problem lična ljubav i uzvišena idejnost Aronova. Ljubav prema Lizi, koja izbeglicu dovodi do više idejnosti, i ljubav prema krupnoj Mirijam, takođe pojmjljiva i nežna, ali koje subjektivno muče, mrcvare i vode ličnoj tragici. Bolno i ganutljivo izneo je pisac duševne sukobe, patnje, otkimanja, klonuća i izdizanja intelektualca, koji je celog veka iskreno osećao, pošteno mislio, i kome su ljubav i idejnost postali komplikovana religija. A sva ova duševna zbivanja i trzaji događaju se u Parizu, čija je atmosfera sjajno nagoveštena, milje izvanredno pogodan, sa noćnim lokalima, tipovima, francuskim naravima i malograđanskom poslovnom istrajnošću. Nezaboravni su,

na primer, onaj muž i žena, vlasnici bistroa, koji jedanaest meseci na snegu sede i rade, „iz noći u noć... sve do zore“ za šankom, da bi mesec dana mogli otići „à la campagne“, bez obzira na već uštedenih nekoliko stotina hiljada franaka. Miris sredine, boje pejzaža, nebo Pariza, mučni sjaj i kukavni svet noćnika, sve to zaista struji kroz pričanja Aronova i opise autorove, da ovo i predstavlja najbolje strane knjige, u kojoj se prilično izdvaja prva glava kao impresionistička introdukcija i realistički epilog ovog psihološkog romana.

U mane Šinkovog dela spadaju preterano dugi monolozi i isto toliko dugački periodi autorovih opisa, koji koče radnju i postaju pokatkad vrlo monotoni. Ali to spada u razgovor o stilu i školi, jer delo prevedeno na srpsko-hrvatski sa mađarskog, uostalom besprekorno, ali gde stilsku germanistiku nije mogao zameniti zapadnjački modernizam.

Pa ipak, Šinkova Aronova ljubav čita se kao savremeno emotivno i realističko delo.

M. M. Pešić

PRIOG

HRONOLOGIJA VAŽNIJIH DOGAĐAJA IZ ŽIVOTA JEVREJSKE ZAJEDNICE U JUGOSLAVIJI (1944—1953)

Usled toga što još nisu potpuno sredeni svi izvori, naročito iz prvih godina posle Oslobođenja, ova hronologija nije mogla da obuhvati sve važnije događaje, a za neke nije mogao da se unese sasvim tačan datum.

Isto tako hronologija je obuhvatila i neke važnije događaje iz života pojedinih opština, koji po svom značaju prelaze lokalne okvire, kao i neke događaje koji su značajni za celu jevrejsku zajednicu Jugoslavije, iako nemaju neku neposrednu vezu sa samim radom i životom Saveza. Naravno, iz same hronologije, pa i kada bi bila mnogo potpunija, ne može se videti sav mnogostrani rad Saveza, koji se pretežno — kao i svake druge ustanove — ne sastoji samo iz važnih događaja, nego iz svakodnevnih i raznovrsnih, redovnih i vanrednih, delatnosti.

Ovo je prva hronologija ovakve vrste posle Oslobođenja koja će, nadamo se, korisno poslužiti čitaocu radi upoznavanja, a Savezu, opštinama i zainteresovanim pojedincima za dalju razradu i dopunu. Bićemo zahvalni svakome za primedbe i dalje podatke za dopunu ove hronologije u budućim našim izdanjima.

1944 godina

22 oktobar

Pretsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Dr. Fridrih Pops, postavlja tablu Saveza na zgradu Saveza u ulici Zinaj Jovinoj br. 34, te time počinje rad (dva dana posle oslobođenja Beograda).

1 novembar

Na konferenciji Jevreja koji su se zatekli u Beogradu, obe jevrejske opštine — sefardska i aškenaska — spojene su u jednu i izabran je prvi posleratni pretstedenik Opštine, Dr Zak Konfino.

novembar

Savez osniva jevrejsku menzu i ambulantu u zgradi Saveza radi prihvatanja povratnika iz zarobljenništva, internacije i koncentracionih logora.

- novembar Jevrejska opština u Beogradu osniva prihvatilište za povratnike, koje se posle pretvara u Dom staraca u Beogradu.
- 4 decembar Ponovno osvećenje sinagoge u Beogradu u Kosmajskoj ulici br. 19, kome prisustvuju, pored članova Opštine, i Moša Pijade i drugi članovi AVNOJ-a, i mnogi oficiri Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije i pretstavnici mnogih udruženja i ustanova.
- 1945 godina**
- januar Sekretar Jevrejske opštine u Beogradu, Moric Abinun, putuje u Sofiju i uspostavlja kontakt sa Savezom jevrejskih opština Bugarske radi pružanja pomoći Jevrejima Jugoslavije.
- februar Pretstavnik Jevrejske opštine u Beogradu posećuje Sofiju i prima izvesnu materijalnu pomoć za postradale Jevreje Beograda.
- maj Početak rada Jevrejskog dečjeg doma u Beogradu.
- maj Ponovno osvećenje sinagoge u Novom Sadu uz učešće pretstavnika Saveza i većeg broja Jevreja iz Vojvodine, Beograda, kao i pretstavnika narodnih vlasti, armije i mnogih udruženja i ustanova.
- 24 juli Prva formalna sednica Autonomnog odbora za pomoć na kojoj je izabran njegov prvi predsednik David Alkalaj i dat zvanični naziv Autonomnom odboru.
- 11 avgust Prva formalna sednica Izvršnog odbora Saveza na kojoj je za pretsednika Saveza potvrđen Dr Fridrih Pops, a za rukovodećeg potpretsednika izabran Dr Albert Vajs.
- avgust Prvi posleratni kontakti delegacije Saveza sa Svet-skim jevrejskim kongresom u Parizu povodom prve Evropske konferencije Svetskog jevrejskog kongresa.
- 30 septembar Savez poziva sve Jevrejske opštine u zemlji da prikupe podatke o učešću Jevreja u Narodno-oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije, naročito u Narodno-oslobodilačkoj vojsci i u partizanskim odredima Jugoslavije.
- novembar Proglas Saveza Jevrejima Jugoslavije da uzmu aktivno učešće u predizbornoj kampanji i na izborima 11 novembra za Ustavotvornu skupštinu i glasaju za kandidate Narodnog fronta.
- novembar Prva posleratna konferencija jevrejskih opština Jugoslavije održana u Beogradu.
- 28 novembar Protestna rezolucija Saveza Svetskom jevrejskom kongresu u Londonu kojom se Savez priključuje i solidariše sa protestnom rezolucijom Svetskog jevrejskog kongresa vladi Velike Britanije povodom izjave Bevina u vezi sa događajima u Palestini.

- 1946 godina**
- 8 juni U Ženevi je umro Dr. Drago Rosenberg bivši potpredsjednik Jevrejske opštine u Zagrebu i član Glavnog odbora Saveza.
- 13 avgust Protestna rezolucija Saveza povodom hapšenja članova egzekutivne Jevrejske agencije u Palestini.
- oktobar Dolazak u Jugoslaviju delegata JOINT-a, g. Fredrika C. White-a.
- 9 novembar Na sednici Autonomnog odbora izabrani su članovi proširenog Autonomnog odbora za pomoć iz jevrejskih opština u Zagrebu, Novom Sadu, Subotici, Sarajevu i Skoplju.
- 1947 godina**
- 12 januar Odluka Saveza o stvaranju centralne istoriske arhive pri Savezu.
- 25 i 26 mart Konferencija u Beogradu pet preživelih rabina u Jugoslaviji.
- 29 i 30 mart Druga posleratna konferencija jevrejskih opština Jugoslavije, održana u Beogradu.
- 1 april Otvaranje Jevrejskog dečjeg zabavišta u Zagrebu. Svetskog jevrejskog kongresa, u Pragu.
- 23—29 april Učešće delegacije Saveza na Evropskoj konferenciji
- 29 april Preseljenje štitenika Švarcovog Doma staraca iz Smrt Freda Bindera, člana Izvršnog odbora Saveza.
- 9 maj Brezovice u Zagreb, Mlinarska cesta 25.
- maj Početak rada jevrejskih odmarališta i oporavišta koje je organizovao Savez (Lovran, Crikvenica, Pazarić).
- septembar Prijem Moše Šareta (Šertoka) pretstavnika Jevrejske agencije i docnijeg ministra inostranih poslova Izraela u Savezu jevrejskih opština prilikom posete Jugoslaviji.
- 23 novembar Učešće delegacije Saveza prilikom osvećenja spomenika palim Jevrejima borcima i žrtvama fašizma, u Somboru.
- 1948 godina**
- 1 februar Osnivanje Pravnog oteka Saveza u Zagrebu.
- 1 mart Početak prikupljanja muzejsko-istoriskog materijala od strane Pravnog oteka u Zagrebu.
- 19 april Učešće delegacije Saveza na velikim svečanostima u Varšavi povodom osvećenja spomenika palim borcima Varšavskog geta.
- 27—29 april Boravak u Beogradu g. Isterman-a, direktora Svetskog jevrejskog kongresa u Londonu, njegov prijem kod Ministra inostranih poslova, Stanoja Simića i svečana sednica Izvršnog odbora tim povodom.
- 14 maj Proglašenje države Izrael.

- 26 maj Svečana akademija u Beogradu povodom stvaranja države Izrael. Pozdravni telegrami Saveza upućeni tim povodom Udruženju jugoslovenskih Jevreja (Hitahdut Olej Jugoslavija) u Izraelu.
- 28 maj Smrt Dr. Fridriha Popsa, dugogodišnjeg predsednika Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- 24—27 juni Učešće delegacije Saveza na Drugom plenarnom zasjedanju Svetskog jevrejskog kongresa, u Montreux-u.
- 28 juni Umro u Zenevi Dr. Aleksandar Liht, dugogodišnji predsednik Saveza cionista Jugoslavije i istaknuti jevrejski javni radnik.
- 4 juli Sastanak pretstavnika velikih jevrejskih opština, u Beogradu, po pitanju iseljenja u državu Izrael i pokretanje akcije za prikupljanje materijalne pomoći za državu Izrael.
- 5 septembar Učešće delegacije Saveza u Subotici povodom osvećenja spomenika Jevrejima borcima i žrtvama fašizma.
- 29 oktobar Na mesto pok. Dr. Fridriha Popsa, jednoglasno je izabran za predsednika Saveza Dr. Albert Vajs, dotadašnji rukovodeći potpredsednik.
- 31 oktobar Treća posleratna konferencija Jevrejskih opština Jugoslavije, u Beogradu.
- 11 novembar Konferencija JOINT-a u Parizu sa pretstavnicima jevrejskih zajednica iz evropskih zemalja, na kojoj učestvuju i delegati Saveza.
- decembar Prvo grupno iseljenje iz Jugoslavije u državu Izrael kojim se iselilo 4.056 lica.
- 1949 godina**
- april Odluka Saveza da se svake godine, na dan godišnjice ustanka u Varšavskom getu, u celoj našoj zajednici održavaju komemoracije za sve pale jevrejske borce i žrtve fašizma u periodu od 1933 do 1945 godine.
- maj Četvrta posleratna Konferencija jevrejskih opština Jugoslavije, u Beogradu.
- juni Dolazak u Jugoslaviju prvog poslanika države Izrael u FNRJ, Dr. Moše Išaja.
- juni i juli Drugo grupno iseljenje iz Jugoslavije u državu Izrael, kojim se iselilo 2.531 lice.
- 28 juli Sastanak u Beogradu pretstavnika velikih opština po pitanju dalje izgradnje organizacione strukture Saveza.
- 16 novembar Završena akcija za prikupljanje materijalne pomoći Izraelu; rezultat Din. 4, 318.528.—.
- decembar Proširenje jevrejskog Doma staraca u Zagrebu i useljavanje u drugu zgradu, u Palmotičevoj ulici br. 16 (dok zgrada u Mlinarskoj cesti br. 25 ostaje i dalje odeljenje Doma).

- 31 decembar Prestanak opšteg programa pomoći JOINT-a za jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji.
- 1950 godina
- 4 januar Čestitka Saveza Moši Pijade, potpretsedniku Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ povodom njegovog šezdesetog rođendana.
- februar Prijem pretstavnika JOINT-a za Jugoslaviju, g. Frederica C. White-a i Dr. Alberta Vajsa, predsednika Saveza, kod Pretsednika vlade Jugoslavije, Maršala Josipa Broza Tita i pretsednika Prezidijuma Narodne skupštine Dr. Ivana Rjibara; odlikovanje Frederika C. White-a ordenom Jugoslovenske zastave; oproštajna sednica Izvršnog odbora u čast odlaska Fredericka C. White-a.
- 12 mart Treće grupno iseljenje iz Jugoslavije u Izrael kojim se iselilo 409 lica. S ovom grupom iselio se i David A. Alkalaj, pretsednik Autonomnog odbora za pomoć, pretsednik Jevrejske opštine u Beogradu i član Izvršnog odbora Saveza od 1945 g. do svog iseljenja, koji je pred odlazak izabran za doživotnog počasnog pretsednika Jevrejske opštine u Beogradu.
- 16 mart Proglas Saveza Jevrejima Jugoslavije povodom izbora za Narodnu skupštinu Jugoslavije i poziv da glasaju za kandidate Narodnog fronta.
- mart Prenos 22 leša jevrejskih omladinaca streljanih od okupatora u Boru i sahrana u Subotici.
- mart Za pretsednika Autonomnog odbora za pomoć, na mesto Davida A. Alkalaja, i za potpretsednika Izvršnog odbora Saveza izabran je Dr. Lavoslav Kadelburg.
- 23 april Peta posleratna konferencija jevrejskih opština Jugoslavije, u Beogradu.
- 29 april Otkrivanje spomen-ploče palim drugovima u Narodno-oslobodilačkoj borbi na Vojno-medicinskoj akademiji u Beogradu. Na spomen-ploči nalaze se imena i 40 Jevreja — lekara, farmaceuta i studenata medicine.
- maj Otvaranje jevrejskog dečjeg zabavišta u Zagrebu.
- juni Izlazak prvog broja „Biltena“ Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- septembar Izdanje Jevrejskog kalendara za 5711 godinu.
- septembar Poseta delegacije Opšte radničke organizacije Izraela — Histadrut, Savezu sindikata Jugoslavije. Prijem u Savezu u njenu čast.
- 21 oktobar Regionalna konferencija jevrejskih opština sa teritorije Bačke.
- 22 oktobar Učešće delegacije Saveza na svečanoj proslavi 175 godišnjice postojanja Jevrejske opštine u Subotici.

- novembar—
decembar Učešće delegacije Saveza na konferenciji Jevrejske agencije u Parizu za pitanje kulture i vaspitanja Jevreja u Dijaspori; pregovori sa JOINT-om radi pomoći za Dom staraca u Zagrebu i poseta Svetskom jevrejskom kongresu u Londonu.
- 22 decembar Smrt Dr. Jakova Čelebonovića, bivšeg predsednika Jevrejske opštine u Beogradu i jevrejskog javnog radnika.
- 1951 godina**
- 4 januar Prvi kontakti Saveza sa novoosnovanim Društvom prijatelja Jugoslavija—Izrael u Tel Avivu.
- 30 januar Odluka Saveza da se osnuje muzejsko-istoriski otek u Zagrebu kao posebni otek.
- januar Poslanstvo Izraela u Beogradu uselilo se u zgradu Saveza, u Zmaj Jovinoj ulici br. 34.
- 25 februar Regionalna konferencija jevrejskih opština sa područja Narodne republike Hrvatske u Zagrebu.
- 11 mart Otkrivanje spomen-ploče na zgradi Jevrejske opštine u Skoplju za pale jevrejske borce i žrtve iz Makedonije.
- 12 mart Regionalna konferencija Jevrejskih opština sa područja Makedonije, u Skoplju.
- april—maj Boravak u Jugoslaviji Dr. Joela Rosenbergera, predsednika Hitahdut Olej Jugoslavija (Udruženja jugoslovenskih Jevreja) u Izraelu.
- maj Učešće delegacije Saveza na proslavi tridesetogodišnjice nezavisnosti države Izrael; zajednička konferencija u Jerusalimu sa predstavnicima Hitahdut Olej Jugoslavija i Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD; poseta delegacije Saveza svim naseljima jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
- 31 maj Četvrto grupno iseljenje iz Jugoslavije u Izrael, kojim se iselilo 658 lica, među kojima je i Bata Gedalja dugogodišnji sekretar Saveza.
- 26 juli Dolazak u Jugoslaviju drugog Poslanika Izraela u FNRJ, Dr. Ezre Jorana.
- 14 avgust Učešće pretstavnika Saveza kao počasnih gostiju na XXIII Kongresu Svetske cionističke organizacije u Jerusalimu.
- septembar Savez izdaje Jevrejski kalendar za 5712 godinu.
- 1952 godina**
- mart Otvaranje jevrejskog Dečjeg zabavišta u Beogradu.
- 30 mart Konferencija u Beogradu specijalnog Zemaljskog odbora Saveza za podizanje spomenika palim Jevrejima borcima i žrtvama fašizma u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Novom Sadu, i Đakovu.
- 29 april Poseta delegacije Saveza Izraelu i učešće na proslavi četvorogodišnjice nezavisnosti države Izrael.

- 29 juni do 2 jula Učešće delegacije Saveza na Evropskoj konferenciji Svetskog jevrejskog kongresa u Londonu.
- 10—14 avgust Učešće pet Jevreja-lekara iz Jugoslavije na drugom Svetskom kongresu jevrejskih lekara u Jerusalimu.
- avgust Učešće jevrejskog mešovitog hora iz Jugoslavije na Svetskom festivalu jevrejskih horova i nekoliko njegovih koncerata u Izraelu.
- avgust—septembar Boravak u Jugoslaviji delegacije Hitahdut Olej Jugoslavija iz Izraela.
- 23 avgusta do 12 septembra Osvećenje spomenika palim jevrejskim borcima i žrtvama fašizma u Zagrebu, Đakovu, Novom Sadu, Beogradu i Sarajevu uz široko učešće pretstavnika narodnih vlasti, jugoslovenske Narodne armije i jugoslovenske javnosti kao i jevrejskih delegacija iz nekoliko zemalja. (Zajedno sa ovim, dosada je jevrejska zajednica u Jugoslaviji — od Oslobođenja do danas — podigla 19 spomenika, i to u: Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Skoplju, Subotici, Novom Sadu, Somboru, Zemunu Đakovu, Senti, Zrenjaninu, Bačkoj Topoli, Čakovcu, Kanjiži — Martonošu, Jabuci kod Pančeva, Adi, Molu, Bačkom Petrovom Selu i Kikindi).
- 6 septembar Otvaranje u Beogradu centralnog jevrejskog muzeja Saveza i „Istoriske izložbe o prošlosti Jevreja u Jugoslaviji od najstarijih vremena do danas“.
- 7 i 8 septembar Šesta posleratna Konferencija jevrejskih opština Jugoslavije, u Beogradu, na kojoj kao gosti prisustvuju i jevrejske delegacije iz inostranstva. Formiranje i izbor novog Glavnog i Nadzornog odbora Saveza.
- septembar Savez izdaje Jevrejski kalendar za 5713 godinu.
- septembar Savez izdaje knjigu „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“.
- 4 oktobar Umro u Sarajevu inž. Oskar Grof, bivši član Glavnog odbora Saveza i istaknuti jevrejski javni radnik.
- 22 oktobar Peto grupno iseljenje iz Jugoslavije u Izrael, kojim se iselilo 84 lica.
- 9 novembar Savez izjavljuje saučešće Poslanstvu države Izrael u Beogradu povodom smrti prof. Hajima Vajcmanaa, prvog Pretsednika države Izrael.
- 19 decembar Umro u Osijeku Dr. Lazar Margulies bivši pretседnik Jevrejske opštine u Osijeku i član Glavnog odbora Saveza.
- 1953 godina**
- 16 februar Na svečanoj sednici Odbora za podizanje spomenika na uspomenu šest miliona poginulih evropskih Jevreja u Njujorku pročitana je poslanica Maršala Ju-

- goslavije Josipa Broza Tita kojom poklanja jugoslovenski granit za ovaj spomenik, koji će se izraditi prema nacrtima Ivana Meštrovića.
- 27 februar Veliki protestni miting u Beogradu koji je organizovao Socijalistički Savez radnog naroda povodom antisemitskih pojava u sovjetskom bloku.
- 11 mart Učešće delegacije Saveza na velikim komemorativnim svečanostima u Skoplju povodom desetogodišnjice odvođenja u smrt 7.200 Jevreja Makedonije od strane fašističkih okupatora.
- 11 april Savez izjavljuje saučešće povodom smrti velikog jugoslovenskog rukovodioca i revolucionara, Borisa Kidriča.
- 31 april
april Prestanak rada Pravnog oteka Saveza u Zagrebu. Učešće delegata Saveza na proslavi petogodišnjice nezavisnosti države Izrael i na svečanosti sađenja prvih stabala u jugoslovenskom delu „Š u m e m u č e n i k a“ u Izraelu. Poseban gaj u toj šumi za Jevreje koji su poginuli kao borci u Narodno-oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda zasadio je Dr. Dušan Bratić, Poslanik Jugoslavije u Izraelu.
- april Gradski narodni odbor u Sarajevu podigao je spomenik slikaru Danielu Ozmu, koji je 1942 g. ubijen u Jasenovcu.
- 12 maj Narodna skupština Jugoslavije donosi novi Zakon o pravnom položaju verskih zajednica u Jugoslaviji.
- 17 maj Učešće delegacije Saveza na osvećenju kamena temeljca za spomenik Nepoznatom jevrejskom mučeniku u Parizu.
- 30 i 31 maj Prva sednica novog Glavnog odbora Saveza, u Beogradu.
- juni—juli Poseta Jugoslaviji Dr. Pavla Neubergera počasnog pretsednika Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD.
- juli Najvišim ratnim odlikovanjem, ordenom Narodnog heroja, odlikovani su poginuli borci-Jevreji, Robert Domanjč, Ilija Engel-Andić, Drago Stajnberger-Adolf, Leo Bruk i inž. Isidor Baruh (još ranije su odlikovani ordenom Narodnog heroja poginuli borci Pavle Pap, Pavle Štajner-Goranin, Mordo Nahmijas i Estreja Ovadija. S njima zajedno dosada ima devet poginulih Jevreja — Narodnih heroja.)
- 4—11 avgust Učešće delegacije Saveza na Trećem plenarnom zasjedanju Svetskog jevrejskog kongresa u Ženevi. Izbor Dr. Alberta Vajsa, pretsednika Saveza, u proširenu Egzekutivu Svetskog jevrejskog kongresa.
- avgust Savez izdaje Jevrejski kalendar za 5714 godinu.

- avgust Pretsednik republike i Maršal Jugoslavije, Josip Broz Tito, prima se za jednog od visokih pokrovitelja Svetskog odbora za podizanje spomenika Nepoznatom jevrejskom mučeniku u Parizu i daruje za taj spomenik jugoslovenski granit.
- 13 septembar Učešće delegacije Saveza i nekoliko jevrejskih opština prilikom osvećenja groblja i spomenika žrtvama italijanskog fašizma na Rabu.
- septembar Prestanak rada Muzejsko-istorijskog oteka u Zagrebu i preseljenje istoga u sastav Muzejsko-istorijskog odeljenja Saveza u Beogradu.
- oktobar Odluka Saveza o stvaranju kataloga svih kulturno-istoriskih dragocenosti jevrejske zajednice Jugoslavije.
- novembar Proglas Saveza svima Jevrejima u Jugoslaviji povodom novih izbora za Saveznu Skupštinu i republičke Narodne Skupštine.
- 29 novembar Odlikovani ordenom Narodnog heroja Moša Pijade, Nisim Albahari i Voja Todorović (Lerer).
- 20 decembar Druga sednica Glavnog odbora Saveza, u Beogradu.

BELEŠKE O SARADNICIMA „JEVREJSKOG ALMANAHA ZA 1954 GOD.“

- Dr Albert Vajs, Beograd, profesor Pravnog fakulteta i publicista, pretsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- Dr Samuel Pinto, Sarajevo, pravni savetnik u penziji, bivši pretsednik Jevrejske opštine u Sarajevu, saradnik Istorisko-muzejskog odeljenja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- Dr Lavoslav Glesinger, Zagreb, lekar i publicista, predavač Medicinskog fakulteta, pisac brojnih radova iz oblasti istorije medicine i jevrejske istorije.
- Dr Hajim Kamhi, Sarajevo, ekonomista, potpretsednik Jevrejske opštine u Sarajevu.
- Luci Mevorah-Petrović, Beograd, saradnik Istorisko-muzejskog odeljenja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- Dr Zak Konfino, Beograd, lekar i književnik, član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. U mnogim svojim književnim delima bavi se jevrejskom tematikom.
- David A. Alkalaj, Jerusalim, advokat i publicista, bivši pretsednik Jevrejske opštine u Beogradu i član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije; sada potpretsednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, gde živi od 1950 g.
- Dr Zdenko Levntal, Beograd, lekar i publicista, član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i rukovodilac njegovog Istorisko-muzejskog odeljenja.
- Moni Finci, Sarajevo, direktor „Bosna-filma“, nosilac Partizanske spomenice od 1941 g.
- Armando Moreno, Beograd, službenik „Putnika“.
- Viktor Hajon, Zagreb, novinar i publicista, urednik „Vjesnika“.
- Cvi Loker, Beograd, Prvi sekretar Poslanstva države Izrael u Jugoslaviji; poreklom iz Novog Sada, gde je bio aktivni jevrejski javni radnik.
- Aleksandar Levi, Beograd, pomoćnik Javnog tužioca NR Srbije, član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

- Olivera Đurić, Beograd, istoričar umetnosti, kustos Narodnog muzeja u Beogradu.
- Slavko Radej, Jerusalem, privrednik, bivši potpretsednik Jevrejske opštine u Zagrebu, sada potpretsednik jerusalmske grupe Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, gde živi od 1948 g.
- Dr Samuel Kahmi, Sarajevo, profesor Pravnog fakulteta.
- Aleksa Čelebonović, Beograd, akademski slikar i likovni kritičar. Saradnik Istorisko-muzejskog odeljenja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- Aron Alkalaj, Beograd, generalni sekretar Državne hipotekarne banke u penziji, jevrejski kulturni radnik i publicista, pisac knjige „Mojsije“.
- Solomon Kalderon, Beograd, direktor gimnazije u penziji, sekretar Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, pisac udžbenika istorije Jevreja.
- Dr Lavoslav Kadelburg, Beograd, sudija Vrhovnog suda NR Srbije, potpretsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- Dr Ezra Joran, Beograd, Izvanredni poslanik i opunomoćeni ministar države Izrael u Jugoslaviji.
- Dr Jakov Kalderon, Jerusalem, lekar, bivši član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije; sada član odbora Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, gde živi od 1951 g.
- Dr Cvi Rotem (Rothmüller), Tel Aviv, novinar i publicista, urednik dnevnika „Davar“, centralnog organa Opšte radničke organizacije Izraela „Histadrut“; poreklom iz Zagreba, gde je bio istaknuti jevrejski javni radnik i publicista. Živi u Izraelu od 1936 g.; član je uprave Udruženja jugoslovenskih Jevreja.
- Dr Moše Bar Cvi (Schweiger), Tel Aviv, publicista i pravni saradnik Opšte radničke organizacije Izraela „Histadrut“; poreklom iz Subotice; bivši član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. U Izraelu živi od 1947 g. gde je i član uprave Udruženja jugoslovenskih Jevreja.
- Dr Meir Weltmann, Tel Aviv, advokat, potpretsednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, gde živi od 1938 g. Poreklom iz Novog Sada, gde je bio istaknuti jevrejski javni radnik.
- Dr Solomon Gaon, London, vrhovni sefardski rabin Velike Britanije, poreklom iz Travnika.
- Dr Isak Samokovlija, Sarajevo, lekar i književnik. U većini svojih književnih dela obrađuje jevrejsku tematiku.
- Dr Hinko Gottlieb, Tel Aviv, bivši advokat, pesnik i istaknuti jevrejski javni radnik u Zagrebu. Umro 1948 g. u Izraelu.
- Ivo Andrić, Beograd, jedan od najznačajnijih jugoslovenskih književnika, pretsednik Udruženja književnika Srbije.
- Ljubiša Jocić, Beograd, književnik.
- Dr Željko Lador-Lederer, Tel Aviv, pravnik i publicista, bivši član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, poreklom iz Zagreba. U Izraelu živi od 1949 g.
- Frida Filipović, Beograd, književnica.

Joel Palgi, Tel Aviv, zamenik direktora izraelskog vazduhoplovnog društva „El-al“ i književnik. Pisac knjige „A to vetar velik dođe“ u kojoj opisuje svoje doživljaje u Jugoslaviji za vreme Narodno-oslobodilačke borbe i u okupiranoj Madarskoj.

Aleksa Arnon (Klein), Tel Aviv, publicista, bivši sekretar Jevrejske opštine u Zagrebu, izdavač „Jevrejskog narodnog kalendara“. Sada sekretar Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, gde živi od 1944 g.

Rikica Ovadija, Sarajevo, omladinski pisac i urednik pionirske emisije Radio-Sarajeva.

Sonja Nahman-Premereu, Zagreb, književnik, češće obrađivala jevrejske teme.

Dorde Lukač, Subotica, direktor preduzeća „Elektroremont“ i književnik. Pisac knjige „Od žute kuće do tihog Dona“.

Dr Andrija Deak, Beograd, general Jugoslovenske narodne armije, lekar i književnik. U knjizi „Pod žutom trakom“ obrađuje progone Jevreja pod fašizmom.

Dr Stevan Braun (Quasimodo), Subotica, sudija Okružnog suda i književnik.

Julija Najman, Beograd, književnik. U nagrađenoj drami „Žuti kavez“ bavi se stradanjem Jevreja pod fašizmom.

Jožef Debreceni, Beograd, književnik. U knjizi „Hladni krematorijum“ opisuje stradanje Jevreja u logoru Aušvic.

Miodrag M. Pešić, Beograd, književnik.

Stanislav Vinaver, Beograd, književnik.

S. Velmar-Janković, Beograd, književnik.

Dr Teodor Kovač, Beška, lekar i jevrejski kulturni radnik.

IZDANJA SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA

I Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952 god.

Dokumentarna knjiga sa 200 strana teksta, 93 fotografije i predgovorom dr Alberta Vajsa. Urednik dr Zdenko Levntal.

Cena din. 300 može se dobiti kod Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i u većim knjižarama.

II Bilten Saveza jevrejskih opština Jugoslavije

Mesečni organ Saveza jevrejskih opština Jugoslavije koji izlazi od 1951 god. i donosi obaveštenja o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji i drugim zemljama.

Šalje se besplatno jevrejskim opštinama i drugim zainteresovanim ustanovama i pojedincima u Jugoslaviji. Ustanovama i pojedincima u inostranstvu šalje se sa opširnim rezimeom na engleskom jeziku.

III Jevrejski kalendar

Izlazi svake godine pred jevrejsku novu godinu u redakciji rabina Menahema Romano iz Sarajeva.

Urednici:

DR ŽAK KONFINO
ALEKSANDAR LEVI
DR ZDENKO LEVNTAL

Naslovna strana:

(prema spomeniku žrtvama fašizma
i palim borcima u Beogradu)
ALEKSA ČELEBONVIĆ

*

Tehnički crtež naslovne strane:
DRAGOSLAV STOJANOVIĆ-SIP

Štampano u 1700 primeraka

Izdavač:

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE
Beograd, Ul. sedmog jula 71

ISPRAVKE

Usled nepredviđenih tehničkih teškoća pri štampanju, u tekstu ovog Almanaha potkrao se veći broj grešaka. Donosimo ispravke samo onih koje su značajnije i koje bi mogle da menjaju smisao pojedinih rečenica:

<i>Strana</i>	<i>Red</i>	<i>Stoji</i>	<i>Treba da stoji</i>
Sadržaj	20	Oliver	Olivera
"	4 odozdo	Josić	Jocić
11	7	pretvaranjem	preterivanjem
32	14	American Jewish	American Jewish Joint
51	2 odozdo	1851	1581
54	7 "	Osmanut	Omanut
62	5	Urlika	Ulrika
71	16 odozdo	glasa:	glasa.
72	7—6 "	hebrejskom	španjolskom i hebrejskom
72	23—22 "	Rosasanom	Roš-hašanom
73	28	srpsko-hrvatskom	grčkom
73	9	Lustrissimo... signori	Lustrissimo... signori
79	1	Tri	Deset
84	9	Božji izaslanice	u ime Božje
86	naslov	Saveza	Saveza (septembra 1952 u Beogradu)
87	1	romanizirana	grecizirana
88	2 odozdo	nevernih	nevinih
95	6 "	Dr Milica Kuhn	Dr Milica Band-Kuhn
96	11	sredinom	krajem
117	6	nevidljivih	neviđenih
119	1—2	Mendelerhua	Mendelsona
127	naslov (i dalje)	Gotlib	Gottlieb
128	17 odozdo	statistički	satirički
210	4 "	suncem	sucem
212	1	mesta	meštra
230	1 odozdo	logor	zatvor
256	4	„libermenš“	„ibermenš“
267	autor	Najman	Julija Najman
289	21—25	treba izmeniti	redosled redova
297	naslov	za 1954 god.“	1954 (po redosledu' ra- dova)
298	6	Kahmi	Kamhi
299	2 odozdo	S.	Svetlana